ВІТЧИЗНА

2

'90

Проза · Поезія · Критика · Публіцистика · Мистецтво · Гумор

Осінь у Щербовці

На «Нашому виставочному [illegible]» [illegible] художника з ЧССР Степана Гапака. Розповідь про нього читайте на стор. 150—155.

Комірка у Руській Бистрій

ВІТЧИЗНА 2

ЛЮТИЙ 1990

В номері

Поезія

Проза

Публіцистика

Критика

З творів української діаспори

ДУКЛЯ

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

ДМИТРО ПАВЛИЧКО

ПЕРЕД ЗНАЙОМСТВОМ

Насамперед скажу, що це ненормально, що ми так рідко (один раз на двадцять-тридцять років!) маємо змогу знайомитися з творчістю українських письменників Пряшівського краю. Що ми досі читали, які їхні твори? Єдину, дуже скромну антологію — «Ластівка з Пряшівщини», яка вийшла у видавництві «Радянський письменник» 1960 року. Та ще відтоді на Україні видано збірку поезій Василя Гренджа-Донського, три книжки оповідань Юрка Боролича, надруковано декілька добірок віршів Степана Гостиняка, Михайла Дробняка, Йосифа Збіглея, Віктора Гайного, Мирослава Немета й Марусі Няхай — і це, здається, все, чим літератори українці Чехословаччини за допомогою публікацій в УРСР увійшли в контакт із рідним, єдиномовним, своїм законним і великим читачем.

За той час київські, львівські вчені написали ряд цікавих досліджень і статей, висвітлюючи історію культури, зокрема літератури Закарпаття, даючи нові, ширші й глибші характеристики діяльності будителів, яка розгорталася в минулому столітті переважно на Пряшівщині. Але живі літературні зв'язки України з землею Олександра Духновича та Олександра Павловича, з поколіннями сучасних, соціалістичними обставинами на тій землі вихованих майстрів українського слова слабкі, випадкові, спорадичні, пов'язані найчастіше з приватними взаєминами діячів культури з обидвох сторін. Потрібно зламати бюрократичну байдужість у цій справі. Потрібно, щоб з боку творчих і наукових організацій, а також з боку видавництв нашої республіки приділялась належна увага духовному життю людності, яка протягом століть складала одне ціле з карпатоукраїнським етносом, хоч і називала себе русинами, лемками чи карпаторосами, однак за мовою, психічним складом, звичаями, фольклором та іншими прикметами була і є українською, яка в новій демократичній Словаччині піднялася з відсталості й, працюючи пліч-о-пліч із словаками, чехами та угорцями, витворила свої національні освітні й мистецькі установи, заклади культури й науки і, що найважливіше, свою молоду, повну енергії художню письменність.

Мабуть, нормальною має бути визнана лише така ситуація, за якої можна було б на Україні не тільки для бібліотек, а й приватно передплачувати літературно-мистецький та публіцистичний журнал «Дукля», що його видає Культурний союз українських трудящих ЧССР, а також купувати якщо не у всіх книжкових магазинах, то бодай у книгарнях університетських міст України твори пряшівців. Тоді все стало б на свої місця й окремі публікації, які, зрештою, неспроможні дати навіть приблизного уявлення про масштаби й головні тенденції літературного життя й розвитку пряшівців, були б замінені потоком їхніх книжок.

Тоді кваліфіковане обговорення їхньої творчості, якої вони прагнуть і на яку заслуговують, могло б посісти в нашій пресі поважне місце, від чого виграв би і літературний процес на Пряшівщині, і наш літературний процес.

Вже сьогодні деякі пряшівські автори, наприклад той же Степан Гостиняк, викликають серйозне зацікавлення чеської та словацької громадськості, їх перекладають і видають у Празі, Братіславі, Кошице, вони зуміли розбити шкаралупу провінційності, якою — хочеш чи ні — обов'язково обростає література, спрямована лише на домашні справи. В перекладах чеською та словацькою мовами вийшли антології поезії і прози пряшівців, окремими книжками словацькою мовою видані твори Йосифа Збіглея, Василя Зозуляка та Федора Іванчова.

Та чи тільки тому повинні ми знати українську літературу Пряшівщини, що вона здатна духовно збагачувати чеського й словацького читача? Для українського радянського письменства і взагалі для нашої читацької публіки творчість пряшівців відкриває безліч таких знань та емоцій, які може нести людині тільки її рідне слово. Ми в тій творчості пізнаєм історію наших земляків, їхню тернисту дорогу до усвідомлення своєї національної приналежності, їхню боротьбу за соціальну справедливість і за моральну чистоту омріяного соціалістичного ладу, їхню закоріненість у всі пласти загальноукраїнської традиції, духовності, культури і разом з тим бачимо в ній особливо хвилюючі відмінності, своєрідні конфлікти, характери, притаманні пряшівському письменництву, мовностилістичні риси, які надають нашій літературі ще однієї привабливої грані.

Новочасна історія цього краю до 1945 року — це історія гніту, визиску, асиміляції, а потім і жорстокого винародовлення народу, який, незважаючи на свою неграмот-

ність, орієнтувався на братню допомогу зі Сходу, знаходив у собі мужність і силу для прихованого й відвертого опору буржуазній системі — здирщикам податків, крамарям, жандармам, а в темну добу фашизму — каральним експедиціям гардистів та есесівських убивць. Майже всі оповідання пряшівців, де зображена тяжка минувшина їхнього краю, не художні вигадки, а картини, за якими сховані документальні події, епізоди авторських біографій, факти чийогось життя, конкретні злочинства фашистських властей.

Умови для виникнення української літератури в Чехословаччині створювалися, зрозуміло, самою історією, цілою плеядою будителів у XIX столітті, а перед ними ще й такими видатними людьми, як Василь Довгович, що писав латинською, угорською, а також своєю рідною, народною мовою закарпатських українців. Та ж історія зробила 1945 рік рубежем нової доби, коли давні мрії почали ставати реальністю. З перших днів нового часу новій культурі потрібно було долати безліч різних перешкод, найголовнішою з яких, мабуть, була мовна роздвоєність у творчій практиці нечисленної літературної інтелігенції краю. Вважається, що початком нового, справді історичного етапу української художньої літератури на Пряшівщині є 1949 рік, коли з'явилися поетичні збірки Федора Лазорика «Слово гнаних і голодних» та Івана Мацинського «Белые облака». Пізніше Іван Мацинський перейшов на українську мову, точніше, вже тоді він писав і по-українському, але, цікаво, переломний час у національній свідомості діячів культури Пряшівщини пов'язаний і з російською книжкою, яка за духом своїм нічого спільного не мала з москвофільською реакційною традицією.

Коли 1951 року вийшла постанова про впровадження української мови як мови навчання в усіх категоріях шкіл для українського населення Словаччини, це було сприйнято народом як довгожданий і закономірний акт, хоч не обійшлося без невдоволення й розгубленості серед деяких вихованих у російських закарпатських чи празьких гімназіях літераторів. Зрештою, життя показало, що українська мова, впроваджена в культурних і навчальних закладах, в пресі, театрі й на радіо Пряшівщини, ближча лемківському діалектові. Атмосфера української літературної грамотності, оперта на живе мовлення народу, витворювалася на Пряшівщині з надзвичайною швидкістю одразу після визволення 1945 року. Згадана постанова ЦК Комуністичної партії Словаччини відбивала об'єктивний процес.

Одночасно з початковим, невеликим загоном письменництва, а може, й швидше за нього тоді ж, іще наприкінці сорокових літ, почикає формуватися культурне середовище, яке потребує свого художнього слова. Поступово росте, грамотнішає, розвивається і особливий пряшівський читач, який, як це й годиться в різнонаціональній країні, знає, крім материнської, ще одну-дві мови.

Пряшівська українська література, яка починалася під значним впливом радянської, зокрема й насамперед української поезії, прози, драматургії, публіцистики початку п'ятдесятих літ, не могла засвоювати лише ті зразки для наслідування, що позбавлені були культівських, в естетичному розумінні немічних, олжокосних, тріскотливих мотивів. Навпаки, саме ці мотиви найшвидше переймалися нашими земляками. Щоправда, для переймання гіршого були епюрені умови в самій Чехословаччині, культура якої зазнала так само величезних шкідливих деформацій у період одописної культівщини, фальшивого пафосу, зодноковіння творчих напрямків, боротьби з різкими вигаданими націоналістичними ухилами. Примітивні, позбавлені серйозної проблематики, бунсуючі банальні істини, формально незграбні твори друкувалися тоді в «Дуклі», виходили окремими книжками. А в шістдесяті роки, коли, використовуючи помилки попередніх літ, майстри провокацій обернули скальпель, призначений для оздоровлення соціалізму, на вбивчий ніж, деякі письменники пряшівщі опинилися в ще складнішій ситуації. Не обійшлося без тимчасового засліплення і втрат (певна річ, тільки в декого з них), але досвід накопичувався, досвід надзвичайно важливий і загальний. Саме тоді з'явилися твори, які звістували про майбутній неребудовчий етап у розвитку соціалізму. Виховання митців, яке провадить історія, неодмінно впливає на їхнє дедалі глибше, дедалі універсальніше і в той же час глибоко біографічне художнє мислення.

При всіх перемінах, які виводили пряшівських письменників на вищі, цікавіші спіральні кола життя, при всіх історичних уроках, які ми повинні враховувати, вивчаючи їхню творчість, треба, однак, ясно бачити: ця література, як, зрештою, кожна справжня література, розвивається не на постійному, тотальному запереченні вчорашніх надбань (а вони, безперечно, є!), а на їх примножуванні, на збагаченні традиції, на новаторських устремліннях, які прагнуть наблизити художнє слово до життя, до народу, а також до ідеальної будущини, за яку те слово завжди бореться.

Українська література Пряшівщини переживає період оновлення. Вона розширює свої виднокруги, збільшує свій філософський потенціал. Особливе становище посередника між загальнорадянською, українською, з одного боку, чеською та словацькою — з другого, вона починає дедалі більше обертати на користь свого слова, свого неповторного характеру. Побажаємо їй успіху і серед читачів України.

Автори цього номера — українські літератори Чехословаччини — попросили весь гонорар, належний їм за публікації поезії, прози, критики в цьому номері, перерахувати на рахунок № 70202 Ужгородського житлосоцбанку обласного фонду культури на спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченкові в обласному центрі Закарпаття.

СТЕПАН ГОСТИНЯК

Довір у завтра

Степан Гостиняк (Степан Іванович Гостиняк) народився 20 вересня 1941 р. в селі Збудський Рокитів Гуменського округу. Закінчив пряшівський філософський факультет університету ім. П. Й. Шафарика (1964). Після закінчення вищої школи працює науковим співробітником в музеї української культури у Свиднику. Член Спілки словацьких письменників. Видав збірки віршів «Пропоную вам свою дорогу» (1965), «Лише двома очима» (1967), «Вірші» (1972), «Букет» (1979), «Сейсмограф» (1982), «Анатомія другого обличчя» (1986). В перекладі чеською мовою 1982 року вийшла книжка поезій під назвою «Neoràmovený prostor», словацькою у 1987 р. збірка віршів під назвою «Inventerizácia».

САМОВИЗНАЧЕННЯ

Не ваш я син, споруди, хворі злом.
Я рідний син одної непоміченої сльози
та ніким іще не баченої квітки.

ВПЕРЕД, ВПЕРЕД, БО ВОРОТТЯ НЕМАЄ

Фрагмент з циклу

Стара планета молодіє.
Нова мораль, новий закон
ідуть по ній, ідуть і діють,
равчи останні із оков.

Нова будівля пнеться вгору,
як світлий монумент старань.
І, тріснувши в основі, поруч
будівля валиться стара.

На космодромі зі скафандра
космічний опадає пил,
коли вертається із мандрів
непереможний людокрил.

На музику команд, насилля
немає попиту, бо став
прямий хребет єдиним стилем,
якому моляться вуста.

Колонії, домініони —
у архаїчні словники.
Нові ряди, нові колони
шикуються в нові віки.

НЕ ПОКЛОНЮСЬ

Сьогодні, завтра і ніколи,
так, так,
сьогодні, завтра і ніколи
не поклонюсь.

Насамперед не поклонюся богу —
а то ніякій із його подоб.
Нехай мене служаки божі
за зухвалу непокору хоч стріляють,
хай вішають, нехай ламають кості,
хай вводять електроди в мозок,
хай ріжуть, хай січуть на м'ясосічку,
я і так не поклонюсь.

Ярму отесаному грубо
і позолоченому також,
ярму у жодному з віків
не поклонюсь.

Просторам,
на яких великі й найменші племена
живуть, немов живуть,
не поклонюсь.

Фундаментові хворому на всіх просторах,
та й спорудам хворим на отих просторах
не поклонюсь.

Хвилинам, дням, рокам,
десятиліттям та століттям,
на яких плоди безплідних пресів дозрівають,
теж не поклонюсь.

І прірві хлібній між людьми
чи прірві кольоровій поміж ними
не поклонюсь.

Космічним шпигунам,
як і нейтронним пикам,
не поклонюсь.

Ротам, з яких тече
невисихаюча ріка приманок-обіцянок,
майстерності словесних клоунів
не поклонюсь.

Батькам святої перманентної грязі
не поклонюсь.

Теляті золотому?
Ні, не поклонюсь.

А мертвим текстам?
Теж не поклонюсь.

Волам, що хліб жують
і нічогісінько не вміють,
не поклонюсь.

Можливості
сидіти і співати в клітці
не поклонюсь.

Сьогодні, завтра і ніколи,
так, так,
сьогодні, завтра і ніколи
не поклонюсь.

І лиш тому, кому я сам захочу,
і лиш тоді, коли я сам захочу,
лише тому, лише тоді
я поклонюсь.

УСВІДОМЛЮЮЧА МОЛИТВА МЕШКАНЦІВ РАСИСТСЬКИХ ГЕТТ І БАНТУСТАНІВ

Третя молитва південноафриканця

Спочатку запитаємо себе:
а що воно таке, класичне пекло?
Відповідь така: це те, чого немає
(з котлів, наповнених смолою,
залишились-бо самі руїни;
давним-давно відцвів вогонь жорстокий;
умерла страх плодяща
(із копитом та рогами) маска;
похила площина,
отой великий постачальник кривих,
почала не знати через що служити царству).
Одначе це не означає,
що немає пекла взагалі,
якщо класичного немає,
бо душу можна катувати не тільки в смолі;
бо сатана вже не повинен мати роги, хвіст, копита;
бо біль оборонив
свою відому малоцінність й безконечність;
бо пекла ми не помічаєм через те,
що дивимось із пекла.

У КОЖНОГО СВОЄ ЗАКОННЕ МІСЦЕ

Не знати як кому,
але мені надміру ясно,
що у кожного своя не тільки доля,
а й своє законне,
точно визначене місце. Тож не дивно,
що центральні постаті
надійно оселились у центральній пресі,
а середні — у середній пресі,
а маленькі оселились у малих рептильках,
ну, а тітці Ганні залишилось місце
тільки на зелених (пропотілих!) сторінках
чужого поля.

УСЕ НЕМОВ
І ЛИШ ОСТАННЄ СПРАВЖНЄ

Іду немов в буфет.
Іду мов на обід.
Плачу́ немов грішми.
Немов помитий ніж.
Обід немов обід.
Життя немов життя.
І лиш прокльони справжні.

ГРАНИЦІ ПІНОЧЕТІВСЬКИХ МОЖЛИВОСТЕЙ

Чи, може, хочеш стати членом тої або іншої комісії? — Ставай.

Іди собі й випий у пивниці двоє, троє, десятеро пива, не оглядайся — можна.

А може, полюбив ти всі подоби, всі обличчя саду? Що ж, нічого в тім протизаконного — люби.

Ніхто тобі не заборонить що не день чекати на свекрушину поїздку у рогвте царство.

Ніхто тобі не заборонить мати більше сорочок, ніж кожен із сусідів.

Коли бажаєш, щоб на похороні кожної з твоїх надій дзвонили замість двох, скажім, чотири дзвони,— так воно і буде.

Для родичання з неуявним страхом теж не треба спеціальний дозвіл.

Ти можеш вільно копирсатися у вадах закордоння.

Ніхто тобі не стане боронити їсти ковбасу, галушки а чи власні нерви.

Але особа М дійшла аж до такого хамства, що хотіла навіть власну голову носити — це вже ні!

ПРОМОВА ЛІВОГО ІНТЕЛЕКТУАЛА

виголошена невдовзі після виникнення масариківської держави

Вельмишановні,
під сонцем нічого нового:
хіба що зміна сцен збистротечилась,
хіба що старі декорації
схилили прапори перед новими,
хіба що приплинув додаток побічних героїв,
але розмова тигра з зайцем
зберегла свої прадавні інтонації;
але стоїть у інквізиторській приймальні
Галілео;
але фельдфебель має той же
всім знайомий голос;
але міжногий мед
сидить на керуванні, наче вершник на коневі;
але у поле Авеля зове
невинно Каїн;
але осел натхненно ліпить із своїх ослячих дій
найкращу і неперевершену
чи прямо геніальну штуку;
але корів доїти можна аж до крові:

але степи мистецькі
що не день толочені половцем;
але боєць вмирає, і кигиче жінка, а за нею син.

ПОВІР У ЗАВТРА

Зима тебе зачинить
у якомусь провінційному барлозі,
аж здається, що імперія кульбаб
уже не вернеться.—
то ти, якщо захочеться, кляни зиму,
роби своє
і вір у завтра.
Комплекту друзів потішайся,
та коли при ентій барикаді
станеш свідком
їхнього найдосконалішого переходу
в мильні бульки —
підниися сумними очима у минуле,
встань з болота і,
самітним ідучи, повір у завтра.
Коли між карликів тебе звкине доля
і розквітне повно сміху з твого росту —
тихо з мірою домовся
і повір у завтра.
Такий-то і такий суб'єкт
зіграє роль, скажімо, діаманта,
щоб примаиити вогонь Марійного тіла —
ти оголоси війну суб'єкта та Марії
і повір у завтра.
Причепиться до твого дня насуплена хмара,
вирішивши стати щоденним другом невідступним —
ти, чекаючи на промінь,
вір у завтра.
Лічити рани не встигай —
а вір у завтра.
Лежи два сантиметри від могили
й вір у завтра.
В ніщо,
нікому вже не вір,
та вір у наше завтра.

ДО РЕДАКТОРА ЛІТЕРАТУРНОГО ЖУРНАЛУ

Стілець — тебе, скажімо, а руки — цупко.
Із папки вийде вогняний Рембо,
він плаче, бо грудаста проститутка
не вибрала його своїм рабом.

Він дуже плаче. Постає охоче
відбиток із його духмяних слів.
Прикиваєш... а думкою бурмочеш,
що з блазнем цим за спільний стіл присів.

ІВАН МАЦИНСЬКИЙ

В цій мові всі скарби

Мацинський Іван Миколайович народився 9 квітня 1922 р. у містечку Можилабірці (Східна Словаччина) у родині робітника. 1941 р. закінчив пряшівську учительську семінарію, а 1949 р. — Вищу політичну і соціальну школу у Празі. Був учителем, редакційно-видавничим працівником, директором українського народного театру у Пряшеві, організатором і головою української секції Спілки словацьких письменників.

Видав поетичні збірки «Белые облака» (рос. мовою, 1949), «Наша мова» (1956), «Карпатські акорди» (1962), «Пристрітники» (1968), «Вінки сонетів» (1986). Плідно працював у галузі художнього перекладу. Переклав російською мовою антологію словацької поезії, збірки віршів Яна Ботто «Досвітні ватри», Само Халупки «Провасни сонячний неспокій».

ПОЕЗІЯ

Поезія — це те, чого не бачим,
це те, що є, до чого ми сліпі
і що не усвідомлюєм собі,
а у строфі не раз переіначим.
Її природа — глухо заховатись
і виглядати, може, з-за штахет,
у піжмурки з поетом часто гратись,
мовляв, шукай мене, коли поет!
А спостеріг, то одягай в брання те,
що є десь в тобі, а як, може, ні,
то в серці відшукай хоча б на дні,
бо є десь, мов те мево глухувате.
Поезія кругом лежить травою,
лежить теж білим снігом на землі,
лежить болотом, як луги німі
осінньою порою дощовою.
І от біда: на ту красу розкішну,
противну, може, милу й поготів,
чи втішну вже а чи якусь невтішну,
мені бракує завше справжніх слів.
Слова! Слова! Не вистачає слова,
а фарби заховалися до слів.
Втім, та сама це, власна рідна мова,
а чомсь тече повз віршових рядків.
Слова, слова, слова, словесна мука!
Слова — і мова — рідний буйний гай,
в якім зозуля в південь літа кука,
а восени летить в тепліший край.
Інакше все там, усього там досі,
поезії в цій мові всі скарби
є взимку, навесні, улітку, в осінь,
у кожний день і кожної доби!

БЕРЕГ

У нас, навпроти дому, над водою
здіймався Берег неподалеку:
здіймавсь поодаль круто над рікою,
лиш виду бракувало на ріку

Від Видрані, Калинова, Полати,
глухих хатин під польським рубежем,
там річка жебоніла, край горбатий
водою сплескуючи похапцем.

Той Берег в нас надворі був екраном.
На урвищі просторім цілий рік,
надвечір, у обід чи зовсім рано,
сплітав казки за віком дальший вік.

А навесні горів увесь цвітами,
розкинувсь ніжно-білий дим тернів,
черешні розквітали раптом снами,
а вперті свербигузи й поготів.

Усе було там — яблуні і груші,
струнка ліщина й драчуни-глоди,
цвіла весна-красна земної суші
на клаптику бескидської гряди!

Все кращим Берег той ставав потрохи,
бо скрізь здіймались і нові кущі,
де бігали діточі наші ноги,
бескеття буйне кров'ю кроплячи.

Та час той нині лиш далекий шерех
і будить тільки спогади в мені,
бо й хати вже нема... Зістався Берег —
а він квітує далі навесні.

ВЕЛИЧ ЖИТТЯ

Невиліковне прагнення вперед.
В тім прагненні і я невиліковен.
І розуму п'янкого утлий човен
хитає й крутить суєта сует.

Таке вже море, і людській душі
не бути в злагоді з душею моря,
що холодне і байдуже до горя,
не знає рухові ні краю, ні межі.

Подумать тільки — море-океан,
а дно морське — один великий цвинтар;
шумує в нім всього жахливий синтез,
гуляє шторм, бушує ураган!

Це прагнення вперед і є закон —
єдина велич і життя, і світу:
у нім людина знає лиш орбіту,
на котрій все немов шалений сон.

Фатальність? Як це взнати? Звідкіля
залазить в душу ця жахна прикмета?
Земля — вона в нас зовсім не планета,
вона життя й родючості земля!

Невиліковне прагнення вперед.
В тім прагненні і я невиліковен.
І розуму п'янкого утлий човен
хитає й крутить суєта сует.

МАРУСЯ НЯХАЙ

По розпалених дорогах мислі

Маруся Няхай (Марія Йосипівна Няхай) народилась 14 червня 1951 р. в Кошице в сім'ї учителя. Закінчила пряшівський філософський факультет університету ім. П. Й. Шафарика (1974). Публікувалась на сторінках газети «Нове життя» та журналів «Дружно вперед» і «Дукля». Видала збірки поезії «Білі руки беріз» (1974), «Чекаю тебе» (1981) та «Моє ательє» (1986). Член Спілки словацьких письменників. Нині працює редактором в журналі «Дукля».

МІЙ ДІМ — МІЙ ГРАД

Попіл
пил
у серцевині
Неквапна суть
сьогодення
Приголомшення

Моя кріпость — домівка озолочена
Одноголосне
однодумне
лише непереконливе
фото будиночка
на узбіччі
вулканічної кузні
нейтронного часу

НЕПОВТОРНІ

Скільки Матьор заливаємо у своєму житті
Неповторних островів
на яких народжувалась наша
надія віри і любов

Звідля чого
поспішаємо вибілити
свої ще не виплекані
острівці людяності

Задля кого
нехтуючи прадідівським
спалюючи своє коріння
збираємось (думаємо) рости до неба
а падаючи
кричимо
До горизонтів!
Де видніше
чи вигідніше?!

●

Щось нестримно тягне мене до пера
нелегко
кидає сюди-туди
по розпалених дорогах мислі
щоб вивести слова
на незаселених сторінках
які дійдуть до когось
хоча б соломинкою
якої хапається вода

Той вічний пошук
не дає спокою
вчепився а мене
жене геть із солодкого хмільного марева
штовхає незвіданими дорогами

Вже не раз життя
несло мене в сріблястих туфельках
дзеркальним паркетом
і тікаючи
на сходах поглинула їх смола
І мені далі бродити
у важких чоботах
шукати тебе
Слово Поезії

●

Горище наповнене моїм коханням
щирим і болючим
Що скажете мені
ви
великі слова
укладені на полицях в поросі
котра грішниця
найбільше подібна до мене

Ліфт-свистун засудив мене
Скільки поверхів
триватиме моє падіння

Ти ще питаєш
чи кохаю
«трошечки»
між пальцями
показала я тобі
той простір на любов

Чи більше ти очікувала

В замкненому колі очей
розливається жіночість моя
Бокали наповнені
іскрометною пристрастю
перетілюються у сліпучу жагу
З наругою ступаю в полум'я

Коханий
кому завдячитись за дим із золи
що гіркістю душить мене

ЧАС

Лікує синці.
Кристалізує ідеали.
Несе у невідь
листи моїх думок.
Чи є для них
книга минулого?
Ні, ні,
це не підручник історії!

У кожного свій ключик золотий
що скарбницю життя відмика
Мірою для кроків
обганяємо час на машинах
Дріб'язковість розпинаючись
пагінцями повзе драбиною днів
Шедеври розтринькуємо
в смогу провінціалізму
Поступово
пори року за вікном
вищербують із сірої стіни
камінчики бризоліту

І не спостерігаємо
як на битому шляху
впивається камінь у камінь
Китайським муром
навколо нас наростає
сало байдужості

Існує десь такий день
коли спіткнешся
об грані брукованого тротуару
і зіб'єшся з дороги
у світ поета

ІЛЛЯ ГАЛАЙДА

За право жити

Ілля Павлович Галайда народився 1 серпня 1931 року в селі Чертіжне Гуменського округу в сім'ї хліборобів. Вищу освіту здобув на філологічному факультеті Московського державного університету. Працював у редакціях журналів «Дружно вперед» та «Дукля» (1958—1960). Нині доцент кафедри російської мови та літератури пряшівського філософського факультету університету ім. П. Й. Шафарика в Кошіце. Від 1959 року друкує вірші, прозові твори, рецензії та літературно-критичні статті. Видав три збірки поезій («Спалахи», 1974, «Спрага серця й землі», 1981, «Безсоння», (1986) та збірку оповідань «Коли йдуть дощі» (1980).

БЕЗІМЕННИЙ ПЕРЕВАЛ

На безіменнім перевалі,
де тиша п'є весну мою,
брати нам долю відстояли,
поклавши голови в бою.
О, скільки їх лежить в Карпатах,
братів хороших без імен...
Прийшов солдат, упав солдатом
чи росіянин, чи вірмен.

Розмаєм яблуні цвітуть.
Притихли втомлені гармати
на п'єдесталі,
щоб нам сумливо пригадати
про безіменну висоту.
Гуде життя кипучим валом,
легенди пташкою летять
над безіменним перевалом
про тих солдат, про тих солдат...

◆

По-друге ти була моєю,
по-друге.
А місяць сипав над землею
монисто з риз своїх холодних.

По-друге вже багряний місяць
плескавсь в очах твоїх щасливих,
по-друге.

По-друге вже вуста твої палали,
по-друге ми і пахощі вдихали
гірського літа у траві.
По-друге вже уста твої шептали:
—Коханий мій, дивись, як небо
у душі наші кидає зірки!

По-друге, так, по-друге ти була моєю,
по-друге...
Здається нині — зовсім не була.

НЕПРИКАЯНИЙ РУСИН

Ось такий я неприкаяний русин,
необачний син
непокірних, смілих русинів,
що, як оси, билися за право жити
на своїй землі.
Звик ходити плаєм гір,
де колись паслись на місячних полянах
білогриві коні вогняні
і замучені в роботах
коні-трударі;
де гарячі парубки
ошаліло цілували круглогрудих дівок,
аж п'яніли дубки
у діброві,
аж горіли від вогню любові
кучеряві схили Карпат наших;
де опришки голодранцям
обіцяли «капу злата»
і розпоратих панів,
де кипіла кров розплати
за великі жалі наші,
де священний гнів
одчайдушних вів
до кипіння у рабаті,
а на свадьбах — до ножів;
де я вперше сам пізнав
спрагу серця і землі.
Вся вона в мені,
б'ється соковитим буйством
предків-русинів.
Ось такий я необачний син
упертих, аж до болю добрих русинів.

БУКОВА НАША ДОЛЯ

Із давніх-давен,
із пам'яті в пам'ять
ми на буках позначали
свою любов, свої печалі,
свої скрижалі.

Як того буки, нас обтинали
з усіх боків,
і долю нашу скрізь палили
до крові,
під самий корінь,
до ста богів,
аж кольки від злоби кололи,
і ми знов воскресали
з колод обрубаних і мертвих,—
буки за нами, а ми буками проростали
крізь серце, крізь каміння вперте,
І так одвічно зарубка на нашій долі,
мов відгомін безсмертя.

ОЛЕКСАНДР ЛУК'ЯНЕНКО

СТРОК ДАВНОСТІ

І страх, яким ви нас душили,
Колись за горло схопить вас.

З вірша невідомого поета

I

Пальці гидко тремтіли, і ключ тицявся у шпарку замка, ніби сліпе щеня в суче вим'я. Під лихий настрій Маховцю завжди спадають на думку виразні порівняння.

— А, чорт, старість не радість! — пробурмотів він, шарпаючи зозла двері, й сам себе спіймав на лукавстві: старість тут, певно ж, ні до чого, трусаки тебе, чоловіче, взяли зовсім з іншої причини.

Дарма що йому ген за сімдесят, пам'ять у Костя Демидовича Маховця ще дай боже кожному, молодші позаздрять. Нехай шевелюра-чуприна перевелася з часом на ріденький мох, крізь який просвічує шкіра, нехай обличчя вкрилось павутинням зморщок — це так, це одразу видно; але в схронах його не перевантаженої зайвиною голови порядок, як і багато років тому, все лежить там, де покладено, й тільки-но виникає потреба, знаходиться швидко, без клопоту.

— Ти, Кощею, либонь, пам'ятаєш усіх зі свого контингенту? Феномен віку! — чудується Юхим Саприкін, коли вони разом згадують минуле.

Від прізвиська, отриманого замолоду чи то за худорбу, чи співзвучно з іменем, Кость Демидович трохи кривиться, однак саму похвалу сприймає як належне. Ну, всіх не всіх, надто їх було густо, а багатьох, дуже багатьох. Особливо тих, хто вирізнявся серед загалу впертим, ще не погашеним блиском очей, зухвалою усмішкою, гостротою язика. У таких випадках його пам'ять спрацьовувала, наче фотоплівка, фіксуючи зображення точно й назавжди. Хоч скільки мине літ, через каламуть імли, яку фотографи делікатно звуть вуаллю, проступлять знайомі риси.

Ні, він не міг помилитися.

Сьогодні Маховець прокинувся за звичкою вдосвіта, у відчинену кватирку ще тягло знадвору холодком, брязкіт перших трамваїв будив лунку пустку вулиці. Згодом, коли стіну навпроти ліжка помалювали сонячні смуги, почулось човгання та скрип розхитаних паркетин.

задзюрчала вода у ванні,— це син і невістка збиралися на роботу. Ось раз і вдруге клацнули вхідні двері, тоді він сунув ноги в капці, прочовгав на кухню. Неприбраний посуд масив серед столу, рештки яєчні прилипли до сковорідки. Так і є, про нього знов забули, відколи померла дружина, в цьому домі нікому піклуватися про господаря. Ех, Настю, Настю, рано ти одійшла!

Перейнятий жалем, Кость Демидович знехотя пожував шинки, що знайшлась у холодильнику, вимив тарілки й, надівши плетеного з якоїсь синтетики замацаного брилика, рушив до парку. Лікар конче рекомендував йому ранкові прогулянки, а в такому віці лікарів треба слухатися.

Парк, рукою сягнути від будинку, був невеликий, ретельно доглянутий: стежки під розгіллям дерев посипані піском, повітря пронахчене квітами — гуляй, і хочеться. Та за півгодини уже ахекався, нагледів лавочку біля фонтана, де струмінь води з пащі бронзового тритона злітав угору й сіявся вогкою порошею.

Принесла ж нечиста сила саме сюди, адже було повно вільних місць. На краю лавочки читав газету рудовусий огрядний стариган в окулярах, одне їхнє скельце ряхтіло проти сонця, а друге ховалося в затінку. Тому він скидався на циклопа.

— То як вам подобається цей аятолла! — вигукнув раптом стариган, повертаючи голову, й обидва скельця сліпучо блиснули.

— Який аятолла? — не добрав спохвату Маховець.

— Та Хомейні, хай би йому, завів у цілій країні тюремний режим. А люди за нього, пригадуєте, під кулі йшли.

Щось у голосі, в шпаркому ладі сусідової говірки промайнуло знайоме, щось наблизилося з далини, але ще хистко, натяком. Стривай-стривай, коли зголити вуса, зігнати подумки брезклу одутлість щік... Підстьобувати свою уяву далі не довелося, сусід зняв, як на те, окуляри, примружився, і Маховця наче струмом ударило: Христич, їй-богу, Христич, його шорсткий погляд.

— Десь ми, здається, вже зустрічались,— сказав стариган.

— Мабуть, на цій же території, я тут щодня тиняюся, — з підкресленою байдужістю відповів Кость Демидович.

— Ага, напевно,— згідливо кивнув той, протер окуляри хусточкою і знову втупився в газету.

Однак руки досі тремтять. Ану впізнав би, ухопив при народі за петельки, хоч гвалт кричи. Та й народ тепер набрався демократії, як жаба мулу, гляди, підсипали б гуртом, поки міліція розчухається. Раніш це було виключено, ніхто мізинцем не смів тебе зачепити, тепер усяке може статися. Тьху, дожилися! Ключ нарешті пірнув у проріз, і двері відгородили Костя Демидовича од світу, де можливі такі прикрі зустрічі.

Гай-гай, не поряд хлюпотливого фонтана, не між троянд та гладіолусів звела їх колись доля, обставини були зовсім інші. Щойно прибула по Єнісею свіжа партія арештантів, баржа спроквола швартувалася біля стінки причалу. Шкулький осінній вітер з річки проймав до кісток, і конвоїри, чекаючи збору, мовчки перетупцювалися, наставляли коміри шинелей, а деякі раз у раз погладжували собак, бо собача шерсть добре утримує тепло. Звичайно, він, Маховець, не мусив хапати дрижаки за компанію з вартою, мерз ради свого принципу: новачків роздивись окремо, потім, у табірній масі, щось та загубиться. І взагалі, перед собою годі кривитися, він любив ці свята душі, коли ще скількись людей — учора чи позавчора незалежних і навіть вельми поважних — підпадають під твою владу, межі якої окреслює тільки влада ще більша.

Аж ось матроси кинули трап, вервечка в'язнів потяглася на берег, звично, без примуки, шикуючись рядами. Ледь зійшов останній, пролунала команда: «На коліна!» Пустобрехи, писаки капосні, яким попустили нині віжки, патякують, буцімто її запровадили, аби поглумитися, принизити чиюсь там гідність, насправді ж — суто до діла, щоб легше було перелічити товар: скільки здано, стільки прийнято, і найкмітливіший не сховається за спинами.

Наче поривом вітру підломило весь стрій, лише один кремез, у розідраному на грудях светрі, стояв стійма, так височить серед лісосіки дивом уціліле дерево.

— Тобі що, вуха заклало? — вражений нечуваним зухвальством, тіпнувся Маховець. — Хто такий?

— Особиста справа 120980, засуджений виїзною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР за статтями Карного кодексу УРСР 54-7, 54-8, 54-11 до п'ятнадцяти років ув'язнення, п'яти років позбавлення прав з конфіскацією майна, вирок остаточний, оскарженню не підлягає,— скоромовкою відтарабанив драний светр.

— Прізвище?

— Христич, громадянине начальник.

— Ким був до арешту?

— Парторгом на залізничному вузлі.

— Ясно, видать, і досі маєш себе за велике цабе, керівний кабінет згадуєш. Я розумію, шкода. Але у нас тут, вибачай, керувати твоїй персоні вже дулі з маком, тільки скорятися, у нас команда для всіх обов'язкова. Шолопаєш, Дристич?

Конвоїри, потішені словечком, реготнули, собаки загарчали з несподіванки.

— Ви недочули, громадянине начальник, Христич, — зиркнув спідлоба кремез. — Про кабінет, насмілюсь доповісти, забув ще в камері. А стою тому, що пошкодив у дорозі ногу, інакше охоче виконав би вашу волю.

Твердий горішок, оно як шпильки пускає, стерво, й не криється: «насмілюсь доповісти», «охоче виконав би». Що ж, на те є щипці, всяких розколювали.

— Це ми зараз перевіримо. Три кроки вперед!

Накульгуючи, в'язень виступив з шеренги.

— Зарядку вдома вранці робив? П'ятки разом, носки нарізно, присісти, встати... Правда, гармошку нашу пацюки струбили, доведеться без музики. І раз-два, почали!

Охорона пасла кульгавця розпашілими очима, шерсть на собачих карках їжилася. Якусь мить він вагався, тоді присів боком, незграбно, ноцюбою відставивши хвору ногу, важко випростався, присів знову. Тягуча повільність рухів дратувала Маховця, корті ло вдопути по тій нозі-ноцюбі підбором, щоб аж вякнув, холера,— але це був не його метод. Грубі, надто очевидно проскнуті люттю репресії згуртовують юрбу і викликають опір; минулого літа двох утікачів із сусіднього табпункту прив'язали голяка в переліску на споживок мошві, за кілька годин обидва спустили дух — ну й зчинивсь шарварок, мало до бунту не дійшло. Ні, хай гарячковиті трощать горіхи обухом, колоти щипцями таки ліпше.

— Досить,— сказав Маховець,— бачу, що не придуриєшся. Я б на цьому й покінчив, та боюсь, твої ж товариші заремствують. Поки вони чипіли навколішки, ти собі стояв, як фон-барон, несправедливо виходить. Тож от, для компенсації місяць прибиратимеш вахтовий нужник, простежу особисто. А за одним рипом з'ясуємо, хто правильно вимовляє твоє прізвище... Кругом, на місце!

Під окрики варти колона заворушилася, рушила, поволі вибралася за браму порту. Високо в небі прогурчав літак, і льотчикові вона, мабуть, здалася дебелою чорною гусінню із сірими цятками на боках, що суне холонучою землею невідь-звідки, бозна-куди.

Такий образ ніколи не народжувався, та й не міг народитися в голові Костя Маховця, по-табірному Концея. І тоді, як ще носив у петлицях трикутнички коменданта охорони, й згодом, коли, підіймаючись службовими щаблями, сягнув «кубарів» начальника табору, він бачив арештантську громаду завжди зблизька, впритул, завжди гостро відчував факт протистояння. У неї була своя спільна мета, що розпадалася, проте, на безліч одноосібних, приватних — зберегти сили, вижити з якомога меншими втратами. У нього своя, єдина згори донизу струнка система: за всяку ціну витруїти з цього вибродку рештки непокори, втовкмачити

кожному до кінця днів трепетне переконання, що порядок є порядок, подобається це тобі чи ні. Свою мету він, природно, вважав за нищу, державно вагому й навчився безпомилково відбирати серед в'язнів тих, кому слід обламати роги в першу чергу, а також матеріал, корисний для діла; його око підмічало, а пам'ять ретельно складала по комірках нестриманість одних і обережність інших, вияви гонору та ознаки відчаю, простодушність і нахил до крутійства — все при нагоді знадобиться, допоможе клинця вбити. Власне, в нових, особливих умовах застосовувалось давньоримське правило «поділяй і володарюй», хоч про сам Давній Рим лейтенант внутрішніх військ чув хіба краєм вуха.

На шляху вітер брутально штурхав у спину, замішана колесами тракторів твань чвакала під чобітьми. Гаразд, що недалеко, постьонки доплентались. Трохи обігрівшись біля грубки в кабінеті, він розпорядився доставити із зони Гапончика.

Як звичайно, той укляк при порозі, кахикнув у жменю і обмацав пальцями посріблене щетиною підборіддя. М'які, безвольні риси обличчя свідчили, що цьому чоловікові на роду було написано прожити життя осторонь громадських анбухів та струсів, маючи за трагедію бзики дружини. Але саме для тюхтіїв доля приберігає найзліші свої жарти.

— Голитися треба, Гапончику, коли начальство кличе,— мовив Маховець і зразу, без паузи, продовжив: — У вашому бараці оселять сьогодні такого Христича, з поповнення, придивись до нього.

— Відпустіть душу на покаяння, громадянине начальник, ви ж обіцяли.

— Відпустити, кажеш? Це можна. Тільки спершу обнародуємо, після чиєї інформації загримів до штрафтабору інженер Лавров, а тоді вже... Жаль мені тебе буде, Гапончику, дуже жаль!

— О, господи, навіщо ви? Я згоден, згоден, аби востаннє.

— Сліпий сказав — побачимо. Та не забудь, викликали тебе з приводу лозунгів до Жовтневих свят, ти ж у нас художник,— осміхнувся Кость Демидович.

Гапончик був його знахідкою. Одного разу, вдоволений старанністю, з якою в'язень виводив на кумачі вправні літери гасла «Ударним трудом возвеличимо Батьківщину», він зауважив:

— Руку набив добряче, хвалю. А от прізвище твоє мені не подобається. Ти часом не родич того провокатора попа Гапона, що в дев'ятсот п'ятому зманив, гад, під розстріл робітничу демонстрацію? Є хитробзції, три літери додасть і думає обдурити Радянську владу.

— Та боже збав! Мої й дід, і прадід звалися Гапончики.

— За якою статтею строк відбуваєш?

Чи то проблиск інтересу в запитанні допоміг, чи бажання в'язня остаточно усунути будь-які підозри пересилило тюремну звичку,— так чи так, замість короткої, згідно з кодексом відповіді, Маховець вислухав історію, навіть на ті часи химерну, майже фантастичну. У таборі теревенили всяке. Зубний технік із Бобруйська твердив, ніби його заарештували помилково, замість сусіда-фармацевта; брехня, мабуть, бо після усної профілактики як води в рота набрав. Сухорлявий узбек, на мотлох перекручуючи слова і не розуміючи, чому слухачі сміються, герготав, що за вироком трибуналу він «конний реаолюціонер»; краще вивчив би до ладу російську мову, контрреволюціонер. Але такого, щоби хтось сам собі з дурного розуму сильце сплів, ще не розказували.

Пензель та фарби — це вже таборна спеціалізація, зачіпка для полегкості, працював Гапончик до своєї згубної помилки рахівником промартілі в провінційному українському містечку. Плюс-мінус, дебет-кредит, щоденна нудота, навіть друзям за кухлем пива розповісти нічого. А кругом же гримить, перекочується хвилями слава героїв, наші стахановці дають по десять норм, наші льотчики літають далі й вище від усіх, наші прикордонники затримують по сто шпигунів. Прикро маленькому, непомітному чоловікові в цьому героїчному світі, прикро й тоскно. Втім,

артільні обов'язки він справляв сумлінно, за що удостоївся нагороди: екскурсії до столиці республіки коштом профспілки. Приємна подорож, купа вражень! Мимохідь кивав пихатому, як англійський буржуй, швейцарові готелю «Континенталь», сидів у ложі оперного театру на виставі «Лебединого озера» П. І. Чайковського, роздивлявся під склепіннями Києво-Печерської лаври так звані мощі святих угодників, котрими пройдисвіти монахи паморочили зв царвту свідомість трудящих. Нарешті, виконав жінчине доручення — купив гумові боти виробництва комбінату «Червоний трикутник», недовго й у черзі простояв. Чого ще, здавалось би, бракує? Однак душа рахівника прагла злету, тому все інше в його розповідях відсунула, звступила справді виняткова подія: чимчикував собі Хрещатиком з ботами під пахвою, аж раптом скрипнули обіч гальма автомобіля, й гульк-звідти Иона Еммануїлович Якір, мовби от перед вами. «Ай-я-яй, голубчику,— докірливо сказав Йона Еммауїлович,— приїхав, в до мене ні ногою! Не сподівався від свого бойового ад'ютанта, ніколи не сподівався». Звичайно, він, Гапончик, знав, що легендарний полководець, із яким разом пройшли громадянську, тепер у Києві, командує військовим округом,— але незручно було турбувати. Чому, питаєте, раніше про ад'ютантство мовчав? Та теж якось... Одне слово, всадовив його командуючий у машину й чути не схотів заперечень, привіз до себе додому. Випили потроху коньячку, згадали бої та походи. І, до речі, Якірова дружина, мила така жінка, дуже схвалила покупку — гумові боти комбінату «Червоний трикутник».

Хто вірив, хто не вірив, підтакували чи переморгувались. А незабаром наче грім над вухом: викрито й притягнуто до суворої відповідальності диверсійно-шпигунську агентуру імперіалізму в лавах армії, злочинці звили кубло на самому версі. Отут і попитали де слід сердегу, навіщо зустрічався з ворогом народу Якіром, які підступні заміри обговорювали. Скільки клявся-бідкався, що то власна дурна вигадка, стрибок, так би мовити, фантазії, все даремне, вскочив по шию. І ось малює закличні плакати, хоча мав би тихо клацати на рахівниці, чим погана була робота.

— Пробачте, громадянине начальник, розбалакався я,— кінчив свою сповідь Гапончик.

— Ну-ну, вважаймо це за перекур. Побалакав, тепер малюй далі.

— Я не курю, громадянине начальник.

— І правильно робиш, здоровішим помреш.

Маховець нюхом уже вчув здобич, проте не квапився заганяти її на слизьке, кваплівість, окрім ловлі бліх, потрібна хіба що в собачих гонах. Він вернувся до цієї розмови лише через місяць-півтора, як загадав майстрові наочної агітації підфарбувати облуплену віконну раму в кабінеті. Навіть не загадав, попросив з церемонією: мовляв, пензель художника для художництва призначений, але більше нікому.

— Та ради бога! — простодушно вигукнув Гапончик. — Однаково це краще, ніж колупати вічну мерзлоту.

— Взагалі,— указкою підніс догори пальця Маховець,— у нашій країні всякий труд почесний, а зокрема... Зокрема давай розберемося. Приміром, ти через того перевертня Якіра вляпався, мимоволі опинився серед ворожого елементу, тобі, виходить, можна й поблажку дати. Чи ми не розуміємо? Інша річ субчики, які зловмисно стромляли палиці в колеса соціалізму, шкоду чинили або про товариша Сталіна патякали, вони мусять спокутувати свою вину кайлом і лопатою. Кожному по справедливості.

Розрахунок був точний, на ловця і звір біжить.

— Е, громадянине начальник, не завжди так. Мені тільки іноді передишка випадає, під свято чи от, спасибі вам, сьогодні, решту часу ряи пупа, штовхай тачку. Деякі ж сидять за креслярськими столами, при службах порту кантуються,— а ви послухали б, що між собою говорять, страх бере.

— І про товариша Сталіна теж?

Нараз утямивши, куди крива завертає, колишній рахівник беззвучно плямкнув губами, щоки його спаленіли червоною мастю.
— Що говорять? Хто? — гаркнув Маховець, бо зараз уже вирішував теми, інакше найпікчемніший вахлай фіть — і сприсне. — Одним гузном на двох возах мостишся, Гапоичику: то тебе, скиглиш, випадково зачислили до їхнього кодла, то хочеш приховати від адміністрації антирадянські наклепи. Кінці з кінцями не в'яжуться, самовизначайся, поки я добрий!
Очманіло розгублений, припертий у кут Гапоичик дригався недовго, це були солодкі хвилини, коли жертва перестає пручатися, віддаючись на милість переможця. Власне, чому жертва, підвернеться раптом пусте слово; не вбив же він його, не скатував, а просто залучив до роботи, яку тоді виконував і виконати прагнув зразково. От кого б зустрів Кость Демидович залюбки, перший підійшов би, простяг у радісному чудуванні руку: ба, спливли літа за літами, а ми ще живі, ще топчемо ряст. Утішмося навзаєм, і годі старе ворушити.
З Христичем уклад не змелеться, десятою дорогою обмине Христича. Та якщо літній чоловік читає газету на лавочці в парку, значить, живе поблизу, може, через кілька будників, ходить тими ж вулицями, купує хліб у тій же булочній,— і, може, завтра, післязавтра, другого тижня чи наступного місяця вони зустрінуться знову, й мимовільний погляд, рух, жест розбуркає його пам'ять. Дивина, як досі розминалися, мабуть, Христич тут недавно. Тільки восени заселили дев'ятиповерховий будинок, де аптека, і в аптеці він також, безперечно, буває, роки хвороб додають.
Низку думок, що снувалися одна за одною, перервало метушливе теленькання дзвоника. Хто б це, мов на пожежу? Кость Демидович обережно підступив до дверей, глянув у вічко: за склом проступила вилицювата фізія внука Макара.
— Здоров, діду! Ти за мною не скучив? Я десь ключа згубив. Ловиться сама дрібнота, ледь юшку скамстролили. Леси не дзвонила? — Всі ці відомості й запитання внук випалив залпом, кидаючи в комірчину схудлий рюкзак і вудки. Але головним було запитання про Лесю. Допіру склав сесію в інституті, гайнули компанією рибалити — днів, казав, на три, а зібрався хутчій. Авжеж, ревниво відзначив Маховець, не з дідом побачитися.
— Зголоднів, рибалка, чекай, картоплі насмажу.
— Спасибі, діду, форму бережу. От душ прийняти вері гуд.
Скупався, вифрантився — штани в обтяжку, голуба теніска, та й щез Макар-Макарон допізна, діло парубоцьке. Кость Демидович полив квіти на підвіконнях, випраїв содою закіптюженого чайника, потім дістав із шухляди лобзика. То така тендітна пилочка, якою мережать візерунки по фанері, захопився він цим на пенсійному дозвіллі. Спочатку олівцем перебивається трафарет, далі треба терпеливо пропилювати кожну карлючку, лакувати і клеїти частини, зате виходять речі красиві й корисні: наприклад, поличка для мила та зубних щіток у ванній, таріль-хлібниця, рамка для Нвстиної фотокартки. А крім того, чи допече, бува, сходи невістка, чи розгнівають газетні писаки, монотонне шаркання лобзика заспокоює певніше від усяких пігулок, повертає душевну рівновагу.
Зараз, одначе, бажання марудитися над візерунками геть пропало, він ще поникав з кутка в куток і вибрав телефон Юхима.

II

Свиркіна вдома не було, дружина сказала, що поїхав на дачу. Це хвилин п'ятнадцять електричкою та кілометр або й менше пішки.
Пасажирів опівдні було мало, напівпорожній вагон погримував лунко, як металева бочка. Через прохід навпроти сиділа смаглява грудаста молодиця, біля неї крутився хлопчик років чотирьох, дуже схожий на Макара в дитинстві, коли того прозвали Макароном. Хлопчик притупував у такт гримотінню ногою й співав давню-предавню пісню військових шоферів:

Эх, путь-дорожка фронтовая,
Не страшна нам бомбошка любая.
Помирать нам рановато,
Есть у нас еще дома дела.

Усі слова він вимовляв чітко, зі старанністю, властивою дітям такого віку, лише не зрозумілу йому «бомбежку» замінила кумедна, але реально видима «бомбошка».

Идучи стежкою між трав, що хлюпали в бетонні опори платформи, Кость Демидович ще посміхався, зелені й руді коники віялом прискали врізнобіч, усюди, наче іграшкові вертольоти з прозорими райдужними крильми, тріпотіли над лугом бабки. Проте відчуття цілковитої, нічим не затьмареної радості існування, яке торкнулося його там, у вагоні, швидко згасло, і вже впадали в око смітники серед трави, іржаві бляшанки, биті пляшки — познаки навали дачників.

Юхим, видершись на драбину-складанку, обривав останні перестиглі вишні. Він угледів гостя здалеку:

— О, Кощей! Яким, такоси, вітром?

Голос хрипкий від курива, достоту ворон кряче, й сита коротконога тушка серед гілля, незважаючи на спеку, в куфайці здається воронячою.

— Ти, такося, розташовуйся, я кінчаю.

Маховець виніс з веранди стільця, вмостився під кущем жасмину, спостерігаючи господаря. І охота старпенсії лізти по жменю ягоди, хай би шпаки доклювали. Цур тільки, говорити цього не варто: розсердиться, тоді повертай голоблі! Пиндючний чоловік Юхим Павлович Саприкін, пиндючний і загадковий, як його примовка — такося. От ніби ж приятелюють вони здавна, а чи багато Кость Демидович про нього знає — не поверхово-анкетного, іншого, чого всім знати не належить? Ну, служив колись у штрафному таборі, але спитаєш ким, блимне хмуро й урве розмову. Ну, має даровану мисливську рушницю з монограмою від самого наркома НКВС, а поцікавишся, за що удостоївся, процідить скупо: «та була одна облава».

Рушницю він і тепер знімає іноді зі стіни — точніше, раз на рік, напровесні. Молодша Юхимова дочка Клава працює медсестрою в приміському санаторії, туди, принаджені до їдальні подачками жалісливих любителів тварин, збігаються влітку бездомні пси з усієї округи, тож як настає тічка, від них спасу нема: день і ніч тлум, гавкіт, неестетичні видовища. О цій порі директор, заздалегідь сповістивши батька своєї підлеглої, висилає рано-вранці машину, Саприкін, зосереджений, ба навіть урочистий, сідає поруч водія, кладе на коліна важкий чохол — і вперед. Зупинитися наказує коло брами, щоб не сполохати гуркотом собарню, заряджає обидва стволи й, ослизаючись на підталому снігу, шкрьобає по алеях. Поки санаторій ще спить, його завдання — вислідити сучку, через яку зчинилася катавасія. Досить одного пострілу, промазати Юхим Павлович вважав би за ганьбу; другий патрон він ховає в кишеню й неспішно, з усвідомленням виконаного обов'язку прямує до машини. Опісля сивителичені псиська цінепітимуть оддалік багряної плями, де поклик природи заволокло духом тліну, опісля галасливо обурюватимуться любителі тварин без тямку, що то, зрештою, вони спричинили собачу трагедію,— але діло зроблене, Саприкін повертається додому. Його руки промацують через чохол металеву круглявину стволів, і, либонь, єдине, за чим він жалкує: чому тічка у собак бува так рідко.

А ще велика його пристрасть — похорони. Родича ховають, товариша чи сусіда, хто справді вбитий горем, у кого скорбота на обличчі за звичаєм, тільки Юхим помітно жвавішає, метушиться, скрізь стромляє свого носа. З гробокопами про яму домовлено? Оркестр буде чи ні? Хлопців молодших зорганізували труну нести? «Бо ми вже,— зітхне скрушно,— не в тих годах, коли ми носили, ми в тих, коли нас носять». Одвернеться й мурк убік, напівголосно: «А покійник, такося, важкенький, є і в нього дещо на совісті». Та виступати, виступати аж труситься, хоч змолоть може казна-що, над могилою їхнього спільного знайомого, полковника у відставці, цей

оратор, пригадує Маховець, линув: «Спи спокійно, дорогий Ваню, земля тобі прахом»,— затнувся й додав зкекацька: «Всього найкращого!»

Тоді ж, за поминальним столом, він, добре хильнувши після конфузу з промовою, вперше і востаннє відкрив краєчок свого минулого. Стіл був багатий, між наїдків рожевіла давно не бачена солона кета, Кость Демидович підчепив шматок виделкою й хотів покласти Юхимові. «Ні-ні,— стулив дашком п'ятірню Саприкін. — Коропа чи карася ставкового завжди будь ласка, а цієї не їм». — «Чого б то?» — здивувався Маховець. «Вийдемо курнути, поясню».

Вийшли на ганок полковницького котеджу, обкиданий зів'ялими квітами й недокурками. «Значить, такося,— хитнувся Саприкін,— супроводили транспорт по етапу, я якщо-то пригадаєся, над трюмом стою в караулі. Корито хаклею погойдує, річка перед очима, розумієш, мерехтить, незчувсь, як задрімав. Отямкася, коли зеку подають гвинтівку. Дід, борода козлича віхтем, простягає, ще й з підштриком: «Візьми, синку, нам твоя пукалка ні до чого». Жартівник! Це ж, шурупаю, тепер я у нього на гачку, захоче — стукне начальникові конвою, трибунал без усяких, накяй і собі за дріт. І до того стало обидно, мало, повіриш, не заплакав: щоб мені, молодому, згинути через якогось старого цапа? Пропасти, наче булька на воді?.. Про бульку подумав, тут казанок, такося, й зварив. Трохи перегодя спускаюсь трапом, щось од вас, кажу, смердить страшенно. Ти, показую на бороду, й ти — на другого дидька, винесіть парашу. Хлюпнули вони гидиво з корми, вертаємо: дядько цеберку тарабанить, слідом старигань, я позаду. А прохід біля рубки вузенький і поруччя збите. Ногу, такося, підставив, дід беркиць за борт, я в крик: стій, стріляти буду! Тільки він виринув, я прицілився та й... Значок ворошиловського стрільця мені ще до приказу вручили».

Саприкін випнув губи, пустив волохату цівку диму.

«Потім начальник сварив, навіщо, мовляв, бабахнати здуру, коли кругом вода градусів сім. Підібрали б або сам пішов рибам на корм. Та ж, виправдовуюсь, стрибнув мигцем, розгубився я. Ну, каже, біс із ним, оформимо як при спробі втечі. Шито-крито, але відтоді де побачу таку тешню рибу, з душі верне. Ніби, такося, іменно ця жерла козлобородого».

Маховця замлоїло під грудьми. «Повчальна історія,— розтер підошвою сигарету. — Прямо для спогаду на шкільному вечорі».

«Еге ж,— буркнув Юхим,— дуже нас туди запрошують». І раптом п'яно визвірився: «А ти хіба все, що було, розповідаєш? Хоч би своїм, домашнім».

Упік, гицель, всього й рідному синові не розповіси, то більш внук Макар певен, що Кость Демидович виконував особливо секретні завдання, про які досі мовчок. Детективи їм подавай, подвиги наших розвідників та викриття ворожих шпигунів, чорної роботи не шанують. І він, Маховець, без саприкінських гріхів, теж мусить сьогодні критися, такий час. Переродки в газетах, горлодери з трибун одні поперед одного волають: ті, ті й оті стали жертвами свавілля, звсуджені невинно,— на віру почитати-послухати, в таборах самі праведники опинилися, а він пам'ята, яка це була чужа, супротивна маса, як день у день доводилось за нею пильнувати. Чорна робота! Великий чи не великий кожен зокрема, ніколи було сушити голову під форменим кашкетом. Але хто, крім Юхима, тебе зрозуміє?

— Пригощайся,— сказав Саприкін, опускаючи кошика з вишнями, товсті скоцюблені пальці червонясто лиснілк.

Кость Демидович вигорнув ягідку, що набрякла соком, покачав на долоні й кинув назад у кошик.

— Чогось ти, такося, мов кислиць наївся. Знову печінка?

— Тоді я не до тебе пішов би, до лікаря, облиш мою печінку медицині. Зустрів зараз у місті колишнього свого арештанта, Христич на прізвище, злоредний, трясця його не вхопила, тип.

— Він тебе впізнав?

— Сьогодні, мабуть, ні, бо вчепився б тут же, рахунки у нас давні. Боюсь, оселився по сусідству, іншим разом упізнає.

— То й що?

— Що-що... Гарна буде картина, як візьме в стоси, зіваки набіжать.

— Ну й отримає, скільки, такося, відважать, за хуліганство. Закон для всіх писаний.

— Доки йому зіжнеться, мені змелеться.

У горлянці господаря сипло заквахкало, черевце колихнулося, але обличчя лишилось пісним. Так Свирикін сміявся.

— Та ти, Кощею, з ляку повні штани наклав. Очапайся! Чи той Христич до прокуратури тебе потягне? На лаву підсудних посадить? А дзуськи! Ми люди державні, держава нас в обиду не дасть. Це хто фашистам прислужували, поліцаї та інші запроданці, боялись, щоб їх на вулиці не признали. Нам, такося, боятися нічого.

— У тебе й порівняння! — мугикнув Маховець. — З язика, як із ринви, ляпотить.

— Це я, такося, для прикладу. Ходімо до хати, десь там є шкалик. Допомагає від нервів.

— І рибкою закусити б.

— Еге ж, — глипнув скоса Юхим, — смаженими карасями...

Карасів, звичайно, й близько не лежало, він спритно покраяв шмат ковбаси, яка продається під різними назвами, але має один загальноусереднений смак, накришив і полив олією миску цибулі, нарізав рівненькими скибками хліба. Ніж у товстих, на взір незграбних пальцях аж миготів; лезо було вщент сточене, колодка оздоблена кольоровими плашками плексигласу, — і Кость Демидович пригадав, що такі ножі виготовляли на замовлення кримінальники, хоч офіційно це заборонялося. Ти ба, відколи зберігся.

— Будьмо! — сказав Свирикін. — Аби дурне в голову не лізло.

Вже смерком простував Маховець луговою стежкою до електрички. Крізь пелену сутінків м'яко біліли парасольки деревію, шугали на бриючому польоті кажани, луг уявлявся незайманим, чудово безмежним. Раптом у нього виникло бажання забрести в траву, прималитися під кущем верболозу і заснути: певно, далися взнаки цілоденні тривоги, та й Юхимів шкалик зморив. Віддаля долинув свисток поїзда.

III

Чи припускав коли-небудь Кость Демидович, що за кимось між тих, кого гнали арештантськими етапами, везли в трюмах по Єнісею, на десятиліття запроторювали в табірні бараки, немає справжньої вини? Було, припускав, — ліс, як багатозначно тоді мовилося, рубають, тріски летять. Йому, скажімо, здавалося, що мамула Гапончик міг би довіку клацати на рахівниці без шкоди для Радянської влади і ще дехто трапив під гарячу руку. Проте всякий сумнів, навіть тінь сумніву він душив у свідомості нещадно, як вошу в сорочці. Від часів конвойних до начальницьких він звик почуватися трохи меншим або трохи більшим коліщатком, трибком, шпицею машини, керованої згори, й щиро втішився, коли сам керманич, вождь знайшов найточніше визначення: гвинтики. Всі поспіль гвинтики. Це остаточно усувало жалощі, докори сумління і подібну мерехлюндію, бо годі уявити собі гвинтик, який сумнівається. Це було зручно, бо не треба замислюватись, треба справно виконувати свої функції, і тобою задоволені. Решта — тільки іржа, згубна для гвинтиків. Так утвердилося у звичайному житті, «на волі», такого автоматизму вимагав і поготів каральний апарат.

Потім грянули інші часи. Коли з-за колючого дроту випустили не одиниці, тисячі тисяч, коли з живих і мертвих зняли тавро ворогів народу, навіть у муштрованому мозку мимоволі ворухнулася думка: за віщо ж ти гнітив їх, упосліджував та гробив, чого старався? Виходить, не новітній Георгій-побідоносець во ім'я торжества соціалізму разив твоїми руками

гідру контрреволюції, а Каїн брав на вила єдинокровного брата? Хоч-нехоч, так виходить. Напівзабуті óбрази випринули з дитинства, з материних тихих шепотів, і цей сумнів шпигнув Маховця страхом перед чимось, у що він давно перестав вірити.

Роками опирався мулькому почуттю, виставляв проти свої нагороди й свою пенсію, складнощі й суворість доби,— але сім'я страху однаково сиділо всередині, чекаючи нагоди прорости. Сипалося волосся, кришилися зуби, а страх був незнищенний.

І ось маєш — Христич! Привид минулого, який ожив, який скрадливо кружляє довкола.

Кость Демидович відхилив фіранку, втупився у вікно. Проїхав трамвай, схожий згори на велатенського жука, біля бочки з квасом юрмляться спраглі, мліє під сонцем розпечений асфальт,— вулиця як вулиця, та причаїла загрозу; квасу випити заманеться, аж у черзі стоїть Христич, лупає очима; сідатимеш у трамвай, по-старечому через передні двері, й зіткнешся ніс до носа. Хоч взагалі не виходь із дому. Ранкові прогулянки парком він уже покинув, це й онук Макар помітив:

— Дивись, діду, втратиш спортивну форму.

— Ти на себе глянь, самі маслаки лишилися,— розсердився Маховець.

Лесю проводжати після кіно чи танців далеко, на околицю міста, прителепа хлопець опівночі, дзеленькає на кухні ложкою. Побачить смужку світла, що пробивається зісподу, зазирне до кімнати:

— Не спиш, діду? То побажай мені гуд найт, я зараз ох же й дам хропака!

— Давай, давай, балабон,— відказує Кость Демидович і ялозить без інтересу пузату книженцію. А вчора вийняв пачку фотокарток, почав перебирати.

Сірі присадкуваті коробки — портові склади, пакгаузи, вид з річки. Стримить вежа підйомного крана. Далі — лиш контури окремих будівель, карточка стара, взялася жовтизною. І під самим її обрізом ледве вгадується насип залізниці, ясної днини там виднів семафор. Пам'ятне місце.

Того ранку шестеро в'язнів під охороною гарячковитого кавказця Золоєва відправилися бити шурфи для дослідження грунту в районі будівництва нового металургійного комбінату; інструмент склали на підводу, запряжену низькорослим гнідим коником. Серед шістьох був і Христич. Робота, гірш не вигадаєш: один довбе ломом землю, яку й землею назвати важко, у прожилках вічної криги, другий крутить корбу, підіймає нагору бадню за баднею. Лоб мокрий, спина дубіє. Верхньому ще так-сяк — потупцяв, руками помахав, нижній товчеться на дні вузького колодязя, що має сягнути десяти-дванадцяти метрів завглибшки. Риють позмінно, інакше зовсім випустиш пару; хто відгарував, шастає до благенької дощаної повітки, де хрумтить вівсом коник і бореться з дрімотою Золоєв,— йому в кожусі тепло.

Уранці панувала тиша, сяювато іскрився перший сніг, потім він закурів, зрушився, витягуючись в'юнкими пасмами. Вітер чимбільш набирав сили, повітка хилиталася й рипіла.

— Шабашити треба, не було б біди,— сказав конвоїрові Христич.

— Це не твій справа,— лінько озвався Золоєв,— твій справа дірка в землі колупати.

І ту ж мить над бриніниям вітру злетів крик:

— Пурга! Чорна пурга!

Завія-хуртеча в цих краях явище таке ж звичайне, як сорокаградусний мороз, протягом довжелезної зими на порт, шахти, промислові корпуси обрушуються мільйони, мільярди тонн снігу. В'язні-метеорологи і в'язні-інженери розробили цілу систему захисних споруд, однак біла гвардія тундри прорищається через лінію оборони, з розбійним посвистом гуляє тилами. Стережись трапитися їй сам на сам: зіб'є, стопче, замете. Здається, нема у північної природи лютішого напасника. Але є. Коли снігу ще обмаль, шалений вітрисько роздирає іноді слань оленячого моху —

ягелю, виверта мерзле груддя, перемішує докупи й несе прожогом. Лихо на його шляху людині, та ще в чистому полі.

— Чорна пурга! — цьвохнув батогом крик, і всі метнулися надаір.

Каламутний, склубочений, немов після вибуху, вал котився з глибини тундри.

Затим усе сталося миттєво.

Молодий злодій Санько Цмок, якого приплюсували до політичних за норовистість характеру, геть очманівши від жаху, плигонув по-заячому вбік і влупив навтьоки.

— Куди, мать твою? Назад! — зірвав з плеча гвинтівку Золоєв. Глухо бухнув постріл, Санько впав.

Хтось кинувся до лежачого, Золоєв стрелив удруге, але мимо.

— Ти що, сказився?! — підскочив Христич, шарпонув гвинтівку. — Хлопці, ріж мотузка, та раз-два, не моняйтеся!

Линвою від коловорота стягли конвоїрові зап'ястя, довгий кінець Христич обкрутив собі круг пояса, наказав іншим ухопитися один за одним посередині. Тільки бідолаха Цмок не чув уже ніяких наказів, укляк без руху долілиць.

Тим часом пурга накрила людей ревучою хвилею, важко стало дихати, стужавіле, повне пилу й кришива повітря забивало рота, сікло до крові обличчя. Під ударами вітру крекнула, розвалюючись, сврайчина, гнідко дико заіржав і щез у пуртовищі. Отак би й їх розкидало врізнобіч, і чи вибрався б котрийсь, якби не линва. Спотикалися, слизькались, падали,— але кожен знову хапався за віръовку, розуміючи, що лише разом, поєднані нерозривно, вони мають шанс на рятунок. Це розумів навіть Золоєв, який зі спутаними руками замикав ланцюжок. А чільним ішов Христич, дух вожака прокинувся в ньому, велів торувати дорогу.

Там, попереду, залізничний насип,— дістануться, перебредуть, тоді, вважай, зласкавилася доля. Навпростець кілометра півтора, мізерія. Та легко сказати — навпростець. Вони, певно ж, петляли, виписували зосліпу кола, волохатий біс пурги глумливо бубонів у вухо: блукайте, блукайте, поки й заблудите без вороття. Одне слово, надія майже згасла, коли з імли випливла червона цятка. То був сигнальний вогонь семафора.

Свободу й зброю повернули Золоєву неподалік від табору, при цьому Христич доброзичливо порадив:

— Для тебе ж краще тримати язика на припоні. Ще у героях ходитимеш, привів цілу банду наперекір стихії.

Конвоїр і мовчав, проговорився ненароком Саньчин напарник по шурфу, якого кримінальники розпитували про обставини загибелі свого дружка. Розмову почув Гапончик, отож скоро в бараці гримнув вимогливий голос вахтового:

— Христич, до начальника табору!

Маховець міряв кроками кабінет од стіни до стіни, круто повертався, і здавалось, якби у нього був хвіст, він молотив би зараз хвостом по халявах чобіт. Страм і ганьба! Подяку в наказі оголосив тому чучмекові, коли під суд треба та на Колиму, де арештанти мруть пачками. Зброю відібрали, вели, як худобину, на мотузку,— цілком досить, заслужив. Ну, а декому й вищою мірою пахне, ой, пахне... Він зупинився, з панахидним співчуттям похитав головою:

— Вляпався ти в історію, сірий вовк не позаздрить. За напад на вартового вам усім гаплик, ясно?

— Це я вирвав у конвоїра гвинтівку, я сам,— відповів Христич. — Гуртом ми йому, дурневі, життя врятували.

— Благородство корчиш, ваше колишнє цабе! — хмикнув Маховець. — Сподіваєшся, добрим словом згадають? Чорта лисого, тільки радітимуть, що тобі, а не їм кулю вліпили. Сволочний народець, повір, я їх набачився.

— Ні на що я не сподіваюсь, просто кажу, як було. Одначе про свій народ, громадянине начальник, я іншої думки.

— Гаразд, сам — то й сам, буде економія патронів.

Ладний сю ж хвилину надіслати рапорт в управління таборів, Кость Демидович мусив спочатку поставити до відома оперуповноваженого НКВС капітана Боровського. Нічого не вдієш, субординація. Старший за званням, уповноважений і владу мав більшу: він отримував таємні, в засургучених пакетах вказівки, через його руки проходило листування в'язнів, йому належало право розв'язувати конфлікти місцевого значення. І хоч вайлуватий, стрижений йоржиком капітан ніколи не виказував своєї зверхності, навпаки — завжди тримався врівноважено, чемно, Маховець перед ним нітився, щоразу кленучи себе опісля за догідливі нотки в голосі, напружену скутість рухів. Тьху ти, зрештою, вони одного воза тягнуть, та й різниця в чинах невелика! Але випад гонору вичахав, стосунки залишалися незмінні.

Боровський сприйняв звістку зовні спокійно, лиш ліва, розсічена шрамом брова ледь сіпнулася. Подейкували, нібито шрам від басмацької шаблі.

— Який це Христич, той, що був парторгом?

— Так точно, той і є.

— Гм, і що ви думаєте робити?

— Випадок надзвичайний, гадаю, доведеться дати справі хід.

— Тобто повідомити в управління.

— Так точно.

Уповноважений торкнув пучками щоку, мовби перевіряв, чи добре сьогодні поголився.

— Єдина моя перевага над вами, лейтенанте,— це досвід, дозвольте скористатися. Ви, мабуть, не уявляєте собі всіх можливих наслідків. Усіх, я підкреслюю. Насамперед покарають безпосередніх винуватців, суворо покарають — Христичу загрожує розстріл, солдатик отримає строк. І нехай би, аллах із ними. Біда, що нам також натовчуть гуль. Знаєте, як воно ведеться: чому, сякі-пересякі, допустили, хто інструктував охорону, де політико-виховна робота? В таких випадках у начальства напоготові десятки запитань, а підлеглі не знаходять жодної задовільної відповіді. Підлеглі мусять стояти по команді «струнко» і приймати як належне прочухана, догану, адмінвисновки. Тож подумайте ще, лейтенанте, чи варто через якусь шушваль підставляти власного лоба. Може, обмежимося гауптвахтою та карцером?

— Чутки однаково підуть, табірний телеграф спрацює.

— Чутка не документ, у канцелярії не зареєструють. А втім,— тьмяно усміхнувся Боровський,— воля ваша. Дійте на свій розсуд.

Заключні слова були вочевидь даниною обережності: мовляв, розмова суто приватна, донесеш, я сном-духом не відаю. Але саме це переконало Маховця найдужче, рапорту він не надіслав. І тільки набагато пізніше, років через два, здогадався, що чемний капітан обвів його кругом пальця, ніби голкою, штрикнуло здогадом. Перебуваючи у відпустці, оперуповноважений Боровський попався на гарячому — привіз листи рідним в'язня, якому категорично заборонялося листування. Хіба ж так підставляв лоба зі шрамом від басмацької шаблі! Вже почалася війна, й капітана, розжалуваного в рядові, турнули на фронт.

Спомин і тепер Костеві Демидовичу прикрий, ба, ніде правди діти, тепер особливо: не пошився б колись у дурні, не було б нинішньої зустрічі, ось як обернулося. А нитка сотається далі, розмотується клубок пам'яті.

Про війну, надто в перші катастрофічні місяці, мешканцям бараків не повідомляли нічого, за клапоть газети, виявлений під час обшуку, миттю спроваджували до штрафного табору. Вважалось, що зеки тішитимуться з наших поразок, зловтішатимуть,— адже тріщить і хитається світ, де на них покладено тавро чужаків, ізгоїв. Перейняті тривогою циркуляри вимагали стократ помножити пильність, у корені придушувати ворожі вилазки. Застороги цілком слушні, коли над країною нависла небезпека, внутрішнього ворога пильнуй та пильнуй. Аж раптом сталося незбагненне: вони, таврoвані, рвуться в армію, на передову. И серед тих, хто подав заяви, Христич.

— Що, прнілвся табірна балвндв, саинячої тушонки захотілося? — підвів очі від столу Мвховець. — Звнчайно, захнсників Батьківщнни харчують краще, ніж вас, коитриків. Кожному своє.

— Алс там і вбпавють, не в санаторій прошуся,— уперто стнспув щелепи Христич.

— Життя обрндло? То це ми тобі й тут організуємо, дуже просто. Кидайся з криком «ура» иа колючий дріт і можеш бути певеи, вартовий з анишки не промаже. Тільки от ордена посмертно тобі, вибачай, не дадуть.

Пожував губами, прискалився гостро:

— Тн чесно скажн, у першому ж бою до німців перебігти пвдумаа. Старостою десь постаалять чи, бери анще, иачальником поліції. Отоді тн за все аідігрався б, га, шкуру з наших людей лупиа бн.

Обличчя Христича сполотніло, иа шиї ходором заходиа борлак:

— Вн... аи мені! Та вас... вам...

Відчувалося майже фізично, яким зуснллям стримує він образу, гнів, обурення, готоаі внхлюпнутись і погубити безумця.

— Но-но,— насупиася Маховець,— агамуй запал, бо в карцері охолоиеш.

Проте погрози своєї не здійснив. Спитати — чому, так біс його зна.

IV

На пароплааі, яким дістааалася до місця прнзпачення Віра Ментуш, не було озброєної охорони. Пароплав, працьоаито посопуючи, віз штабелі дошок, металеаі труби, сувої грубезного троса та кількох пасажнрів — у тім числі її, Віру, анпускницю Ленінградського інституту водиого транспорту.

У Красноярську їй сказали:

— Зважте, дівчино, там, куди ви їдете, багвто репресованих за антирадянську діяльність, ввм доаедеться стикатися з цією публікою. Розміркуйте, пошукаємо іншого аарівнту.

— Спасибі, я вирішила,— труснула Віра острішкуватою, як у кіноактрнси Целікоаської, грнакою аолосся.

Що аабить тендітно-каолу городянку в глухомвнь, нв край світу, вона не хотіла, та нааряд чи й зуміла б аичерпно поясннти. Заробітки? Так, і заробітки; самій стало сутужно, латвнину доношує, й сестру з малимн підтримає. Романтнка Піаночі, навіяна білими ленінградськими ночами? Жорстокий час обскуб пір'я романтикн, хіба трохн збереглося. Ні, є щось аажливіше, вагоміше, чим, далебі, вилікується душа аід усього пережнтого, аід болю втрат. Мвбуть, це можна розмалюаатн аисокими слоаами про жагу подангу, про патріотизм,— алс а їхній сім'ї завжди уникали такнх слів, батько, бувало, підсміюааася: «Ну, знов лізеш иа трибуну».

Шамотить, зеленкувато пружниться вода за бортом, а Вірі ачувся шурхіт полозів; па її ще дитячих санчатах умістилося батькове тіло — висхле, звинуте, ніби мумія, в простнрадло. Та асе одно тягтн санчата важко, рвз у рвз вона зупиняється віддихатись і бвчить перед себе й за собою згорблені постаті, які, низько опустиаши голоаи, аолочать ту саму кладь. Хто полічить, скільки їх, аозіїа горя, правнлося аулицями блокадного міста до братських могнл!.. Батько був слюсарем-інструментальником сьомого розряду, в армію його не взяли по броні. Нв зааоді аін часто трубанив піатори-дві зміни й приносив шматок хліба: це, казаа, додатковв пайка. Віра хапливо ковтала хліб, відганяючн здогад, що батько хитрує.

Плеще, хлюпоче хвилею велика снбірська ріка, а у вухах зринає хрусткнй шелест шин по льодоаій трасі через Ладогу. Дорога життя — так нарекли той єдиний вихід з обложеного Ленінграда. В кузові, під брезентовою халабудою, збились безплотні, мов тіні, жінки, недогарками тепла, що жевріє а них, намагаються обігріти дітлашню. Стужа, вітер, дрож. Дякувати долі, хоч хмврно, літаки сьогодні не розгуляються. Віра знркає крізь дірку в брезенті, і цієї миті з клочкуватої сірої хламидн небосхилу аипорскує чорний жук. Він на очвх росте, ближчає, перебнває саоїм

дзуміниям гуркіт автомобільного мотора. Під черевом жука вроджується доганяє крила, водій різко гальмує, бомба гахкає попереду.

— Повітря! — вискакує на лід водій, карячконогий солдат у ватянці. — Всі висипайтеся!

Поки німець розвертається для другої атаки, жінки встигають розбігтися, прикрити дітей. Падає ницьма й Віра, а солдат стрибає в кабіну, жене мерщій назустріч літаку. Цього разу вибух торохнув позаду машини, порснули зі скляним дзвоном уламки криги. Більше бомб у німця, видно, не лишилося, востаннє літак проноситься над самою потилицею і січе кулеметним вогнем; хтось коротко зойкає, хтось голосить пронизливо й безперервно. Нехвапом, обминаючи вирви-ополонки, під'їздить грузовик, поранених перев'язують бинтами, клаптями сорочок, що вмить набрякають кров'ю.

— Вантажтеся,— каже водій. — Їх,— киває, не дивлячись, убік,— збере поховальна команда.

О, дороге життя, дороге життя, скількох стала ти дорогою смерті!

«Тече вода в синє море, та не витікає...» Цей журливий вірш Шевченка любила Вірина мати, родом українка з-під Полтави; батько звав її жартома Наталка-полтавка. Уже як Віра, вимучена гармидером вокзалів, оклигувала у сестри, надійшов папір: «Військфельдшер Ментуш Наталія Григорівна загинула смертю героя»,— підпис і печатка. Згодом скупе офіційне повідомлення доповнив лист від материної подруги, яка одна вціліла з усього госпіталю. Фронт був прорваний раптово, головний хірург пив після операції чай, коли на подвір'я школи, де розмістився госпіталь, вкотилася валка мотоциклістів. Фашистський офіцер звелів показати комісарів і євреїв.

— Тут немає комісарів і євреїв, тут є поранені,— відповів хірург.

— Ви так гадаєте? — перепитав флегматично офіцер, дістав пістолет і вистрілив лікареві в груди.

Потому він наказав вивести на подвір'я ходячих, винести лежачих, обабіч, наче для групового знімка, пришикували персонал. Та замість клацання фотоапарата пролунало гарчання автоматів.

Тече вода, плине ріка — що ж там, за далиною? Тяжкі випроби пройшла Віра, сьорбнула кіаш лиха, але спіткання з людьми, одчахнутими, як трухле суччя від дерева, вона, признатися, побоювалась. Не жартбо: справжнісінькі, в натурі, вороги народу! Мара всюдисущих ворожих підступів обійняла її юність, ще в десятирічці школярі розглядали догори дригом штрихові малюнки на обгортках зошитів і між павутиння ліній знаходили то фашистську свастику, то борідку іуди Троцького. Школярі переймалися духом часу. Залізний прокурор Вишинський припинав до ганебного стовпа перероджбенців і шкідників, рідні сини зрікалися засуджених батьків. Це було схоже на воскресіння святої інквізиції, коли старе й мале твердо вірили, що ті, кого покарано іменем церкви, воістину є підручними сатани. Тепер сатана прибирав мерзенної подоби імперіалістичних розвідок — сьогодні однієї, завтра другої чи й кількох укупі, а церковні лики замінив розмножений у мільйонах примірників образ вождя. І пропорційно числу викритих ворогів зростала вождева мудрість, слава, велич.

Ось чому, прямуючи, куди сама схотіла, Віра Ментуш відчувала всетаки бентегу перед майбутнім, яке наближалося.

— Милуєтесь Єнісеєм-батечком? — схилився поруч на бильця палуби Мховець. — Ставлю сотню проти карбованця, красна дівиця вперше у наших краях.

Вирізнив явно нетутешню супутницю ще на пристані в Красноярську: мабуть, чергова пастира, оббивачка високих порогів, доп'яла кілька днів побачення й спішить оце за тридев'ять земель до свого арештантика. Таке зрідка траплялося, грамотії з охорони глузливо охрестили цих жінок «декабристками». Але ні, зауважив, придивившись пильніше, її обличчя не торкнув спільний для них вираз приреченості, що дивно поєднувався зі снагою долати будь-які перешкоди.

— Щодо красної дівиці ви передали куті меду, а загалом вгадали,— озвалася Віра, рада нагоді розвіяти напосідливі думки.

— І чого до нашого закута подалися, вибачайте, не державна таємниця?

— Аж ніяк. Я за фахом водник, працюватиму в порту. Сподіваюсь, і ви також відрекомендуєтесь.

— Маю честь, начальник тамтешнього табору,— галантно вклонився Маховець. — Перебував у відрядженні.

— Якого табору?

— Гм, піонерських у нас нема.

— Ну, звичайно, звичайно,— знітилася Віра, вихопиться ж дурне запитання!

Єнісей день за днем вражав око обширами Сибіру, могутнім розмахом природи: ліси без кінця-краю, громаддя узбережних скель, нарешті, простелені від обрію до обрію килими тундри. Здавалося, й люди на цій землі повинні жити привільно, рівні казковим велетам, котрим будь-що під силу. Проте чимраз частіше бовваніли оддалік табірні вишки, новий знайомець навчив Віру не плутати їх з тріангуляційними знаками.

Якось вона висловила свій зачаєний острах:

— Правда, що частину в'язнів допускають до кваліфікованої, інженерної роботи? Не розумію, вороги — і одне діло...

Маховець пройшовся палубою, сяйнули проти сонця халяви свіжонавакcованих чобіт.

— Чули таку приповідку: скачи, враже, як пан скаже? Брикливий кінь теж борозну веде, звісно, під батіжком. Та й де інших візьмеш, сюди рідко приїздять, як ви, за власним бажанням.

Це було досить переконливо, одначе певності не додало, скоріш навпаки. Що означає «під батіжком», невже біля кожного стоїть наглядач? Чи, може, їй, з інститутським дипломом, й уготовано роль наглядача? Все з'ясується лише на місці.

У мерехтінні світла над річкою показалися безладно розкидані будівлі.

Смішно, але й опісля, серед набагато дошкульніших прикростей Віра згадувала перші кроки місцевим тротуаром — дерев'яним настилом-хідником уздовж вибитої баюрами вулиці. Щось подібне вона бачила раніш тільки в кінофільмах про Стародавню Русь. Каблуки туфель наче зумисне норовили втрапити у щілини між дошками, щойно висмикнула правий, аж провалився лівий, хоч плач. Слідом ніс валізу і підштрикував Маховець:

— За вами не вженешся.

Він провів її до управління порту, відкозирявши на прощання:

— Бажаю удачі! Тепер ми сусіди, ще зустрінемося.

Начальник управління Федір Федорович Кочергін, роздивляючи молоду спеціалістку з-під кострубатих брів, затримав погляд на гривці зразка Целіковської:

— М-м-м... Кадри вирішують усе. Давненько скінчили інститут?

— У сорок першому, перед війною.

— І маєте нуль стажу. Напівфабрикат.

Довідавшись, що Віра пережила блокадну зиму в Ленінграді, скошлатив бороду, пробурмотів м'якше:

— М-м-м, Ленінград, у мене там племінник помер з голоду. Студент філфаку. — И зненацька підвищив голос: — На поблажки не розраховуйте. Північ вимагає справжньої роботи!

Колись, на початку тридцятих, лопата борода Кочергіна була окрасою кореспонденцій про підкорювачів Арктики — нарівні з фотографіями білих ведмедів, потім як відрізало. Та ціну своєму слову він знав.

— Підете у КБ судномеханічної служби, до Савкіна. І якщо хочете чогось навчитися, придивляйтесь, як працює інженер Христич, дуже вам раджу. Розумака, на волі він високо сягнув би.

Віра, яка досі поштиво мовчала, стрепенулася:

— То, значить, цей Христич в'язень?

— А мені це байдуже! — сердито пирхнув Кочергін. — Мені, до вашого відома, ввжливо — олія в голові у чоловіка чи макуха. Можете йти.

Вона вже переступала поріг, коли за спиною пролунало:

— Ви що, збираєтесь у своїх, м-м-м, пантофлях приборкувати Північ? Я подзвоню завгоспові, знайде взувачку. І нагадайте, хай випише вугілля, наше літо скоро кінчається.

Будинок, де їй віднині жити й — тьху-тьху! — не тужити, по вікна вгруз у землю, маленька кімната була вмебльована за холостяцьким мінімумом: стіл, ліжко, два стільці плюс шафа зі скособоченими дверцятами. Зате при дверцятах малося дзеркало — без сумніву, предмет розкоші. Віра оглянула себе в тьмавій глибині й висолопила язика: м-м-м, кадри вирішують усе. Але враз схаменулася, згадавши, що перший сказав це зовсім не Федір Федорович.

Другого дня вона отримала перепустку до конструкторського бюро. Назва звучала вельми поважно, бульбоносий лисуватий Савкін волів уживати іншу — «кебешка». Спритно лавіруючи між нахиленими дошками-кульманами, він представляв по черзі співробітників. Підкреслена чемність не дозволяла й помислити про те, що відкрилося Вірі пізніше: крім нього самого, всіх приводили сюди під конвоєм.

— Христич Сергій Степанович, прошу любити й шанувати,— оголосив Савкін, і чоловік з круто різьбленим чолом кивнув з-за дошки. — До речі, ваше місце якраз поруч, розташовуйтесь.

Отже, ворухнувся десь усередині хробачок гонору, Кочергін таки гне своєї, після ленінградських професорів її навчатиме зек — троцькіст чи бухарінець, яка різниця. Ну, це ще побачимо! Може, у нього в голові олія, та й у неї теж не макуха.

«Кебешка», як переконалася невдовзі Віра, заслуговувала на зменшувальне, поблажливо-панібратське ім'я; розрахувати гвинт буксира замість зламаного, розширити причал — дрібниці, в інституті старшокурсники виконували куди складніші завдання. Але траплялись винятки, вписані, сказати б, в анали місцевої історії. Минулої осені, коли передчасу вдарили морози, рефрижератор «Біломор», що прибув останнім рейсом, уже не зміг підійти до берега, контейнери, ящики, бочки з продуктами довелось вивантажувати на льодовий припай. Поки длубалися голіруч, без механізмів, судно вмерзло у товщу криги, лещата невпинно стискалися, ладні розчавити рефрижератор, мов шкаралупу. Допомогу підривників було відхилено, вибухи, стережись, також пошкодять корпус. І тоді виникла рятівна ідея: електропилка на пересувному редукторі. Ощирені, за виразом лісорубів, вовчим зубом смуги листової сталі день і ніч краяли товстелезний, до півтора метра, лід на квадрати, водолази обмотували їх тросом, чіпляли до трактора — й тягни. Зрештою утворився коридор, яким «Біломор» провели зимувати в затон. А подав пропозицію і сконструював пилку інженер Христич.

Винахідливо, розумно, вправно, тільки одне важко збагнути — навіщо інженерові Христичу зайвий клопіт? Адже знав, що не дістане у нагороду хоча б шматка солоної тріски, про яку в'язні примовляли: тріосочки не погризеш — не попрацюєш. Хай у шахті, кров з носа, треба добути стільки-то руди, на заводі конче виконати норму, бо вріжуть і так мізерний раціон,— та чому тут, за креслярськими дошками, вони мудрують, удосконалюють, іноді сперечаються до хрипу, адже продуктивність мозку не підлягає обліку.

Потім ці роздуми бентежили її ще й ще. От мешкає по сусідству самотній дідок, вітаючись, навіть у люту холоднечу знімає чемно вушанку. Він геолог, після революції, кажуть, з мандатом Леніна приїхав розвідувати надра Півночі, а тепер засланець, без права виїзду за межі населеного пункту, щомісяця мусить з'являтися на реєстрацію. Але раптом керуючому рудником чи шефові будівництва знадобиться ділова порада, кличуть старого і слухають, як школярі академіка. Архітектор,

приречений десять років гибіти під сторожовими вишками, проектує палац культури. Учений-металург, засуджений на п'ятнадцять, впровадив новітній спосіб плавки. Ті, у кого відібрано дім, сім'ю, все до решти, роздаровують свій хист, своє вміння.

Боже, спантеличено зверталася Віра до верховної сили, що має бути, що завжди є на світі й інакше зветься совістю,— боже праведний, які ж це вороги, кому вороги?! І все-таки чаїлася в куточку душі підозра: а може, вони спокутують минулі провини... Отрута підозр, упорснута під виглядом пильності з дитинства, діє довго.

Христич не обридав їй повчаннями, не пнувся в наставники, раз лише зауважив:

— Ви дуже горбитесь над кресленнями, глядіть, зіпсуєте фігуру.

В інституті друзі кепкували з цієї Віриної звички,— мабуть, тому й процідила на відповідь:

— Дякую за попередження, я настроєна більш оптимістично.

— А ви колючка,— відзначив миролюбно Христич.— Гаразд, не будемо сваритися.

По правді, одначе, належало визнати: мав рацію Кочергін, у кожному, навіть невеликого масштабу технічному рішенні, що його пропонував лобастий інженер, поєднувалися простота і зграбність, які вдається поєднати тільки майстрам. Тут мало освіти, мало досвіду, потрібен ще вроджений дар. Так принаймні Вірі здавалось, і так вона при нагоді сказала.

Того вечора Саакін виклопотав для шановного Сергія Степановича дозвіл попрацювати над терміновим завданням, а шановну колегу Ментуш просив підсобити. Темрява густла за вікнами «кебешки», в яскравій плямі під ковпаком лампи прудко бігав олівець Христича, на хвилину зупинявся й шарудів знову.

— Вам, певне, судилося стати конструктором,— сказала вона.

— Авжеж,— здушив усміх він,— саме судилося... вироком Військової колегії за статтями 54-7, 54-8, 54-11. Аби не те, занапастив би свій талант на партійній поденщині. Мене, уявіть собі, двигонули було в парторги, дали маху.

Віра прикусила губу: ну, невлад висловилася, та хіба це привід розмовляти з нею, як із наївним дівчиськом! Смішечками, легкома про болюче? Ні, хочеться в усьому розібратися серйозно.

Шандкуючи, плутаючись, виписала свої головоломки.

Христич відклав олівець, помовчав.

— Що ж, ви доброї думки про людей, тепер багато хто втратив цю здатність. За браком попиту. Але ваші міркування,— не ображайтесь, будь ласка,— трохи відірвані од життя. Марксистська аксіома «буття визначає свідомість» дійсна скрізь, а коли, перепрошую, шкура на тобі репається,— особливо. Миска баланди, сорок градусів нижче нуля, й довбай ломом вічну мерзлоту: уроки табірного матеріалізму. Тож, чесно кажучи, ні азм, грішний, ні архітектор або металург, яких ви допіру згадали, не аж такі безкорисливі ентузіасти. Вигода навіч, одержуєш ту саму миску, зате надриватися й дубіти вже не треба. Інша річ, що моя робота дає мені задоволення і я справді знаходжу в ній відраду. Дивуєтесь чому? — Якусь мить він видимо вагався, стрімка борозенка проорала перенісся.— Бо сподіваюсь, що працюю, врешті-решт, не на благо тюремників, часи рано чи пізно міняються. І узвичаєне сьогодні дітям наших дітей здаватиметься страшним сном.

— У вас є діти? — спитала Віра, щоб приховати замішання. Нащадки, гриміло їй змалку піснями, заздритимуть нам, ровесникам великої доби.

— Син. Як мене арештували, хлопчикові минуло півтора року, тільки-но почав говорити. Дружина за тодішньою шпаргалкою мерщій зреклася ворога народу, слідчий показував мені вирізку з газети. Тепер, вважайте, син у мене є, а батька в нього ніби немає, така ось нісенітниця.

Не було начеб у цій вечірній розмові жодної втіхи, сама нагота

й пригніт, проте на душі посвітлішало, зламався льодок відчуженості. З-під намулу, з-під глею пробилася, вимиваючи застояну трутизну, джерельний струмінь співчуття.

Обідати умільців із КБ водили гуртом до табору, лише двоє вільнонайманих, Савкін та Віра, користувалися їдальнею для інженерно-технічного персоналу. Меню незмінно очолював гороховий суп-концентрат, на друге давали остогидлу перловку, іноді вермішель і скраю кусничок м'яса, в якому, попри жалюгідний розмір, обов'язково крилася жила, чи котлету, геть позбавлену м'ясного смаку. Ремствувати язик не повертався: війна. Але мимоволі думалося, чим же харчують в'язнів, і шматок застрявав у горлі.

— Що ви? Навіщо це? — розгубився Христич, коли вона вперше тицьнула йому в руки просмальцьований згорток. Потім передачі з їдальні ввійшли у звичку. Віра краєм ока бачила, як скапно, ледь гамуючи пожадливість, він їсть,— і знов ятрив пам'ять серця Ленінград, пекла невигойним спомином батькова пайка хліба.

Одного разу, з нагоди якогось свята, у згортку опинився рідкісний делікатес — сосиска. Продукт, забутий взагалі, а зеками поготів.

— Ви мене балуєте,— сказав Христич,— шкода, гірчички бракує... В тюрмі ми, бувало, випрошували у фельдшера гірчичників, буцім від простуди. Трохи розмочиш, пошкребеш — та й масти на скибку. Теж свого роду вихід.

Він уголос засміявся. Віра одвернулася до стіни й крадькома втерла сльозу.

V

Єнісей, Єнісей, богатир-ріка,— одвічний, як світ, дужий, як земля, що тебе породила! Кого тільки не брав ти на широкі свої рамена, кому не стелив між своїх берегів путь до здобутку чи згуби, радості чи печалі! Гойдала твоя хвиля легкі, мов осіннє листя, оморочки нганасан та ненців, під пером приказних дяків презирливо іменованих самоїдами, несла багатовеслові кочі російських конкістадорів — завойовників Сибіру, яким літописці імперії милостиво прощали розбій і здирництво ради примноження государевих володінь. Зухи-скупники у гонитві за «м'яким золотом» — хутрами добиралися аж до моря студеного; подвижники науки, ведені жадобою пізнання, плили далі, відкривати острови серед туманів. Хіба ті сміливці гадали, що край незлічених скарбів буде з жорстоким казенним тупоумством перетворено на вселенський острог, де тобі, батечку, велять тарабанити кайданників! І навіть сам господь бог не гукне, не озветься з височості: кріпися, Єнісею, вік двадцятий ще попереду, ще тисячократ поважчає ноша твоя — без вини винними, без суду засудженими.

Уже більш ніж місяць буксир тягнув баржу річкою, днями простоював коло заправочних пунктів, чекаючи то палива, то продуктів, раз по раз щось у його нутрі псувалося, й відтіль долинав брязкіт заліза в супроводі розлогих матюків. Утім, жінкам на баржі все було байдуже, цей місяць злився для них із попередніми, час мовби втратив свій обсяг, сплющився під тягарем відчаю. Молоді й старші, виснажені до маслаків чи водянисто спухлі, вони рухалися однаково мляво, як мухи між віконними шибами, коротке пожвавлення викликала тільки роздача «затерухи». Їжа ця, коли можна так сказати, готувалася просто: бачок води з Єнісею, мірка борошна, черпаком розколотили — і хлюп тобі в миску, тобі в чашку, тобі, тетере, в поділ. Та проходь, проходь, черга ще он яка! По черпаку, по півчерпака припадало й дітям.

На стоянках баржу відвідували матроси. Переступаючи через ноги в подертих панчохах і вернучи носа від розвішаних кругом пелюшок, черговий візитер обмацував жінок поглядом, нарешті біля котроїсь зупинявся, видобував з кишені банку консервів, пачку галет абощо й кивав у бік берега. Одні ховали голодний блиск очей, інші так само мляво, спроквола підводилися, човгали сходинами.

Уподобив було й Ірму підхмелений мордань, пики хоч цуценята бий; трирічний Йонас потягся до гостинця, але матрос насварився на нього пальцем:

— Но-но-но, спершу нехай твоя мамка заробить, тоді рубонеш.

Йонас ображено запхинькав.

Ірма кепсько говорила по-російському, вона пригорнула до себе сина й вимовила роздільно, по складах:

— Сви-ні-я!

— Ну от,— кліпнув білястими віями мордань,— що то значить буржуазія, зразу облають трудящу людину... Не хочеш, як хочеш, базвр великий, а грубіянити чого! — Він крутнувся йти, та раптом поліз у кишеню й тицьнув Йонасу грудку цукру: — На, гризи, малий, знай мою добрість.

Буржуазія — це слово відворотно тхнуло їй з дитинства. Буржуазією були фабриканти, ділки, лихварі, які сиділи на шиї народу, проти них боровся Ірмин батько, червоний латиський стрілець Віліс Зарінь. Учасник Жовтневої революції і громадянської війни, він вернувся додому, в Латвію, 1925 року, жив під наглядом поліції, але вперто твердив, що цей буржуйський шалман довго не протримається, брати зі Сходу подадуть пригнобленим руку допомоги. Не діждав, правда, старі рани доконали хутчій, ніж здійснилися його передбачення.

Що ж таке мало статися, скоїтися, перекинутися сторчма, аби її, доньку того самого Заріня, причислили до буржуазії? Вона не могла на це відповісти, вона тільки пам'ятала. Як лише через рік після квітів та усмішок жаданої зустрічі звідкілясь виповзло нове, раніш не відоме їй слово — депортація. Як прийшли троє в уніформі й сухо попередили: двадцять чотири години на збір, спакувати лише найнеобхідніше. «А віолончель? — перепитав Арвід. — Я ж музикант». Мабуть, головний, Ірма не розбиралася в чинах, відказав: «Думаю, що там, куди вас доставлять, вам навряд чи доведеться музичити». Як голосили жінки й хлипали спросоння діти, коли вночі на лісовій станції чоловіків позапихали в інший ешелон, з гратами на віконцях, і поїзд нишком глитнула темрява.

Вагони, в яких везли їх, були без грат, звичайні «телятники», ще просякнуті пахощами хліва. Хто здогадався взяти ковдру, пристелив рештки перетрухлої соломи, більшість тулилася так. Іноді крізь дрімоту Ірмі ввижалося, нібито вона у бабусі на хуторі, десь поблизу жують жуйку ситі бабусині корови. Морила задуха, особливо дітвору; охоронці відчиняли двері раз на добу чи й рідше, клали хліб, ставили цеберку води, і квит. З милості випадку в кутку вагона проломилася мостина, там справляли нужду.

Крім однієї біди, всіх тепер споріднювало і єдине бажання: скоріш би скінчилася ця подорож у безвість, будь що буде. А ешелон плуганився ринучою ходою, часто й надовго зупинявся. Якось удосвіта, коли в шпарини між дощок струмувала прохолода, знадвору долинуло басовите, схоже на джмелине дзуміння, заляскали, тріскуючись, хлопавки, важко гупнули удари молота — оддалік, ближче, зовсім поряд, аж хилитнувся вагон. Бомби, зрозуміла Ірма, хоч ніколи доти не чула вибухів бомб. Невже війна?

Щойно вщух шарварок, скреготнув засув — і показалось обличчя конвоїра, що вирізнявся серед своїх товаришів добродушною вдачею, часом навіть підсовував зайвого буханця. Цього разу воно пашіло люттю.

— Живі, стерви,— просичав конвоїр,— а мого земляка Володьку осколком у груди навиліт! У, моя б воля... Прокорму сьогодні нате викусіть, хай вас ваш Гітлер нагодує!

Погрозу охорона виконала, хліба виділили тільки другого дня, — та, їй же право, дошкульніше за голод мучило оце «ваш Гітлер». Арвід казав: якщо фашисти нападуть, він добровольцем піде на фронт.

Після того затримки на станціях подовшали нестерпно, невпевне, ринув коліями потік військових вантажів, відкидаючи з дороги так званих

спецпереселенців. У Красноярську вагон змінила баржа, минув ще місяць, а де, за яким поворотом ріки їхній причал? Чи немає гнаним причалу-пристановища, наче тим хмарам, що пливуть і пливуть річковим плесом? Відбитки, видно, міраж... Вчора шугнула в Єнісей мадам Луціс, сусідка з Даугавпілса, царство їй небесне. Як власниця бакалійної крамнички, вона мала певну причетність до буржуазії й уїдливо шпиняла Ірму: «От би порадів нині наш палкий революціонер пан Звріньш, еге ж, люба!» Виходить, більш себе ятрила. Ну, і Йонаса у неї не було, сама собі господиня.

Існують вивірені віками прикмети на благодатний дощ і нищівний градобій, на теплінь або стужу, точність передбачення залежить від одного: якою мірою осягнули ми закони природи, прадавні й непорушні. Закони істинно людського життя — совісність, честь, милосердя без упину плюндруються, нівечаться, людина в спотвореному світі втрачає здатність провидіти, їй лишається сліпо надіятись. Інакше, можливо, Ірма пригорнула б до грудей сина й також кинулася стовбула за борт.

Коли буксир звичним маневром підвів баржу до берега, нікому на думку не спало, що це і є кінець мандрів, притулок для страдниць. Кам'яниста гряда, згірок, порослий чахлим березняком. Ні амбара, ні складу,— мабуть, будівлі заправки по той бік пагорба, у вибалку.

— Гей, ви, мамзелі! — розлігся підсилений рупором басок. — Виходь зі шмотками на берег!

Уже всі повитягали обшмульгані в путі валізи, вже матроси винесли кілька мішків борошна, казан у лишаях іржі, склали купою лопати, кайла й сокири, але навіть тоді мозок відмовлявся збагнути жорстокість факту. Як же це, просто неба, з малечею?

Капітан пом'яв у руках форменого кашкета:

— Моє діло служиве, наказано — виконуй. Та ви не панікуйте, люди й на пустищі вкублюються. А ватянки до холодів підвезуть, не може бути, щоб не підвезли.

Спінились за кормою буксира білі баранці, туго напнутий трос зрушив баржу, що видалася цієї хвилини обжитим, супокійним домом.

— Гей, на березі! — продерся крізь гуркіт двигуна той самий рупорний басок. — Сіль і сірники в скрині, дивіться, не замочіть. Бувайте, бабоньки!

Вони стояли, мов ланцюгами прикуті, поки два суденця зміліли на макові зернята, поки відгомоніли виляски луни і запала тиша — всевладна, царствена у величі своїй та байдужості. Тиша панувала тут самодержавно, вона тільки бавилася ревом оленя чи мисливським пострілом, вряди-годи, як сьогодні, розвіювала нудьгу чахканням пароплава. Й вельми здивувалась, зачувши дитячі голоси.

Діти раділи. Ну, скільки снаги могло зберегтися під цим землистим змарнілим, під випнутими, через кофтину лічи, ребрами, а тим часом старші встигли аж за пагорб гайнути, де, виявляється, причаївся ялинник. «Ось бачиш, мамо, шишка, її не можна їсти?» Той мостив собі сідало з моху, інший досліджував якогось кремінця. Забуто коробку на колесах, закреслено в пам'яті шкаралупу серед води, їх сповивала солодка омана простору, розкріпачення, волі.

Заворушилися потроху й жінки, треба було щось робити. Назбирали сушняку, відчистили казан, і незабаром над вогнищем кипіли вимішані на плескатому камені кльоцьки. Дітлахи, ойкаючи, уминали чудову страву з журавлиною, що рясно червоніла між беріз, давай і давай ще. Тих, хто місив тісто, доводилось обмахувати гілками від мошви, кусюча погань суціль обліплювала щоки й шию, лізла в ніс, у вуха. Потім, щоб розігнати кровопивців, прикидали багаття мохом, волохато скуйовдився дим.

Це й привернуло увагу несподіваного гостя.

Він випірнув з-поза димової завіси нечутно, як мара: низенький чоловік у куфайці не куфайці — балахоні з кольоровою мережкою, рушниця напоготові, під шапкою-каптуром на посіченому зморшками обличчі ледь прорізано щілинки очей. Діти перелякано принишкли.

дорослі насторожилися. Чоловік черкнув по всьому гурту очима-щілинками, закинув рушницю за плече й спитав:

— Однак звідки так многа взялися?

Дізнавшись, хто вони і чому тут опинилися, похитав головою:

— Ай-я-яй, маленькі шкода, жонки теж шкода. Пропадай! Дядька Кольшу, однак, слухаєтесь, тоді, може, не пропадай.

Найперш дядько Кольша дістав з-за пазухи моток сириці, відрізав ножем смужку за смужкою і поприв'язував припудрені борошном мішки в розгілках беріз.

— Дощ,— глянув на небо,— скоро, думаю, не буде, а миші є завжди, миші гам-гам.

Друга його акція потребувала колективних зусиль: збирали каміння й викладали щось на зразок ложанки, палили зверху сушняк, укривали нарубаними ялиновими «лапами».

— Каменя,— пояснив незнайомець,— тепло бери, маленькі добре буде бай-бай. — Зморшки біля його очей заворушились, розбіглися стрілчастими промінцями. — Мені, однак, пора, завтра приходи ще.

Сама доля, що прихиляється інколи й до найнещасніших, послала їм цього чоловіка. Звичайно, доля, бо ну ж би зоотехнік оленярського радгоспу не виряджав старого приглянути за табуном. Взагалі, казав дядько Кольша, олені споконвіку пасуться без нагляду, але навіщо перечити зоотехніку, він хлопець учений, інститут у Москві закінчив. Так то й так, броди собі тим часом довкола, видивляйся, де песець стежки топче, лисиця промишляє,— зимою згодиться. А спіткав людей, яким допомогти треба, значить, допоможи.

Дядько Кольша став їхнім добрим ангелом, хоча слово те з минулого життя, з високої лункості костьолів та благочестя придорожніх каплиць, йому й не пасувало. Він відкрив жінкам невичерпні ягідники морошки й брусниці, зладнав вудки — виточений з кісток гачок на оленячій жилі,— і хлопчаки навчилися спритно ловити рибу. Показав недалечко затоку, вщерть забиту сплавним лісом: грубезні колоди терлися боками у воді, деякі повилазили на берег. Отже, палива вистачало, носили, волокли, котили, обступаючи кожну деревину, ніби мурахи соломинку. Колодами накривали й землянки, викопані в мерзлому грунті, а стіни із мармуровими прожилками льоду обкладали поза пакіллям мохом. Усе під його орудою.

Притомнившись, старий сідав біля вогнища, натоптував тютюном коротеньку люльку й зітхав:

— Ех-хе-хе, однак, многа розвівся на світі скверні люди, нікому не жалій. У нас колись такий не був, зараз теж є. Кого з табору втік, стріляй, потім руки чик-чик, щоби начальника пред'явить. Начальника дивись — руки правильна, борошно давай, цукор давай, горілка давай цілий ящик. Тільки совість не давай, запас нема. — Він вихоплював з багаття жарину, пускав сизу колив'яну хмарку. — Хороші люди поки що мало-мало більше.

Десь уже проти зими, коли вигибла пастирна мошва й закружляли перші білі мухи, покликав кількох жінок на гостину: мовляв, я у вас день при дні товчуся, тепер прошу до свого чуму. Вернулися вони згинці, тягнучи дві оббіловані оленячі туші. Ото було свято для дітей, які забули смак м'яса, і дорослим трохи перепало.

— Вас же можуть за це покарати,— сказала Ірма.

— Я зразу думай, тоді роби,— хитрувато всміхнувся дядько Кольша. — Олени вовки задирай, ти собі їж, а костомаха — у воду, Єнісея не образиться.

Але кадіб ложкою не наповниш, жили впроголодь. Мішки, перев'язані сирицею, порожніли один за одним, жирна стерлядка, нельма, линок із навалою холодів відійшли від берега, траплялася рибалкам лише дрібнота: на патичку спік, раз хрумнув — та й по всьому. При такому харчі, звісно, й зігрітися важко, куталися, хто у що мав, дітлашню запинали ковдрами, вовняними хустками; грубки в землянках, складені з каменю, куріли сильно, гріли слабо, і серед ночі зуб на зуб не попадав.

Спочатиу пішли молодші й бездітиі — до радгоспу, шукати бодай яиоїсь роботи, хоч тимчасового притулиу, до далекого, кілометрів за десять, порту, де, запевияа дядько Кольша, також можиа алаштуаатися — розрубиицею иа рибозааод, прибиральиицею а коитору, куди заагодно, аби продуктові карткн та дах над головою. Слідом зиялися й іиші, хто відважиіший, западись воио, це жнаотіння, гірш ие буде!.. Ірма побоялася ризииу, невідомості, апрішила пересидітн зиму. Якбн ж знаття, що на біду, на люте, палюче горе.

Йоиас згорів швидио, як тоиеиька восиова свічиа. Перед сном шпетнла його за те, що грібся а снігу, хуиала иа скоцюблені хлопчиикові пальці, а трохи пізиіше, амостившись поруч, аідчула через лахміття жвр і заамерла в тоскиому переляку: такн сталося, не дійшли й її молнтаи до бога. Неаио, дуже аіи звідсн далеио, милостивий бог матеріа, цурається півиічного неба. За годину-другу а горлі у Йонаса, під судомпо иапнутою шкірою, хрипіло та хлипало, запечеиі осугою губн хапали й не могли вхопити удосталь повітря. Чи це ангіна, чн запалеиия легенів — хто тут годен був поставити діагиоз, та й иаащо, иолн ліків нема від жодної хаороби? З розпачу Ірма то міцно тулила сииа до себе, нібн иамагаючись перебрати, всотати своїм тілом його біль, то зиов клала, бо, здааалося, иа руках хлопчии дихає ще аажче. Посхоплюаалися зі своїх лежаиок усі мешканці земляиии, одна радила остудити дитииі лоба, друга — натертн груди нерп'ячнм жиром, якого припас було дядько Кольша, і аоиа притьмом аииоиувала асі порадн. Дарма, дарма... Враз під туго напнутою шкірою щось пораалося, голова з иопнчкою русяаого волосся звнсла набік,— аідмучився Йоиас, в її муиа тільии почалася. Ірма впала перед мертвим сииом доліиць і протяжио, по-заіриииому завила.

Яму па цаннтарі видоабав дядько Кольша, не звикати йому. То більш, могилии шикувалися підряд куці, дитячі, сиільин там труда. От иоли ховали доаготелесу Ельзу, якв після смерті доньки перерізала собі вени, тоді довелось старому чуба погрітн. Ще один білнй березоанй хрест аиріс иад оствиньою Йонасовою колискою, що так само, яи іиші, вкриється білою накидкою снігів, і замість рук материнських гойдатимуть її вітрн тундри, замість очей доглянуть з високості зорі. Тихше, вітрн, не шарпайте, лагідно дивіться, зорі, хай спить мій хлопчик, хай виспиться досхочу!

Вона прииотнла з берега иіздрюватнй, обточеинй ханлею иаміиь, сідала иа иьому, прнплющувала поаіии — й чула воатузіиня сииа, лепет і сміх, м'яиі теплі долоньки торкалися її колін. Ну от, Йоні, тн вже й проииииуася, говори зі мною, говори! Ні, иерозумио ачииила доаготелеса Ельза, позбавивши себе такої відради.

Це була відрада-облудниця, що затягувала, мов трясовина.

— Тобі, одиак, не могі далі тут лишайся,— сказав дядько Кольша. — Голоаа зовсім набакир стане.

Майже силоміць аін примусив Ірму зібрати саої пожитии, провів закутою а иирижану луску рікою, доки не зблиснули крізь поляриу иіч аогиі порту.

— Туди треба ходи, мало-мало, думаю, помагай.

Шалеиіа мороз, лунио потріскувала на Єнисеї крига, й ті вогиі над тундрою здааалися теж холодними, вмерзлими у иебосхил.

VI

Минулої ночі насиилася Костеві Демидовичу дивовижа-химерія, кому перекажи, рота роззяанть. Спершу ніби зачувся голос: «Негайио одягиіться по формі, аас кличе сам!» Кость Демидович хотів довідатись, хто це «сам», але голос змоаи, не поясиюючи. І тільии-но аіи видобув із шафи й натягнув пересипанні порошиом аід молі муидир, тільии встиг узутися, одразу якась могутия, надприродна сила вцупила його попід руки, поиесла, поиесла — і не через даері, не аіином нааіть, иа манір птахи чи иомахи, а мимо всіх входів-виходів, як бува уві сні, опустилв на парнет серед доагастої, у формі труни, кімнати, де стояв письмоаий стіл з телефо-

ном. Паркет був такий дзеркально лискучий, що чоботи Костя Демидовича відбилися в ньому, наче стовбури дерев у плесі, й він злегка ворухнув ногами, щоби переконатися, чи не зрослися підошвами ці, верхні чоботи з отими, нижніми. А коли підвів очі, за столом уже пахкав люлькою грубовусий чоловік. Лице за сизиною диму тьмавилося, мерхло, та однаково всяк упізнав би «самого».

— Отже, це живеш, Маховець, об'єктивно існуєш,— мовив грубовусий чоловік.

— Так точно, батьку наш рідний, вождь і учитель,— виструнчився Кость Демидович, аж у попереку хруснуло.

— Не забув, хто я є для народу, це добре. Але інші, як тобі відомо, геть забули, поруйнували пам'ятники й відкинулися віри. Злочинцем, лиходієм називають, ось до чого дійшло! І постає питання: який з цього слід зробити висновок? Висновок слід зробити той, що кепсько справляв ти свою службу, Маховець, провалив доручене історичне завдання. Факт, можна сказати, безперечний.

Комір мундира сукониими лещатами здушив Маховцеві шию, затинаючись, він пробелькотів:

— Я ста... старався, товаришу Ста... Клянуся, це не моя вина.

— Твоя, і твоя також, не зумів знешкодити цілком противників нашого ладу. А я так на тебе сподівався! Навіть випадок з Гапоичиком пробачив, хоч Лаврентій пропонував тебе розстріляти. — Чоловік-привид скрушно похитав головою й узяв телефонну трубку: — Слухай, Лаврентію, цей суб'єкт відмовляється визнати себе винним. Ну, звичайно, вжити заходів.

Привидиться ж, свят-свят, отаке, потім ледве душу з п'яток завернеш.

Наяву Кость Демидович бачив «самого» тільки в Мавзолеї, поки не винесли, та й взагалі зась йому було до вищих сфер, кожен цвіркун знай свій припічок. Одного лиш разу трапилася нагода віч-на-віч спілкуватися з генералом.

Генерал, що приїхав інспектувати табори, був молодий, статурний і балакучий. Швидкома оглянувши бараки, він попарився з віничком у лазні, хильнув під юшку нерозведеного спирту й звкрутив ризиковане, на межі крамоли, міркування:

— У нас в Росії здавна похвалялися цар-дзвоном, який не дзвонить, та цар-гарматою, яка не стріляє. Гігантоманія партачів. Зате тюрми справді навчились будувати найбільші в світі, цар-тюрми, га?

Маховець спантеличено промовчав, але відповіді співрозмовник, видно, й не чекав, його думка оберталася навколо власної осі.

— До речі, я чув, що товариші прозвали вас Кощеєм, дуже влучно. Адже Кощей у казці безсмертний, вловлюєте суть? Соціалізм ніколи не подобатиметься всім, для користі загалу певну частину завжди треба буде ізолювати. Профілактика, оздоровлення суспільства. Бо в загальній купі чимось невдоволені, скривджені, ті, хто притаїв злобу, легко могли б нашкодити, а окремо, під наглядом кощеїв безсмертних, вони, хай з-під палиці, працюватимуть. І, як сказав поет, їхній труд увіллється в труд республіки.

Трохи зморений чи то довгою тирадою, чи спиртом, генерал розстебнув кітеля, потягнувся.

— Передрімнемо хвилин чотириста, на ранок ви мені обіцяли маленьку розвагу.

Про це Костя Демидовича попередили заздалегідь: інспектор мисливець, якісь недоробки він спише, аби полюванням догодити.

— Бажаю приємного відпочинку, все підготовлено.

Рано-вранці біля ганку захурчав дужак-всюдихід, по мочарах та купинах машина доставила гостя, його дженджуристого ад'ютанта й Маховця на перешийок між двома озерами, де не встигала розвестися риба, тому що зимою вони промерзали до дна. Слава богу, інспектор не рибалка. Скраю перешийка, при березі, влаштували напередодні схрон, замаскований мохом, шофер дістав з багажника й відніс туди автомати.

— Тепер забирай відсіля свою чортопхайку, щоб і дух звітрився! — наказав Маховець.

— А олені,— хмикнув генерал,— добровільно являться? Мабуть, ви надіслали їм повістку?

— Без повістки прибіжать. Тільки прошу в укриття, зір у них гострий.

Щойно відлунав гул автомобіля, у повітрі народився інший звук — вібруючий, стрекотливий, і з-за обрію вигулькнув літачок. Кость Демидович глянув на годинника: молодці авіатори, акурат, як домовилися. Літачок ширяв мало не впритул над рівниною, раптом змінював курс, шастав то в один бік, то в другий. Оддалік ці маневри нагадували примхливе, позбавлене мети пурхання метелика,— аж ось долом під його крилами поросипали брунатні цятки, наче безліч квасолин висипалося з мішка, вони щомить ближчали, набували чіткіших обрисів, і стало ясно: льотчик жене до перешийка табун оленів.

— Ай, мастак! — крекнув у захваті генерал і зразу стурбувався: — Вирушкують нас, майнуть в обхід або плавом порятуються.

— Це виключено, є підстраховочка.

Дикий північний олень не боїться в тундрі нікого, крім вовка, хоча й вовк рідко насмілиться сам на сам нийти проти володаря дебелих рогів і міцних копит, промишляють сіроманці переважно зграєю, відрізаючи од гурту слабаків, яких виснажила хвороба чи підточили літа. Олень у табуні й при силі сповнений вродженої гідності, його обережність не переступає міри загрози. Напад смердюче-громохкого чудиська з неба поламав уявлення стада про небезпеку, оглушені, очманілі, охоплені панікою тварини кинулися стрімголов світ за очі. У них вже не було ватажка, були просто передні, прудкіші на ноги, одначе лишився інстинкт, що міг застерегти в останню хвилину. Тож коли втікачі от-от мали сягнути вододілу, обабіч підвелися не видимі досі постаті нагоничів, луджені солдатські горлянки атукнули, галалакнули — і табун валом ринув у пастку.

Генерал перший схопив автомат, припав до бійниці, зараз же відкрили вогонь ад'ютант і Кость Демидович. Двигтіла від тупоту земля, суцільна лава мчала повз схрон — самці з кудлами вовни на грудях, ставні оленниці, ще гололоба юнь, усі змішалися в безумі втечі. Тут майже кожна куля знаходила жертву, крізь торохтіння трьох стволів чулися передсмертні хрипи, стогін підранків; ті звірі, що надбігали опісля, шпортались серед труп'я, падали й копали, стоптані родаками. Велетень-рогач, поранений у голову, метнувся зопалу до крійки стрільців, Маховець зовсім близько побачив звужені його ніздрі, вискал зубів і, сатаніючи, натиснув на гашетку. Олень важко осів навколішки, ніби мимоволі вклонився своєму убійникові. А слідом, уже нездатна зупинитися, повернути назад, сунула й сунула нова здобич.

Останніх, миршавеньких, вони пропустили.

— Те-те-те,— сказав генерал,— звхопилися ми з вами, прямо-таки мамаєве побоїще! Розпорядіться, хай прикінчать недобитих, м'ясо — на підхарчівок варті, рештки здасте в їдальню для вільнонайманих. До речі, пора б і нам перекусити, де та машина?.. А тобі,— шпигнув між іншим ад'ютанта,— замість ста грамів рекомендую випити валер'янки, щось ти зблід, мов дівиця у гінеколога.

Трохи зіпсував обідню солдатик з новобранців через своє глупство. І товкмачилося ж учора: тільки но пужнете стадо, лягайте, носа в землю,— так ні, закортіло йому подивитися великопанське полювання, висунувся. Куля вп'ялася бідоласі в око, й амінь. Генерала, звісно, не засмутили інцидентом, генерал повіз до Москви копу вражень та гіллястий мисливський трофей на стіну. Батькам солдата адресували десь на Тамбовщину листа: «Ваш син загинув при виконанні службового обов'язку». Усе як годиться.

За результатами інспекції табір отримав похвальну оцінку, незабаром Костеві Демидовичу присвоїли довгождане звання капітана. Хоч що там

плещуть лихі язики, коли ти уважиш начальстау, і воно тебе пошанує, радуйся-тішся. Але янраз тоді стався анпадок, про яний пом'янув уві сні «сам». Це м'яно сназано — випадок; халепа, удар під днхало — й від кого, від нікчеми Гапончика.

Надходило саято Першотравия, міжнародний деиь трудящнх, у зв'язну з чнм Гапончину велено було освіжнти иаочиу агітацію. То більш, упраалііння спустнло допіру вказіяку, крім гасел, вивішувати фотографії передовннів, яні перевннонують иорми. Фотограф саоє діло зробна, залнишилоcв иопрнліплюаати знімни на стенд, підписати, обвести для чепурності фарбою,— иавіть такнй липовий художнии годнин за піатори впорається. Кость Демндоаич підійшов через годину й стороціа: над колонкою хмурних, змарнілнх облич красувався портрет Иосифа Віссаріоновича Сталіна. Внрізна із старої газети.

— Власною макітрою допетрав чи підказаа хто? — проціднв, огоатаашись.

— Провідиа, себто, зоря, натхиенник усіх нашнх перемог! — Гапончин уже збагнув, що пахне смаленнм, одиак ще намагаася анправдатнсь. — Ну, н й теє, виявнв ініціатнву.

— По-таоєму, аождеаі народів місце в номпанії зеків? Ах тн, гниндо! — Хнрляве тіло художнина понотнлося обертасом, нулан у Маховця буа як молот.

Це суперечило його методам, та ану стрнмайся, нолн слнзняк, йолоп запопадлнвий чинить тобі напость, що може круто змінити ласку начальства иа гнів з громом і блнскавками. У ті часи дааалн, траплялось, по шапці й за меиші огріхи, строго було.

Дякуаати долі, минулося без розголосу, закарбував подію лише табірний фольнлор. Після чергового трусу а баранах старшина з аідділу режиму приніс надряпаного олівцем аірша, почниався він тан:

Наш владика Маховець
Молодець проти овець.
Та найсмирніша вівця
Ледь не з'їла Маховця.

Далі віршомаз уїдливо переповідав сам фант, нівечачи зломоаним ансиовном:

Тим-то зараз Маховець
Стережеться і овець.

— Ти це читав? — иасупився Кость Демндович.

— Тільки оном кинув,— ном'явся старшнна.

Збрехав, звичайно. Читали напевне гуртом, ще й пирскали а жменю: от роздраконили тан роздраконили Кощея, сміхота!

Гапончик, яний після мордаса перестав скиглити про понаяння душі, навпанн — ревно спонутуаав саою провину, торочив, буцімто автор паскаіля або Христич, або котрийсь із дружків енс-парторга. Він, моаляв, иутром чує. Але до лампочки паршиве його иутро, як иема доназів. Не спійманий — не злодій.

Гм, «Маховець стережеться і оаець». Нісенітниця, а а голові засіло.

VII

— Сьогодні ви мені ие подобаєтеся,— сказав лінар. — Мішни під очима, й сердечко дає себе знати. Погано спите? Може, виписати снодійне?

— Внпишіть,— млнао кивнув Маховець.

Як персональний пенсіонер, аін прнкріплений до лікарні, де пнтають згоди пацієнтів.

— А загалом треба підремоитуаатися а санаторії, це ж аам путівна за цей рін належить. — Лікар простягнуа рецепт і повторнв: — Треба, треба, подааайте, голубчику, заяау.

Опівденне сонце яскріло на нікелі стерилізаторів і кранів, аж замружнтись хотілося. Там, згадав, замружнвшись, Кость Демндоаич.

у табірному медпункті, промінь світла з вікна осяває хіба гудзики його форменки, нечупара фельдшер у брудному халаті наказував новачкам роздягтися, але стан їхнього здоров'я визначав не свій розсуд він, Маховець. «Перша, перша, перша!» — це стверджувало придатність в'язня до найтяжчої роботи; другої категорії здобувався рідко який хирляк, третьої, каліцької, майже ніхто. Горбаньки везли бртію за тисячі кілометрів, не байдики бити.

— То я зразу й подам, думаю, що вгадали. Хоч місяць матиму спокій.

— Іншими словами, вдома вас щось непокоїть? Якісь об'єктивні фактори? Викладайте, голубчику, викладайте, від медицини не криються.

— Та... трамвай під вікнами цілісінький день гримкоче, осточортіло.

Лікар блимнув пильно, із сумнівом. Усім дуже свербить усе знати, всі навперебій випитують. Син ввечері доскіпувався, чого такий кислий, чи не прихворів бува. Макарон дивується, чом прогулянки до парку облишив. Тепер ось цей вуха насторочив, шукач об'єктивних факторів. А що розповіси, кому пояснищ? Сапрыкіну, аби знов підсміщки строїв: схибнувся ти, прискалиться, Кощею, дивн, колихне черевцем, доживатимеш віку в дурдомі. Щиро кажучи, останнім часом Костеві Демидовичу іноді й самому здасться, ніби у нього глузд за розум заверта, на рівному пробуксовує. Стрів кілька днів тому дівчину — поставою, ходою, гривкою зачіски викапана Віра-ленінградка, з якою познайомився колись на пароплаві, так серце й тенькнуло: невже вона? Дівчина, війнувши парфумною хвилею, процокотіла мимо, тільки опісля прийшов до тями,— понад сорок років минуло, та Віра давно сива баба.

Проте зустріч зовсім не виключена, раз Христич тут, то де їй бути.

Тоді, біля управління порту, він відкозиряв супутниці: честь маю, ще побачимося. Сказав більше з чемності, ніж за бажанням. Кавалерські його пригоди, вважай, скінчилися, одружився у відпустці, і Настя, якби що, очі видряпала б. Згодом, коли дружина вже няньчила первістка, угледів-таки Віру на вечорі в клубі металургійного комбінату, привітався здаля й гадав запросити до танцю, але вона кудись щезла.

Вечір був урочистий, з нагоди перемоги над фашистською Німеччиною. Зібралася вся верхівка — директор комбінату, начальник порту, керуючий рудником, військові, за столом президії та деінде в залі поблискували, мов скалки жиру, ордени. Приїжджий доповідач славив героїзм радянських людей, які витримали суворий іспит, під проводом великого вождя відстояли свободу й незалежність своєї Батьківщини, а також врятували від поневолення народи Європи,— і в цьому, товариші, безперечно, є вагома заслуга, вагомий внесок трудівників тилу. Зал вибухнув оплесками. Потім у буфеті продавалося пиво, грав на сцені оркестр в'язнів і виступала співачка з жіночого табору. Музикантів Маховець знав, у них окремий барак, непогано влаштувалися, співачку бачив уперше. Маслакувата — ні спереду, ні ззаду, а голос джерелом б'є: «Ой верба, верба, де ти росла, що твоє листячко вода знесла?..» Душевно співала, заслухаєшся.

Додому трохи припізнився, Настя буркотіла, на те й жінка. Куліш у миснці від того не втратив смаку, пельмені не розклеїлися. Спасибі, хазяйко! Раніш його хатнє господарство вели днювальні з кримінальників, нехлюї й злодюги, лише одного разу Кость Демидович порушив усталені правила — взяв контрика, який перед війною був шеф-кухарем їдальні для льотчиків. Їдальня, хвастався, чоловік на тисяч, весь особовий склад авіаз'єднання плюс обслуга, продукти першим сортом, ресторанне меню,— аж раптом якийсь лейтенант виявляє в тарілці таргана. Шум, гвалт, негайно давай сюди шефа. Ну, йде він і ще по дорозі метикує: треба будь-що рятувати становище, інакше діло швах — казан борщу хоч собакам вилий, догана забезпечена, похитнеться репутація фірми. Підійшов та: «Хіба це тарган, це шкварка!» — ложкою спокійнесенько зачерпнув і ковть, нехай хто доведе протилежне. Лейтенанту геть апетит відібрало, зате інші обідали далі. Командир з'єднання нагородив кухаря іменним годинником

із написом «За винахідливість», відзнака бідоласі й вилізла боком; командира скоро арештували і серед пунктів звинувачення вказувався намір отруїти славних сталінських соколів.

Правда воно чи побрехеньки-балиндраси, Маховець вельми не докопувався, важливо, що готував кухар знаменито. Біс його підбив слухати на початку війни хазяїнове радіо, довелося відправити в штрафний табір.

То вже о кращій порі, коли під Сталінградом скрутили німцеві в'язи, було встановлено радіоточки, і накази верховного головнокомандуючого залунали в бараках громовим голосом Левітана: «Розвиваючи наступ, війська фронту оволоділи містами...» Нині таких дикторів нема, бубонять по телевізору на один копил. Чи не кожне визволене місто мало тут своїх представників, принагідно кожен ділився спогадами: кримінальники — як сейф випотрошив, квартиру обчистив, політичні — де та ким працював, до яких комітетів обирався. Але всі раділи, тимчасово це їх зближувало.

Мало-помалу утворився в таборі новий прошарок в'язнів — поліцаї, бургомістри, старости, всілякі підсобники окупантів, що дістали стандартний «четвертак», тобто двадцять п'ять років. Ворогами народу цю публіку, втім, не називали, й вони легше знаходили спільну мову зі шпаною, відгороджені від політичних глухим парканом обопільної неприязні. Оно й Гапончик доповів про сутичку між мешканцями барака.

Нари супроти Христичевих, звільнені назавжди доходягою-сухотником, успадкував рябий вертлявий жевжик — недавній поліцай. Кілька разів він забалакував до сусіда, хмурнів після нарочито скупих відповідей і врешті визвірився:

— Чого, як пін з євреєм, говориш? Шкода язиком повернути?

— Може, й шкода,— озвався Христич.

— Гордуєш, значить! — спаленів рябий. — Думаєш, вибабляєся чувак по вуха, тобі, чистенькому, не рівня. Пусте, товаришу більшовик, твоя ж рідна влада інак розсудила. Припухаємо разом, і ціна тепер нам одна — копійка в базарний день.

— Перепрошую, ви помиляєтесь, за вас ніхто й копійки не дасть. Навіть за пучок таких, як ви.

Жевжик пирхнув, ніби сьорбнув знеобачки гарячого, шарпнувся до глузія. Христич стис кулаки, той миттєм відскочив і просичав:

— Та я вашого брата... Попався б ти мені на волі.

«В зуби хряснуть би несиголовацю за ці слова!» — мимохіть озлився Маховець. Ні йому, ні ще комусь, від кого залежала доля підъяремного люду, не милували зір прихвосні гітлерні, дарма й казати. Просто якось так склалося, що вони, поруч кримінальних, обсіли поступово місця табірних «придурків» — у каптерці коло провіанту, на кухні, серед нарядників та днювальних. Їх-бо годі було вчити науки прислужництва, запобігання, відповідний вишкіл уже ввійшов їм у кров, став якістю натури. Траплялися, звісно, винятки — зиркає вовком, з карцера не вилазить, тим цупкіше трималась своїх благ більшість. Ага, шушваль, але з ними жодних проблем, наскрізь видно. Коли того ж Христича в ступі не влучиш, чим тільки начальству припав до вподоби?

Цього разу Кость Демидович мав на думці портове начальство, й персонально Кочергіна, який, користуючись своїми зв'язками, домігся для кількох інженерів КБ права вільного виходу із зони, аби лиш ночували в таборі. Певна річ, особисті симпатії мало тут важили. Обсяг перевезень зростав, біля причальних стінок вимогливо погукували транспорти,— і хто, як не господар порту, мусив дбати, щоби пащі трюмів без упину глитали вугілля, зливки й шлам кольорових металів. Треба вдосконалювати слабосилу підйомну техніку, роботи конструкторам додалося, а конвойна формалістика, збори-розводи, заважала, марнувала години.

Попервах, прямуючи до «кебешки», Христич інстинктивно озирався — невже справді немає позаду архангела з гвинтівкою? Злодіям та нальотчикам, що працювали шоферами, вантажниками на складах, цей

приквілей дарувався досить часто,— але ж то, за іронічним тюремним визначенням, друзі народу, а ти шкідник, контра недобита, і така розкіш: можеш іти навпростець чи збочити, можеш зупинитися, пристояти, й тебе не підганятимуть, не стьобнуть окриком. Потім звик, діло кванило. І ще одне, в чому сам собі боявся признатися: йому дедалі потрібніше було бачити, чути, відзначати своєю увагою Віру.

Згодом вона скаже, що відчувала те саме.

Життя Вірине текло, як писала жартома сестрі, по замкненому циклу — з дому на роботу, з роботи додому. Бульбоносий Савкін після третьої відмови більше не запрошував її на вечірки, влаштовані у складчину вільнонайманим товариством: доволі випивки, мінімум закуски, танці під патефон. Лишилися для розради книжки й кіно. Книжок перечитала купу — в палітурках, тиснених тьмяним золотом, і в пошарпаних обгортках дешевих видань, на деяких, крім штампа бібліотеки, стояли ретельно затерті екслібриси колишніх власників; одного разу Віра тайкома розібрала прізвище Бухаріна. Фільми в кінотеатрі крутили переважно старі, вже бачені,— про чепуристих співучих колгоспників, які награйки збирають урожай та бенкетують за столами, де бракує хіба пташиного молока, про богатирські, всупереч підступам лиходіїв, трудові звитяги робітників. Вона й раніше, до війни, зустрічала іноді на вулицях Ленінграда виморених селянок з клунками, страшенно далеких від кінематографічного зразка, досі пам'ятала, як розпалювався звичайно стриманий батько, лаючи безлад і штурмівщину на заводі. Але тоді їй уклали в голову, що це і є мистецтво соціалістичного реалізму: показувати життя не таким, яке воно сьогодні, а яке має бути завтра й от-от уже буде — правильне, гідне людини, варто лиш усім миром підкатужитись. Тепер, поблизу табірних людоморок, контраст між екраном і дійсністю вражав, фальш оберталася наругою. Тим часом за квитками товпилася черга, наче нікому невтямки.

— Ви ж такон ходите,— усміхнувся, вислухавши її, Христич.— Куди подінешся, сяке-таке видовище. А якщо всерйоз, питання складніше, в тому, що з нами відбувається, винні почасти ми самі, наша хіть до ілюзій, невигойна сверблячка прикрашання. На цьому віддавна паслися й пасуться пройдисвіти, тільки облуда чимдалі більшає. Відомі вам зі школи потьомкінські села — примітив, кустарщина, візьміть Біломорканал. Побудували його в'язні, буквально вимостили своїми кістками, одначе став символом трудового героїзму, знаком епохи, увічненим навіть на цигарках. Та й фільм ви, мабуть, бачили: приклад перевиховання правопорушників суспільно корисною працею. Істину, слушно завважив хтось, найкраще ховати в розмальованій скрині.

Взаємна відвертість їхніх розмов допомагала Вірі скинути полуду з очей. І все-таки хтозна-коли прозріла б вона остаточно, якби не почуття, що нахлинуло, квапляче розум, змиваючи леп зашкарублих уявлень та передсудів. Страждання й болі багатьох дошкуляють через біль дорогої людини.

Не вмить прийняла те почуття, опиралася, скільки стало сили. Любов у антисвіті сторожових вишок, здавалося, назавжди втратила свої святкові шати, заголилася безсоромно-грубо. Якось Віра прийшла на роботу до строку, поторгала двері, защеннуті зсередини. Відчинив Савкін, червоний і розхристаний, кривій кульмвка підсмикувала спідницю прибиральниця, що рачком згрібала в совок обрізки паперу. «Хвилинку,— сказала прибиральниця,— я зараз підмету». Сама Віра, одна серед гурту спраглих за жіночою плоттю чоловіків, не раз ловила на собі погляди, які кортить обтрусити. У погляді Христича прозирало інше — і милування, й дяка за щиросердість. Ні, вік теж не монах, чи так бува уп'ялиться, але це ну цілком природно.

«Пам'ятаєш,— писала вона в листі до сестри,— на четвертому курсі я наковталась люміналу через шелихвоста Ждановича, який одружився з професорською дочкою. Дурна була, причмелена. Добре, що мене одволали, бо не зустріла б Сергія Степановича».

«Віруню,— відповідала збентежено сестра,— по-моєму, тобі й тепер треба трохи позичити глузду. Нехай він золотий-срібний, твій Сергій Степанович, а в тюрмі щастя не знайдеш. Схаменися, Віруню!»

Запізніла пересторога.

Дудонів вітер з Єнісею, шкулький осінній сіверко. Віра звестудилася, і Христич, зловживаючи дозволом пересуватись без конвою, провідав її. Поки шукав будинок, змерз, тупцявся при порозі у ватянці, в гумових чунях. Щось нібн підштовхнуло Віру, вона поклала йому на плечі руки — й обімліла, стиснута несподівано сильними руками.

Над ветхим, вгрузлим у землю будиночком звелися щогли, стужавіли вітрила, гойднулась під ногами палуба, попливла їхня каравела в розбурхане море, і за вікном-ілюмінатором кружляли хороводом чайки. Сестро-сестро, не все ти знаєш про щастя! Коли серце б'ється біля серця, коли ніжність перехоплює подих, падають кам'яні мури, рветься, як павутиння, колючий дріт загород. Будь що буде, віднині вони разом, біду й надію вони розділять навпіл.

Місяців за три конструкторку Ментуш викликав Кочергін. Пошкріб нігтем брову, скошлатив бороду.

— М-м-м, я в дипломатії не майстер, давайте напрямки. Вам відомо, що надто близькі стосунки з ув'язненими суворо заборонено? Витурять під таким соусом, ніде не влаштуєтесь, і йому,— ви розумієте, про кого я,— відгукнеться поготів. Коротше, радив би поставити крапку.

О, пильність, прирівняна до високих чеснот, уже донесли.

— Федоре Федоровичу,— одважилась Віра,— дозвольте й мені спитати: ви любите свою дружину?

— Це далеко від нашої розмови.

— А все ж.

— Певно що люблю, ми з нею вік прожили, вона мати моїх дітей.

— От і я полюбила її, коли напрямки, чекаю дитини. Тож пробачте, Федоре Федоровичу, не можу скористатися вашою порадою.

Кочергін засопів, завовтузився в кріслі, видимо зніяковілий.

— Пробачте, беру свої, м-м-м, скоростиглі слова назад. Але будьте обережні, фіскали стукаються й до інших кабінетів. — Він підвівся, жестом наказуючи Вірі сидіти, обійшов масивну брилу стола і стиха пробурмотів: — Тому, який інформував мене, я вам обіцяю прикоротити язика.

Хлопчик народився влітку. У палаті на другому поверсі лікарні було ще троє породіль, до них приходили чоловіки, гукали знадвору, просили хоч крізь шибку показати нащадків. Христич не приходив, зась. З вікна видивівся окраєць тундри, червень укрив її живописом білих, рожевих, синіх квітів, кожна билинка додавала свого кольору чи тону,— й забувалося, що та сама земля жахає людину виттям пурги, січе морозами, що під цим буянням чаїться вічна мерзлота. Вірине ліжко стояло коло вікна, малого погодуєш, дивись та думай.

— А твій де пропав? — співчували сусідки.

— У від'їзді він,— пояснювала Віра.

«Твій», «мій» — казали вони про чоловіків, не вельми й цікавлячись, хто є хто. Але всі знали, що товстуха Настя з палати опостінь, для обраних,— дружина начальника табору Маховця. Настя нудилася самотою, раз по раз вкочувалась у двері й виголошувала: «Ой, дівчата, що я вам розкажу!», «Ой, який мені сьогодні сон приснився!», «Ой, ви не повірите!» Особливо прагла вона давати консультації, бо єдина серед усіх народила вдруге — спершу сина, тепер доньку — і вважала себе за спеца в цілому колі питань: як сповивати дитину, чим харчуватися, аби прибуло молоко, яка мазь найліпше гоїть тріщини на сосках. Запас відомостей невичерпний, лиш наставляй вуха.

Виписали їх обох одного дня, після лікарського огляду Настя попередила:

— Мій зараз підскочить машиною, одвеземо й тебе.

— Спасибі,— замулялася Віра,— я вже дзвонила друзям у порт.

— Ой, що за церемонії, збирайся!
— Приїдуть, а мене нема, незручно.
— Гляди, я хотіла як краще,— надулася Настя.

Зичлива жінка, гріх перед нею лукавити, та спітнатися сьогодні з тюремником Сергія — даруйте. Досить того, що полюбувалася згори, як принаряджений, сяючий Маховець підніс медсестрі оберемок тундрових квітів, дбайливо всадовив дружину, і всюдихід линчмихнув клубок диму.

Нікуди вона, звичайно, не дзвонила, просто напросила собі в супровідниці санітарку Ірму. Мовчакувата латишка без слів кмітила, коли у Віри починали терпнути руки, перебирала ношу м'яко і впевнено. Грошей не взяла, відгорнула ріжок сповитка над зморщеним дитячим личком, перехрестила по-католицькому зліва направо й пішла.

У свідоцтві про народження Віра зареєструвала сина Вітю на свого батька.

Тепер її час цілком належав цьому пнсилявому створінню, грудці життя, якій потребувалася гора уваги. Вдень і вночі, вночі і вдень. Годування, колисання, купелі, грілки, підстилки, присипки. Без угаву дзижчав ерогвз, сушилися на мотузках гірлянди пелюшок. Сергій, остерігаючись впадати в око допитливим, занинував рідко, не помічник він. Став у пригоді несподівано дідок-геолог; винесла хлопчика на повітря, старий ще віддалік зняв шапку, наблизився обважнілою ходою:

— Родительці моє шанування, юному чадові дай боже здоров'я! Чудове для наших широт видовище — моціон мами з малятком, усе довкола вас веселіє.

Віра була вимотана, втомлена й кинула не дуже чемно:

— Кому видовище, а мені поспати б годину-другу замість моціону.

— І поспіть,— підхопив дідок,— поспіть неодмінно, енергію слід відновлювати. За дитиною, як довірите, я пригляну. Однаково вештаюсь без діла.

Ростислав Ксенофонтович, так старомодно звали геолога, виявився сумлінною нянькою, навіть циганські романси Віті наспівував, коли вона вистоювала черги в продмазі, бігала до аптеки абощо. Але то був максимум його можливостей. Минула декретна відпустка, кінчалася додаткова, за свій рахунок, і Віра згадала про санітарку Ірму. Ні кола, ні двора, тулиться в якійсь комірчині при лікарні та й заробляє, мабуть, копійки,— от би погодилась підсобити. Не даром, певна річ, уже б договорилися.

Ірма погодилась.

Відтоді розгардіяш у кімнаті змінився охайним ладом, на столі крохмально шурхотіла скатертина, з каструль пощезли пасмуги кіптяви. А головне — Вітя завжди доглянутий, у нього стало ніби дві матері, й невідь-котра турботливіша: заради малого Ірма перейшла в нічну зміну, щойно вернеться вранці — мерщій до колиски. Вітя усміхнувся — і на її губах грає усмішка, він щось пролепетав — вона тут же вгадує бажання. Точнісінько мати. Іноді й ревність шкреблась у Віриній душі, доки мовчакувата латишка не виповіла своєї туги. Удвох вони пережили знову страдницьку путь вигнанців із рідних осель, разом оплакали студену могилку Йонаса. За який злочин перед владою убито тебе, Йонасе? Це жахало понад бідовисько тих, кого мордували іменем закону; людей ні в чому не звинувачували, не складали на кожного протокол, їх згребли докупи й вивезли, як лушпу, як сміття під ногами держави. Очистка території від небажаних елементів — і все, і нічого більше.

З Вітею Ірма розбалакувалась. «Вітія,— протяжно вимовляла вона.— Вітія хороший хлопчик, Вітія виросте великий і дужий». А то, погойдуючи колиску, на хвилину забудеться й жебонить по-своєму, ледве добереш одне слово: «Йоні, Йоні».

Крім Кочергіна, ще тільки Ірмі призналась Віра, хто Вітін батько. Проте ховати шило в мішку було дедалі важче, на роботі здогадувалися, сипали жартами. Прикоротити стільки язиків не міг і Кочергін, чутка сягнула табору.

— Хвалю, справджуєш надії,— сказав Маховець.

Гапоичик делікатно кахикнув у жменю.

— Ну,— повторював Кость Демидович, прямуючи додому обідати,— ну, Христичу-Дристичу, оце ти нарешті вскочив, пиши пропало. — За обідом, супроти зачки — вдома про службу не теревенили, переповів новину Насті й додав обурено: — Розмножуватися вони тут надумали, контрики, цього бракувало!

— Але жінка, ти кажеш, вільнячка?

— Знайшлась дурнида, Мепгуш її прізвище, Віра. Плили колись рейсом з Красноярська.

Настя підклала йому в тарілку смажениии, замислилась і випалила:

— Ой, ми ж із нею у родилці лежали, точно, худорлява така, волосся стрішкою. Я їй ще машиною під'їхати пропонувала, коли ти мене забирав, так відмовилась.

— І правильно зробила. Гарний я мав би з твоєї ласки вигляд, курям на сміх. — Спересердя Маховець відсунув тарілку.

Настя вточила кухоль ягідного морсу, стерла фартухом пролиту краплю.

— Ти вже не гнівайся, тая дурнида всім баки забила: чоловік, мовлив, у відрядженні, далеко, та було при вікні вклякне, наче виглядає когось. Ой, що ж йому за це буде, провиннику?

— Що-що... Тебе не питатимуть! — скипів Кость Демидович.

— Тихше,— шикнула вона,— діти сплять.

Навшпиньки, щоб не рипіли чоботи, він ступив до другої кімнати. Діти дихали легко-легко, безшелесно, як дихають весною ще клейкі березові листочки. І кленові також, і тополині, але ні кленів, ні тополь нема округ, хоч запали, ось підросте донька, треба відправляти сімейство теші на вивас, хай молока поп'ють з-під корови, у ставку побовтаються, після журавлини й морошки звідають смак суниць, вишень, малини. Благодать пацанві! Син заворушився, виткнув п'ятку, він торкнув її самими пучками, і п'ятка шмигнула під ковдру, сховала свое плюшеве тепло.

Звйае було ханлювати Настю, явжеж зайве, та, зрештою... Разом у родилці лежали, водночас виписалися — мура, коли серйозно, бабські, як воно по-вченому, емоції. Встановлено не нами: злигалася громадяночка з політичним, сама й доп'яла милому-коханому путівку в штрафтабір, ми тільки проштемпелюємо. Порядок є порядок.

Дружина нечутно підійшла ззаду, притулилася тужавими пишними грудьми:

— Котю, спріт ниньки і так багато, стримай себе.

Тю, чорт, їй що в голову втелющиться, до язика прилипне.

— Зануда ти, бабо,— пробурмотів Маховець, тручись, мов кіт біля печі.

Гаразд, він сьогодні чогось розкис, пощастило Христичу. Натурально пощастило. Тиждень тому одержано вказівку: дрібноту, яка відбула строки до десяти років, списати на поселення, а кому припаяли більше — паняй назад, у тюрягу. Невловимі табірні зубоскали, пір'я б їм у роті виросло, нарекли це «сталінською амністією», люди тямущі шурупають, що мета перетруски — звільнити місце для свіжаків, розкиданих по всіх усюдах війною й старанно зібраних органами. В усякому разі, етап уже формується, скатертю дорога.

Слідом за Настею Кость Демидович навшпиньки вийшов з дитячої кімнати і причинив двері.

Документи зсильнопоселенців складалися канцелярськи марудно, жоден сумнів не проскочить крізь решета перевірки й контролю; тюремний етап був сформований швидко,— нічого морочитися. Покректувала при березі баржа, готова напхати утробу, звискували собаки, шикувалися під окрики конвою ламані ряди. «На коліна!» — пролунала команда, ніби поривом вітру підкосило стрій, і в цю мить Христич побачив Віру, яка з Вітею на руках бігла від брами порту. Ближче, ближче, ближче. Очима, думкою, всім своїм єством він наказав їй зупинитися, і вона стала, біла пухова хустка сповзла набік, вибилось русяве пасмо. «Тридцять сім,

трkдцять вісім... сорок п'ять... пkтдесят»,— розмірено тркаала лічба, коцюблk ногк, але у нього було відчуття, що не прнснлом, не скоряючись чужій злобкій волі опусткався кавколішки, а самохіть, перед цією жінкою та дитинчам — даоєдkкою саоєю кадією. Хоч тюрма попереду, хоч доага розлука, тепер його чекатимуть.

Матросн кkкули трап, аервечка а'язнів потяглася ка борт.

VIII

Сіється й сіється з-під зубціа потеруха, настнра-лобзкк аипилює у факері звkвkkk й карлючки майбутнього мережнаа. Робота поаільна, пенсіонерська, та, лkбокь, у цьому її приваба; докк зубці з мkшачим завзяттям точать дерево, чимало вckгаєш різного перегорнутk в пам'яті, передуматk. Що було, що авнжалося, що химерко сплелось одке до одного. От, напрkклад, той сон, коли аождь і учитель дорікнуа Костеаі Демидоаничу: є й таоя аика, Маховець, не зумів ти знешкодити цілком аорогів-супостатів, хоча я ка тебе покладааася. Як по щирості, таки правда, є. Не давати б тоді всяким баламутам акітрохк попуску, під кіготь кожного, під ніготь,— може, зараз світ буа би ікшим. Принаймні, певніш пеаного: спроаадна бн аін Христнча туди, заідкн не верталнсь, і мав би на старість спокій, а слабину вkказаа — ходи й озирайся. Благодійkkk, бач, гумакіст слkцявий! З відрази чи то до слова, чи до себе, чи світу а цілому рука Маховця здригається, лобзик судорожно аихляє й одщеплює скіпку фанери. Доведеться латати.

Вkук Макар улетів за звичкою чвалом. Стук, грюк, шпарка скоромоака:

— Здоров, діду! Зкову узорk вkтикаєш? Мені б таого терпіккя. Леся не дзвонила? Повідомляю новику: ми з кею реєструємось. Батькам ще не казаа, тобі першому.

— Як то реєструєтесь? — перепkтав сторопіло Кость Демидовkч.

— Ну, розписуємось у загсі, як належить. Уже подали заяау.

— Так-так. І скільки ж це тобі, женишок, призабуа я?

— Двадцять другkй пішов,— кагадав Макар,— а що, мало?

— Чому мало, саме в раз аесілля гуляти. Аби ще ка своїх когах стояв.

— Нічого, підіпрете гуртом! — озвався вkук, стрелькувши прокозлkао оком.

Задеречкав у аітальні телефон, аін мерщій схопkв трубку:

— Я, Ле... Держу хвіст бублkком, все буде о'кей... Ні, їх покk що кема вдома, але дід вітає... Ага, дід у мене золото.

Від такого кахабства Маховець отетерів: бреше, балабон, і ке затинається. Та зумнсне вголос, щоби сюди чути. Балабон і плутяга, старого горобця ка полові спіймати гадає. Проте грудка роздратуваккя там, усередині, скришилася, залишився одвічний дідівський подив: тk ба, ачора смоктунець, сьогодні під аінець. А губа у парубка не з лопуцька, славну собі дівчину аибрав.

Дотепкиkk коли ще підрахуаали, що даа переселення дорівкюють одній пожежі. Цікаво, ка скількk за цим рахуkkом тягке теперішкє аесілля? Що ближчав призначекий день, то більшало турбацій. Невістка й сваха підгакяли кравця, яккй перешивав суккю для кареченої, бо первіскkй аapiант було категорично відхилено. Син зі саатом замовляли а ресторакі беккетний стіл, хитко балаксуючи між потребами і можливостями. Тим часом Кость Демидоаич шукаа подарукок. Взагалі це пережиток, у наш прkктичний вік вручають молодkм конаерт з грошкма — та й квkт, але вік хотів підкести щось сповнене проникливого змісту, особлkве, саме до шлюбу. Задачка! Марко кишпорна по художніх салопах, комісіоккax, нааіть у Саприкіна спитаа буа ради. «Ти їм,— аідказаа той,— будкльккка, такося, презектуй, молодята вkочі труждаються, а ранком очей не продеруть». І колихнуа драглисто черевцем. Брутальний чолоаік Сапрkkік, літ своїх посткдався б.

Пошуки прkвели Маховця в магазкн під чудною назвою «актикаар»

ний»; оте «анти» завжди насторожувало його, міцно впание у поняття антирадянський, антидержавний, абощо. Магазин же, як з'ясувалося, торгує всілякою старовизною — від линялих шкатулок до латаних самоварів. Точнісінько товчок, тільки ціни — бери вище. Серед обносків давнини він і побачив жадану річ, штукенція зразу йому приглянулася: порцеляновий карапуз-янгол летить на розчепірених крильцях, простягаючи обіруч вінок. Не летить, властиво, підпора є, однак враження цілковите. Зап'ястя й щиколотки янгола мов ниткою перев'язані, вид круглощоко-ясний. Золотава та блакитна емаль деінде облупилася, але не дуже.

Папірець, приклеєний до фігури, просвіщав необізнаних: «Херувим благословляючий. Кінець XIX ст. 95 крб.» Кость Демидович одлічив гроші, вибив у касі чек і сказав продавщиці:

— Запакуйте мені, будь ласка, цього херу... е-е... цього хлопака.

— Даруєте комусь? — злегка всміхнулася вона.

— Внукові на весілля.

— О, гарний сувенір, на щастя,— схвалила продавщиця.

Метушня готувань потроху вщухала. Сукню було перешито, стіл оплачено, запрошення гостям розіслано. Макар підстриг патли. Янгол тимчасово сховався в гардеробі, за купкою Маховцевих сорочок і кальсонів.

І настав урочистий день.

До Палацу одружень Кость Демидович не поїхав — далеченько й утомливо, без нього освятяться.

— Ти ж диви, діду,— гукнув з порога Макар,— на дев'ятнадцяту нуль-нуль, як штик. Військова дисципліна! — Костюм англійський, краватка метеликом, а все одно виглупляється, ні крихти поважності.

У тиші спорожнілої квартири цокав на стіні годинник — теж, сказати б, ветеран, з вислугою машинерія, стрілки оберталися лінькувато, ніби нудились своєю одноманітною крутією. Маховець уже й дрімака дав, затим поголився, навваксував черевики, пришпилив до празникового піджака орденську планку. Ввімкнув знічев'я телевізор: по першій програмі показували хокей,— цієї шаленої біганини за кавалком гуми він не любив, по другій якийсь розумник теревенив про перебудову,— це могло вщент зіпсувати йому настрій. Ет, рушили пєкаапом.

— Весілля на третьому поверсі, ліфт на ремонті,— звідомив швейцар при дверях ресторану.

Покректуючи, Кость Демидович піднявся мармуровими сходами. Молоді були вже тут, зустрічали гостей. Леся у білосніжному вбранні, в текучих складках фати аж світилася біля Макара. Передпокій, або, як тепер мовиться, хол, відділений від бенкетної зали гратчастою дерев'яною панеллю, багатоголосо гудів. винуватців торжества поздоровляли, чоломкали, обдаровували; таємниця конвертів зберігалася, дарунки, розгорнуті напоказ, невістка чи сваха складали на окремому столику в залі. Карапуз-янгол викликав грайливе пожвавлення, репліки й смішки. А гості підходили та підходили, рясніло пишнобарв'я троянд, гладіолусів, жоржин, за перегородкою снували з пляшками шампанського офіціанти. Шкода, присмутнів, опустившись у крісло, Маховець, не дожила до внукового шлюбу Настя, не пораділа. Вони самі розписувалися буденно, чапкома, що ж, то був інший час, звичаї міняються,— може, так і треба, щоб єдиниия двох доль переввершувало найбільші свята. І тільки-но він устиг про це подумати, його торкнули за плече:

— А от і Лесин дідусь, знайомтеся.

— Дуже приємно,— промовив він механічно, підвів очі й отерп: рядом височів Христич.

Яка безвладність паралізувала тіло, як важко встати! Рука у Христича в бубках мозолів, шерхава, руді вуса ворушаться, і наче крізь вату долинає:

— Десь ми з вами бачились.

— Ні-ні, вам здалося! — скрикнув Кость Демидович, аж навкіл озирнулися.

Лесин дідусь — отакої, породичалися хорт із зайцем, тремти, аухатий. Пригадає, неодмінно пригадає не лише ту випадкову зустріч у парку. І що тоді? До прокуратури, Саприкін правий, не звернеться, на лаву підсудних не посадить, твж нині скрізь, иввіть у себе вдомв, судді й прокурори, їм попадися.

— Дорогі гості,— оголосив розпорядник бенкету,— ласкаво просимо. Маестро, туш!

Хвацько гонмнув оркестр.

За столом вони опинилися майже навпроти. Христич мочав для годиться вуса в чарку, вигукуаав разом з усіма: «Гірко!» — та зирк-зирк, паитрує скоса, холера. Придивляється. Кость Демидович налив собі раз, удруге, голову пойняло хмільним жаром, але в грудях не танула скалка льоду. Гаплик, рано чи пізно додивиться. Ось ще глянув, ще,й жувати перестав, морщить лобв, мізкуючи.

Ту ж мить Христич перехилився через стіл, націлив пістолетом вузлуватий палець:

— А я вас таки впізнав, згадав нарешті...

Далі все відбулося блискавичио. Маховець здушено гикнув, підхопився й,— де сприту взялось,— чкурнув до виходу. Зачепив мимобіж столика з подарунками, золотаво-блакитний херувим, що стояв скраю, востаннє змахнув крильцями, тільки черепки задзвеніли. Але він цього не бачив і не чув. Він скотився сходами, штурхнув ліктем швейцара й вискочив на вулицю. «Упилося, як чіп»,— зрозумів по-своєму швейцар.

Вечірня прохолода війнула Маховцеві в обличчя, легені жадібно втягли повітря, коли позаду грюкнули двері ресторану, і його знов зірвало навтьокн. Це було якесь очманіння, якась моторошна мана. То пристанеш засапано, зіпрешся нв стіну будинку, на стовбур дерева, неподен більше й кроку ступити, то підстьобне страх, що женеться, доганяє, оточує зусебіч, перевертень-страх — один у багатьох подобах. Суне хтось слідом,— чи не за тобою назирці? Свиснув поблизу міліцейський сюрчок,— чи не тобі? Славетний командарм, розстріляний тюремниками, здається, шугне зараз з постаменту, стопче тебе копитами бронзового свого коня. Вулиця — тай ворог, будинки й дерева, до яких тулився,— твої вороги. Скоріш додому, в нору, в шпарку та зачаїтися тихо-тихо, принишкнути.

Він довго тицяв ключем у проріз замка, ледве відімкнув — і, геть охлялий, не роздягаючись, упав на ліжко. Цокання годинника відлунювало в скронях, ніби удари молота.

Другого дня викликвли лікаря, лікар визначив гострий нервовий розлад. Велів лежати, не хвилюватися.

Прийшов збирати манатки Макар, він тепер житиме в приймах,-мовив співчутливо:

— Ти, діду, мабуть, тому й з весілля збіг, що занедужав?

— Угу,— буркнув Маховець.

— Так би й сказав, а то наробив шелесту. Загальний переполох, Іван Іванович пігулки від серця ковтав.

— Який ще Іван Іванович?

— Ти даєш! Лесин дідусь, ви ж учора познайомилися.

Внук здивовано кліпав очима, Костя Демидовича кинуло в піт.

— А-а... а прізвище його, щось я недочув?

— Литвиненко, як і в Лесі до одруження.

— Помилився, старий пеньок, тьху, як помилився! — простогнав Маховець і раптом зайшовся тонким скрипучим сміхом.

— Хто помилився, діду? — перепитав Макар.

Маховець сміявся.

●

ПІСЛЯМОВА АВТОРА

У мого вітчима було чудернацьке ім'я Наркис, але мати звала його Кузею. Вітчим не любив мене, і я платив йому затаєною взаємністю. Приходячи додому напідпитку, а траплялося це досить часто, він щоразу вишукував, до чого в моїй поведінці присікатися, завжди знаходив — і знімав з цвяха на стіні обшмульганий ремінь, на якому правив ранком бритву. Я прожогом шастав під їхнє велике, двоспальне, як тоді казали, ліжко, вітчим ставав навколішки, вивертав набік шию й, лютіючи в цій незручній позиції, намагався дістати мене ременем, по чому влучить. Заважала мати, що розпачливо шарпала його за рукава: «Кузю, схаменися, ти ж можеш скалічити дитину!..»

Втім, він не вдався лиходієм з натури, кращим часом, пам'ятаю, приносив у портфелі гостинця — карамель із не відомою теперішнім ласунам назвою «подушечки» чи жменю лискучих горошин драже, від яких на язиці утворювались солодкі проходи. Ласощі розподілялися порівну між мною та меншим зведеним братом. Ну, а напади хмільної люті мали свою причину. В нашому провінційному закутті, либонь, навіть горобці цвірінькали, що Наркис-Кузя сватав мою матір ще дівчиною, але вона віддала перевагу іншому,— і тільки після руйнації першого короткого шлюбу погодилася вийти за вітчима. Отже, я був йому не просто чужою дитиною, а щоденним нагадуванням про уразу, скалкою в серці, яка сиділа глибоко.

Однак зрозумів я це далеко пізніше, коли настає час розуміти такі речі. Тоді, чуючи поряд важке сопіння свого гнобителя, я й сам набрякав злістю. І якби вмів молитися, молитва моя почевидь скидалась би на клятьбу: боже, зроби, щоб він щез, щоби згинув безвісти, як добре нам жилося б без нього, боже!

Хто міг подумати, що це мстиве бажання скоро здійсниться.

Тієї осені мене серед ночі збудив чи то гомін кількох голосів, чи запах у кімнаті — кислуватий і різкий. Уже згодом, на війні, я впізнав його: так пахне просякнуте вологою шинельне сукно. «Спи, синку, спи»,— шепнула мати, і я знову заснув, аж поки схопився ранком до школи. Мати, як завжди, поклала мені в ранець підобідок, тільки чомусь заплакала, обійняла за плечі. «От ще!» — пручнувся я й вибіг надвір, де сіялася імлиста мжичка.

Увечері вітчим з роботи не повернувся, не було його й другого дня. На третій мій друг однокашник Толька Русак гостро прискалив око:

— Ану, кажи, хто є твій вітчим.

— Хіба ти не знаєш, бухгалтер,— відповів я, недбало пропускаючи в тій нудній професії літеру «х». Інша річ — Тольчин батько, машиніст паровоза.

— Це ти, видно, не знаєш,— чмихнув носом Толька,— він ворог народу. Але мати сказала, що з тобою можна дружити, бо він тобі нерідний.

Признатися, великодушності або й відваги Тольчиної матері я не оцінив, надто ошелешила сама звістка. Виходить, чоловік із ременем, який зганяв мене під ліжко, чинив щось зле не лише мені, а також усьому народові. Оце відкриття!

Додому я влетів, мов шилом штрикнутий:

— Ма, ти ж за ним плакала, за ним... А він ворог, не треба нам такого!

— Рано ще тобі про це судити, синку,— зітхнула вона.— Маймо надію, розберуться, кому слід.

Розібралися. Через багато років мати отримала довідку на жовтуватому конторському папері, де сповіщалося, що громадянин ім'ярек «за вказаною вище справою реабілітований посмертно». Від людини залишився тільки папірець, і вже нікому не дано знати, коли й як вона канула в небуття.

Звичайно, тепер, з висоти гіркого всенародного досвіду, мені соромно за свою хлоп'ячу зловтіху, нехай навіть був для неї привід, за черствість душі, хоч і неусвідомлену. Та водночас печуть кляті питання: а що ж ті, у кого епідемія репресій відібрала доброго батька, улюбленого брата, випробуваного товариша? Ті, хто зрікався родичів, закреслював у пам'яті друзів і перебігав на другий бік вулиці, аби обминути дружину арештованого сусіди? Чому, врешті, стандартний ярлик «ворог народу» більшість сприймала на віру — всупереч здоровому глузду, відповідно до логіки тиранії, коли кожен окремо, сам із собою, годен засумніватися, але всі разом одностайно схвалюють? Адже, крім «чорних воронів», які вилітали по здобич переважно вночі, були — не забудьмо! — й велелюдні мітинги при світлі дня, де лунали вимоги драконівських кар.

Здається, дослідити сповна деформацію психології особи й суспільства під гнітом того страшного часу, простежити, як спотворювались і втрачилися моральні якості, зараз навряд чи можливо. Ми ще не скинули остаточно пута минулого, не володіємо достатньою для цього свободою духу. Ми просто мусимо пам'ятати, що це теж було, і,— рецепт лікаря Чехова придасться тут особливо,— по краплині видушувати з себе раба.

І ще одне. Уже підраховано, з властивою нам точністю до мільйона, скільки жертв поглинула тюремно-табірна машина. Залишається таємницею, скільки знадобилося виконавців — слідчих, наглядачів, конвоїрів. Ясно тільки, що дуже багато. Й так само ясно, що не сплодили їх у якомусь пекельному інкубаторі, не найняли на стороні. Вистачило власних. Були серед них садисти, катюги за покликанням, але трималося все на тупій старанності службистів. Наказано — вибий зізнання, згної в темниці, наказано — ізолюй чи ліквідуй. А опісля спокійно, без докорів совісті, уминай свій шматок хліба, чукикай своїх дітей. Ти ж виконував верховну волю...

Скажу відверто, коли я думаю про це численне живуче плем'я, мені стає моторошно й хочеться помолитися: господи, зроби, щоб віднині й довіку ніхто більше не міг виправдатися жорстоким, бузувірським, варварським наказом. Хай буде так!

На закінчення щиро дякую Віталію Миколайовичу Бабичеву, який півтнадцять років поневірявся в ув'язненні, та його дружині Аллі Олександрівні, низько схиляюся перед пам'яттю покійної Ірми Еміліївни Калнін. Сторінки їхнього життя лягли в основу цієї повісті.

1.

Уже вечоріло, коли криця була готова.

Стара кам'яна домниця позад кузні пашіла жаром. Звільглі валуни покраялися свіжими тріщинами, сизий мох дотлівав у пазах. Востаннє тут топилося після революції, коли настав лютий голод на метал. Над вузькою горловиною печі курів прозорий димок, проскакували сині іскорки чадного згару. В домниці чулося тихе живе сопіння. Як учив дід — руда спеклася і пустила сльозу.

Іван одсунув заслінку. У горні — порепаній череватій глиняній груші — ніби вовтузилася якась істота. То булькали доменні гази. Зранку в печі ішов відомий процес. На жевріюче березове вугілля засипалася порція болотяної рудки, шар перекладався шаром, міхами нагніталося повітря, метал оновлювався з окису, злипаючись у єдине тіло. Іван тричі

сплюнув через плече, цюкнув ломом, і між глиняного череп'я засвітилася на лещаді, ніби вечорове сонце, голова справжнього сиродутного заліза, яке виплавляли пращури й тисячу літ тому. Спріасць слід було негайно прокувати, щоб вичавити вуглецеві пухирці та шлаки.

Підхопивши пудову залізну голову на горнову лопату, Іван бігцем подався до кузні, де аж розвиднілося від первістка дідівської технології. Не боги горшки ліплять. Іван узяв у кутку молот, похукав на долоні й поніс інструмент за спину, цілячись у вогняне тім'я.

Чорний важкий набалдашник полетів донизу, набуваючи центнерної ваги, але залізна брила неушкодженою вискочила з-під удару й одкотилася до стіни. Молот, ковзнувши по пругкому боці, брязнув об порожнє місце так, що затерпли долоні.

Оце коваль. Іван притьмом висадив її назад і вдруге поніс молот за плечі. Сам же пообіцяв Храпченку хоч кров з носа виготувати шворінь до тракторного причепа. Але й цього разу голова випорснула, гупнувши під низьку дубову лаву, ніби хотіла сховатися подалі.

От клята, знущається. Іван зле підступив до неї. Нічого, зараз він намне їй боки. Шкода, що помічника немає. Відмираюча була професія. Іван міцно затис голову у сконструйованім ним лещата і замахнувся втретє. Тепер голова зосталася на місці, зате молот вирвався з рук і кумельгом торохнув об стелю. У голові заходили гнівні вогняні брижі — реакція новонародженого металу на цей перший контакт з навколишнім світом. Лещата самі собою розкрутилися.

Невже магнітна подушка? Але Іван добре знав, що при температурі близько восьмисот градусів усякі магнітні властивості заліза зникають. Отож це було захисне поле. Тільки яке?

Іван глянув на годинник. Уже по восьмій, а шворня нємає. Що ж діяти? Скоро вже той прилетить по його душу. І слухать ні про які електромагнітні поля не захоче. Подивиться як на ворога народу.

Учора зранку на Івана напосівся завгар Храпченко. Пильно дивився в душу жовтими очима, крутив лев'ячою шиєю в тісному френчі, гнув лінію:

— Що значить — нема з чого? Ти комуніст? Чим народ живе, знаєш,— вишукуй внутрішні резерви! Нам завтра в район про готовність до жнива рапортувать треба. З литки виріж, а зроби. Та я після війни, коли мені партія наказала, з каменя воду викручував. Сімох баб у плуга запрягав, родили в мене на ріллі, зате посівну першим в області завершував!

Знав Іван, що то правда. Це його мати в лісосмузі привела, бо перед цим Храпченко в мерзлій землі єдиного колгоспного тракторця заморив — радіатор розпаявся.

— Ти, Іване, мені не скидайся. Знаю твої мислі. Врем'я було таке. На мене давили, і я давив. Думаєш, мені людей не було жалко? Серце кров'ю обливалося. У сорок п'ятім після зими поопухали всі. Для їхнього ж добра старався. Щоб знов голодного году не було.

Важко зітхнув Храпченко, почухав перенісся трипалим саморобним протезом і вчепився Іванові в гудзик:

— Душа болить. Порозпускалися. Ти йому слово, а воно тобі десять. Голови попіднімали. Їсти всі хочуть, а робити — ніхто. Тільки й дивляться, де б украсти. Раніше, знаєш, що за кишеню пшениці було? А тепер самі себе з колгоспу скоро повиносять. Ох, Іване, моя б воля, я б гайки позакручував. Залізної руки народові треба, бо, чую, скоро до погибелі дійдемо.

— Отакої, як ваша? — спитав Іван, оддираючи з грудей чіпку трипалу залізну клешню. — Та нею ще й досі по селі дітей лякають.

Засопів Храпченко, кліпнув сірими свинцевими повіками:

— Спасибі батькові, що інваліда уважив, гарну руку зробив. Разом же кров проливали. Я тебе за сина мав, а ти он як? Не жартуй, Іване, з вогнем. Я й не таких скручував. Ти не дивись, що каліка.

Знав Іван, що то правда. Добряча вдалася рука. На шарнірах.

кріпилася ременями до передпліччя, відгукувалася на кожен м'яз; як розлютується було Храпченко, так гайку закрутить, що розкрутити ніхто ключем не здужає.

Дивний був чоловік. Його навіть техніка боялась. Бензину в тракторі нема, поламаний дингук, а він гляне — з пів-оберта заводиться. Що вже казати про людей.

Та й сам крутився день і ніч. Ніхто не знав, чи й спить. Залізний чоловік. Геть замордувала його робота. Усім вказівки давав, за все був у одвіті. Жаль стало Іванові свого невсипущого завгара — не для себе, для людей старається:

— Самі ж знаєте, нема заготовки в коморі. Давно б треба в районі виписать. Скільки можна латку латкою латати?

Крутнув шиєю у френчі Храпченко, мовив винувато:

— Виручай, Іване. Останній раз прошу. Тільки на тебе й надія. Хіба не розумію, що нема. Будь чоловіком, пошукай. Жнива на носі, в причеп стоятиме. Чим хліб возити? Хоч, у ноги тобі поклонюся?

Почув Іван про хліб і зітхнув. Знов доведеться в старий брухт лізти. А що вдієш — для громади треба. Стільки вже було на його пам'яті тих останніх разів, стільки вже латок скрізь понаставляв, що давно все в колгоспі на живій нитці трималося. Доки їде, парою чмиха, то ціле, а спини — умить розпадеться, кістками ляже.

Тринадцять голів пережив колгосп на своїй шиї. І всі гнали його вперед, до світлої мети, ніхто не жалів. Та постиралися коліщата-гвинтики, випали їм зуби, ослабли жили — постаріли в дорозі. І щораз, коли скрутно доводилося, всі до коваля бігли — Іван і виручав.

— То що у вас трапилося? — звів очі на ухорканого Храпченка.

Дирчав під кузнею його трофейний мотоцикл, рвучись у безконечну дорогу. Вічна була машина. Одщіпкув клешнею гудзика на комірі Храпченко і виматюкався:

— Дикий у нас народ, щоб їх ядь. Послав удосвіта Кирика з Паримудом горох силосувати. То вони в обід до баби Нахихи по пляшку з'їздили, випили й звенеречилися — чий, мовляв, трактор сильніший. Кириків колісний чи Паримудів гусеничний. Поставили трактори лобами, горох увесь на полі столочили — нічия не бере. Думаєш, вгомонилися? Зчепили задами, рвонули, шворінь тільки хрусь — і готов. Паримуд у силосну яму вскочив, трактора перекинув, а Кирик аж удома опинився. Ну, не Азія? Варвари. Горох сиплеться, а вони олімпіаду влаштували. Хіба не треба на таких залізної руки, щоб твою ядь!

Храпченко спересердя двигнув кулаком об токарний верстак, зморщився і загойдав культю. Що було сказати на те Іванові. Таких справді тільки давить треба.

— Голови б позакручував оцією самою рукою. Спасибі батькові, царство йому небесне, гарну зробив. Все б нічого, тільки на дощ іржавіє та рипіти почина...

На звалищі, вже не раз перебраному, тхнуло залізним тлінням та скислими акумуляторами. Крізь діряві відра продиралася злюща фіолетова кропива, над якою дрімотно гули бджоли. Іван роздраконив саморобний прес для торфоперегнійних горщечків, подлубався в списаному двигуні, з якого шоферська братія вийняла все, що можна вийняти, обмацав чавунні решітки кормозапарника, гнуті сошники квадратно-гніздової сівалки.

Руділа над потривоженим звалищем курява. Сорочка на спині була мокра, руки по лікоть взялися пухирями. Все було марно. Хотів він зробити вічний шворінь, але годящої заготовки серед цього непотребу, звісно, не виявилося. Іван важко розігнувся, розламав навпіл зітлілу підкову й пожбурив об зарослу ожиною камінню.

— Казав же — нема. З дірки колесо не зробиш.

Він присів на старовинне муровання, що вже взялося мохом з північного боку, несподівана думка ящіркою пробігла поза спиною, він звівся і зняв ожикове плетиво з присадкуватої кладки.

Це була дідоаа домпиця.

Розказуваа він малому Іванку, що склаа її по реаолюції, коли голод настаа ка метал аеликий, кожиці утворялися між мігтом і селом. Голка стала ка аагу золота. От тоді й подався дід ки гкиле Жаб'яче болото, назбирав поаку торбу рудяких яєць, що налипали довкола кузьок, і зкову почаа самотужки виплавлятя залізо. Й такі з дідоаоі криці сокири аиходили, що й понині теслям служвть.

А може, й собі спробувати? Іаан пильніше оглянув домпицю. Хоч і агрузла а землю, але трималагя міцно. Чом аікова мудрість мвє пропадв ти? Ураз ясно згадав поради: і як гореп заліпити, як вугілля завантажува ти, де шукатк рудяні яйця — попід бережком, куди ручай аитікає.

Буде аам аічний шворінь.

Вогкяка голова лежала ка коаадлі, потрігкуючи, ніби кульова блигкавка. У нутрощах її пульсуввв фіолетовий живчик, чутлиао реагуючи ка кожек рух. Спліталися й розплітались саітляні борозекки.

Зливок жив своїм життям, зовсім не тьмяніючи на повітрі. Це ж треба — так аідкипути молот. Якщо не мвгкітна подушка, то що б це могло бути?

У ході плавки Іаан пішоа на неаеличкий експеримент. Окрім рудяних яєць, старих чавукців, кикуа у домницю горошину гнього пебесного метвлу — цей метеорит тиждень тому потрапив у колодязне відро, коли аік сидів перед хатою, дивлячись ка зорі. Майнула вогкяна крапля, жерсть брязнула, аода заклекотіла.

І от тепер злиаок демокструаав кезвичайні аластиаості. Електрокке чи ікше иоле оберігало його гуаерепітет, не даючи можливості проводити металообробку. Там ішла якагь екергетичка реакція.

Повітря а кузні було нестерпно спечне. Івак втер піт, вийшов за поріг і роззирнувся — чи не летить Храпченко, якому він дав слово зробити шаорікь сьогодні.

Сідало на овиді тисячолітне чераоне сонце. Біблійна хмарина завиелв під небесною бакею. З горба, де стояла кузня, було аидно, як закрадається кв плвску землю ніч. Дворучною пилкою темпів ка крайнебі Чорний ліс. Скидалися а буйких траах на заплаакому Заячому лузі перепели і вичервонювалися в повітрі, мов клвпті догораючого паперу.

Все було, як завжди. Пролягла через луг польова дорога, що нела до звлізничного полугтанка. На брезентовому бобику повертаагя з чергової паради а райцентрі голоаа.

Під горою застигла зелекнм склом Зміївка, заамерли а ній очерети та латаття, лиш ляскала риба та хором кумкали жаби. ..в.є доярок, заверкувши з літнього табору, хлюпалися в ліловому плесі під старим мликом, грайлиао апставляючи кв поверхкю рожеві русалячі груди. Дід Юхим у ватяних штанях з мвтнею до колін виглядав нв ту к..ніль з-за верболозу, гкрушно чухаючи потилицю.

Ген за широкою долиною на сусідньому горбі ховався а густих вишняках Іввнівка. Стирчали телевізійні антени, ачепилися молочні димки до комикіа літніх кухокь, порали хазяйки асчерю на рядиах у холодку, пирхаючи, змивали куряву біля колодязів чолоаіки, лащилися біля них гобаки й діти.

Виглядала з-під горіха і його хата, де голуби цілувалися над аікном. Зквв Іввн, що вже не раз притуляла долоню дашком Марія, чекаючи його з роботи, пошинуаала у тазку вареикя, яке ввріла для дітаори у садку, де прцювала вихователькою, облизувала кописточку, тв гірко їй було в роті.

З учорашнього ранку пропадав Іаан у кузкі. Не Храпчекку, а гобі заповзявся доаести, що сучаспа людина також все самв може. Зв розклвдкою надумав булат виплавить, щоб буа метал в'язкий, моа залізо, і твердий, мов сталь. Як учпа дід, каостакок замість міхів гам хукнув у домпицю — душу гвою в метал вдихаа.

І злиаок тепер дивуаав його самого.

Вже стільки часу минуло, а він не вистигав, ярю освітлюючи

просмалену кузню, мов маленьке сонце. А що, коли й справді? Горошина небесного тіла викликала процес, який підтримує вогняну голову в плазмовому стані? Електронна хмара захищає перетворення рудяних яєць на зіркову речовину, крихітне сонечко?

Іван плечима відчув той жар. Відомо ж, що коли фізики випробовували першу атомну бомбу, вони боялися, аби ланцюгова реакція не охопила земну кулю. Однак фіолетовий вогник у глибині підморгував йому цілком ритмічно і заспокійливо.

Та з'явилася від Чорного лісу хмара куряви, заклубочіла на польовій дорозі, блиснула фара — то летів по його душу Храпченко. Цей не захоче слухать ні про які ядерні реакції.

Заторохкотів мотоцикл через місток, заревів на підйомі, і через хвилину на майдан вискочив, стоячи в сідлі, захеканий Храпченко.

— Ну що, зробив?

— Заготовка є, а кувати не піддається,— дипломатично відступив од дверей Іван.

— Як це — не піддається? — ворухнув важкою щелепою Храпченко. — Буть такого не може. Не хоче — заставимо. Не вміє — навчимо.

— Вже півгодини не встигає, пробував кувати, то вона молот відбива.

— Розказуй. Мій наказ саботує? Я, коли партія вимагала, і не таких перековував. Треба тільки захтіть.

— Та ви самі спробуйте,— кинув на молот Іван.

Храпченко підозріло присів коло брили невпочинки, чмихнув од жару, пожував тютюнову жуйку і смачно плюнув на голову, чекаючи, що зашипить.

Але плювок одскочив йому межи очі. Ще не вірячи собі, він втерся і глипнув на Івана — чи не глузує з начальства?

— Ти ба, принцеса. Не любить, коли плюють. — Храпченко скривився, трохи шокований незвичною поведінкою заготовки.

— То, мабуть, у неї електронний екран діє,— пояснив Іван. — Енергія, замкнута в собі.

— Нічо, зара ик довбону, то стане шовкова. Бачив я і не таких індивідуальностей. А як даси по лобі, то одразу розколюється.

Храпченко крутнувся, знайшов молот, ворухнув плечима, хекнув, наміряючись розплющити зливок по ковадлу, але за сантиметр návалдашник одкинуло, і Храпченко ледь встиг ухилитися, щоб самому не дістати по чолі.

— Ах ти моб твою ядь. Падла буду, коли в порошок не зітру.

Він удруге замахнувся на голову, зараз, мовляв, узнаєш наших, але брила вискочила з-під удару, закотившись далеко під лаву.

— Ага, боїшся! Висаджуй її, Іване, назад.

Утретє замахнувся Храпченко, пускаючи слину з куточків вуст, Іван заплющив очі, бо важко було уявити, що зараз станеться, але молот коло упав біля дверей, а Храпченко загойдав свою залізну руку.

— Ух, ремінь лопнув, а то б я тобі показав.

Храпченко закотив рукав, щоб Іван зав'язав сирицеві мотузки, очі його од стриманої люті засвітилися, немов у сови, горішня губа посмикувалася, оголюючи залізні зуби.

Іван спробував заспокоїти начальство:

— Може, поки її не чіпати? Певно, то залишкові напруги діють.

— Що? — визвірився Храпченко. — Вона не мені, вона місцевій владі не підкоряється. А це вже діло політичне. Нічого, я тобі мізки вправлю. Живо охолонеш. Так, Іване, я в село, підмогу гукну, а ти тут не спускай з неї очей. Ми на всіх управу знайдемо.

Він плигнув у сідло, загуркотів мотоцикл, і Храпченко полетів бити на сполох, бо дотримувався залізного порядку, коли нижчі без слів мали виконувати накази вищих. Лише начальство він вважав за високоорганізовану матерію.

Зливок мирно лежав на ковадлі, мерехтіла в нім фіолетова іскорка.

посилаючк світляні ханлі довкола, й Іванові здалося, що то зіниця уважного ока, яке пильно аиачає иааколишню сктуацію.

Іван підбадьорливо кивнув голоаі, аідчувшк кесподіаану симпатію до її незалежного, гордого характеру. А що, коли а ній жила іскра космічного життя, яка, дістааши екергетичну пожнау, так імпульсиако реагуаала ка хамські домагання контакту?

Саоїм аиглядом вока кагадувала розпеченкй, ніздрюватий мозок, де аідбувались постійні метаморфози — мінялася конфігурація борозенок, в глибикі раз по раз актиакіше засаічуаалися різкі зони.

Іван обійшоа довкола, й фіолетова зіниця обернулася разом з ним. Може, аона теж його спостерігає?

За роки коаальської праці Іаан до асякої залізяки стаанася моа до жиаої. Навіть говорив з кимк — лаяа і вмовляа. Змалку аідчував себе з металом одкієї кроаі — залізо було з рудн, і а жилах текла рудка. Як мвгнітом тягло його до кузні. Пуцьвірінком слухав діда, який про булат розпоаідаа, що шовкоаі хустки тке. Підлітком допомагав за молотобойця батькові, докк той у госпітвль зі старим осколком ліг.

До асякої техніки у нього інтуїція була. Сяде а машину і по звуку чує, де циліндр стукотить, де підшипник аикришнася. У десятому класі аже телевізори сусідам ремонтуааа. Поводкть рукою у нутрощах, очі заплющить, аимірює ікдукційкі поля і зкаходкть поломку. А тоді господареаі пояснює: я тими пальцями ніби бачу, як струм по дротах тече, як електрокк кружляють у тракзксторах, а де тромб у електричних судинах, немає коктакту.

В армії на радарі служиа. А як поаернуая, то асім на подна змайструаав сунутникоау антену, заморські передачі лоаив, доки за чиїмось сигвлом з районних органів приїхали — антену конфіскуаали, а Івана доаго тягали, допитуючись, з ким він зв'язок тримав.

Отак і захопився аинахідництвом.

Зробиа дельтаплак — аатоіксепкція забороиила: «Літать у ивс ке положено». Вигадва картоплю у сіточках саджвти, щоб номив — і ка продаж: не сприйняли. Звдумва космоліфт для апаедення аантажів нв орбіту — почали крутити пальцями біля скронь.

А оце недавко з корка й термометра виготуваа надійного лічильника для заправки, щоб допомогтк звгарові стежити за витратами палнаа. Однак Храпченко, який любиа, щоб і весна настааала за аказіакою згори, лічилькика поклаа у шухляду, а ключ загубиа. Ще й почаа ка Іаана дуже й дуже підозрілиао мружитися. Особливо коли від групи народного коктролю випало ааіреку йому бекзозапрааку переаіряти...

Тут знову затріщаа під горою мотоцикл, заіржали коні, зателеккаа мідний дзвік. Іаан вкзкрнуа на вулицю. Пусткашк хмвру курявк, ка майдак крутою дугою вихопився Храпчекко, а за нкм, ркючи копитами землю, трійка змилених коней, запряжених у чераону пожежну помпу, якою прааили аихоплені просто з-за столу Кирик та Паримуд. Обидаа у майках, чуби поприлкпали, очі аеселенькі.

Друзяки це були керозлучиі. Без них не минали а селі ні мерлини, кі сорокоаини. Кощавий, цнганкуаатий Пвримуд говорка басом, пиа склянками, а круглий, улеслиаий Кирик сьорбаа чарочками і дріботіа тенорком.

Усі троє кинулися до кузні, де жевріла розпечена голоаа. Справа набувала серйозного обороту.

— Лежиш? — аідчуаши підтримку мас, Храпченко осміліа. — Ану дааайте воду, зараз ми цю гарячу голоау остудимо.

Кирик заходився розкручуватк шланг, а Пврнмуд налагоджуватн помпу.

— Може, почекаємо, чого гарячку пороть? — запитав у пожежної команди Іаан.

— Тут, Іване, вопрос: хто кого!

Ткий буа Храпчекко чоловік, що асе перевиконував. Скажуть обкласти фруктові дерева подвтком — назавтра жодкої лободики в селі не

лишить. Звелять догнать і перегнать Америку — на палиці дожене й пережене. Усе наперед забігав. Ще де й теля, а він уже довбнею замахується.

Озброївся Храпченко брандспойтом, Кирик з Пармудом звходилися качати, заохали помпа, шланг почав збуджуватися, набрякати, ударив струмінь води, і заагар ступив до кузні.

Почулося звідти шипіння, вдарила пара — і з тієї лазні вискочив червоний, обварений мов рак, Храпченко, затулюючи очі:

— Ах ти ж моб твою ядь!

— Чи не попеклися? — Кирик уже кинувся до начальства, з надією озираючи його з голови до ніг. — Божечки, нащо було самому? Хай би он Пармуда послали — йому все байдуже.

Храпченко одсапався, втер рукавом розпарене обличчя, поправив френч і скомандував Пармуду:

— Давай уперед, ти за те три дні до відпустки получиш.

— На кий хрен воно нам треба? — скривився од помпи Пармуд. — Кузня ж не горить.

— Е, ні,— вхопив його трипалим протезом за гудзик Храпченко. — Тепер відступать ніззя, тут діло у принципі.

Пармуд неохоче взяв брандспойт. Храпченко кивнув Іванові на качалку:

— Чого стоїш, як мерзлий кожух? Берися, бо я за тебе візьмусь.

Вдарив струмінь води — і Пармуд вискочив з кузні, вискнувши, мов ошпарений собака:

— Еге, її голими руками не візьмеш. Нам би таку помпу, що проти демонстрацій.

Настала черга Кирика. Той закрутився, наче в'юн на сковороді:

— Рідненькі, може, ми табличку поставим, і хай собі лежить? Воно нас не чіпає, а ми його.

— Ні-ког-да! — ворухнув щелепою Храпченко.

Кирик покірно взяв патрубок до пухких рученят. Іван заходився качати, але шланг тільки пшикнув — кінчилася вода.

— Чого води нема? — підступився до нього Храпченко. — Ти ж старший, за що зарплату отримуєш?

— Була, їй-божечки, минулої пожежі, коли олійня горіла, була. Повна бочка. Хіба всю ахлюпали?

Голова світила в кузні ще яскравіше, ніж раніше. І тут Храпченко трохи астиг, задумливо вискубуючи обварену брову:

— В лоб не вийшло, треба застосувать форми й методи. От нечиста сила... А ми зараз на неї бабу Паниху напустимо. На всяку нечисть у нас своя знайдеться. На всяк вопрос у мене свій одвіт.

Він плигнув у сідло і загуркотів донизу, обчухруючи кущі.

— От стерво,— задумливо мовив йому вслід Пармуд. — Усе народ замість себе наперед посилає. Чужими руками славу загребти хоче. Дорогою оце вихвалявся — завезу, каже, цю хріновину до вчених, коли не згасне, може, її моїм іменем назовуть і в газетах пропечатають.

— Еге ж, Іваночку, хлібцем його не годуй, а дай у президії повеличатися, у графин постукать. І батько його, коли дзвони з церкви скидали, сам на дзвіницю визвався, а опісля чорна хвороба взяла...

— Оце сьогодні з тракторів нас познімав — за що, питається? Як усіх виженеш, хто робить буде? Криком і трави не вкосиш. Зате начальству вигідний. Заплатять три копійки, а піни пуска на руб.

— Ох, Іваночку, молоток не чоловік. Нарвав я з горя в Півнику на городній бригаді кошіль огірків, то він перестрів і до свинофермн завернув, звелів висипать. Ну, нащо свині той огірок?

— Правильно ти його на зборах критикував,— крутнув вуса Пармуд. — Себе на трибуні в груди б'є, а бензин на свої «Жигулі» де бере? Ох, стережися, Іване, бо замишляють з головою щось проти тебе, нахвалялися крильця підрізать, щоб народ у селі не баламутив!

Звгуркотів кладкою мотоцикл, і хутко на белебень вилетів Храпченко.

За спиною в нього терлася баба Паниха в червоному пластиковому шоломі.

Скільки літ їй було, ніхто в селі не знав. Ходили про неї чутки, що відьма. Так чи не так, але знахаркою була відомою на всю республіку. Черги до неї хімічним олівцем писалися.

Війнувши рясними циганськими спідницями, баба зіскочила з мотоцикла, колихнула коралі на засушеній шиї, по-царськи вигнувши т нкий стан, підійшла до дверей, стала навпроти руки в боки і повела намальованою бровою:

— Тю на вас, козаки називаються, а дурної залізяки бояться.

Храпченко пошкріб щетину, прокашлявся і авторитетно мовив:

— Ми, бабо, тут усі люди високосвідомі, войовничі атеїсти. Самі знаємо, що бога нема. А тебе викликали сюди, як головного спеціаліста по боротьбі з чортівнею.

И у сутінках стало видко, що слова ті припали бабі до душі. Вона чарівно сяйнула золотими коронками, зашарілася, колупнула румункою майдан:

— Та що ви, хлопчики, в мене й диплома нема.

— Диплом — це не головне в житті! — церемоніально звів клешню догори Храпченко. — У нас люди, бува, державою керували без усяких дипломів. Червоні професори. За тобою, бабо, мудрість народна, віковий досвід. Але пам'ятай — церква у нас відділена од держави.

— Ну, раз так просите, синки,— тричі сплюнула через ліве плече баба,— то прислужуся я спільній справі. Але одійдіть геть, бо страшна моя сила.

Скинула вона хустку, з-під якої вирвалося пружне смоляне волосся, що розлетілося гадюччям навсебіч, дістала з-за пазухи золотий кумпанець і одкрутила корка. Скривившись, припала до нього лівою і правою ніздрями, очі їй закрутилися, з рота бризнула слина, вона завертілася довкола себе, розпустивши спідниці квітчастою парасолею, заскиглила, наче пилка, одкрила чорний рот, і такі закляття посипалися з неї, од яких скручувалося листя й ворушилася земля. Надихнувши себе відповідним чином, баба ступила в кузню, вмочила пучку у золотий кумпанець, обвела зливок магічним колом і замогильно мовила:

— Згинь, сатано!

Спалахнув у кузні язик полум'я — і баби не стало. У повітрі повіяло тонкими пахощами французьких парфумів.

Храпченко поніс залізні персти до чола, але тут же схаменувся:

— Відьма! Вихоаували-перевиховували, лекції в клубі слухала, лектору підморгувала, а сама як єсть — відьма. Собі не вірив, але минулого тижня на власні очі бачив, як вона колгоспну череду ссала, через що в нас надої на літр упали.

— Сатанюка,— прогув Паримуд. — Йшов я в неділю з чайної, то вона мене за клубом зустріла, підморгує і на луг зманює, каже, щось покажу. А в самої губи підмальовані, мов у шістнадцятки.

— А переді мною на сучку перекинулася. Я в двір — вона за мною, я в хату — вона попереду, виплигнула на постелю, лащиться, вихобенюється, шість цицьок виставила, почухай, мовляв. Я до неї, а вона цілуватися. Тьху!..

І всі троє аж сплюнули.

Зашелестіли од нічного вітру дерева, згас останній сонячний промінь край неба, загавкали собаки в селі, принесло запах диму, картоплі зі шкварками, смаженої з цибулею.

Зливок тим часом вже поволі тьмянів, лиш пульсувала в нім фіолетова горошина. Храпченко мерзлякувато пересмикнув плечима і сказав:

— Гайда по хатах, хлопці. Хай їй цур. Доручимо це Івану. Раз він у нас такий вумний, то хай розбереться і товаришам доповість.

Вже крутнувши ручку газу, він обернувся:

— А шворінь щоб назавтра був.

Лишився Іван у кузні сам. Дива дивами, а шворінь шворнем.

Малиново, ніби листигаюче вечірнє сонце, жеврів його зливок, пашів теплом, помітно заспокоюючись, і відчув Іван, що вже зріднився з ним, разом наглу агресію витримали, а відтак нікому не дасть образити:

— Лежи, спочивай, я тобі зла не бажаю.

Поволі сів на лаву, випростуючи натруджену спину, і гірко здумався. Не спустить йому цього Храпченко. Завтра ж присікається: де шворінь? Ти ж слово комуніста давав. Підготовку до жнив зриваєш? Клади на стіл партквиток!

Не простив він ревізії на бензоколонці.

Журно дивився Іван на сиродутну голову, що не піддавалася обробці. А так він на цей метал розраховував. Вже уявляв і вічний шворінь, який вийде,— пружний та твердий, який би наших варварів витримав, не зламався. Мовчки, подумки запитав він залізну голову: і де б той шворінь взяти?

Тихо було в кузні, тільки цвіркун ив горниці сюрчав.

І враз замінилися світляні борозенки на крицевому мозку, почала розгоратися фіолетова іскорка, вихопився потужний плазмовий промінь, од якого стеміло перед очима, заколивалося прозоре яйце, в якім з нічого почали формуватися омріяні контури майбутнього виробу. Од нестерпного блиску він заплющив очі, а коли розплющив — перед ним лежав новенький шворінь. Саме такий, який він хотів.

Іван провів долонею по чолу. Невже од нервів примарилося? Він нахилився, чекаючи, що рука вхопить порожнечу, але виріб був цілком матеріальний — теплий і ваговитий, зроблений наче його ж тими руками. Іван присвиснув. Зливок був чудодійний — вгадував думки. І що дивно — силі не піддавався, а на прохання відгукувався.

Цікаво, що цей зливок може?

Але тут у двері тихенько постукалися. Білява хлоп'яча голівка просунулася в щілину, блиснули допитливі очиці:

— Дядьку Іване, вас тітка Марія кличе. Вечеря стигне. Піди, каже, гукни.

Сусідський хлопчина, який нещодавно внадився ходити до кузні замість уроків, аже стояв коло зливка і слинив пальця, щоб торкнутися заліза. Іван перехопив його за плече і ласкаво повернув:

— Пішли вже. Дасть бог день, дасть чорт роботу.

Ніч уже накрила землю. З горба зовсім близько було до перших зірок, до срібного місяця, що випливав з-за Чорного лісу, присипаючи все памороззю — Зміївку, очерети, садки, цинкові дахи на хатах, де світили здаля затишні вогники. Вгору не встиг глянути, а вже й ніч, думав Іван, простуючи вниз за гінцем, чия сорочина біліла попереду.

Вони проминули обгороджену колючим дротом заправку, де бовваніли цистерни на бетонних опорах, тракторну бригаду, гараж на десять боксів, спустилися в долину, в якій стояли при березі колгоспні ясла, перестрибнули рівчак, де вмовкли жаби, і ступили на вулицю, що вела в село.

Сади того року аж гнулися од яблук. Вони проминули обійстя баби Панихи, загороджене двометровим парканом, за яким бігав на дроті собака, далі за акацієвою посадкою йшли порослі бур'янами садиби Кирика та Певримуда, асфальтова дорога починалася вже від Храпченкової тимчасової «стаяки», де він жив постійно, тримаючи особняк у райцентрі. Асфальту вистачало метрів на двадцять, далі ноги знову пірнули в порох.

— Сердиться? — винувато спитав Іван.

— Та ні,— озирнувся малий. — Сидить коло вікна, вас виглядає. Цукерку мені дала.

Сиділа Марія біля відчиненого у садок вікна, над яким цілувалися вирізьблені Іваном голубки,— білі, з червоними дзьобиками, дивилася на шлях, а руки самі в'язали петлю за петлею, й виходила з того гарна

малесеиька шапочка. Тими кофтииами, повзунками, рукавичками була вже збитв скрния, чвс і сиииитися, та ие могла. Сиділа Марін, думки свої сиуаала, калачики на лутці терлися об її щоку, англядала аона своє щастя, та лиш місяць світив, і гіркі сльози инверталися иа калинові щічки. Все у иих з Іааном є. Хату иоау поствани, гак під люльку до сволока вбитий, добра того по вінця, тільки одиого їм бог не дає — дитини. Іаан їй замість дитини.

Бідна Мврія.

Ои сидить, його англядає, а він нв роботі барився. Озириувся Іван, чи ніхто не бвчить, зірвав з колючого куща темну троянду і ступив иа подвір'я.

Звелв Марія голову, коли хвіртка риннула, перед очима все плиае, сльозиться, стрепенулася, мов дитина, засвітилися червоиими вогиками а темряві квлвчики, сплеснулв вонв руками і заметушилася:

— Іваночку, нарешті. І де ж ти пропадав?

Вибігла ивзустріч, припала до плечв, як на першому побаченні, хоч вже сім літ як укупі, а Іван все руку за спину ховає:

— А агадвй-но, Маріє, що я тобі приніс?

Уткиула носик Мврія в квітку і схлипнула:

— Краще б ти свм раніше прийшов.

— Ти вже мені пробач. Жнива. Роботи багато. Храпченко шворня загадвв зробити...

Злиаалв Марія літепло на спину, терла заніміляй хребет пухнатим китвйським рушником, щебетала иро своїх діточок у свдку, які хороші, жвртував Івин, лоскотав Марію, щоб утішити.

Сіли аоии вечеряти нв рядні під яблуиею, вже роса випвла на спориші, розмовляли про все иа світі, дивуючись на загвдковий зливок, що иародила його дідовв домниця.

2.

Ківш уткиувся в крем'янистий грунт, екскаватор звнив од натуги, стрілиючи чориими кільцями, звтріщвли його ревмвтичні суглоби, зубці моторошно скреготнули об метвл.

Високовольтний кабель?

Машиніст похолов, піт прилішив до спини футболку з вовком та звйцем, рука аатоматично анмкиула запалення. Дизель чвхиув кілька рвзів, циліндри докінчили такт, крильчатка сіпнулася і завмерла.

Звлягла тиша.

Зелені склині кола попливли в мвшиніств перед очима. У горлі запекло, ніби сидав скловвтою. На очі навернулися сльози.

Третій деиь він копва у глухому закутку велетеиської території інституту котлован для крематорію. Такою є скорботна необхідність кожного аеликого наукового заклвду, де тварини страждвють замість людини в ім'я істини.

Під двометровим бетониим парканом лежали панелі, стояли піддони з цеглою, громадилися труби для гвзопроаоду, оббиті дошквми ящики з устаткуааниям. Певно, коли все це сюди зимою завозили, під колеса атрвпилв і малопрнкметна попереджувальив табличка.

Пшик — і все: на сидінні лишиться сіра купка попелу. Дмухне вітер — і попіл цей поиесе поивд зелеиими садами, понад кручі аж иа Дніпро.

Морквяний аід спеки, задухи та похмілля машиніст трусонув непроспаною рудою головою, стрибиув з гусеиниці в жовтий котлован, що вгризвввся в пагорб, дістав сигарету, черкнув сірником, затягнувся.

Мало сам собі могилу ие анкопав.

Місце тут було похмуре. З учорвшнього дия під ківш екскаватора почали атрапляти трухляві домоанни, старі кістяки, сповиті в зотлілі

матерії, і машиніст підозрюваа, що риє на місці давнього монастирського кладовища.

Під ноги йому викотився важкий, збитий глиною череп. Машиніст підфутболив його носаком. І що за робота — копається тут, як могильний хробак.

Якого біса він поїхав у цей Київ — на свою погибель? Зіп'ється й пропаде, здохне в блювотині у своєму вічному будівельному гуртожитку на Мечникова, в кімнаті з блощицями. І де та райська квартира готельного типу, яку піднесуть на блюдці, де всі нічні вогні великого міста, на які спокусив його в армії колишній друг? І паспорт давно вже в кишені, а все тимчасовий громадянин. Цілісіньких двадцять літ у тому гуртожитку, як кості в доміно, лягли,— чорна робота, чорна п'ятниця, чорне похмілля. Молодість де, золотокоса Віра з ямочками на щоках, кущ калини над ставком?.. Натомість м'ясний алюмінієвий посуд у їдальнях, руда цівка за пивними автоматами на автовокзалі... За пляшку та вечерю обрезклі сорокалітні малярки із жіночого гуртожитку. Замість першого ніжного кохання механічні горілчані цикли. На що проміняв себе — на прокурені ночі, коли пищать серед недоїдків мойви щурі на кухні, коли крутить під ранок у ліжку зла винна сила, працює приспана вдень свідомість, коли він зі страхом думає про себе: а хто він? Рудий додаток до важелів у своєму екскаваторі, двохтисячний номер у квартирній черзі, людська кінська сила?

Отдихавшись, машиніст загріб сліди черевиком і, ще відчуваючи, як двигтить прогонною реактивною трубою тіло, почвалав до провалля в глиняній товщі, погризеній зубцями ковша.

Але там був не кабель.

Ківш уперся в позеленілий прямокутний предмет, закопаний разом з домовиною. Струхлявіла деревина перетворилась на господарче мило. Череп викотився звідси. На предметі золотіла подряпина.

Невже скарб?

Нещодавно, коли зносили будинок на Щекавицькій, то у фундаменті викопали бідончик з царськими десятками. Хлопці вже й поділили було, але один прийшов додому, похвалився перед жінкою, то на ранок увесь Поділ гудів...

Машиніст злодійкувато озирнувся і ще раз сплюнув. Або пан, або пропав. Життя дає шанс. Голова запрацювала чітко і ясно. Ділитися тут нема з ким. Все візьме сам. До біса всіх дружків, сільську рідню — продадуть.

Він сам собі влаштує рай на землі. Завтра ж звільняється з роботи. Хай горить їхня квартирка із суміщеним санвузлом. Сіда на літак — і в Крим. Поселяється в готелі «Ялта».

Хапаючись за яблуневе коріння, він подерся до таємничої знахідки. Руки тремтіли. Тупа вищість над світом зводила щелепу. Він своє візьме, ви його це взнаєте. По-собачому, зриваючи нігті в кров, він почав відкидати глину довкола струхлявілої домовини.

Нарешті картина була ясна. У глиняній ніші, обхопивши позеленілу скриньку кістлявими фалангами, лежав кістячок, розчавлений важкою посмертною ношею. Видно, зажадав взяти її за собою до могили.

Машиніст озирнувся. На вигляд у скриньці було з півцентнера. На стінках виднілися карбовані латинські літери, знаки зодіаку, химерні істоти з людським тілом та звірячими головами. Спереду виступав закрилок, як у поштових ящиках. Скарб, видно, був невбиякий. Дивно лишень, що ніхто досі на нього не натрапив.

Машиніст бридливо скинув кістляві руки із скарбнички. Певно, це була монастирська грошва. Монастир цей, як краєм вуха чув машиніст, колись уславився багатством. Бач, гад, за собою в могилу потяг, ні щоб поділитися із сучасним робітничим класом. Експлуататори. Ох і заживе! Сидітиме в шезлонгі, віржинський тютюн у басейн труситиме, блондинка з бару підморгуватиме, а брюнетка виноградинки в рот кластиме. Шепіт південної ночі. Всі-всі його будуть, щодня по одній пробуватиме.

Зручніше вмостившись ногами, він спробував зрушити знахідку з місця. Еге! Та тут увесь центнер. Самому не здужати. Треба цей стародавній сейф на місці розкривати. А раптом попадеться?.. Прийдуть двоє, візьмуть під руки — і прощавайте райські олеандрові кущі. Та він одігнав липкий страх. То дурні попадаються. А він спритний, хижий, сміливий. Гроші в саквояж — і рік ані пари з вуст. На край світу заїде, десять робіт поміняє — шукай тоді. А далі вийде на дантистів, отоді й канал відкриє.

Відчуваючи на губах майбутній присмак кримських вин та шашликів, він подався до кабіни екскаватора, знайшов під сидінням монтировку і повернувся назад. Під закрилком виявилася поросла мідними кристалами щілина. Машиніст прицілився, хекнув і всадив у вузенький отвір гостряк. Чорний удар довбонув його по переніссю, очі вискочили на сопельках і ледь втрапили в орбіти. Світ залило кров'ю. Він опинився під екскаватором, не розуміючи, що сталося. З рота котилася слина, ніби він уліз в електричний патрон.

Б'ється, зараза. Майнула здогадка про таємниці єгипетських пірамід, що тяжко карали грабіжників.

Машиніст звівся на тонкі ноги, озирнувся, довколя було тихо, лиш чорний ворон насмішкувато каркнув з бетонного паркана. Скринька лежала там, де й була. Підтягнувши штани, він рушив на новий приступ.

Скарб мав бути його.

Обмотавши монтировку шматком гумової камери, він тепер нічого не боявся. Щілина трохи розширилася, отож піддалася. Ще трохи і... Сипонув ізвідти сніп зелених іскор, і жорстока могутня сила гепнула ним об стіну котлована. В голові задзвеніло, наче в розбитому термосі. Ворон каркнув і злякано подався геть.

Машиніст став навкарачки і глянув на годинник. Було дев'ять годин сорок сім хвилин.

Обіпершись об гусеницю, він звівся. Уже нічого не хотілося. Ні скарбу, ні жінок, ні солодкого гріховного життя. Незадоволення існуючим станом речей зникло. За все хотілось голосувати обома руками.

Хитаючись, він вибрався з котлована, побрів під стару крислату яблуню, на ходу розстібаючи писок, і тут його реактивно пронесло. Тепер він був чистий і вільний від усього, немов підзорна труба. Ніякої скриньки він не чіпав, стоїть на трудовій вахті, напружено виконує план, незабаром отримає свою квартирку, створить добропорядну радянську сім'ю — і нічого більше йому не треба.

Зараз він доповість про пригоду заступникові директора з господарчої частини, який підписує йому наряди, і хай вони там собі розбираються, а його хата скраю. Підтримуючи вельветові штани руками, він подався через зарості здичавілої малини до фантастичних веж, що бовваніли на гребені порізаної ярками, вибалками, порослої лісом гори.

Сонце пекло чорно. Обабіч стежки квітла медвяна кашка. Старий інститутський сад уже звироднів, яблуні вмирали, відстовбурчивши голе кістляве гілля. Казали, що на схилах ченці вирощували навіть «золоті яблука». І вся ця сповнена соків життя оаза містилася посеред величезного міста.

За скрутом стежки, на галявині, оточеній соснами, стояло шеренгою з десяток вуликів. Молоденькі, в зеленухах яблуні росли правильними рядами. Пахло свіжоскошеним сіном, що в'ялилося на сонці. Під дерев'яним грибком пив чай Яків Лукич Притика. Сьорбав із зеленого армійського кухля, мружив очі, одламував шмат бурштинового стільника і насолоджувався спокоєм у своїй маленькій державі. Висіла на гілці коса, сохли намотані на халяви чобіт онучі.

Від цієї картини віяло таким порядком та умиротворенням, що машиністові знову захотілося в солдати. Нічого не треба думати, бо за тебе думає начальство. Наказали — виконуєш, не наказали — гуляєш. І совість чиста-чистісінька. Хіба це не щастя?

Машиніст спробував доповісти, коротко, по-статутному про випадок

у котловині, але замість бравого рапорту з горла виривалося шипіння, ніби з пробитого шланга.

— Що, шланги горять? — звів мудрі старшинські очі Яків Лукич, який звик дбати про живу силу.

За такого командира можна було б і у вогонь, і у воду.

Спритно намотавши онучі, Яків Лукич стромив ноги в чоботи, опустився в прикриту дерниною землянку посеред пасіки і виніс звідти в липовому ковші золотистий напій, що бив у ніс бродінням та хмелем. Захлинаючись, давлячись, машиніст спрагло ковтав медовуху, твердо і безповоротно вирішуючи, що ніколи не кусатиме руку, яка його годує. Вихлебтавши ківш, він видихнув:

— Т-там щось ст-трашне!

— Не зрозумів,— Яків Лукич оглянув машиніста з голови до ніг.

— К-квадратне. Ел-лектрикою б'ється,— дрібно трусився той. — У к-котловані викопав.

— Міна? — стрепенувся Яків Лукич.

— Н-не знаю...

— Без паніки. На місці розберемся.

Удвох вони подалися до котлована. Попереду рішучий, чіткий, підтягнутий, мов механізм, Яків Лукич, позаду розгавчений, клишоногий машиніст.

Оглянувши підозрілий предмет у ніші, Яків Лукич скомандував:

— Ей ти, як там тебе! Знайди чотири кілки, принеси он той дріт, місце події треба негайно обгородити.

Удвох вони хутко виконали всі заходи пересторогн. Котлован тепер нагадував зону бойових саперних робіт.

— Слухай мою команду,— Яків Лукич поставив машиніста струнко. — Я лишаюся на варті. Головне — ніяких самостійних дій.

Машиніст опустив і скинув підборіддя.

— Треба доповісти по інстанції. Кроком руш у першу лабораторію. Знайдеш там професора Петюнька. Курс — окремостояща сосна на гребені. За нею дубовий гай. Там професор займається підготовкою лабораторії до зими. Відрапортуєш і попросиш підійти, розібратися в ситуації.

Круглий, голий по пояс, з оселедцем на голові професор Петюнько пиляв дошки на тартаку. Під толевим навісом вищала дискова пилка, віялом сипалася тирса, лискучий від поту професор нічого не чув і не бачив за роботою.

На узліссі з-поміж дубів визирав бетонований вхід у лабораторію, більше схожий на погрібник. На господарському дворі громадилися стоси порожніх ящиків, кілька десятків діжок, на шворках висіли кропив'яні мішки. З лабораторії співробітники виносили хімічні апарати, поліетиленові пакети з хімікатами, запліснявіле обладнання і вмощували на осонні. Двоє поралися біля залізного бака, вихоплювали й гнули клепки на нові бочки, оперізуючи їх кутими обручами. Біля горна невміло брязкали молотом ковальчуки. Професор довго не міг зрозуміти, чого від нього хочуть. А коли збагнув, то скривився, як середа на п'ятницю.

— Воно мені нада? Знайшли трясцю на свою голову. — Він попролетарськи свкнувся. — У мене хімічно чистого посуду на осінь не хвата.

— Т-там таке, професоре, б-б'ється... Н-науковий ф-феномен.

— Хвеномен,— почухав живіт професор. — А шо воно мені практически в хазяйстві дасть? Мені все ваше інтересне до одного місця. Мені план виконувать треба. Науково-дослідних робіт. Зима прийде, з кого за все фактично спитають? Де, скажуть, ваша наукова продукція, професоре Петюнько? Отоді буде мені інтересно!

З прочинених дверей лабораторії двоє дослідників у білих халатах, пригинаючись, щоб не забити чола об одвірок, винесли по стосові амбарних книжок, набряклих од вологи. Добра сотня їх шелестіла сторінками під вітерцем, поволі блякнучи на сонці.

— Як нові будуть,— підморгнув професор. — Наш винахід — бузинове чорнило. Через три роки навчисто щезве і пиши що хочеш.

Він потягнувся, заграли м'язи на могутній спині, а круглих очах зблиснули хитрі вогники:

— А що воно таке?

— Скринька.

— А велика?

— Т-та ніби сейф.

Професор облизнувся і лапнув сорочку.

— Що ж ти мовчав? Ходім, гляну.

Одягаючи сорочку, Петюнько покотив попереду. Машиніст, заїкаючись, торочив про те, як його труснуло, тільки він спробував її відчинити.

Яків Лукич патрулював навколо ями. За час його чергування ніяких подій тут не трапилося.

Петюнько вийняв з кишені складаний метр, повагом обміряв скриньку з усіх боків. Метр завдовжки, сімдесят завширшки, тридцять завтовшки. Петюнько по-господарськи ляпнув її і прислухався, чим відгукнеться.

— Повна. Це як четверту часть поділити на трьох, то на всю жизнь вистачить.

Машиніст прикусив губу. Яків Лукич скептично знизав плечима. Петюнько витер долоні об живіт:

— Що ж, спробуємо метод наукового типу. Чим ти, як там тебе, тикав?

Машиніст слухняно метнувся до екскаватора і приніс монтировку. Петюнько поплював на долоні, підморгнув, пограв м'язами на богатирській спині:

— Розвели тут теорію. А ми зараз її по-пролетарськи!

Він всадив монтировку в щілину, блиснуло, і Петюнько, дригнувши ногами, гупнувся об капот екскаватора. Революційна рішучість змінилася на цілковите міщанське відчуження. Повновиде обличчя скривилося:

— Пора цю лавочку закривать, бо до добра не доведе.

Далі підхопився, тримаючись за живіт, і прудко гайнув між яблунь. Там побурчало, і почувся вмиротворений голос:

— А ми не пани, ми лопушком, лопушком.

Звідти Петюнько повернувся цілком благонадійний, оселедець прилип до чола, а очі бігали.

— То що там, професоре? — чекав вказівок до виконання Яків Лукич.

— Практично мені все ясно — б'ється,— прокректав Петюнько. — А теоретично — хай тут теоретики розбираються. Ми експериментатори, наше діло маленьке, що нам згори скажуть, те й робимо. На кий хрен воно мені? Ми люди прості, нам треба гроші. У нашому селі такого зроду-віку не було, то я такого не понімаю. — Він підсмикнув штани. — У мене батько простий конюх, якщо таке побачить, то десятою дорогою об'їде. Нам воно без інтересу.

— То, може, покликати Дворковича? — уточнив Яків Лукич.

— Зовіть. Він усе знає, все на світі може пояснить. — Петюнько гмикнув: — До всякого факту правильну теорію підведе.

Яків Лукич повернув машиніста за плечі:

— Орієнтир — вітряк. За ним, метрів через сто, дзеркала, геліобатареї називаються. Далі буде сосновий бір. Там посередині побачиш бетонну піраміду. На самому верхку кабінет Дворковича. То і є наша друга лабораторія. Скажеш: на території інституту знайшли небезпечний елемент.

Алюмінієві крила на залізобетонному вітряку завмерли, хоч за теорією мали крутитися вічно, використовуючи дармову енергію. Конструктори не врахували, що навіть ентузіазм вітру може ащухнути. Тому вітряк був занедбаний і, як помітив машиніст, сам, без спонуки за тиждень не крутнувся жодного разу.

Посеред рівного асфальтового поля височіла триповерхова піраміда,

кидаючи позад себе густу чорну тінь. На цьому полі машиніст відчув себе зовсім мурахою. Сліпила очі велетенська мушля біля входу. Коли, вгрузаючи в розм'яклий асфальт, він добрів до неї, то почув ніжний, мелодійний звук:

— У-у-у-у...

Машиніст обійшов довкола, дивуючись призначенню цього предмета з нержавіючої сталі, але так і не зміг осягнути.

Дворкович сидів на верткому стільчику, обхопивши руками яйцеподібну голову. Вона була вдвічі більша за звичайну, навіть за всі начальницькі, які коли-небудь довелося бачити машиністові. Дивно було, як тільки вона тримається на хирлявій гнучкій шиї.

Машиніст переступив з ноги на ногу, кахикнув, вириваючи цей рафінований мозок із повного самозаглиблення.

— Т-там, професоре, така штука. Ек-скаватором викопав, б'ється...

Нюхнувши гаряче дихання машиніста, Дворкович хитнувся і мало не впав. Той засоромився й дихнув під ноги:

— С-скринька. Може, із золотом...

Дворкович стрепенувся, стрибнули сонні повіки, показавши напрочуд пронизливі очі.

— Вже відкрили?

— Ні, практично неможливо. Кажуть, треба ваш теоретичний підхід.

— А хто там?

— Професор Петюнько.

— Все ясно,— констатував Дворкович. — Asinus gloriosus. Хвалькуватий віслюк. Обмежений прагматик ваш Петюнько. Фізичний світ бачать мільярди, а розуміють його закони одиниці.

Захопивши із стола схожий на авторучку прилад, він подався до ліфта. Машиніст дрибав за ним, дивуючись, звідки в науковій лабораторії запах нафталіну.

Біля ями на них вже нетерпляче чекали. Петюнько витирав хусточкою лису голову. Дворкович презирливо скривив тонкі губи:

— Вітаю, колего. Stultorum infinitus est numerus![1]

Петюнько блимнув на нього вовком і буркнув щось під ніс.

— Що ви сказали, колего? — тонко всміхнувся Дворкович. — Я такої мови не знаю.

— Це моя домашня,— ображено відкопилив губи Петюнько.

— Plenus venter non studet libenter[2].

Дворкович почепив на гілку піджачок, закотив рукави й опустився до котлована. Обнюхавши скриньку з усіх боків, він плюнув на палець, торкнувся поверхні і відсмикнув. Далі дістав лискучий, за дизайном японський прилад, підніс до щілини, втупив очі в шкалу і поплямкав губами. Видно, все це його абсолютно задовольнило. Він випростався і поблажливо сповістив:

— Ваші припущення, що це надпотужний акумулятор, як висловив мені оцей шановний, не мають під собою жодних підстав. За радіоізотопним аналізом предмету принаймні вісімсот років, а posteriori,[3], а тоді таких акумуляторів у природі не існувало. Отож ваші припущення — науковий нонсенс. Воно битися не може. І зараз я вам це продемонструю.

Дворкович демонстративно закачав рукава ще вище, машиніст запобігливо подав йому монтировку. Хірургічним рухом професор загнав вістря у шпарину. Порснув сніп іскор, і Дворкович торохнувся потилицею об чвавуний бампер екскаватора. Дійсність суворо нагадала про себе. Од неї не можна було одриватися. Теорія зіткнулась із неприємною практикою.

Обличчя Дворковича стало плаксивим, пісним, він, стримуючись, щоб

[1] Кількість дурнів безконечна (лат.).
[2] Сите черево до науки глухе (лат.).
[3] На основі досвіду (лат.).

не бігти, на тонких ніжках подибав під яблуню. Хвилин п'ять чулися жалібні стогони, і нарешті блідо-зелений Дворкович з'явився перед товариством:

— Deus ex machina[1]. Це суперечить теорії, отож його не може бути. А раз не може бути, то його і нема. А раз нема, то теорія правильна.

Усі співчутливо, але втішено перезирнулися. Петюньчо простяг свого носовика Дворковичу. Той ретельно витер руки і повернув хусточку назад:

— Мерсі. Я думаю, практика і теорія тут безсилі, зокрема. Тут потрібна державна мудрість. Треба покликати керівництво. Тільки йому, я гадаю, вдасться піднестися над фактом, але не вдатися в абстрагування. Лише керівництво може поєднати теорію і практику.

Усі дружно кивнули головами. Яків Лукич глянув на машиніста, і той виструнчився.

— Давай у головний корпус. Знайдеш директора — Інокентій Вольфович Уиксов. Скажеш, справа державної ваги, скликали консиліум, але без нього вирішити нічого не можемо. Треба цінну вказівку... Тільки слухай. У приймальні сидітиме вчений секретар — Дячеико. Він тобі скаже: «Директор зайнятий». Але ти не слухай. Тицьни пальцем у небо, скажи, що звідти, і він пустить.

Сонце повертало до зеніту. Висолопивши язика, машиніст вибрався з чагарів на майдан перед головним корпусом. Двічі його мало не покусали нахабні собаки.

Скільки сягало око, стелилася велетенська вимощена бетонними плитами, між яких росла трава, центральна площа, розрахована на багатотисячні мітинги, юрмиська людей, стоголосе венсько. Машиніст ішов цими плитами, і кроки його оглушливо відлунювали у вухах. В центрі майдану стримів старовинний гранітний постамент з лавровими гірляндами, на якому нічого не було, лиш сидів знайомий машиністу чорний ворон.

Машиніст мотнув головою, кишкнув, але ворон не звернув на нього уваги.

Інститут справив на машиніста похмуре враження. Підмур'івок був викладений здоровенними брилами дикого каменю, видно, лишився ще монастирський фундамент. Перед входом височіли монументальні колони в стилі класицизму, оздоблені всілякими химерами, а фронтон тримали чотири оголені жінки із могутніми персами. Другий поверх з накладними фальшивими колонами, певно, було надбудовано вже у тридцяті роки, стирчали кронштейни для прапорів та портретів. Увінчувала інститут ультрасучасна залізобетонна надбудова з вмонтованими у вікна кондиціонерами.

Зашипіли в тамбурі двері, випускаючи стерильне повітря, в інституті працювала система підвищеного тиску, і машиніст опинився в сутінковому академічному холі. Зі стін грізно позирали бородаті парсуни в пенсне, здіймалися вгору мармурові східці, на стінах та стелі була ліпнина, над головою звисала мідна, ніби вокзальна, люстра.

У цьому храмі науки, де білими янголами пурхали з кінця в кінець заклопотані співробітники, машиніст відчув себе злидарем, щуром, який випадково втрапив на духовний бенкет.

Він хрипко спитав у одної білої душі, де б це йому знайти директора.

— Ліфтом на третій поверх. Постукаєте в дерев'яні двері, потім у мідні, тоді у залізні.

Обійшовши дзеркальний ліфт, машиніст подався нагору східцями. Хекаючи, він постукав у троє дверей і опинився у сучасній приймальні, обшитій деревом. За столом сидів гнучкий, наче стеблина, тип з прямим проділом на голові та чорними єлуїтськими очима, що точили єлей. Вигляд мав книжний, пергаментний, віку невизначеного — від тридцяти до тисячі років. Чи то так здалося машиністові після сонця. Тип миттю

[1] Бог із машини *(лат.)*.

заступив двері, оббиті чорним дерматином, бридливо ворухнув кінчиком кістлявого носа і звів очі горі:

— Директор зайняті. Вони думають.

— Я звідти,— тицьнув пальцем у небо машиніст.

Єлейний тип шанобливо вклонився, показавши проділ на смоляному волоссі, навіть потилицю, шаркнув ногою і одступив убік. Все це нагадало машиністові середньовічний ритуал. Він аж спітнів од незручності.

— М-можна? — звтнувся машиніст на порозі величезного, зставленого книжками кабінету, гостро відчувши недоречність запраної футболки із зайцем, свого візиту в цій науковій системі, де кожна річ та людина займали своє місце.

— Здрра-сте! — прорипів з кутка дивний механічний голос, од якого машиніст здригнувся.

На журнальному столику він побачив золочену дротяну клітку, а в ній розкішного, синьо-зелено-червоного папугу, який по-змовницьки підморгував йому.

— Дир-ректор дуррень,— папуга затріщав крильми, по-ідіотськи захихикав і знову підморгнув машиністові.

Машиніст стояв ні в сих ні в тих.

— Спиррт, горрілку, коньяк? — запропонував деренчливим фальцетом папуга. — Пррнгощайтесь, пррнгощайтесь.

У шафі відчинилися дверцята бара, показуючи дзеркальне нутро з пляшками, од яких очі розбігалися. Машиніст зглитнув слину і скромно, не розуміючи сам мебе, прохрипів:

— Нарзану.

Відчинилися дверцята холодильника, видно, все було на фотоелементах, і там машиніст побачив запітнілу пляшку.

— Пррнгощайтесь, дирректор зарраз пррийде,— весело підморгнув папуга і знову сповістив: — Дирректор дуррень.

Торопіючи, машиніст вихилив дві склянки нарзану і подумав, що він йолоп. Треба ж — відмовився од горілочки. А можна було й пару бутербродів з ікрою попросити. Не збіднів би, буржуйський птах. Ич, розкомандувався. Але дверцята бара безшумно зачинилися, і машиніст лиш клацнув зубами.

За слоноподібним письмовим столом та кріслом раптом поїхав набік портрет у золоченій державній рамі, і до кабінету ввійшов, несучи довгу паперову стрічку, рудий чоловік з напрочуд великими сталевими очима. Він зиркнув на машиніста поверх окулярів, і той відчув свою абсолютну нікчемність. І випадковість на землі. Захотілося негайно виконувати накази, підкорятися залізній дисципліні, стати частиною маси, що одне тільки й дає простій людині відчуття повного щастя.

— Дирректору — урра, урра, урра!!! — зарепетував папуга в клітці, бурхливо заплескав крильми, заклацнувся на сідалі, щосили підморгуючи машиністу.

Чоловік демократично потис собі руки над головою, всміхнувся, але, як невиразно відчув машиніст, ніби місячно, холодно, так, як посміхаються порожньому дзеркалу перед виходом на роботу, і запропонував:

— Сідайте.

Голос був люб'язний, але якийсь механічний, і машиніст відчув своєю мазутною кров'ю, що сідати йому не треба.

Фізик, подумав машиніст, інтуїтивно відчувши різницю між фізичною працею і працею фізика. Ці люди могли дати важіль, який зрушить з орбіти земну кулю. Людей такого класу машиніст бачив лише здалеку. Їх підвозили просто до літаків, коли вже всі пасажири сиділи на місцях.

— Що там у вас? — звпитав директор, пробігаючи очима комп'ютерну стрічку.

— Там я таке викопав, б'ється. Ніби скарб. Професори просили прийти розібратися. Сказали, що тільки ви зможете.

— Прраанльно,— зарспетуааа пвпуга, хитаючи голоаою. — Дирректору — урра, урра, урра!

Тоаариш Уиксоа усміхиуася, дістаа з шухляди пакетик з насінням і аисипаа у клітку:

— От підлабузник, бач, як харчі заробляє. Розумиа тварина.

Вони спустилися а скляному ліфті і вийшли у аестибюль. Попереду енергійно ступаа тоаариш Уиксоа, коротко киааючи праворуч і ліаоруч. За ним тінню причепиася ачепий секретар Дячеико, а в хаості почту плентаася машиніст.

На місці їх уже нетерпляче чекали. Тоаариш Дворкович вирвався з гурту, побіг назустріч, гаряче, за обидаі руки прнаітаа директора і негайно почаа скаржитися на засилля прагматиків у иауці, що розуміються а ній, як сапні иа перці, тож хіба можуть розумні люди з цим миритися?

Тоаариш Уиксов морщиася, але слухаа.

— Тільки теорія може розкрити суть яаища. Суть асякого явища, я переконаний,— його теорія. Те, що ми спостерігаємо на практиці, може аидатися мариослііаним експериментаторам просто очевидним фактом. Але що означає один факт у нашому житті? Досить заплющити очі й абстрагуаатися аід нього, як аиявиться, що він абсолютно аипадкоаий, а загальна теиденції, сформульоааиа теорією, все одно правильна. І що б тут иам цей Пєтюнько не казаа, аін за деревами не бачить лісу.

Зачуаши цей гарячкоаий монолог, Пєтюнько набичився і підступив до директора з іншого боку:

— Брехня. Наше радянське життя багатше за асіляку теорію. Тут нас тоаариш Даоркович з приводу оцної хріиоаиии запеаияє, що її не може бути. А я аам скажу по-пролетарськи — у иас все може бути!

— Досить! — важко глипув иа иих директор. — Зараз ми подиаимося, який скарб аи тут одкопали.

Скринька сумирно лежала а ниші, нічим не показуючи саого нороау. Золотом виблискуаала саіжа подряпииа иа покришці. Директор бридливо переступив череп і рішуче подався до таємничої знахідки.

Заплющиаши очі, аін простукаа її з усіх боків, спробуааа підняти, але покииуа, натрапиа на щілину і переможио асміхнувся:

— Проти лома иема прийома. На речі треба дивитися простіше. Подайте що-небудь.

Машиніст запопадливо метнуася по монтироаку, спробуааа попередити, але, глянуаши, як закасує рукааи сорочки директор, не зважився, тільки пискиуа. Пєтюнько з Даоркоаичем спіачутлиао перезирнулися. Дячеико тримав ив витягнутих руках директорів піджак і радив, як буде зручніше:

— Зноау аи асе самі. Зовсім розбестили підлеглих. Не можна ж так.

Директор иахилився і рішуче засадиа монтировку до щілиии. Звідти аирваася сліпучий сніп, і директор гепнувся об чааунний бампер екскааатора потилицею, прокусиаши губу иаскрізь. Заідти потекла кроа.

Дячеико по-баб'ячи ойкнув, сполотніа й кинувся до Уиксоаа з хусточкою. Даоркоаич і Пєтюнько повчально переморгнулися. Машиніст одвериуася, бо йому стало сором за конфуз високого иачальстав. Бачити це було непатріотично.

Всевладність иа обличчі директора змінилася розгубленням перед ситуацією, але аін узяв себе а руки:

— Так я і думаа...

Він подався під яблуню, асі иаамисне голосно загоаорили, дивуючись аикопній штукенції, що била всіх без розбору, иезааажаючи иа чини та ранги. Це було коае.

З-під яблуиі товариш Уиксоа поаериуася набагато демократичнішим і аирішиа застосувати метод колективного мозкового штурму:

— Цікавий релікт. Але якої епохи? Капіталізму?

— Так-так. Sic et simpliciter![5] — забризкав слиною Дворкович. — Оскільки вона вкрай агресивно реагує на спроби розкрити її гниле нутро, то я переконаний — вона архіреакційна, наскрізь буржуазна. Її теоретичне підгрунтя всім очевидне — це захисниця приватного капіталу, його класових інтересів. Проти кого вона спрямувала свої злочинні дії? Проти творців науково-технічної революції. Тому я на повний голос заявляю — по суті вона антиреволюційна. Ще в своїй ранній праці...

— Але ж тоді не було електрики,— засумнівався директор. — Втім, можливо, ця річ випередила свій час. Можливо, це геніальний винахід, забутий на віки.

— Так-так,— приклав руки до грудей Дворкович. — В історії техніки безліч винаходів, які так далеко забігли вперед, що сучасники їх не визнали. А реакційна верхівка могла використати геній народу на свою користь. Тільки народ — справжній творець історії. Про це переконливо говорив у своїй ранній праці...

— А можливо, тут не електрика діє, а якась чортівня, бісівська сила часів феодалізму? — підозріло глянув на скриньку директор.

— Палко підтримую! Ipsissima verba[6]. До науки це не має жодного відношення. Я маю на увазі справжню, побудовану на наших класових засадах науку. Це мракобісся, пастка для маловірних. Це поза нашою наукою.

— Але ми зобов'язані використати всі скарби, які нагромадило людство до нас,— розсудливо мовив товариш Унксов.

— Яка глибока думка! Наше чи не наше, а неодмінно треба використати! Відома істина — гроші не пахнуть. Якщо цей скарб працюватиме на нашу теорію, то ми вибачим йому і його походження.

— Сало і в Африці сало,— ласо облизнувся Петюнько, дивлячись на скриньку. — Може б, мені передали її для експериментів.

— Знаю я ці експерименти,— верескнув Дворкович. — Прив'яже динаміту — і всьому кінець. Йому аби золото. Грецьку амфору, якій дві тисячі років, розбив, щоб оцту скуштувати. Головне не золото, а його мистецька цінність.

— Та мій батько,— насупився Петюнько,— золоті оклади з ікон обдирав, щоб революцію од голоду спасти. Нас семеро братів у родині, і всі б з голоду були подохли, а так — продали і вижили. Батько — простий конюх, ми в бузиною фарбованих штанях до школи бігали, а врятувалися для науки. Нині усі в столиці, усі при ступенях та при посадах. Чи могло б це статися за отими гнилими теоріями? Щоб семеро голопузих — і в науці? Ні! Здохнути мали зради мистецтва. Чхать мені на вашу культуру, якщо її з'їсти не можна! Розламаєм скриньку — валюта на інститут буде.

— Досить,— сухо сказав директор. — Ану четверо, несіть це до мене в кабінет, там розберемось.

Крекчучи, обливаючись потом, процесія нарешті посунула крутою стежкою до інституту. Попереду підставили плечі Дяченко та Петюнько, позаду сопли Яків Лукич та машиніст. Дворкович керував винесенням знахідки, гукаючи, де нагнутися перед гілкою, де ступати обережніше. Під безжальним полудневим сонцем вони перетнули бетоноване подвір'я, ледь пролізли в пневматичні двері, піднялися мармуровими східцями, розлякуючи матюками співробітниць, з полегшенням лишили центнерну скриньку на полірованому столі у директоровім кабінеті, а затим, кланяючись, позадкували геть.

Що ж це таке?

Інокентій Вольфович ще раз обмацав скриню, кабалістичні знаки на ній. Од знахідки йшов густий могильний дух, мідна поверхня нагадувала од старості жвб'ячу шкіру. Певно, це була монастирська скарбничка, яку забрав із собою в могилу жадібний скарбівничий. Лежать там східні

---

[5] Так і саме так *(лат.)*.
[6] Істинні слова *(лат.)*.

коштовності, вилискуючи діамантами, золоті оклади для ікон, важкий хрест, інкрустований гранатами. Все потягнув за собою в могилу скарбівничий у непевні часи революційних бур, щоб перележали вони лихоліття, не потрапили до рук злодія-безбожника.

А може, це не скарб?

Може, апарат давно забутого винахідника часів середньовіччя, конструкція алхіміка, призначена для того, щоб неблагородні метали перетворювати на світлосяйне золото, мрію всіх вінценосних осіб? Апарат із секретом, щоб відлякувати непроханого гвалтівника? Але ж має до нього бути ключ, чарівне слово!

Інокентій Вольфович посміхнувся. А, виявляється, в душі він романтик. Усе ще вірить у жюльвернівські часи надзвичайних винаходів. Таж за вікном кінець двадцятого століття. Всі основні таємниці вирвані з вуст природи. Наука стала індустрією. І залишилося їхній артілі перемивати драгою золотоносну породу там, де колись одинаки дивували людство сенсаційними самородками.

Золотий він науки скінчився.

Між шиб билася зелена муха. З тополь уздовж центральної алеї сніговою завірюхою летів білий сонний пух. За вікном стояв найбуденніший із буднів. Скоро піврічний звіт.

Знову треба готувати паперове простирадло з сумою умовного ефекту від умовного впровадження умовних винаходів. Знову всі всміхатимуться один одному у вічі, говоритимуть пташиною мовою формул та цифр, якої сторонній смертний ніколи не зрозуміє. Як там їх називали у цьому храмі — авгури?

Однак такими були правила гри, і це було серйозно.

Ця умовність виливалася у ще більшу умовність, яку умовністю назвати язик вже не повертався. Вона заохочувала тих, хто її збільшував, і негайно карала тих, хто пробував її зменшити.

Треба попередити, щоб про цю скриньку ніхто ані пари з вуст.

Усе має іти за планом. Умовний ефект від діяльності інституту щороку мусить зростати на один відсоток. Лише на один. Не дай бог вискочити, як Пилип з конопель, із якоюсь геніальною знахідкою, суворі плановики назавтра запланують цю геніальність як норму. Сьогодні рекорд — завтра норма. А щодня скриньки із золотом на дорозі не знайдеш. Ні, він уже навчений, хай-но замолоду горів, поки зрозумів, що результат усякого горіння — попіл. Йому сорок літ, пора мудрості й чоловічої зрілості. Він збирається пройти велику дорогу, а щоб зберегти сили — не треба стрибків.

Механізм запущено, механізм діє. Десять років тому він очолив цей старий, розгалужений, зовсім запущений інститут, де окремі співробітники лишилися ще з дореволюційних часів з тим, щоб вести його угору гігантською спіраллю пізнання. Поступово, коло за колом.

Із кількох десятків розрізнених, занедбаних лабораторійок та відділів, що гризлися між собою, немов собаки, він завдяки неперевершеному таланту організатора науки створив на Лисій горі експериментальний міжгалузевий Інститут фундаментальних проблем народної творчості. Своєрідний національний банк нових оригінальних наукових ідей, фантастичних проектів, божевільних саморобок неорганізованих винахідників, яких потребувало усе суспільство, але які, зокрема, не були потрібні нікому. За настановами, даними йому у високому кабінеті, передбачалося, що тут ці ідеї проходитимуть перевірку і діставатимуть теоретичне обгрунтування, доводитимуться в інженерному центрі, а готові технології будуть передаватися на підприємства, в «народ».

Його титанічними зусиллями та енергією на Старокиївській горі, порізаній яругами, засадженій правічним лісом, у самому центрі Києва, де протікала Либідь, впадаючи в Дніпро,— на цій величезній території було створено три нові потужні лабораторії, інженерно-промисловий комплекс, підсобні господарства, випробувальні полігони, що в сукупності давало інститутові повну автономію в діях.

І головою, мозком цього наукового господарства був він — Інокентій Вольфович Унксов, людина, яка зробила сама себе, zelf made man, вийшла з низів на самісіньку гору. У сорок літ вже академік, людина із сталевою волею, яка з нічого уміла робити все. З порожнечі виліпила цілком реальний інститут.

І все було б нічого, але останнім часом все те не давало вдоволення. Мучив один сон: він біжить залізним чорним лісом за світлою, немов сонячний зайчик, дівчиною, вона манить його чистим сміхом, і він розуміє, що то істина, й намагається її наздогнати, але підошви стають свинцевими, не стає сил зробити останній крок, і він прокидається в холодному поту.

Інокентій Вольфович задумливо дивився на старовинну скриньку. Таїна завжди манлива. А може, не чіпати? Відкриєш щось таке, а потім куди з ним?

Гуртом створивши за наказом згори цей міжгалузевий інститут, міністерства вирішили, що свою місію виконали, і відхрещувалися від інститутських розробок, як чорт від ладану. Єдине, про що вони піклувалися,— щоб різні новатори-раціоналізатори не заважали їм виконувати план. Усім було добре. І розумні люди чудово розуміли всі вигоди такого життя.

Все на той час було великою умовністю, матеріалізацією порожнечі, яка в потрібний момент з'являлася і зникала, і лиш рік тому одна лабораторія з'їхала з глузду, виявилася занадто активною, полізла зі своєю диво-водою у пресу. Однак трапилася трагедія, і лабораторію довелося законсервувати, бо все, що там робилося, могло викликати в ділових колах тільки посмішку і скепсис до серйозної науки.

Та скільки він себе не переконував, дивлячись на таємничу скриню, перемагало нестерпне хлоп'яче бажання колупнути її, дізнатися, що там, усередині.

Колупнути було нічим. Він несамохіть пошукав що-небудь таке в кишені і намацав гривеник. З сумнівом глянувши на монету,— далеко їй було до монтировки,— він обережно підніс гривеник до щілини. Монета затремтіла, але його не пожбурило до стіни.

Навпаки. Монету вирвало з пальців, вона брязнула в щілині, наче в автоматі газводи, й усередині зарипів, затріщав якийсь механізм. Зі скриньки почувся сповільнений, заіржавлений, рипливий голос:

— Требаждати...

Інокентій Вольфович розгублено відступив. Невже примарилося?

И тут до кабінету обережно постукали, на порозі постав пунктуальний Дяченко з шкіряною текою і твердо нагадав:

— Вам час до скульпторів.

3.

Лежав малий Іванко серед чистого поля.

Підморгували йому Стожари, пахло сіном, вовтузилася миша-полівка в копиці, батько щільніше вкрив його рядниною, й лишився він з небом сам на сам.

Довго він спав. Заходили на землю осінні дощі, вкривали його пухкою сніговою ковдрою віхоли, оголювалася напровесінь земля, виростали трави, птахи повертались з вирію, а він все спав, доки почув далекий вже батьків голос:

— Вставай, Іване, пора...

Ворухнувся Іван, вирвав врослі в землю руки, затріщали од нелюдської напруги присплані м'язи, бо тридцять літ отак проспав, незчувся, коли й половина життя минула.

Вирвався зі сну й сів на ліжку.

Калатало серце в грудях, гірко було в роті від тютюнового диму, бо до півночі думав про чудну свою брилу, воював за неї із Храпченком.

Що ж воно таке?

Стримуючи нервовий дрож у руках, кулячись од вранішньої

прохолоди, Іван намацав здоровий залізний ключ у піддашші, клацнув замок, рипнули двері, впускаючи його до кузні. Сутінно тут було після вулиці, хоч і пробивалися крізь щілини сонячні стяги. Іван постояв мить біля порога, щоб очі звикли.

Голова лежала на ковадлі.

За ніч вже вистигла сама. Од внутрішньої напруги поверхню її побрижили сріблясті тріщини, які нагадували мозкові звивини, могутні півкулі нависли над центральним стовбуром. Аж не вірилося, що це народжений у домниці метал, а не витвір невідомого скульптора. Іван обережно простяг руку і відчув, що голова вистигла не зовсім — зберігає живе тепло, ніби поклав долоню на людське чоло.

Невже йому, простому сільському ковалю, випало першому виплавити новий вид речовини? Зоряну матерію, здатну синтезувати думку?

Легенький струм перетікав із брили по пальцях, збуджуючи уяву. Чого б у неї ще попросити, щоб перевірити, чи не пропала часом за ніч її унікальна властивість?

Іван кинув оком на дубову полицю. Там були його ковальські забавки. Химерної форми шандали для свічок, замки із секретом, мініатюрні фігурки чортів, ціла сцена із пекла, залізна маска із дзьобом, зроблена за малюнком з історичної книжки про інквізицію, кілька вічних двигунів, що працювали од сірчки,— захоплення молодості.

Мав Іван, як і кожен коваль на світі, давню мрію — викувати залізну троянду. Таку, щоб пелюстки були прозорі. Та скільки не брався, завжди щось нагальніше заважало.

І саме зараз, дивлячись на таємничу голову, Іван внутрішнім зором збагнув раптом той секрет, коли мертве оживає, ремісничий виріб, окрилений думкою та фантазією, виростає у витвір мистецтва.

Засліпив очі фіолетовий промінь, що вирвався з брили, стемніло в кузні, тільки срібно світилася вкрита сажею стеля, заколивався фіолетовий згусток плазми, міняючи обриси, стиснувся до сліпучого стебла, і впала перед Іваном небаченої краси вогняна квітка.

Остудив він її в шаплиці — і побачив у сонячному промені срібні прозорі пелюстки, витончені до атомарної суті, між яких зблискували краплинки. Дихнув — і забриніли вони тоненьким благовісним дзвоном. Звершилося на його очах велике таїнство.

Вдруге виконала голова його бажання.

Але ж це нежива матерія, хоч і з космічним вкрапленням. Про таке Іван у жодній фантастичній книжці не читав, а перекопав же усю сільську бібліотеку, проковтнув мільйон оповідань у науково-популярних журналах. Це був найзагадковіший, казковий перехід, якісний стрибок.

Вочевидь, діяло якесь поле — не електричне, не магнітне, не гравітаційне, а нове, невідоме.

Іван поліз у шухляду, шукаючи, чим би його виміряти. Осцилограф, всяке електронне причандалля для телевізорів він тримав удома, а тут, серед іржавих терпугів, запчастин, він надибав тільки стару електробритву «Харків».

Науковий кретинізм, а що вдієш. Іншого нічого нема.

Всміхаючись у вуса, він здмухнув порох із бритви і підніс штепсель до брили. На що сподівався, невідомо й досі. Але враз запищала, захрипіла бритва, пропікали сигнали точного часу, і казенний дикторський баритон мовив:

— Говорить Київ. Передаємо останні вісті. Новини науки. Рік у рік зростають ряди винахідників та раціоналізаторів республіки. Їхня творча діяльність дістає в заінтересованих міністерствах та відомствах усіляку підтримку. Механізатори села Іванівка вдосконалили серійний заводський комбайн, вдвічі підвищили його продуктивність...

У Івана одібрало дух. Це ж бо він минулого тижня переробив ножі на силосозбиральному комбайні, що в процесі роботи стали самозагострюватися, і про цей почин спершу написала районна газета, далі обласна, а тепер, бач, заговорила вся республіка.

— Ви волд є войс оф Амеріке,— заскреготів над вухом могутній сталевий голос. — Говорить «Голос Америки». Шановні радянські слухачі, переходимо до новин науки. Усім відомі бюрократичні рогатки та перепони, які стоять на шляху радянських едісонів. У той час, коли в Сполучених Штатах було створено всі умови для плідної діяльності авіаконструктора Сікорського, за кресленнями російського інженера Кондратюка здійснюються американські космічні програми, винахідники в СРСР змушені «пробивати» свої розробки до виробництва, зазнають від головних інститутів всіляких утисків, сміливі ідеї часто кваліфікуються як божевільні, а самих винахідників саджають до...

Але тут під дверима зашамотіло, кахикнуло — і він одсмикнув руку.

— Можна, Іваночку? — просунувся у щілину гачкуватий ніс, блиснули очиці, що згорали од цікавості, і на поріг, сопучи й пирхаючи для годиться, полізла зігнута бабця у веселенькій газовій хустині.

Це була баба Палиха.

Іван заступив брилу спиною. От настирлива. Недарма такий ніс має. Видно, щось таки запідозрила.

Інтересна була баба. Ніяка холера її не брала. Як казали старі люди в селі, пережила вона п'ять воєн, навіть похід Наполеона, про що мала гарячі живі спогади; вціліла у криваві роки революцій, одгородившись од світу глухим парканом, хоча, подейкували люди, легендарна бандитка Маруся, загін якої діяв у повіті, займаючись грабежем бідних і багатих, безслідно зникаючи вдень,— то була саме вона.

Багато чуток про бабу ходило, але ніхто нічого певного сказати не міг. Одне певно люди знали — вона відьма...

Якось ще в дитинстві, шепнула малому Іванкові мати, коли стрілась їм на ярмарку баба Палиха — веселенька, у стрічках, з картами, усім парубкам підморгувала.

— Ич, сатанюка! Золотник свербить. Кажуть, як дівкою була, малу свою дитину втопила. Вічно молодою та гарною хтіла буть. Пить-гулять. То оце її, Іванку, бог і покарав. Сто літ смерті вже не дає... Ще до революції її батюшка од церкви одлучив.

Але, правду сказати, баба од того не дуже страждала. Жила собі, не вельми зважаючи на ту анафему: ні богу свічка, ні чорту кочерга. Чим гірше було світові, тим краще бабі.

Обійстя мала обнесене гострим пакіллям. Лютий вовкодав бігав, ланцюг до дрота підчеплений. Визирав звідтіля мурований дім, комори стояли, три погреби копачі вирили. Розказували, що такого добра в неї — хоч все село зодягни: смушків жупанів, френчів англійських, шинелей повні скрині. Три корови в череду виганяла, а масло та сметану в райцентр на базар возила, до поїзда на станції. Мала баба й гараж. І машина стояла в тому гаражі — «опель-капітан», хоч ніхто бабу за кермом не бачив.

Казали люди, що все багатство баба придбала на своєму чортовому зіллі. Споконвіку самогон гнала. При всіх владах. Та не простий самогон. Настояний на різних травах, цілющий. Настоювала на звіробої, петрових батогах, попових яйцях, курячій сліпоті, копитняку, глоді, зозулиних черевичках — од кольок у животі, од бешихи, од пристріту, од чорної хвороби, од жіночих ганджів. Зайде молодиця до баби, а через три місяці, гляди, в неї й дитинка зав'язалася...»

Слава про бабу вже давно докотилася з області навіть у столицю. Не раз було в сутінках і чорна машина прикотить, вийде з неї дама, завітає до баби на аудієнцію, порослу бородавками бабину руку цілує — поможіть, бо чоловік кине!

То й жила баба при всіх властях у селі як у бога за пазухою. Спробуй зачепи, живцем горло перегризе. Одна журналістка навіть статтю про бабу в газеті пропечатала — не знахар, а збирач народної мудрості, і ту замітку баба засклила в раму та почепила на воротях, мов царську грамоту.

Крекчучи, насилу перелізла баба поріг і застригла терновими очима:

— Здорова-буд, Іване. Як ся маєш?

— Та нічого,— сховав бритву за спину Іван,— живемо, хліб жуємо.

— Чого рано так? Чого од молодої дружиноньки втікаєш?

— Діла, бабо,— чиркнув себе по горлу Іван.

Зміряла його з голови до ніг Паниха, примружилася і захихотіла:

— Гарний ти козак, Іване. Хоч картину малюй. Була б я молодою, ох би осідлала, ох би загнуздала! Не дала б спозарання на роботу втікати. Дурна твоя Марія. Коли сонце встає, отоді в чоловічому корені саме сила, ги-ги-ги...

— Згадала, як дівкою була,— сплюнув Іван. — Ви за ділом чи так?

— Ой, не гнівися на бабу, Іване, ще прийде коза до воза. Бач, аже сім літ твоя Марія ялова. А по яких докторах була, в яких грязях качалася — і не допомогло. Хіба то верша, що карася не впійма. Як будеш до баби ласкавий, то, може, й у пригоді стану, бо Марія твоя без дитинчати на пні всохне. Ох і закляв її хтось лихий. Такий квіт, а без плоду. А не був би гордий, попросив би бабу гарненько, то я б ту мару вишептала.

— То яке у вас діло, бабо? — випив кухоль холодної води Іван.

Кинула бистрий погляд баба на брилу, очі їй загорілися, та стримала себе, мовила байдуже:

— Чи не продав би ти мені оцю залізяку, Іване? Нащо тобі така капость, вона тебе до добра не доведе. А я тобі заплачу добре.

Полізла баба за пазуху, дістала звідти вузлик, з вузлика целофанчик, а з целофанчика золотого червінця.

— А вам нащо? — здивувався Іван пронозливій бабі.

— Та капусту буду привалювать, не люблю, коли кам'яним духом тхне.

Тільки головою покрутив Іван. Всемогутній генератор — і на капусту.

— Ні, бабо, не продається. І не просіть. Ви ж мій принцип знаєте: вам на добре діло — сорочку б віддав, а на дурне та лихе — вибачайте.

— І, Иваночку, а що є добре, що є лихе? Ніхто того не знає. Убив людину на війні — герой, убив у мирне врем'я — душогуб, за грати тебе! А ти кажеш... Усе на світі, Иваночку, як рукавиця: зверху чорне, всередині біле. А виверну — зовні біле, всередині чорне. То як, Іваночку, по руках?

Дістала Паниха знову вузлик, з вузлика целофанчик, з целофанчика другий червінець.

— Е, ні, бабо, і не вмовляйте,— одказав Іван.

Втретє полізла баба в торбинку, але Иван на те лиш всміхнувся:

— Самі ж, бабо, сказали, що все на світі однаково. У вас та брила чи в мене — різниці нема. То хай краще в мене.

Зчорніла враз Паниха, сльозу рукавом втерла, поманила пальцем і скривила підмальовані губи:

— Дурний ти, Іване. Для кого стараєшся, спину гнеш? Щоб Храпченко на тобі їздив? Усе «завтра» тобі обіцяють, а собі сьогодні вже личний комунізм построїли. Від рання до смеркання робиш, а жити коли думаєш? Роки твої молодії за водою збіжать, не схаменешся й коли. Надбаєш всього на старість, а зуби випадуть, а штани тільки вітер здійматиме. Ні ззісти, ні полюбити. Ні ремесла свого, ні добра передати нікому буде. Не лишиться од вас ні сина, ні тина. Лиш вимпел червоний за невтомну працю... А щоб знав мою доброту, духовий оркестр закажу тобі в останню путь.

— Та чи доживете ви до того? — потихеньку сунув бабу до дверей Іван.

— Та я і тебе, і всіх вас ще на цім світі переживу,— бризнула слиною в лице Паниха. — Я ще на твоїй могилі покачаюся, бодай вона... поросла,— чорно лайнулася баба.

Висадив її Іван за поріг, крутнула вона спідницями й полетіла, мов несватана дівка з чужого весілля.

Одчинив Іван навстіж двері кузні, щоб вивітрилися солодкі, аж нудні бабині парфуми. Бемцнув у рейку сторож біля контори, загадуючи іваніцям на роботу.

Тільки нагнувся до своєї брили, як почув два голоси — басовитий та тонкий, баб'ячий. То йшли на звичний аранішній перекур Паримуд з Кириком.

— Добридень, Іване,— прогув Паримуд.

— Дасть бог день, дасть чорт роботу,— задріботів тенорком Кирик.

— Прибіг оце Храпченко, розкричався на весь гараж. Мовляв, дуже носа дере ваш Іван. Критикувать усі вміють, а робить ніхто не хоче. На керівництво голос здійма, а паршивого шворня зробити — зась! То нащо, кричить, нам такий коваль. Кузню закрить, а Івана гнійі возить!

— Я, кричить, Іваночку, це діло в прокуратуру передам. Через таких халтурщиків хлопці мало не повбивалися.

— Нам то воно шо? Де сядуть, там і злізуть. А тебе шкода. Гарний ти хлопець, тіко жить не вмієш. Мовчав би та руку дер, як усі. З начальством воювать — що проти вітру ллять. Та Храпченко з районним начальством давно шури-мури крутить. Він — їм, вони — йому. То все один керівна макітра. Знаєш, як ото вареники, сей раз труснули — насподі, другий — нагорі. Невідомо, як і повернеться.

— Та прикинься ти, Іваночку, меншим. Хіба тебе убуде? Вони ж гордих не люблять, ох, не люблять...

— Тіко дивуюся я тобі, Іване. Чого жили рвеш? Усієї ж роботи не переробиш. Храпченко собі в райцентрі особняк поставив, в селі хату вибехав, а ти шиферу десять літ просив, коли строївся. Як ти шо зробиш — Храпченкова заслуга, як він головою не подума — твоя вина.

— Та не переживай ти, Іваночку, за той шворінь. Нам хоч золотий дай — на один день. Сядь ото, як усі, і сиди. Отоді вони самі коло тебе побігають.

Мовчки слухав їх Іван. Правда то була, але якась чорна, чужа правда. Ніби всі вони в колгоспі найнялися до когось. Слухав і не розумів — чому все так? Ніби ж на словах всі добра хочуть, а на ділі все бур'янами зароста. Чи вигідно комусь, щоб у нас все так йшло? І де той, од кого все це незрозуміле коїться?

Може, й собі сісти, руки на грудях скласти? Сяде — і чекатиме обіцяної з неба манни небесної, молочних річок, кисільних берегів. Та звідки вони візьмуться, коли земля тільки од поту родила, а з неба тільки бомба може впасти...

Хоча... Іван глянув на свою брилу, всміхнувся, крутнув вуса і підморгнув Паримуду:

— Не все у нас так погано. Трапляються і в нас дива. Знайома вам ця штука?

Кирик з Паримудом спинилися на півслові, кисло перезирнулися і втупились на вистиглу самородну голову.

— Вже охолола? Казвли ж вчора Храпченку, щоб не гарячкував. Воно все у нас само вистига. І шо ти з цієї хріновини надумав зробить? Шворня нового?

— Та ні,— багатозначно сказав Іван,— вона в нас сама що завгодно може зробить. Що задумаєш, те й зробить.

— Та ну... — байдуже протягли друзяки. — Знову ти, Іване, зі своїми фантазіями.

— А ви тільки спробуйте,— образився за свою брилу Іван. — От ти, Паримуде, чого зараз найбільше в світі хочеш?

Паримуд полапав себе по кишенях і важко зітхнув.

— А то неясно...

— Тільки не лінуйся, чіткіше формулюй!

Паримуд витріщився на брилу, і враз випнувся з неї фіолетовий промінь, од чого кузня здалася зробленою з антрациту, потемніло у всіх перед очима, заколивався плазмовий згусток, набираючи знайомих форм, і опинилася в руці у Паримуда пляшка казенки із золотою «безкозиркою».

— Оце так да!!! — ахнув він з несподіванки.

У Кирика викруглілись очі, хоч він вже давно нічому не дивувався в нашому житті.

Іван поблажливо дивився на всі ці дитячі забавки:

— І це все?

Паримуд винувато кліпнув:

— А хіба ще можна?

Блиснув фіолетовий промінь, стемніло в кузні, і в лівій руці Паримуда опинилася ще пляшка. Той розплився в безглуздо-щасливій посмішці. Іван не зрозумів — дублікат?

— І оцього тобі вистачить?

— Та як сказати,— зглитнув слину Паримуд.— А можна іще попробувати?

Іван з надією подивився на Паримуда і кивнув. Тут же блиснув промінь, стемніло перед очима, і Паримуд піймав на льоту, мов малу дитину, третю пляшку.

«Невже людині так мало треба?» — отетерів Іван. Кепсько стало на душі. Підійшов він до Паримуда, погладив по кучмастій голові, ласково зазирнув у скляні очі:

— Ти те проси, чого тобі для п о в н о г о щастя не вистачає.

Подивився Паримуд кудись у далечінь, набрав повітря в груди, зітхнув, зважуючись на відчайдушний крок, обличчя стало мов у поета, блиснув промінь, стемніло — і піймав він у пригорщі лискучу новонароджену чвертку.

Махнув Іван рукою, втомлено сів на лаву і за серце взявся:

— Бідний ти, бідний. Пошли по раки, а він жаб наловить... Забирайте своє щастя та йдіть з богом.

— А я,— підскочив Кирик.

— І ти,— глянув згори вниз Іван,— наперед знаю, що попросиш закуски. Ідіть, поки пляшки не побив.

Видно було в двері, як повернули вони замість гаража на старе сільське кладовище по той бік пагорба, щоб сісти під квітучою липою на могилках, щоб піймати примарних радощів до темряви в очах, щоб випасти, вмерти хоч на день із цього буденного життя...

Загуркотів під горою мотоцикл, завищали на майдані гальма, розчахнулися двері, і на порозі постав, наче мішень, чорний силует Храпченка.

— Моб твою ядь, то ти тут з брилою бавишся? А шворня зробив? Ти ж іще вчора обіцяв!

Іван трохи сторопів:

— А чого ж, зробив. Ось — приймайте роботу.

Наче слизьку гадюку, взяв до рук синявого шворня Храпченко. Поцокав залізним пальцем, мало на зуб не попробував, але криця була справжня. Блимнув жовтими очима і підозріливо спитав:

— Чесно скажи — де взяв?

— Купив,— ховаючи в вуса усмішку, мовив Іван.

— Ти мені ці штуки кинь,— аж підстрибнув на місці Храпченко.— Ти брехать не вмієш, я тебе наскрізь бачу. Од народу приховуєш?

Дід Храпченків уславився в селі тим, що найкраще хліб шукав, труси робив. Нюх мав собачий. У вдови останній горщик борошна з-під землі винюшкав. Усе в начальство мітив, та помер безславно — пірнув у лайно зі щупом та й захлинувся.

Кинув шворінь під стіну Храпченко, приступив до Івана ближче, знову вхопив за гудзик на сорочці:

— Думаєш, шворінь мені твій потрібен? Ох, не прикидайся дурним, Іване. Гадаєш, не відчуваю, що ти мене не любиш? Та ти не тільки мене, все начальство, мабуть, не любиш! А я тобі скажу: коли начальство своє не любиш, то й державу не шануєш. Думаєш, рівність колись буде? Ге-ге, наївний ти чоловік. Завжди одні внизу будуть, в другі — нагорі. При всякій владі над тобою начальство буде. І кожному ти, Іване, небезпечний.

Одірвав Іван залізну руку від себе, аж гудзик одскочив.

Того сонячного полудня ходили вони з Хрвпченком по бензозаправці. Тримав у руках Іван журнал, заповнений друкованими літерами — залізна рука писала, звіряв дані надходження палива з фактичними витратами на сьогоднішній день. Сонце пряжило немилосердно. Ластівки низько над водою літали, на дощ заходило. Видерся залізною драбинкою на цистерну Іван, третя була скраю, одкрив люк — повна по вінця, як і зазначено,— 60 тонн. І чогось підозрілою видалася йому та наповнена ущерть цистерна, ось-ось через край переллється. Стввив гвпличок унизу Храпченко і підморгував:

— Порядок!

Припасовував того дня Іван ножі на силосний комбайн, щоб не тупилися, а самозагострювалися, мов акулячі зуби, добрий дощ пройшов, схолодило по обіді, ніби в яблуневий цвіт, пізненько вже повертав додому Іван, а коли проходив повз заправку, наче смикнув хто глянути в ту цистерну ще раз. Одкрив, в там рівень на метр впав. Кинув туди-сюди Іван — три тонни немов випарувалися. Отоді й зрозумів, чого Храпченко так проти його вимірювача пального був — він і щільність рідини визначав, яка від нагрівання мала властивість розширюватися. Тільки за голову схопився — скільки років отак Хрвпченко, мов ведмідь на пасіці, хазяйнує? Сів удома і написав дві доповідні: одну на правління, а другу — в район. І одразу відчув, що ніби в трансформаторну будку його замкнули: куди не ступить, куди не сунеться — всюди струмом б'є, шкіра на пальцях облазить.

Стояв перед ним Храпченко, набичивши стрижену йоржиком голову, грав жовнами, стискав-розтискав залізну руку:

— Дякуй, Іване, що з батьком твоїм ми були великі друзі, разом кров проливали під Кенігсбергом, то тільки попрошу добром — заберн ти свої папірці та порви, бо тобі ж гірше буде. Не знаєш ти ще, на кого замахуєшся. Та за твої фокуси-мокуси тебе давно з кузні гнать треба втришия...

— Мене? — склав руки на грудях Іван, помовчав і насмішкувато додав: — То, може, ви молотом замість мене махатимете? Бо інших охочих нема...

— Та я тебе... — розмахнувсь залізною правицею Хрвпченко на брилу, але, згадавши вчорашнє, стримав руку: — О, вже остигла? Так! Після обіду в район на брухт повеземо, план тріщить по всіх швах.

— Та ви що? — зблід Іван. — Це... ви знаєте, що вона може?! Та вона думки вгадує і матеріалізує.

— Ну? — скептично блиснув золотими зубами Храпченко. — Знову джміль у голові?

— А ви самі спробуйте. Чого б ви зараз найдужче хотіли?

— Ну, ізобретатіль, дивись,— неввнисно мотнув головою Хрвпченко.

Блиснув промінь, стемніло в кузні — й раптом ожила в кутку пудова кувалда, підстрибнула, мов опечена, звела вгору набалдашник, крутнулася під стелею і з усього розмаху брязнула по Івановиx цяцьках на дубовій полиці, аж сипонули вони — куди яка, за другим разом тріснула й сама полиця з мореного дерева; зависнувши на мить, люто опустилася кувалда на старенький токарний верстат, який притяг Іван з райсільгосптехніки; брязнув кожух, полетів у куток шпіндель, де був затиснутий саморобний різець. Затим облетіла кувалда коло, вибираючи собі нову жертву, одним ударом розтрощила скляний посуд для хімічних дослідів, що стояв у кутку на столі, проламала стіл і затанцювала по підлозі, здіймаючи гвр, гупнула об стіну, аж кузня задвнгтіла, аж присів сам Храпченко, шукаючи, де б його сховатися, таке смертоносне було те знаряддя, свиснула у них над головами і вилетіла в двері.

Наче п'яна, похитуючи чорною головою, попливла вона стежкою в село, на ходу зносячи молоденькі щепи, де яку квіточку, порвала електричні дроти до кузні, що сплелися й почали червоніти, спускалася вже вниз до містка, і можна було лише уявити, якої біди накоїть вона, увірвавшись у село...

— Стій, стій!!! — не своїм голосом заричав їй услід переляканий, блідий Храпченко, спотикаючись, мало не падаючи на коліна, щоб не допустити хуліганських дій, за які б довелося відповідати.

Наче підтята, злетіла і впала кувалда в струмок, здійнявши сніп бризок.

Важко подивився Храпченко Іванові в душу, ніби запідозрив, що не такий простий Іван, як здається, втер піт з чола:

— Ну, стривай, і ти в мене потанцюєш отак...

Дістав із води Іван остиглу вже кувалду, поклав собі на шию і подався в кузню, збагнувши дорогою, що дуже небезпечно допускати до брили першого-ліпшого із його темними бажаннями.

Здогадався, відчув він, що святий його обов'язок як винахідника — спорудити для унікального матеріалізатора думок захист: запобіжник від з л о г о д у р н я.

4.

— То бажаєте увічнитися?

Втерши піт з бронзового чола, відчуваючи незрозумілу кволість у ногах, Інокентій Вольфович увійшов до захаращеної всіляким гіпсовим ломом майстерні. Стояли там безголові жіночі фігури, витнувши перса, монументальні погруддя із порожніми очима, шахтар з відбійним молотком на плечі, архітектор з рейсшиною, футболіст з м'ячем на нозі, на полицях зберігалися рельєфні жіночі озаддя, м'язисті руки, кілька животів. На череп якийсь збиточник натяг олімпійку з довгим козирком.

— Прошу сюди,— насмішкувато підморгнув йому патлатий, з божевільними зеленими очима молодик у светрі на голому тілі, тонконогий і жвавий, схожий на сатира, який звелів називати себе просто — Майстер.

Проклинаючи себе за інтелігентську піддатливість,— здався на кількамісячні вмовляння свого невсипущого секретаря Дяченка,— Інокентій Вольфович зійшов на вкритий зеленим сукном подіум, замружився од світла після темного коридора, не знаючи, як і повернутися.

— Сідайте,— кинув молодик, вказуючи на старовинне плюшеве крісло.

Інокентій Вольфович гупнувся на м'яку подушку, що хукнула золотистою курявою, і застиг у незручній, бульварній позі. Все це було дуже і дуже невчасно. З голови не йшла загадкова скринька, яка вміла розмовляти людським голосом.

Молодик зашелестів накладними, копірувальним папером і діловито спитав:

— Як бажаєте — на повний зріст чи погруддя?

— Не знаю,— розгублено мовив Інокентій Вольфович. Ніколи він ще не потрапляв у таку ідіотську ситуацію. Точнісінько манекен у вітрині. — Як скажете.

— Тоді на повен,— прикусивши язика, вивів у накладній патлатий. — Тепер поза: в боротьбі зі стихіями, в кабінеті чи перед народом?

— Не знаю,— відчуваючи, що піт тече градом, відказав Інокентій Вольфович. Ох і тиран же цей улесливий Дяченко: не дає кроку вільно ступити, все в нього розписано по хвилинах — наради, делегації. — Простіше б. Я все-таки вчений, фізик.

— Тоді в глибокій задумі. З ядром.

Крізь нечисте, на всю стіну, вітринне скло Інокентій Вольфович бачив, як двоє вантажників у дворі несуть із складу на автомашину гіпсову колгоспницю з поросям у руках, причому порося було як живе. На кузові стояло вже штук п'ятнадцять таких білосніжних, сяючих від колгоспного достатку крутобоких молодиць. Вантажники проклали між них ватяну ковдру, яку застосовують для перевезення меблів, закрили борт, шофер сховав у кишеню накладну, машина хурикнула димком і рушила до прохідної.

— Скажіть,— ворухнув пересохлим язиком Інокентій Вольфович,— може, це незручно, я ж іще живий? Може, не треба всього цього?

— Як? — звів на нього іскристі, веселі, мов у лісового Папа, очі патлань. — Я вже під вас аванс узяв, накладну виписав. Ви ж у нас ще з квітня в плані стоїте. Е, ні,— лукаво погрозив він пальцем,— не вийде. Самі ж повинні розуміти — ви увесь колектив без премії лишите.

— А можна між нами? — промокнув хусточкою піт Інокентій Вольфович. — До вас часто звертаються з цим? Я маю на увазі — ще живі?

— Дивна ви людина,— цинічно скубнув рідененьку козлячу борідку молодик. — Соромитеся, мов красна дівиця. Давно б уже пора звикнути. Скажіть краще, який матеріал на «костюм» братимете — мармур, граніт, бронзу?

— І все ж... — вирішив не поступатися Інокентій Вольфович.

— Та трапляється,— опустив повіки молодик, даючи зрозуміти, що це професійний секрет,— але, як кажуть, у порядку виннятку. Тут мертві в черзі по п'ять років стоять. Завал повний. Вважайте, що вам пощастило. То який матеріал набиратимете?

— Вам видніше,— чогось у цій гіпсовій майстерні Інокентій Вольфович відчув себе найнещаснішою людиною, ніби був присутній на власному похороні.

— Давайте бронзу! — по-змовницьки, спокусливо підморгнув молодик. — Мармур не в моді. Тільки бронза! Вічний матеріал. Знаєте, граніт все-таки тріскається. Вода, мороз, спека, те-се...

Останнім часом, відсвяткувавши своє сорокаріччя, Інокентій Вольфович частенько задумувався безсонними ночами про вічність та безсмертя. Він був у розквіті сил, очолював цілий інститут, і далеко до нього було всім геніальним його однокурсникам, які кидали про нього — «середнячок», зневажали за активність і цілеспрямованість. Але він прощав їм, фантазерам і мрійникам, стилягам, любителям рок-н-ролу, талановиті, утопічні ідеї яких гинули в здоровій боротьбі наукових сил разом з їхніми носіями. Наука — це велика політика. Але боліло вже ночами скривджене серце, втікала від нього між залізних дерев сонячна дівчина, майже не грузнучи в пляжному піску, назавжди лишаючи лежбище засмаглих, оголених тіл, їхню спрагу і невситиму любовну жагу. Вбігав він у залізний ліс, де мертво кували механічні зозулі, але ноги ставали свинцевими, не міг він її наздогнати, знаючи, що то навіки щезає від нього істина. Мов старіюче тіло, відчував він усі свої наукові генеральські регалії й запалив би руку, щоб освітити хоч на мить той темний ліс, згоріти заради пошуку єдиної на світі істини...

— На постаменті чи без? — націлив ручку в накладну вдоволений своїм життям серед натурниць молодик, який не брав, видно, до уваги всілякі муки старіючої совісті.

— Та вже є,— механічно сказав Інокентій Вольфович і здригнувся, зрозумівши, як нетерпляче підштовхуватиме його з життя та скульптура.

— О'кей,— молодик підніс накладні та ручку для підпису. — Дорогувато, але мистецтво вимагає жертв. А тепер станьте в позу.

Затим він дістав із шкіряного кофра японський фотоапарат, поміняв об'єктив, обійшов живого Інокентія Вольфовича з експонометром, клацнув його на плівку кільканадцять разів з найрізноманітніших точок, навіть зі спини, пояснюючи переваги свого творчого методу тим, що інколи, якщо твориш в екстазі, у скульптури можуть виникнути небажані оптичні ефекти.

— А я переглядаю всі проекції у знайомих кібернетиків на дисплеї,— похвалився молодик.

Глини він місити не збирався. Інокентій Вольфович, який наладнався було годину вистоювати з кам'яним обличчям, замисленим поглядом, хоч не мав серед гіпсових уламків жодної путньої думки, спостерігав дивакуватого майстра трохи ревниво. Невже він не вартий ні олівця, ні гіпсу? Але його уявлення про художні засоби на сучасному етапі, вочевидь, застарі-

ли. Молодик зібрав фотоапарвтуру у кофр, труснув патлатнм, богемним, замащеннм у глину тв фарбу волоссям, свиснув у двері до якоїсь гарненької, в масчці на голому тілі дівчнин, яка пробіглв мимо, і недбало кннув через плече:

— Через два тнжні прошу нв першу примірку.

Було рівно за десять до першої.

Петро Зозуля спинився перед малопримітною внвіскою на безконечній бетонній огорожі, витяг портмоне і звірнв адресу. Там, за огорожею, нв горі, між буйної лнпневої зелені, нотопалн новітні фантастнчні споруди.

Інститут, куди його одразу після аспірантурн звпросили завідувати лаборвторією.

Серце жвйвором тьохкало в грудях. Він і досі не міг зрозумітн — чому свме його? Ніде й ніколн він нічим особливнм намагався не внрізннтися. Був, як усі.

У відкрнтому портмоне за прозорнм целулоїдом лежалв фотокартка. Звідтн на нього дивився з гордістю та схваленням весь його колишній днтбудинок — велика сім'я на моріжку у старовнинному парку, що обліпила сувору, але справедливу Степаннду Іванівну Люлько, яка замінила йому після тієї чорної ночі усіх на світі. Тут він пройшов школу жорстокої і прекрасної рівності, днтячого комунізму, про який мріяли соціалістн-утопісти. Всі носнли однакові штанці, шоколад ділнлн на п'ятдесят порцій, всі булн братамн і сестрамн, мали однакові сниці, повстаючн протн злого слова «інкубаторські»...

Поправнвши краватку, він ступив на прохідну, де куняла з плетінням позеленіла од старості бабцн, що трішки кольнуло його новонароджені колективістські почуття, корпоратнвну гордість, анскнула вертушка, і він опннився на території.

Безлюдно і сонно було тут. Плив над бтонною графікою центральної влеї тополиннй пух, вицвітали на сонці плакати з діаграмамн, сліпав на порожньому п'єдесталі старнй трьохсотлітній ворон — і все це нагадало йому казкове сонне царство. Але він відігнав цю песнмістнчну думку, познущавшнсь із свого примітнвного уявлення про творчу роботу велнкого наукового звкладу як про рнття котловвнв в хроніці трндцятих років. Все далеко складніше — думки внзрівають у тнші, розслабленні, мов латаття а тнхому лісовому озерці, злякано закрнваючи од галасу свої білосніжні чашечкн.

І взвгалі, мабуть, це днтбуднньківський мвксималізм — соввтися в чужий монастир зі своїм ентузіазмом. З цнм требв буде наполегливо боротися, щоб ітн в ногу з велнкнм колективом, якнй віднині стане його новою сім'єю.

За хвилнну до першої він постукав у залізні двері, що безшумно відчнннлися.

— Товарнш Петро Зозуля?

Він скромно схнлнв голову.

— Радий познайомитнсь. Миколай Федотович Дяченко, вченнй секретар. — З-за письмового столу проворно вибіг, кланяючись нв ходу, довготелесий чоловік книжного вигляду, так прнязно всміхаючись, з такою радістю зазнраючн у вічі, що Петро Зозуля одразу відчув себе зобов'язаним такій гостнності.

— Дійшло наше прошеніє до божнх вух. Зголосилося-таки міністерство направитн до нас. Документики ваші можна?

Петро Зозуля простяг теку з гербовими паперами, відчувши, як добре бути часткою відлагодженої системи, державним дитям, яке передають з рук в рукн, нємов естафету. І він був безмежно вдячний за це нашому гуманному лвдові.

Товарнш Дяченко, прочитавши носом папери, перевірив їх на сонце, зазирнув з боків і поклав до сейфа:

— Мені вас Інокентій Вольфович, многая йому лєта, вельми і вельми хвалив. Каже — се вівця божа серед нинішнього розбещеного студентства.

Як, каже, вміє слухати — просто нектар з твоїх вуст п'є, губами за тобою ворушить. Який би вчитель, каже, не хтів мати такого учня. Хвалю, зело хвалю. Блаженні кроткії!

Од несподіваних похвал, висловлених у старорежимному візантійському стилі, Петро Зозуля потупив очі й почервонів. Вчений секретар, забачивши цю метаморфозу, аж руки склав на грудях од замилування:

— Блаженні чисті серця. Боюся вас перехвалити, але за останні сорок літ служби я такого рум'янцю не бачив. Ангел, чистий ангел. Зрить наш Інокентій Вольфович людські душі. Сказав мені було після президії в Академії — приглянувся мені в університеті вченний отрок один, саме аспірантуру закінчує, здається, думки мої читає, у вогонь і воду за науку піде. Отакі виконавці мені й потрібні. Чесний та непорочний, мов херувим. Вгадав, бачить бог, вгадав.

Петро Зозуля од ніяковості ладен був спаленіти на місці. І хоч спершу його трохи дивувала мова Миколая Федотовича, але й це за мить видалося йому природним і необхідним: як-не-як — храм науки.

— Не буду приховувати,— усмішка враз щезла зі зморшкуватого обличчя товариша Дяченка,— директор у нас суворий, але справедливий. Я на своїм довгім віку тут уже п'ятьох директорів пережив, але вам скажу щиру правду: такого енергійного, такого видатного організатора науки, такого чуйного керівника я ще досі не знав. Лише завдяки його батьківському піклуванню, після многая літ упадку та животіння, коли миші білої не було, знову почали в нас нечувано буяти всілякі наукові многомислія. А як молодь підтримує! Та що казати, ви того живий приклад. — Дяченко схилився до Петра. — Можна, про сокровенне спитаю: ви начальство любите?

Петро Зозуля безпомічно відкрив рота, губи його скривилися, ніби він хотів заплакати, та тільки закивав головою. Траплялися йому в житті лише суворі, але справедливі начальники, справжні радянські люди, і як він міг їх не любити.

— Хвалю! — возвів коричневий палець горі Дяченко. — Всяке начальство од бога. Воно пастир отарі своїй, воно дбає про колектив свій денно і нощно. Гнів його — гнів праведний, бо воно наставляє на путь істинний нерозумних дітей своїх. Возлюбіть його, як самих себе. — Тут Миколай Федотович насупив брови. — А всілякі хулителі та критикани, затямте раз і назавжди, гірші за сатану. Вони не проти начальства, вони проти богом даної влади йдуть!

Проповідь ця видалася Петру Зозулі трохи дивною, але оскільки його вчили шанувати старших, терпимо ставитися до різних думок, то він лише делікатно втер чужу слину з щоки.

— Так,— зиркнув на годинник Миколай Федотович. — Скоро Інокентій Вольфович прибудуть. Тільки я знаю, яка це зайнята людина. Усе в клопотах про науку, години на місці не посидить — наради, симпозіуми, обмін досвідом. Ви тут людина нова, то скажу вам одразу, що підлеглим побачити його — то велике щастя для нас, простих смертних. Скажіть, а в чому ви, зовсім молода людина, бачите сенс служіння науці? У сумнівах чи у вірі?

Петро Зозуля по-страдницькому скривився, моторошний, наче вовче виття, звук вирвався із спотвореного рота, на очі навернулися сльози, і Дяченко злякався, відступаючи за стіл:

— Що з вами? Заспокойтеся.

Дивлячись на нього фанатичними, самовіддиними очима, юнак дістав ручку і написав на листку календаря:

«Я німий. Говорити не можу, але все розумію».

Дяченко наче жабу проковтнув, дивуючись такому вибору директора, але враз оволодів собою, поплескав юнака по плечах: тим краще, триматиме язика за зубами.

— Це нічого, слово — срібло, а мовчання — золото. Ви не переживайте. Влаштовуйтеся у нас, знайомтеся з інститутом, а коли настане час —

Інокентій Вольфоаич вас сам аикличе. Ходімте пообідаємо, а потім и покажу ваші володіння.

Легенька хмара заступила сонце, тінь її пливла інститутською територією, коли аони рушили на оглядини. Попереду виступав на цибатих ногах Дяченко, за ним крутив голоаою праворуч і ліворуч Петро Зозуля.

За інститутським корпусом тяглася асфальтова доріжка, ховаючись за порослий дерезою, з глиняними виярками пагорб. На тому пагорбі стояли руїни дааньої, зведеної із грработесаиого каменю дзвіниці. Воиа була обнесена риштованням, аже позелеиілим з північиого боку, що мало показуаати активиу реставрацію.

Дяченко тричі плюиув у її бік:

— Розсадник мракобісся. Важкий спадок мииулого. Та якби мені бульдозер, я б з нею не панькаася. Ото ще меценвт иаш Інокентій Вольфоанч, грудьми ці руїии захищає: пам'ять народу, історія... Нааіщо иам аорушити минуле? Требв жити сьогоднішиім днем. Я б иа цім місці модель атома постааив!

За пагорбом, у обгородженому сіткою квадраті, гула потужна трансформаторна підстанція, ику жнвнли три тоастелезні проводи. Одчинивши хаіртку з намальоааними черепом та кістками, аони ступили в зону, де лежва, иаче велетенський бублик, тороїд. Трава під ним аигоріла, але аже пробивалися із згарища фіолетово-чсраоняєті паростки.

— Маємо прискорюаач типу «Токамак» на мільярд кіловат. Буа иайпотужиіший а Європі. Та цей Петюнько, чорти б його побрали, експеримеит тут алаштував — чи зможе пробити пі-мезонний пучок базарне сало? За три години річний ліміт електроенергії вичерпаа, витребуваа з міськенергомережі, щоб місто на п'ять хаилин одключили, мало, бач, йому було, і таки добився свого — спалив.

Воии обійшли порожній мертаий бублик, посередині якого квітував царствеиий будяк, розпростерши своє драконяче листя, — все, що вижило а зоні аисоких напруг.

— Дякувати иашому Інокентію Вольфоаичу, добився-таки в інстаиціях: наступиого року иоаий прискорювач иа трильйон кілоаат будемо зводити. Ех, отоді тільки й диаися за тим Петюньком...

Доріжка випірнула на луг, де стояли свіжі стіжки, аиглядали з-за тополииої огорожі черепичні дахи. Звідти долинав аідчайдушиий свинячий вереск.

— Наш аіаарій. Інокентій Вольфовнч створили. Раніше було білої миші для досліду не допросишся, а тепер все саоє.

Воии увійшли на ошатне, посиоване трубами, ораижеаими естакадами подаір'я. Тут теж ие було аидио людей. Час аід часу амикалися механізми, виконуючи покладеиі на них обов'язки.

Дяченко иатис на кнопку, роз'їхалися ворота, і воии ступили до залитої иеоном будіалі. Їх зустрів радісний писк. У вольєрах затанцювали, тицяючись об дріт, сотні білих мишеняток, радо сяючи червоними очицями.

— Завжди готоаі иа подвиг а ім'я иауки, — похвалив їх Миколай Федотович, і мишенята зааертіли хвостиками, демонструючи безмежну аідданість аеликій науці.

У наступиому приміщенні була кролеферма. Тут Дяченко знову аіддаа належие Інокентію Вольфовичу, який не тільки надбаа сюди усі аідомі породи кролів — шандкоплідні, аигорські, м'ясиі, а й організував кушпірування шкірок, з яких лаборанти одержували шапки.

Од третьої, найбільшої ферми тхнуло неймовірно. У літньому загоні попід дубом спочиаала в тіні гладка біло-рожеав льоха. Миколай Федотович нагнувся і залоскотав її двома пальцями по ситому череаі. Льоха вдоволеио рохиула і розліпнла закисле око. На рохкання иегайно збіглися аосьмеро веселих поросят і припали до одвислих пиньок.

— Наша Фрося. Божа твар,— розчулено мовив Дяченко. — Рекордистка, все потомство од неї.

Вони зайшли до приміщення, Дяченко натиснув на червону кнопку, загув двигун, спалахнуло світло, конвейєр поніс рожеву біомасу. Що тут зчинилося! Вереск, рохкання, сопіння!

Микола Федотович ступив у цю радісну веремію, де його воченвидь обожнювали, извиваючись і чухаючи то одне, то друге сите підборіддя.

— Хто годує, той і владарює. Умовний рефлекс,— пояснював він на ходу.

На Петра Зозулю свині не звертали ніякої уваги, і незрозуміло чому він почувся обділеним.

— Це перша в місті інститутська свиноферма. Як відомо, тьху-тьху-тьху, свинячий мозок найбільше схожий на людський. Благодатний матеріал для експериментів. Це нашого Іннокентія Вольфовича ідеї. Ставимо досліди, а те, що для науки не годиться, те, кхе-кхе, на обід... Сусіди наші, з інституту ядерної фізики, й собі пробували таку ферму звести, але не вийшло — годувать нічим. А у нас замкнута технологія. Відходи їдальні йдуть на свиноферму, а свиноферма постачає їдальню.

На драбину, що стояла в кутку, ступнули босі, вузлуваті, із закрученими, немов кора, нігтями, могутні ноги, а за ними з горища з'явився, позіхаючи до тріску в щелепах, здоровенний чолов'яга в білому халаті. Протерши надбрівні дуги, чолов'яга низько вклонився Дяченкові.

— Гервасій, наш молодший науковий співробітник. Оператор з автоматизованої відгодівлі свиней. Ось на ньому наша ферма держиться. Сам пасе, сам ріже, сам ковбаси начиняє. Тут за ним три заводи ганялися, переманювали, але Гервасій вірний служака, любить Іннокентія Вольфовича. Правда, Гервасію?

— Ги-ги,— вищирив жовті ікла Гервасій.

— Працюй, працюй,— поплескав його по плечах Дяченко. — Інтересне хобі у чоловіка: хлібом не годуй, а дай, коли кабана ріже, кухоль свіжої крові випити...

З улоговини, порослої вільшанником, бузиною, доріжка повела вгору. Вони зійшли на пагорб, звідки відкривалася неземна, райська долина.

У чаші, зробленій природою, буяла немислимих форм та розмірів зелень.

Виноград на терасах був розіпнутий між телеграфних стовпів, грона звисали кожне пуд вагою, хоч іще й не дозріли.

На яблунях наливалися плоди завбільшки з дитячу голову, здоровенні груші ламали гілки і були підперті тичками, вишні дозрівали такі, що в рот не ухопиш, щонасті сливи просвічували на сонці бурштином, в кожної вистачило б на стіл у дитсадку. У Петра Зозулі од захвату розширилися очі.

Справді, природа не храм, а майстерня.

Вони зайшли на помідорне поле. Помідорні дерева височіли над головами, молочні томати звисали, мов плафони в міському парку, так густо пахло, ніби рослини обприскали есенцією. Попереду кивкнув птах, злітаючи з гілки, Дяченко сахнувся, ледь його втримав Петро, й на стежку упав мічений дзьобом помідор. Дяченко скотив його з дороги ногою.

Дивний то був город. На сортовипробувальних ділянках визирали з-поміж квітучого, наче колючий дріт, гудиння такенні огірки, що кожен займав би кадуба; стручки гороху звисали над стежкою, тріскаючи від спеки з гарматним звуком; бадилля моркви стирчало із землі, немов зарості первісної папороті; лежали на осонні жовтогарячі, наче дирижаблі, гарбузи, вчеплені на зелені троси.

Дозріваюче пшеничне колосся гнуло додолу стебла. Такі колоски Петро бачив у бронзовому снопі на Виставці досягнень народного господарства.

Далі йшла ділянка кукурудзи. Її стовбури сягали вгору на десять метрів. Але замість качанів звисали грона бананів.

— Тьху,— неприязно зиркнув на цей гібрид Дяченко. — Богомерзка

спрвва. Схрещують-перехрещують, потвори плодять. Нв кого звмахуються? Дарував нвм творець всяке зело та твар божу, щоб од віку й до віку множилися, то вони а божий промисел лізуть, генною інженерією зайнялися, хоч не дозволяв їм цього Інокентій Вольфович. Покарав їх бог, як у воду дивився директор инш незрівнянний.

Вони зайшли між гігантських квіток з м'ясистими фіолетовими стеблами, губастими пелюстками, збудженими тичинками, що заворушилися, відчувши їхній прихід. Звuвх тут стояв м'ясний, иаче в ствpiй кулінарії. Зграя горобців сіла на квітку. И раптом пелюстки її ворухнулися і блискаанчно стулилися. Петро лиш плечима ворухнув.

На узліссі стояла вже поржавіла табличка зі стрілкою, що показувала хідник до третьої лаборвторії.

Видно було, що сюди дввно вже не ступала людська нога.

Асфальтована доріжкв, що спускалася в глибокий, зарослий вільшиною яр, вже потріскалася, випустивши бур'яни, паростки молодих кленків.

І що нижче вони спускалися, то важчим, солодкввішим ствваа земляний дух. Доріжка велв попри струмок, де ледь сочилвся смолянв водиця, переповзаючи різний непотріб — ввтомобільні покришки, порожні замулені пляшки, іржаві консервні бляшанки. З крутояру стирчала загратована труба, звідки лилася в струмок гидка твaнюка, од якої і йшов той відворотний запвх.

— Каналізаційний колектор,— обернувся Дяченко. — Скільки Інокентій Вольфович клопотав, щоб звкрили, а не можуть. Ще до революції збудований, всі бояться лізти, щоб не привалило.

Труба луико гавкнулв. Звідти визирнуло химерне собача. На одній шиї було дві недорозвинуті голови. Забачивши чужинціа, воно чкурнуло назад у трубу.

— Бач і тут звaелося бісове поріддя. От воно до чого доводить оте iнакомислiє...

Нарешті доріжкв привела їх у самісіньке осердя яру, його пах, порослий дудчастими стеблами дягелю, лепехою, звідки колись витікав і сам струмок. На тому місці з гори випирвли циклопічні бетонні стіни, вкриті зеленкуватим мохом. Залізна брама була замкнута на закоростявлений замок. Фарба на воротях полупилася, ховаючи якусь цифру.

— До бога хотіли дорівнятися, то горітимсте в геєні огненній. Усе првх, усе тлін, усе могила. — Дяченко багатозначно підніс пвлець догори. — Отут ваші попередники прaцювали. Третя лабораторія. Р о с т о в у в о д у хотіли створити, панацею для страждущого людстаа, одним хлібом усіх голодних нагодувати. Замкнулися в своїй печері, сектанти проклятущі, все про нову наукову мораль торочили. Написали на дверях: «Не сотвори собі кумира»! Ух... Генії невдячні. А все той Розум... Допився вже було до положенія риз, то Інокентій Вольфович його з санепідемстанції, де той пвцюків труїв, на світ божий витяг, до себе нвблизнв, лаборвторію двв, тільки служи та в ноги клвняйся благодійнику. Так ні — гординя заїлв. Як вигадали свою ростову воду, то самоволіє стали проявляти, на весь світ захотіли про себе розтрубити — ото, мовляв, які ми розумні! Отчих порад не слухвли, полізли поперед батька в пекло, а що в результаті? В результаті той Розум з глузду зсунувся. Спалив усю нвукову документвцію і ствв од Інокентія Вольфовича ховатися. Прийшли через три дні додому — не відчиня. Сусіди кажуть, пише щось, лічильник вдень і вночі крутиться. Виламали двері, а він у петлі висить. Записка на столі: «У моїй смерті прошу нікого не звинуваачувати». Ще й язика висунув, ніби глузує з нас! От до чого нвукове сектантство призводить. Одірвався од здорового колективу — і загинув...

Дяченко облизав тонкі губи, торкнув замок, що іржаво й тоскно завищав, і обняв Петра Зозулю за плечі.

— Нелегка ноша вам випала. Важкий тут дух. Довго доведеться вивітрювати. Але я гадаю, що ви справитеся. Наберете новий колектив, бо

той розпаася, і — зв діло. Тількн обережніше, бо невідомо, що тут за цей час зааелося...

— Днрентору — ура, ура, урв!!! — зрадів його прнходу папуга, чнстячн дзьоб об сите аоло.

— Цить, дурню! — Щільно прнчинившн за собою двері, Інокентій Вольфовнч зняв піджвка, нвкрнв клітку з пвпугою чорною хустною і полегшено зітхнув. Нарешті він дістав змогу зайнятися чнстою наукою.

Снриньна нерушніла нв столі — мовчазна і похмура. Може, це прадааній фоногрвф? Крутнться асередниі валик, чіпляються за анстуші гачечнн, тягнуть голоснинн. Але механіна середньовіччя спромоглвся лнше на музнчні табакеркн з менуетамн, а тут людсьна мова. Чн, може, йому прнчулося?

Інокентій Вольфовнч по-школнрсьнн озирнуася, витяг з ннщені портмоне, з портмоне п'ятнвдцять копійок і нерішуче ноннрснув щілнну. Зноау зарипіли в снрнньці ноліщата, і тріснучнй голос з нтямн прогугняана: «Требаждати...»

Тан! Здвється, аін знайшоа ключ до її серця. Інонентій Вольфовнч потер спітнілі долоні.

Але тут у двері анрвдливо постуналн. Він роздратовано озирнувся. Причнна. Жодного нрону без нього не ступлять. Чхнутн самі бояться.

— Дозвольте увійтн? — замекаа, просовуючн а кабінет свою козлячу борідку, професор Дворнович. — Можна нілька слів inter nos, між нами. Маю деяні теоретичні мірнуввння.

— Навіщо запнтуаатн, нолн вн вже ввійшлн,— скнс Уннсоа, якнй хоч і поввжвв Дворковича за назноае вміння пд усе підвестн базу, але потай вважав занудою. — Що у ввс?

— Тут інстнтутом чутни пішлн про снарб. Як народу все пояснити?

Інонентій Вольфович поморщився, шукаючн найнращий аарівит, а звтим мовна:

— Оголосіть, що для анвчення об'єнта створено номісію. Про результатн дослідження буде сповіщено після компетентного внсновну спеціалістів.

Дворновнч дрібно заннвав:

— Дуже слушно. Мн не можемо допуститн нездоровнх настроїа у колективі. Тонно, дуже тонно, хн-хн. Розтнн нонвзав, що хворнй помер внвслідок розтину. Я гадаю, народ буде вдоволений твною інформацією. Lex est, quod notamus, занон є те, що мн пояснюємо.

— Тепер асе? — нелюб'язно спитаа Інокентій Вольфович, якому нетерпелнвилося продовжити досліди.

— Все це важлнво,— вчепився йому в сорочку Дворнович,— але є речі цінавіші: мвю деякі дані про Петюньна. Ні-ні, ніякого пліткування, мн з вамн інтелігентні людн,— Дворкович підморгувза обома очнма,— тількн голі фантн. Тут Петюньно своїм походженням хаалився, казаа, що син простого нонюхв. Твн от, це інсинуація. Мій старшнй брат цнх Петюньнів а університеті вчив. На всі сім факультетів попролазнлн. Твн от, ніянний старнй Петюньно не нонюх, в номірннн. Стільнн аони братові салв та меду з села поперевознлн, страшно сквзать. Куркульська днвастін, даремно їх у трндцяті ронн пожалілн...

— Це все? — чемно звіася, даючн зрозуміти, що вудієнція занінчена, Інокентій Вольфовнч. Твкі дані про сільського пролетвря Петюнька в іншнй час, безперечно, зацінавилн б його, але нині він бажав зануритнся в чнсту науну.

Проаівшн Дворкоанча за талію, Уннсов дістав портмоне, звідтн двадцять нопійок, яні підніс до щілнни. Клацнуло, заснреготіло, і мехвнічнний голос знову прохрипів:

— Требаждатн...

У двері бадьоро постукали. Інонентій Вольфовнч аорухнуа жовнвмн і замогильно мовна:

— Заходьте.

— А ось і я! — до кабінету вкотився, мідно сяючи, легкий на згадку Петюнько. У руках він тримав трилітровий баняк з огірочками.

— Це вам від нашої лабораторії. Перша наукова продукція в цьому заготівельному сезоні. За новою технологією, з аспірином, аж риплять на зубах...

Інокентій Вольфович покірно взяв банку, бо знав, що так просто від хлібосольного Петюнька не одчепишся — і мертвого з ножа нагодує.

— То як тут ця хріновина? — Петюнько боязко кивнув на скриньку. — Б'ється? Народ за вас переживає. Що новенького чуть?

— Та нічого! — досадливо мовив Уксов.

— Це добре, що нічого нового,— схвально закивав Петюнько. — Не люблю я цих новацій. Бійся тіко, що з того вийде. Оце йшов до вас і думав: нащо нам ця скринька? Усілякі писаки галас здіймуть, комісії в інститут понаїздять, почнуть копати. Ще виявлять чортзна-шо... От якби в мене спитали, що з нею робить, я б сказав — закопать! Де знайшли, там і закопать. Нащо нам ця гамерика? Закриємо, щоб ніхто не чув і не бачив. Біда з тими відкриттями. Одне безпокойство. Винайшов — випроваджуй. Кому воно нада? Носись тоді, як дурень з писаною торбою. Моя думка така — закопать і хрест поставить. Хіба мало того, що є!

— Ну, шановний, тут ви не зовсім маєте рацію. В науці, коли вже що відкриєш, то назад закрити неможливо,— спинив свого агресивного професора Уксов, хоч з деякими його думками і солідаризувався.

— А я хіба шо? Хай полежить, їсти не просить. У хазяйстві, як мій бідний тато казали, все знадобиться. Цвяха, було, іржавого не викинуть.

— Є ще у вас до мене запитання? — холодно спитав Інокентій Вольфович.

— Є! Хоч не люблять у нас правди, але мушу її сказати. Душа болить,— гупнув себе в груди Петюнько. — Змій добрячий той ваш Дворкович. Хвлюгер. Куди вітер подме, туди й він свій ніс гострить. Як мій батько казав: кожному барилові чіп. Тут народ балака, що той Дворкович теоретиком у самого батька Махна служив, на тачанці по степах гасав. Документів, самі розумієте, про це не збереглося, але знайдем. Знайдуться документи, коли треба буде. Оце я вам давно хотів сказати, щоб не гріли ви ту змію за пазухою.

— Спасибі,— пісно подякував Інокентій Вольфович, випроваджуючи Петюнька. Господи, скоро третє тисячоліття, а про яку любов до ближнього можна говорити?

Лишившись наодинці зі скринькою, він дістав портмоне, звідти полтинника, якого встромив у щілину. Цього разу трибки крутнулися трохи жвавіше, механічний голос став люб'язнішим:

— Требаждати...

Сонце вже сідало за облисілу гору, день закінчувався, а він нічого не встиг зробити. За дверима почулася боротьба, скинувся гнівний фальцет Дяченка: «Туди не можна!!!» Стулки завібрували, розчахнулися, й до кабінету ввірвався якийсь вигорілий на сонці механізатор, котячи перед собою триколісний агрегат:

— Ось, мрія селянина. Міні-тракторець, який може все: виорати город, привезти дров з лісу, дошки стругати, а головне — бензину не потребує...

З дверей розгублено дивився вслід трохи пошматований у суперечці Дяченко, відчуваючи свою повну провину за вторгнення чергового божевільного винахідника.

— Ви заспокойтеся,— ласкаво мовив Інокентій Вольфович. — Подумать тільки. Це ж геній. Сам, без допомоги спеціалістів, зробив мотоблок, над яким наш інститут десять літ б'ється. Таких на руках носить треба, а ви їх у велику науку не пускаєте,— сердито тупнув він на Дяченка.

Той покірно схилив голову, демонструючи повне каяття. Винахідник втер об штани руку і подякував товаришу Уксову:

— Спасибі, хоч ви мене зрозуміли.

— Скажіть, товаришу, я вас правильно збагнув — для своєї роботи ваш агрегат не потребує бензину?

— Так,— гордо кивнув винахідник.

— А чим же він живиться? Невже святим духом?

— Чому святим? Водою заливаю.

— Як? — не зрозумів Інокентій Вольфович.

Винахідник одкрутив покришку на мотоциклетному баці, поцокав чорним нігтем, і бак відлунив порожнечею.

— Зволіть принести відро води.

Свято дотримуючись чистоти експерименту, Інокентій Вольфович сам залив звичайну водопровідну воду в горловину, попередньо ретельно перевіривши, чи не приховано бензину в карбюраторі або системі постачання.

Винахідник впевнено сів у сідло, Інокентій Вольфович скептично ступив до вікна. Дзиркнув стартер, але запалення, звісно, не було, бо хіба могла вода горіти.

— Чорт, іскра пропала.

Інокентій Вольфович співчутливо кивнув. Завжди траплялося саме так. Вдома все працювало, а на офіційних випробуваннях ні. Винахідник дмухнув на свічку, торснув важілець удруге, втретє — і двигун завівся.

Мотоблок рушив довкола кабінету, загнавши Інокентія Вольфовича в глухий кут. Цього не могло бути, але ж було. З глушника вилітали ледь помітні хмаринки водяної пари, а не чорні кільця.

— Перед карбюратором вода в мене ділиться на водень та кисень з допомогою невеличкої системки...

Присоромлений товариш Дяченко тільки мовчки кивав, слухаючи свого директора:

— Та як ви могли? Пропустити такий винахід! Це ж практично невичерпні поклади екологічно чистого палива. Трактор негайно до нашого музею народної творчості, в золотий фонд. І обов'язково видайте товаришу грамоту із золотим кантом. Щоб всі в його рідному селі знали, як ми щиро підтримуємо народних умільців.

Ощасливлений винахідник притискав до грудей руки:

— Правду про вас казали, розумієте ви простий народ, не те що ці,— він ненависно глянув на Дяченка.— Повернуся додому, всім про вас розказуватиму. Пам'ятники таким людям ставити треба.

Ласкаво, під руку провівши розчуленого борця за науково-технічну революцію до виходу, ще раз попрощавшись, Інокентій Вольфович так глянув на свого секретаря, що той витягся у шовкову нитку.

— До мене нікого не пускати. Мене нема!

Зачинившись на ключ, він дістав портмоне, звідти новенького металевого карбованця і поніс його до щілини. Клацнуло, карбованець провалився в темні нутрощі, рипливий голос делікатно здригнувся:

— Премного благодарствую...

Але тут задзвонив телефон. Інокентій Вольфович рипнув зубами, однак трубку взяв, бо товариш Дяченко пропускав у таких ситуаціях лише тих співрозмовників, які входили у давно складений і затверджений список.

— Синку,— мати дихала на вухо астматично і благально,— я б не турбувала тебе, але ж ми домовлялися до батька піти, на Байкове. Річниця ж якраз сьогодні. Двадцять літ як його нема з нами. Гріх буде не сходить...

Вона ще говорила, але Інокентій Вольфович вже поклав трубку. Вічно ці житейські справи трапляються у найвідповідальніші моменти. Проте нічого не вдієш. Треба йти.

5.

Червоне сонце сідало за Байкову гору.

Не встиг схаменутися, а вже й вечір. Отак і життя наше...

Інокентій Вольфович купив на трамвайній зупинці букет водянистих,

хімічного кольору жоржин, що пахли смертю, перевів подих і повагом, скорботно рушив зеленою цвинтарною вуличкою.

Що ж, мертві завжди хапали за п'яти живих.

Мати чекала його біля воріт. Сиділа на камені під старою крислатою липою, з якої осипався сухий цвіт, зовсім чужа, незнайома. Маленька, згорблена тітонька у звиаріній кофтинці, спідниці в дрібний горошок, у поточеній міллю жалобній хустці — ніби насилу відчинила скриню і вилізла на свіже повітря подихати. А цей безглуздий шлюбний букет, знак вірності на грудях? Христова наречена!

Він заступив їй сонце, на якому гріла побожно складені руки, вкрите коричневим пігментом старості лице, і мати здригнулася:

— Нарешті, синку. Ноги вже не тримають. Спасибі, добрі люди помогли.

Він нахилився, міцно взяв її за худі плечики і поставив перед собою, критично озираючи з ніг до голови:

— Навіщо цей спектакль, мамо? Хіба у вас чого новішого нема? Чи подружкам своїм роздали?

Вона прищулилася, немов од удару, бо знала, як він ненавидить цю зервечку сірих летючих мишей, що шкряботять вечорами в їхні двері. Збираються на молитву у загадковому будиночку, де виводять псалми на мотиви сучасних шлягерів тремкими старечими голосами. Але й залізну, фанатичну віру в свою правоту він все-таки успадкував у матері — так вона затято, вперто підкопилила сухі вуста:

— Нове я на смерть бережу...

— Знову? — скипів він, озираючись. — Почнивається? Та ти ще всіх нас переживеш. Не ганьбила б мене перед людьми. Скажуть, на рідну матір жаліє.

Вона опустила голову, знишкла, але вперто хитала своїм гострим пташиним носиком, одвойовуючи куточок для якихось своїх думок:

— Одірвала тебе од роботи, сину? Ти вже вибач матері, скоро не буду... Батько сеї ночі до мене приходив, кликав. Жалівся, що зовсім одцурався ти його.

— Забобони це все! — неласкаво спинив її Іннокентій Вольфович. Не вірив він у все те потойбічне життя. — Давай сюди кошіль, понесу. Нащо знову стільки харчів набрала? Баб кладовищенських годувати?..

Бач, не забула. Не забула, не простила, що на батьків похорон не зміг піти.

Липа тоді одцвітала у дворі, медом пахло, на ніч гроза збиралася, тріпотіли вогники свічок; байдуже лежав батько на столі, склавши руки на грудях, бо все вже зробив на цьому світі. Снували квартирою чорні бабці, раз у раз схлипуючи, на кого ж це він сім'ю свою покинув, важкий дух панував у кімнаті, бо цілий рік згасав батько од страшної хвороби: за цей час і прибрали матір до рук добровільні сусідині помічниці — обмивали, розраювали.

Никав тоді Кеша з кутка в куток, не знаючи, як і сказати про це матері, бо хоч на коліна падав — не треба цієї попівщини, давай краще громадянську панахиду відправимо, із промовцями від ритуального бюро, та лиш фанатично стискала на ті вмовляння сухі вуста мати:

— Грішний був при житті, а бога не вірив, твоя правда. Але господь всемилостивий, він і грішних своїх овечок прощає. Молитися за нього будемо.

І стікав холодним потом Кеша — комсомольський активіст, лідер курсу, ідейний борець із всілякими забобонами, лиш на мить уявивши себе на цій архаїчній церемонії. Сяє сонце, іде попереду бородатий батюшка в ризі, вимахуючи кадилом, плентаються позаду кілька бабусь та дідків із хрестами та корогвами; читають по Біблії над розверзнутою могилою за упокій душі, а він, майбутній фізик-теоретик, який зна, що душі в природі нема, а всяка віра в неї попахує буржуазним ідеалізмом, ховається в юрмі цікавих, опускає очі, щоб не дай бог ніхто його там не засік.

— Ти ж розумієш, мамо, я сам з цим у себе на факультеті борюся. Я не маю права себе скомпрометувати,— він по-синівськи обіймав її за плечі, зазирав у невидющі очі.

Але вона не могла збагнути:

— То ти, синку, не хочеш батька в останню путь провести?

Хіба знала вона, що її активний син саме завтра мав розглядати на засіданні комітету комсомолу справу двох молодят, які хрестили свого первістка у маленькій церквиці на околиці міста, не сподіваючись, що списки, за давно відлагодженим порядком, незабаром надійдуть у деканат. І що він сам повинен бути непримиренним до отих любителів романтичних пригод, які наївно вигадували, кому краще служити — безвір'ю чи вірі, бо хоч всі ми на словах войовничі атеїсти, та в кого не шкребнеться думка — невідомо, є той бог чи нема? А тому про всяк випадок нехай дитина буде хрещена. Він мав вилити усю свою непримиренність на цих юних пристосуванців, які своїм вчинком ганьбили нашу науку та ідеологію перед служителями культу, і домогтися, щоб цим святим душком у його організації й не пахло.

А гарно він виглядатиме, коли через тиждень такий список увічнить і його прізвище? Негайно знайдеться і на нього погана мітла — і вилетить він услід за отією парою з комсомолу та університету. А з іншого боку: як не провести батька, що люди скажуть? Усю ніч гризло його сумління, однак на ранок він звівся блідий, та рішучий:

— З батьком я попрощаюся тут, а на кладовище не поїду. Мені ще треба жити...

Нарешті мати, здається, зрозуміла його, бо глянула, мов на порожнє місце. А затим скрушно зітхнула:

— Роби, як знаєш. Бог тобі суддя, синку.

Похорон він пересидів на засіданні, де гнівно таврував шкідливі звичаї та їхніх носіїв у здоровому студентському середовищі. Хоч бідні носії й присягали, що то воля їхніх несвідомих бабусь, але справа молодят була тоді вирішена.

А коли Кеша повернувся із засідання — батька в квартирі вже не було. Блукав вітерець кімнатою, одхиляючи запнуте дзеркало, тхнуло дерев'яним духом од нової домовини, стояв посередині порожній стіл, закутані в чорне жіночки гуртом мили посуд та його, Кешині, кістки на кухні, зітхаючи та схлипуючи. Мати, закоцюбло поклавши руки на коліна, сиділа в моторошній кімнаті, де ще лежали на підлозі оці водянисті розчавлені квіти. Він спершу віддячив чорним тіням за труди, а потім подався втішати матір. Але вона не зрозуміла його душевних мук. Чого варто йому було стримувати себе і на засіданні здаватися діловим та енергійним, відчуваючи муки синівської совісті. Помітивши його в дверях, встала і невидюще пішла назустріч:

— Батька рідного одцурався? Та чи є в тебе душа?

Губи їй тремтіли, в очах клекотіла смола, пальці судомно здригалися.

Од несподіванки він позадкував — чи не збожеволіла мати на церковному грунті? Але одразу набилося в кімнату шамраючого жіноцтва, почали хапати її за руки, вгомоняти, тихо, тихо, ша, ц-сс, а далі вона й сама зів'яла, осіла, почала плакати:

— Бідна дитина. Хіба ж я не розумію, що тобі не можна. Партійним із цим, кажуть, зараз дуже строго. То я од горя, синку...

Він притис її збуджене тільце до грудей, гладив по плечах, втішав, дивуючись, чого це мати так побивається за батьком, бо знав уже, не маленький був, що мати його потихеньку ненавиділа — ласий був до спідниць, не раз до пізньої ночі чекала та смирно плакала.

Не смерть батька її так потрясла, а смерть всього свого життя.

Отак вони повільно йшли з матір'ю центральною алеєю, де височіли в розкішних квіткових газонах гранітні пам'ятники різним знаменитостям міста — державним діячам, артистам, військовим, науковцям, письменникам. Усі ті пам'ятники навіть по смерті знали собі

ціну і зверхньо позирали на простих смертних, які почувалися в цьому пантеоні бідними родичами.

На роздоріжжі, за ритуальною залою, вони повернули в глиб кладовища.

За духовною аристократією почався купецький квартал — стояли незграбні каплички з такими пухкими янголятами, що їх хотілося ущипнути за сідницю, вилискували золоті написи, а фото в овалах вгадували шлюбні, над двоспальними ліжками.

Трохи далі розпочався різночинський квартал. Пірамідки із зірками, стандартні залізобетонні прямокутники, металічні хрести, схожі на телевізійні антени, убогі міщанські могилки, обкладені кухонною плиткою.

Це був найстаріший київський некрополь, місто мертвих, відділене од живого лише трамвайною колією. Серед його мешканців панували ті самі чини, ранги та пільги, як і серед живих. І виявився наївним ідеалістом той, хто сказав, що смерть усіх рівняє.

У тихому куточку під високим мідкуватим кленом чаїлася й остання батькова квартира. Проста, земляна, поросла хрещатим барвінком, із старосвітським хрестом у головах, чорним, дубовим, де виднілося лиш ім'я раба божого та дві короткі дати — народження і смерті.

Був собі чоловік — та й нема. І не лишив по собі ніяких славних справ, за які б його шанувало людство.

Рипнула хвіртка, впускаючи їх у засаджену ще не розквітлим морозом загородку, де світився білим анемічним світлом шипшиновий кущ, бо навіть сортові троянди хутко вироджувалися на цьому пісному грунті. Стояла тут і струхлявіла лава з рундучком, в якому мати тримала сапку без держака, лієчку та засохлу банку з фарбою.

Чекав своєї черги і другий, рівний земляний прямокутник, де теж синів барвінок,— місце для матері. Вона вдячно глянула на сина аідстоян-такн у запеклому скандалі з новим директором кладовища, мордатим сільським хамлом, яке намірилося спродати могилу землячкові. Розвелося в місті цих петюньків, скрізь один одного протягують, міністри двох слів по-городському сказати не можуть...

— Оце і все, що моє. Спасибі тобі, сину.

Він знову скреготнув зубами, спалахуючи, бо останнім часом усе дратувало його в матері: і довгий погляд у спину, коли він працював у кабінеті, вікно, так вона з ним п р о щ а л а с я, і незрозумілий фанатизм, з яким вона одстоювала істинність смішних забобонів,— то їй голі сняться, то горобець у вікно стукне, то заміж її старці кличуть, правду кажуть, старе що мале, а найбільше її богомільні подружки допекли — сядуть рядком на кухні, наче ворони, і бубонять, де батюшка гарніше читає, кого в чому ховали та скільки народу на коливо зійшлося.

— Здрастуй, батьку наш дорогий. Чуєш, прийшли ми до тебе...

Мати серйозно вклонилася могилі, ніби й справді її могли там почути, і він мало не закричав на все кладовище — господи, одкрий їм очі, та немає нічого після смерті, тільки вогка яма, коріння, що проростає тобі між ребер, хробаки, що угвинчуються в ніздрі. Нещасні, тисячі літ дурять вас потойбічним життям, бо безсмертними стають при самому житті, а не після смерті. Але де цей жорстокий реалізм, з яким кожен у душі згоден? Скажіть, чого ж усі так смерті бояться, коли за нею кібито чекає всіх праведних, а кожен вважає себе праведним, райське життя? До раю не хочете? Чи ями боїтесь?

Він важко сів на лаву, щоб заспокоїтися, вийти з того лихоманкового стану, який супроводжував його кілька останніх літ,— нічого, анічогісінько не зроблено для безсмертя, і бездумно дивився, як виймає мати зів'ялий оберемок васильків з банки, вихлюпує жовту дощовицю, виконує заведений ритуал, абсолютно нічого не думаючи, бо сліпа віра замінила їй істину, і так матері, певно, жилося легше, ніж йому, атеїстові, нещадному до себе.

Але сідало соице за гору, нривавлячи стовбури дерев, иа нущі падала перша роса, важкий дубоаий хрест стояв па батькоаій могилі, де лиш даі цнфри увійдуть ненадовго у літопис життя, а затим і вони забудуться, підуть під ніж бульдозера.

Ні, не хоче він помирати маленькою людиною, піти безвістн, ян цілі села й містечна пішли, аін жити хоче, иетлінності, аи чуєте — безсмертя!!!

Увімкнулася лампа на столі, засвітилось маленьке вікно у дерев'яному флігелі, що виходило на опоряджений гранітом будинок аидатних діячів тв аченнх. Він зноау буа удомв, в їхньому флігелі, колишній двірницьній, де провів юність, де нависаа над дахом високий америквнський клен, що звсипвв восени двір вертольотинвми,— сидів за столом, читав підручиин.

Але аже рипіли даері, входпа до кімивти знадвору його аеселеньний батько, дядьно Волин, як його ивзивали всі у дворі, моа хлопчнка, бо аін тут був на побігеньках — полагодити кран, одремонтуаати меблі, внрутити лампочки а люстри; діячі та вчені були безрукі. А по асьому аін ішов на нухню, де хазяйка налиаала йому за труди,— «благодарствую».

— О, асе вчишся,— пуснав аін на порозі тютюнові нільця, пронизуючи їх струменем того ж диму, майстер на асю губу,— як його Кеша зневажав. — Не хоч бути, як тато? Вченим хочеш буть? Та я, коли хочеш знвть, академік у своєму ділі! — він гупав себе в груди.

Кеша вперто кнваа головою, бо не знати, що зробив би своєму номпвпійському батьнові, який знову нахвалявся у дворі перед скептичними дружками, що првцює у Верховній Раді, в Мвріїнсьному палаці, де його асі поаажають і навіть директор тисне руку. Так, він спец стврого гарту. Дружки протирали йому лаау його ж таки кепною: «Може, присядеш з нами?»

— А одного разу,— аін гинаа,— перед аійною мене иааіть у Кремль викликал., до самого Сталіна!

— Та ну? — робили круглі очі дружки.

— Щоб я так жив. Самому Сталіну паркет натирав!

— Ну, тоді, Волину, з тебе пляшна.

Поаернуашись після таких байок додому героєм,— і заідки у нас цей потяг тертися біля безсмертних,— батько любив погоаорити з Кешою «за жисть». Вчив його того хитрого, чого сам, колишній безпритульний, астиг навчитися у житті.

— Ти, сину, у аерхи ие лізь. Подалі аід начальстаа, поближче до кухиі. Бачив я різних, було, й не помітить тебе, наче таргана, переступить. А як почалося — усім у палаці завсміхалися, до вахтерок зуби шкірили. У оитому будинку віннв щовечора гаслн. А мені байдуже, усіх пережиа. Голоане що? Головне — в апараті прилвштуввтися. Начальники приходять і йдуть, а ми, а п а р в т ч и н и, лишаємось. Та й снажи — де ти бвчив розумного иачальника? В усьому поані профвни. Поки апаратчик їм не підкаже, кому і як бумагу аиправити, якні закон застосуватн, то вони мов діти...

Але Кеша опускав очі, закушуваа губу, ие хотів бути таним, ян батько, хитрим твргамом на багатій кухні, що саоїх хвзяїв пережив, хоч це й сирввді була вигідна нірна у буремному житті. Соромився аін батька — крізь зуби цідив у школі, що його татусь десь там працює у Маріїнському, не уточнюючи ким, але так аиходило нваіть переконливіше, бо кого ціквило це у їхньому нласі на Липнвх. Нікого додому не водив, щоб не знайомити. У асіх батьнн були фронтовнками, нв свята одягали ордени та медалі, а його і війну за піччю пересидів, хитро крутячи дулі аеликій політиці. Вічну мвв професію, звввжди був потрібен при дворі. Яна б влада не булв за вікном, знвв своє — амочвв мішковину а рідку пахучу мастику, розмазуввв її по збірних парнетах із чераоного дереаа, ченаа, поки висохне, надівав на ноги даі щітки і натирва сонячні зали для прийомів, ковзаючи дзеркальною поверхнею, мов жук-плавунець. А вечорами а ті ошатні звли, принрашені помпезною ліпниною, збнралися твні ж прості трудящі, як і він, инні нвродиі обрвиці. Прості свинарки, шахтврі,

пастухи, ткалі кружляли у віденських вальсах, фокстротах і танго з відомими державними мужами, академіками, льотчиками та композиторами. Батько приходив додому пізно вночі, веселенький та заслинявлений, обмазаний в жіночу помаду, й притягував повну сумку недоїдків зі святкового столу — бутербродів з ікрою та баликами, заливної осетрини, екзотичних ананасів, цукерок з лікером...

— Пий, гуляй. Нам, апаратним працівникам, повна лафа. Наче при комунізмі живемо...

А на ранок ховав од насупленої матері рачі очиці, пив соду з ножа і кляв усіх тих гостей, які тебе за людину не мають. Видно, в глибині душі заздрив.

Саме тоді, влітку, коли він перейшов у дев'ятий, до їхнього двору в'їхала новенька. Одержали квартиру в академічному будинку. Золотокоса дівчина вразила двір нікому ще не відомими синіми «техасами», великими синіми очима та балетною ходою — спинка як струна.

Скоро вже всі знали, що батько її кілька років був послвнцем республіки в ЮНЕСКО, видатним вченим-епідеміологом, який поширював наш досвід боротьби з лепрою в африканських країнах. З-за кордону вони привезли кілька контейнерів добра, в якому шикували мати з дочкою, а також небачену семиметрову машину із квадратним решітчастим радіатором — «мерседес».

Золотокосу задаваку, яка з усіма зустрічними спершу намагалася заговорити з англійським прононсом, їздила в школу на батьковій машині, помітила вся чоловіча половина двору. Однак навіть відчайдушні шибайголови лиш потилиці шкребли — це був не їхній рівень. Тільки Кеші вона сама двічі всміхнулася — одного разу, коли він смагнув у вікні з книжкою, а другий — коли робив на перекладині «сонце». Незважаючи на маленький зріст, він був жилавий, чіпкий і мав прізвисько «Золотий». Його трохи побоювалися — образ не прощав, носив терпужка у бобці, свистів так, що голуби каменем з неба падали, мав незаперечний авторитет навіть у шпани.

Ці дві усмішки він пригадував ночами, саджав, наче метелики, то на праве, то на ліве плече, боячись здмухнути.

Однак все навік зіпсував батько.

Якось після короткого літнього дощу, коли за столик знову виповзли доміношники, а Кеша та його довгоногий рудовусий Волик у майці на голе тіло ліниво вибивали килим, до двору в'їхала забрьохана машина небесного перламутрового кольору. Відчинилися дверцята, і на тротуар вистрибнула вона. На золотому волоссі віночок з польових васильків. Затим з'явився і батько — молодий ще, енергійний чоловік у чорних вузьких окулярах та нейлоновій сорочці, тримаючи в руках кошик із грибами. Академік побуцав скати, оглянув брудне вітрове скло, оцінив ситуацію в дворі і пальцем покликав саме його батька:

— Шановний, можна вас на хвилинку?

І батько побіг, мало не ламаючись у попереку, ледь не падаючи на той оклик.

— Розумієте, шановний, мені ніколи, завтра треба доповідь в Академії робити, а ми забарилися на дачі. Чи не змогли б помити мою машину? Я вам добре заплачу.

І він посміхнувся білозубою посмішкою американського ковбоя із «Чудової сімки», якому все на світі можна.

А його Волик зігнувся, вклонився, показуючи худий волосатий карк, всміхався на бік жовтими кінськими зубами:

— Ми все зробимо, Ярославе Пилиповичу.

Повернувшись до синів, він одразу розкомандувався:

— Кидай це, біжи до матері та попроси ганчірок. Спитай, десь там у мене новенька майка була. А я до двірника за шлангом мотнусь. — І підморгнув. — Чеками, кажуть, платить. Велика людина, з усього видно — далеко піде.

Дівчина стояла, встромивши руку у напнуту задню кишеньку, насмішкувато спостерігаючи за цією чеховською дворовою сценкою, де все було в порядку речей.

І тоді Кеша насупився, відчувши себе людиною четвертого сорту, прислугою з флігеля. Вогнем спалахнуло руде лице, і він ненависно кинув добрякові-батьку:

— Ти як хоч, а я служити у них ніколи не буду. Не наймався.

Незалежно витяг з теніски папіросу, зухвало прикурив на батькових очах і рушив у темний під'їзд, насвистуючи популярну серенаду Сонячної долини, похитуючи вузькими стегнами, немов ковбой, хоч у місті йому робити було абсолютно нічого.

Після крутої розмови з батьком, який похнюплено сидів на кухні, Кеша до півночі крутився в ліжку, уявляючи, як це він виходить з машини, бо слуга народу, обранець долі, киває пальцем і до нього біжить зігнутий доміношник у майці на волохате тіло, підморгуючи друзям, вважаючи, що вельми мудро влаштувався в житті — од усіх начальників перепадає.

Світив у вікно місяць, літали кажани, немов його темні бажання, де-не-де горіли вікна в академічному будинку, сиділи там у домашніх кабінетах висуванці народу, міркуючи за нього, возвеличували роль простого трудівника — творця історії.

Чому вони там, а він тут?

І Кеша, проаналізувавши ситуацію, вирішив, що сам має досить залізної сили волі, щоб із себе, маленької людини, зробити велику, навчитися говорити такі правильні слова, які стають гаслами і оволодівають масами.

Усі шляхи у нас для цього були відкриті. Це було навіть глибоко патріотично. І він тепер ясно згадував жовчні батькові розповіді про малограмотних п'ятисотенниць та передових шахтарів, що, крім відбійного молотка, нічим керувати не могли, двох слів зв'язати не вміли, а, як розводився після банкетів батько, керували державою, виконуючи тихі поради апаратних клерків — куди ступити, за що проголосувати, що підтримати бурхливими оплесками, які переходять в овації. Він не знав, хто вони такі, але здогадувався, що ніяких особливих талантів не мають, хоч і наділені державним правом керувати собі подібними.

У всьому цьому була якась непосильна загадка: чому, за яким збігом одна проста людина здіймається на вершини, а друга, така сама, лишається осторонь цих вертикальних процесів — натирає собі підлогу, і квит.

Треба було пійняти систему.

Все почалося з дрібнички.

Одного пізнього вечора на початку осені, Кеша тоді вчився в дев'ятому, батько причвалав додому добряче напідпитку і став у дверях, нервово посмикуючи віком.

— Ви чули? Анекдот! — його чогось тягло на сміх. — Федька Підземельного призначили до нас головою постійної комісії по зв'язках з іноземцями.

Кеша, який тоді мріяв стати вченим і посилено зубрив англійську — міжнародну мову спілкування науковців, нашорошив вуха: який з того можна мати зиск?

— Та я з цим Федькою,— раптом дзвінко гупнув себе в груди батько,— курити починав у яру, німецьку ми там пасували. Він не те що шпрехати, рідною мовою трьох слів докупи стулити не міг, тільки киває, було, із розумним виглядом. Ви тільки подумайте: Федько — начальник! Хе-хе. Та його ж завтра звідти кишнуть...

Але, всупереч батьковим прогнозам, Федько так поставив роботу, що його відзначили навіть у ЦК. Самородок, організаторський талант... Він оточив себе спеціалістами, які готували йому довідки з будь-якого питання, влаштовував дипломатичні прийоми так, що іноземці плакали на його грудях: рус водка — карашо!!!

Звідки і як виплив той Федько — ніхто не знав, але батько туманно натякав, що в того десь нагорі «рука», інакше б його і на поріг не пустили. А той брав усіх своєю широкою народною натурою, і батько ніби оцет пив, переповідаючи, куди Федька сватають.

Навесні, коли пустив буйні пагони клен у дворі, з'явилися хрущі, батько приволікся зі свого палацу, ніби з хреста знятий, і трагедійним голосом мовив, що Федька, він прикусив язика — Федора Івановича Підземельного призначили заступником міністра по науці, кажуть, хороший о р г а н і з а т о р.

— До мишей кинь, він і мишей організує,— жовчно засміявся батько.

Чи не з того часу взялася точити його ота страшна хвороба, од якої він худ і жовк, мало їв, але багато пив, перестав виходити у двір, а одразу після служби залягав у ліжко догори рудими вусами.

Саме той легендарний Підземельний заронив у юну душу просвітлення, що не обов'язково бути спеціалістом, а досить вміти усім на світі к е р у в а т и.

Можна бути цілковитим невігласом у частковостях, зате генієм у загальному.

З одного тіста були зліплені його Вовик і цей Підземельний, але один процвітав, а інший тихо стогнав, зарослий щетиною, у своєму флігельку...

Мати поливала барвінок із бутля, скородила вологу грядку, вибираючи сухі бур'янці, цілком втішена роботою,— вона чинила добро, хоч маленьке, крихітке, мізерне, але добро,— і їй було в цьому золотому сні набагато легше, ніж йому, бо знав він надто багато, важкий камінь носив на душі, а через те заздрив усім ідеалістам, які бажане видавали за дійсне. Не вірив він ні в потойбічне царство, ні в майбутнє.

Після тієї історії він почав осягати механізм, що висуває на керівні посади кращих синів та дочок народу. Хто вони були і як висувалися — про це ніхто не говорив, та й самі висуванці про це, мабуть, навіть подумати боялися, але процес ішов і був цілком природний, просто звинутий покривалом соромливості, як велике таїнство.

І Кеша потихеньку збагнув, що не треба так ретельно готувати уроки, зубрити хімію чи фізику, а досить виявляти г р о м а д с ь к у активність. Брати участь у всіх шкільних заходах, виступати на зборах з ініціативами, таврувати ледарів, випускати стінівку, частіше бігати до учительської, щоб порадитися зі старшими товаришами, і тоді тобі ставитимуть кращі оцінки, твоє прізвище першим спадатиме на думку, коли треба буде називати кандидатів на висування до вищих комсомольських органів, а комсоргом школи він вже встиг стати.

А головне, і це дивувало найбільше, всі добровільно, лінно віддають тобі п'янке право керувати ними, всю відповідальність, ще й дякують, що не на них ті обов'язки. І ти вже не такий, як усі. Вищий, авторитетніший, бо тобі довіряють те, що рядовим товаришам знати необов'язково, вже не просто Кеша, а маленька державна людина, майбутній Інокентій Вольфович. Нині на тобі замикається вся шкільна комсомольська організація, ти її живе втілення, а далі будеш втіленням щораз більших і авторитетніших організацій, від чого і авторитет твій відповідно зростатиме. Ти людина-організація, людина-колектив.

І не треба мати різних специфічних талантів, знати якусь науку до черв'ячних глибин, досить мати універсальний, найрідкісніший талант у суспільстві — талант керувати людьми, очолювати й акумулювати найрізноманітніші думки і, правильно сформулювавши в карбованих гаслах, повертати їх назад, у маси — як керівництво до дії.

Кеша саме складав останнього іспита на фізмат до університету, з жахом відчуваючи, що зараз провалиться, кар'єра його лопне, не розпочавшись, коли до аудиторії збігла методистка, кивнула на нього екзаменатору, і в списку навпроти його прізвища з'явилася маленька

пташечка. Бородатий доцент майже нічого не питав, лиш скривився на дорогу:

— Чого ж ви мовчали, що активіст. Великому кораблю — велике плавання.

Вийшовши з університету, він голосно, на всю вулицю засміявся. Він геній, він зробив у нашій науці найепохальніше відкриття! Він буде просто всім керувати!

І невже ніхто не помічає, що це так просто? Справді, риби живуть у воді, але не знають її формули.

Те, що він одкрив самотужки, як виявилося, буйним цвітом квітло у тодішньому навколишньому великому житті. Газети та радіо наввипередки вчили робітників та колгоспників, як і в які строки сіяти озимі і варити сталь. Невідомі порадники в передовицях очолювали всю велетенську роботу народу, даючи магістральні напрями і вимкаючи в тонкощі. Науковців учили, як розвивати велику науку,— наполегливо, цілеспрямовано! Письменників, як писати книжки, гідно оспівуючи величні звершення.

Бідний батько!

Він передчасно пішов з життя зі своєю убогою середняцькою філософією в золоту пору, коли ті, хто був ніким, ставали всім.

В університеті юного Інокентія, вивчивши анкету, одразу обрали до комсомольського бюро, а затим висунули кандидатом у депутати райради, оскільки за всіма параметрами він підходив: син робітника, шкільний активіст.

Трохи рудий, але це нічого, як доброзичливо сміялися на всіх комісіях,— ми не формалісти.

І він одразу пірнув у той паперовий казан, а випірнув звідти втричі сильнішим, ніж був. Його курс став ініціатором кількох почипів, тільки забувався старий, лунав новий, тут достроково проходили атестації, відгукувалися на всі заклики. За дзвінкий голос Кешу почали запрошувати від університетської комсомолії на різні урядові заходи, де він рапортував з трибуни про звитягу молодих сердець.

А коли дізналися, що він не взяв участі в релігійному обряді похорону батька, то гідно оцінили політичну зрілість та громадянську мужність. Тільки одна викладачка етики пильно вдивилася в його палаючі очі і похитала головою:

— Ну, Інокентію, ви далеко підете. Я, чесно сказати, вас боюся.

На це він пригладив золотий чуб і значуще мовив:

— Радянський вчений не може стояти на хибних ідейних позиціях.

На той час він уже почав розуміти, що по громадській лінії у нього може виявитися занадто багато прудконогих конкурентів у костюмах-трійках. Треба було сунути в науку, де причаїлися колишні енергійні діячі, боячись, що їм згадають старі гріхи, а нова генерація виявилася надто вузьколоба та аполітична — копалася собі в окремих напрямах та деяких аспектах.

Треба було заявити про себе.

До загородки, шелеснувши кущами, несміливо дибали дві старі бабці з ковіньками, кутулячи беззубими яснами. Спинившись, вони захрестилися:

— Царствіє йому небесне, хороший, видать, був чоловік. Такого сина виростив. Часто вас тутечки бачимо.

І мати одразу ожила серед своїх, дістала з кошеля вузол, вийняла заїдки частування — проскурки, яйця, рисове коливо, пляшку кагору. Бабці м'ялися, але зайти не наважувалися.

І тоді встав він:

— Мамо, ви тут погомоніть та їдьте додому, а я ще пройдуся, подумаю. Може, до своїх навідаюсь...

Сказав і сам здивувався: ніколи не виникало в нього такого бажання.

Проминуаши бузнові хащі, якими потроху заростало старе кладовище, він вийшов на новішу ділянку.

Де ж це воно? Ага, в третьому ряду. Він спинився біля ще свіжої могили, де й пам'ятинка не було, лиш вицвілі, нимиті дощами паперові вінки із срібними літерами. Чорнило на фанерній табличці розпливлося — ледь можна було розрізнити прізвище.

Тут буа похований бідолашний Розум.

Самотній геній, який так бездарно пішов у небуття, не лишивши по собі й сліду.

Тоді, на третьому курсі, коли Кеша anрішна пробити собі шлях у велику науку, він зробив ставку на Розума.

Той був трохи не від світу цього. Тонкий, із довгим світлим волоссям, наче кульбабка на аітрі. Подме дужче — і нема її.

Розум завжди жив у своєму трохи ірреальному світі, носився з фантастичними, напівбожевільними ідеями в усіх галузях науки й техніки. Одну його ствттю про застосуавння теорії великих чисел у економіці надрукував поважний москоаський журнал, а потім перекладено за кордоном.

Генератор ідей.

Саме його маа на увазі Інокентій, коли задумав організувати на факультеті студентське науково-конструкторське бюро, яке б укладало з підприємствами угоди на «розшивання вузьких місць». Такий зв'язок науки та виробництва маа бути неодмінно поміченим і відзначеним. Не лишився б у тіні і молодий енергійний керівник студентського колективу, що зумів організувати талвнти,— він дістав би змогу лишитися а аспірантурі і поставити асе на науковау основу.

Розум охоче погодився на такий розподіл праці.

Щоправда, у Розума траплялися різні заанхрення. Спершу він захоплювався небаченим абстракціонізмом, що, на його думку, добре ілюструввв теорію симетрії. Цей абстракціонізм Інокентій всіляко лаяв з уніаерситетської трибуни — така тоді розгорталвся політична кампвнія. Далі став стилягою — носна вузенькі штанці, переписуавв у барнг рок-н-ролп на рентгенівських знімках і аечорами крутнася біля ресторанів.

Розум взагалі мав дивний потяг до всього нового, офіційно не визнаного. Студіював англійською підручник лженауки кібернетики, написаний буржуазним адептом Норбертом Вінером, через що в комітеті комсомолу про нього розпитували різні товариші.

Але Інокентій вляв Розума під свою батьківську опіку, з божевільних ідей виловив одну раціональну — моделювання розкрою тканин на шввцькій фвбриці, що обіцило величезну економію сировини, а відтак засадив за роботу Розума, пильно контролюючи, щоб він не втік до своїх стиляг.

І раптом все мало не полетіло шкереберть.

Інокентій закохаася а ту саму звдаваку, золотокосу Оленьку, дочку члена уряду, яка вчилася на романо-германському...

Він заспокоюаав себе тверезими розрахунками, але насправді почувався як бідний телеграфіст у романтичній історії з гранатовим браслетом.

Після занять, замість того щоб бігти на чергове засідання, де народжувався новий почин, він стовбичив під колонами чераоного корпусу, чекаючи, коли вона переходитиме дорогу,— аже коротко стрижена під хлопчика, певна своїх дівочих чар, вона не опускала очей, а всі машини гальмували перед нею.

Наче прив'язаний мотузкою, він рушвв за нею, ховаючись за квітучі бузкові кущі, щоб не виддати нікому своєї звичайної людської слвбості. Це могло йому дорого коштувати, він ще не зробив себе. Однак невідомий

інстинкт вів його по дівочих слідвх, не слухаючи тверезого глузду; буитуаало ображене самолюбство, та нічого з собою адіяти ие міг.

Кеша лаяа себе за полохливість, бо з усіма іишими дівчатами діяа коротко й ясно, гамуавв життєві потреби, але тут було щось інше — іиший світ. Він приструнчував свої ліричні почуття, смішно було — якнй з нього лірик. Стривайте, от аін себе покаже, тоді...

А поки він блукав за нею містом, аечорамн дивився на її освітлені аікпа, скептично не вірячи, що такі дівчата можуть бути йому доступні. І, як метеликн, ловив згвдки про ті далекі дві усмішки. Адже могло бути, могло.

Одного вечора все аирішилося само собою.

Олеиька звернула в грвиітну арку ив Енгельса, де завжди туркотілн голубн, він, постоявши хвнлину біля кіоскв, рушив слідом, вле тільки-по ступнв за колону, як тицьиули його гострим під ребра:

— Гамвнець або життя.

Од несподіванки він укляк. І тут позаду весело засміялися:

— А ти, виявляється, боягуз.

Це була вона, Оля, що тикала йому в бік лінійкою.

— Тн чого за мною по п'ятах ходиш? Шпигуєш?

Навіть у сутінках стало видно, що він густо почервонів, зам'явся, схоплений на гарячому.

— Я не шпигую. Просто нвм разом додому.

— Розказуй! — задерикувато піднесла вона свій пвсмішкуватий носик. — Признайся краще одразу: закохався?

Якоюсь тварниною мовою аін почав відпікуватися, поліз у філософські матерії, але вона бачила його наскрізь:

— Кажи, ие соромся.

Він мовчки кивиув.

— Дввно б так. От що. У суботу моїх фазе еид мазе не буде адома, нв прийомі, приходь, потанцюємо.

Господи, як він готуаався до тієї суботи. Читав класиків, щоб сяйнути ерудицією, одяг двобортний костюм, купив квітів на Бессарабці. А головне, заздвлегідь підмовнв Розума піти з ним за компанію, бо хтів на його тлі показати себе керівником і вчителем цього легковажного розумника. Одиак асе сталося навпаки.

Він сидів у кутку і стввив ив програвач иатурвльні штатівські платівки, якихось розгнузданих Преслі, Чака Беррі, Левіса, Челентано, а в кімнаті гоцали відчайдушний рок-н-рол, од якого і мертвий би на місці не асидів.

Але він всидів.

Та його стійкість до отрут не оцінили. Оля і Розум негайно знайшлися в цьому розгардіяші, мов діти в пісочнику, взялися за руки і почали виробляти таке, од чого всі інші запрошені померхли.

Засапввшись, аони розрізали навпіл кавуиа, видовбали його ложками, нвлнлн туди дешеаенького студентського вина, пили його, мов воду, нвзиваючи иевпоі музичним словом — крюшон, яке в них дома ніколи не лунвло, було Кеші чужим.

Настінний годинник вибив дванадцяту.

— А тепер хто заради дами стрибне з шостого поверху? — раптом запропонуаала Оля, рокоаим зором дивлячись саме на нього, Інокентія.

Кеша мляво ворухнув плечима — він у твкі ігрн не грає, його життя потрібне иароду.

І тут на балкон вискочив баламут Розум, примірявся, встрибиув ив поручень, послав Олі поцілуиок рукою і шугиув униз, тільки сорочка пухирем роздулася за спиною.

Всі оніміли, наче в жахному сні, чекаючи гіпсового удару об асфвльт.

Але Розум, мов білка, розпластаася в повітрі і кінчиквми пальців упіймав гілку вмериканського клена, що звисвла просто під вікном. Гойднувшись із тарзанячим криком, аін переплигнув на стоабур й за хвилину підиявся нвгору ліфтом.

І, звісно, став героєм вечора. Оленька не відходила од нього, а Інокентій в усьому звинувачував піджак та краватку, що сковували його і робили нездатним до таких польотів.

А вночі, на самоті перед дзеркалом спробував розучити кілька колінець рок-н-ролу, але виходило кострубато, дерев'яно, без іскорки.

Через три дні Кеша вже рішуче викривав в університеті групу стиляг, розкладених музикою товстих, власноруч, привселюдно розрізав на Розумові дудочки, створюючи собі реноме борця з всілякими «ізмами» в культурі, що товариші могли трактувати як заявку на рівну боротьбу з різними буржуазними ухилами та течіями в науці.

А затим у курилці довірливо шепнув Розуму, що він нічого не міг вдіяти — хтось написав анонімку, і тому він змушений реагувати.

Вистачило тоді Інокентію гуманізму, залишили кандидата в самогубці студентом, обмежилися строгачем, але Кешине заступництво покрилося славою, яку принесла розробка на швацькій фабриці.

Його чуйність та організаторський талант помітили.

Ех, Розум, Розум. Не пам'ятаєш ти добра.

Та хіба не він витяг цього слабкодухого мрійника з його ідеєю ростової води із санепідемстанції, де той пробірки мив, до свого інституту, хіба не два лабораторії, не створював умов? Та ця божевільна ідея тільки завдяки його організаторській енергії, пробивним здібностям ожила, зіп'ялася на ноги і ось-ось мала завоювати світ... Проте не витримав Розум. Довів свій егоїзм. Не схотів ділитися славою, забрав усі секрети з собою в могилу, добре, хоч пробірку тієї води Інокентій зоставив собі. Надійно схована вона в домашньому холодильнику. Невдячний...

Інокентій Вольфович зітхнув у глибокій зажурі, поправив стрічку, бо поруч вовтузилась біля могилки жіночка в траурі, повернувся і пішов униз.

Там, біля центральної алеї, був і її пам'ятник. Скромна стела з білого мармуру, звідки глянули на нього в пізньому надвечір'ї довірливі очі, німо запитуючи — за віщо я тут, я жити хочу...

У нього зайшлося серце. Її він любив і досі, хоч були в нього жінки й робота, але все те було несправжнє, а безсмертне лежало тут.

І він чогось не міг уявити ними. Лежала під землею кришталева домовина, де спочивала нетлінна, золотоволоса в о н а, тихо всміхаючись у вічному сні.

Що тоді трапилося з нею?

Він зустрів її після пляжу. Вона спускалася в підземний перехід на Хрещатику, вся світячись набраним сонцем, а він рушив за нею слідом, ховаючись за колони, щоб вишпигувати, куди й до кого вона нині йде.

Вона зайшла в телефонну будку біля поштамту, кудись подзвонила, але там не брали трубку, сумно скривила носика, і тоді він бадьоро пішов їй назустріч, інстинктом відчуваючи, що ось його єдиний шанс.

Вона навіть зраділа йому, хоч не бачилися вони після тих подій майже рік — уникав її, боячся подивитися в очі. Сплеснувши долоньками, вона перебільшено жваво засміялася, заметушилася, гладячи його по голові:

— О, Золотий? Що ти зараз робиш?

І запросила в гості.

Так вони опинилися в її дівочій кімнатці, де пили дешеве вино, курили, а потім за вікном зірвався дощ, бо парило цілий день, вдарила справжня тропічна злива, що відділила їх од усіх на світі, ніби вони були на острові.

Тихо співав Преслі, вона стояла перед дзеркалом — засмагла, шоколадна, а він, непритомніючи, цілував її високу шийку, гриз, наче молоді яблука, груденята, вона дозволяла все робити з собою, жаліючи його, та думала про своє...

І крізь любовний флер він відчув це — не вся йому вона належала, лиш тіло її, а душа десь блукала, шукала когось.

Невже Розума, який на той час кинув університет і тинявся по місту,

заробляючи на життя тим, що вирізав моментальні силуети бажаючим на Володимирській гірці. Ця реалістична думка одразу зупинила кров. Він так нічого й не зміг, хоч вона по-материнськи пробувала допомогти йому.

Її тіло без душі було мертве, і він не міг себе примусити.

А вночі, прокинувшись од нестерпного бажання, вже гірко пожалів за цим. Аж завив од чорної люті на себе, бо не міг наздогнати у мертвому залізному лісі це божественне дівоче тіло, яке щезло од нього навіки...

Інокентій Вольфович прикусив губу, відчувши, як зболіло серце. Перший мороз хапав його — це надходила осінь.

Поволі, не озираючись, він подався до виходу. Сутінки робили листя на деревах жерстяними. Жодного звуку не лунало на кладовищі. Незнайома алея вела його між дедалі розкішніші пам'ятники, яких ніколи не бачив. І тут він зрозумів, що заблудився.

На старій липі висів ліхтар у сітці. З ями раз у раз вилітала жовта глина і м'яко опускалася на вилоги.

Могила сама себе копала.

Стримуючи жахне передчуття, згораючи, мов вішальник, од погибельної цікавості, він підступив туди і побачив на дні ями маленького горбатого чоловічка, який копав землю з кротячою впертістю.

Відчувши на собі погляд, чоловічок випростався, звів догори рум'яне недозріле личко, сточене якимось внутрішнім черв'ячком, мов падалиця, і підморгнув до клієнта:

— Місця собі знайти не можеш? Ось, хороша буде могила. Давай поторгуємося. Пам'ятника поставиш, ніхто мимо не пройде. Не те що десь у глушині.

Чоловічок дістав із закутка пляшку, одним ударом вибив корка і перехилив у себе:

— Чого думаєш, дешево візьму.

Інокентій Вольфович замотав головою, відчувши, як заїдає йому мову:

— Ні, не треба... треба.

— Хоч, загадку загадаю? — підморгнув йому веселенький горбун. — Ким став людожер, коли з'їв своїх тата й маму?

Інокентій Вольфович сполотнів, вже шкодуючи про свою цікавість, бо навколо була ніч, ніде ані душі, а горбун простягав до нього велику, мов лопата, руку:

— Поможи вилізти, чоловіче добрий. Ух-ух...

Далі буде

С. Галак. Будівництво Старинської греблі

Мирослав Немет народився 14 червня 1943 року в селі Малий Березний в сім'ї вчителів. Закінчив університет, тепер працює редактором книжкового видавництва.

Друкувався в місцевій українській пресі («Дружно вперед», «Нове життя», «Дукля», «Піонерська газета») та в колективних альманахах і збірниках.

Автор поетичних збірок «Полюси серця», «Прибої», «Світ в зелені», прозової книжки «Оповідання з-під гори». Нині друкується нова книжка оповідань «Останнє весілля».

МИРОСЛАВ НЕМЕТ

БАТІЖОК

Автомашина, або, як казав нянько, ве-тре-еска, нарешті показалася. Спустилася в село згори, з-поза Газдорані, на якій ще залишилися білі острівчата вчорашнього першого снігу.

Фецьо сподівався, що і вночі піде сніг, навалить його стільки, що можна буде взяти санчата і останній раз спуститися стрімким схилом Газдорані на саму Ровінь, але сьогодні сонечко так припекло, що можна було б навіть худобу на пашу гнати. Правда, якби Тарчулю ще наприкінці літа не продали якомусь сотакові з Гажина. Нянько кажуть — за пачку догану продали. Купець знав: от-от черга за ними, вже пакують свої манатки і все непотрібне складають у пелевню. Бачив, що навіть сіна не заготовили, тримають її, Тарчулю, тільки тому, щоб було трохи домашнього молочка, поки не переселяться, тому навіть довго не торгувалися. Бо хіба ж візьмеш її, корівку, у місто? Там житимуть у побутівці, високо-високо над землею, аж на сьомому поверсі, а щоб не ходити пішки, то вгору підніматимуться ліфтом. Натиснеш тільки на кнопку — і зараз же летиш вгору. Справді, жаль тільки, що Тарчулю не можуть взяти з собою, бо за нею найбільше бідкається мама. Та чи можна десь у світі купити такого молока? Відколи її продали, п'ють купче, та з нього ні сметани не назбираєш, ні смачненького масла не сколотиш. Жовтого-жовтого, ніби каченятко. То через неї, Тарчулю, мати так вперлася, що й до сьогодні не примирилася з переселенням у місто, постійно свариться з батьком — купи та й купи якийсь фундуш або хатинку в Стакчині або в котромусь близькому селі, бо я міщанкою не хочу бути. Батько було й пробував, ходив кілька днів бозна-куди, бо завжди повертався, коли Фецько вже спав, та пізно. Де щось і було, то вже інші купили, а тепер коли щось і знайде, то такі ціни набивають, що навіть позику треба було б брати та потім довгі роки сплачувати. Отому й залишилося одне — переселитися в побутівку, і баста. Так сказав батько, і баста. І баста тому, бо коли розходилося про якусь важливу справу, то потім тільки йому доводилося

відповідати за все. Якщо не вийшло щось — мама ні при чому. Вона тільки радила, а часто й погано.

Феньо вже кілька разів був з мамою в місті — допомагав чистити нову квартиру. Залюбки піднімався та спускався ліфтом, тому тепер, коли вони прийдуть жити в місто, він буде вже не новачком. Він знає, де натиснути на кнопку, як придати хід або зупинити ліфт. А мама цього до сьогодні боїться. Чи не все сміття з квартири, яку вона прибирала за різними майстрами, він на ліфті відвіз у великі бочки надворі. Йому навіть вдалося побачити, як оті посудини перехиляє величезна автомашина, всмоктує їхній вміст і відвозить кудись геть, за місто.

Тепер Феньо сидів на своїх санчатах, які він вирішив узяти з собою, і дивився то на маму, то на тата, які раптово зхсовалися, безпорадно забігали по подвір'ю, коли нарешті стало ясним, що ота ве-тре-еска — довгоочікувана автомашина — прийшла за ними. Старша сестра Юлка в п'ятницю прийде з Пряшева зі школи не додому, а в місто, бо вдома би нікого не знайшла. І він, значить, сьогодні вже буде спати не вдома, а в місті. Йому, дванадцятирічному хлопчині, ніхто не пояснював, що там, куди вони переселяються, буде його нова домівка, і коли він скаже — йду додому, то не в отой будиночок під Газдоранею, а там, на сьомий поверх у місті.

Донедавна він любив ходити і з мамою, і з татом в місто тому, бо там повно магазинів. Вони, мама або нянько, завжди купляли йому різні ласощі. Особливо йому смакувало морозиво, яке продають у кіоску біля «Геркулеса»,— отакого в Стврині не купиш. Одного разу, коли вони чекали на автобус, батько засидівся з якимось вуйком з Остружниці в близькому буфеті. У нього, Феця, були власні гроші, які заробив, збираючи малину, і за той час, поки батько говорив з отим вуйком, він встиг з'їсти стільки морозива, що потім цілу ніч і дальший день йому було погано, навіть лікаря до нього викликали. Та його тепер навіть не дуже радує, що одержали квартиру майже в центрі міста і до магазинів та кіоска з морозивом біля «Геркулеса» не дуже далеко. З вікна у кухні бачити Синицький камінь, на який старшокласники перед початком канікул щороку мандрували, але вколишні схили покриті лісом, і там, мабуть, ані на санях, ані на лижах не покатаєшся. А тут до Газдорані рукою подати. А захочеться йому покупатися в літню спеку — за гумном Цироха, за нею гаї та поляни під Магурою, а там всього досить: ягоди, гриби, чорниці. Та ще старі окопи, в яких і тепер хлопці риються та знаходять різні воєнні трофеї: патрони, каски,— він знає, котра німецька, а котра червоноармійська, нещодавно навіть заіржавлений автомат знайшли. Хоч і батьки, і в школі забороняли ритися в окопах, бо могли ж десь під землею залишитися невибухлі міни, але їх, хлопців, хто може втримати та встерегти? Відколи Юлка пішла вчитися в Пряшів, тільки Феньо ходив з Тирчулею під Магуру, тепер він там чи не кожен кущ знає. Набої, які він приніс із окопів, знайшов батько і кудись викинув, тому він не може взяти їх із собою в місто. А хотів він похизуватися ними перед хлопцями, з якими він відтепер буде жити і дружити на Сідлиську, бо там їх не відкопаєш. І кодильниці, які він готувався взяти із собою, нянько кинув у Цироху. Ото б вони дивувалися, як він вміє на них ходити! Перебреде на них через найпрудкішу бистрину без того, щоб хоч би підошви намочити. Та правду має нянько, тепер вони нікому не будуть потрібні, бо невдовзі отут така глибочінь буде, що на всьому світі нема таких кодильниць, на яких би її перебрести.

От і санчата батько хоче викинути, поламати, та Феньо не дав. Таких міцних санчат ніде не купиш. Дідо Количчик змайстрував їх з такого дерева, що шестеро сіли на них, а вони ані не заскрипіли. Ото майстер. Кажуть, що змайструє дідо,— то навіки. Отакі й санчата. Одного разу Феньо із сусідським Юрком не встигли вчасно загальмувати їх і з такою швидкістю налетіли на вербу, що довго не могли очуняти, руки й ноги

болнче потовкли, але санчата ані не надщербнлись. А Юркові, куплені в Снині, через кілька днів розсипалися, а майже дві сотні коштуаали.

— Фецьку, та біжи відчинити ворота, чому ти сидиш, як на гостині,— закричала раптом мати, коли на дорозі перед будинком зупинилася автомашина.

Фецьо з неохотою підаівся, та перш, ніж побігти до воріт, благально сказав:

— Мам, але скажете няньковаі, щоб і санчата ми взяли з собою, праада?

— Ой, хлопче, хлопче!.. Та ти тепер на санчата думаєш, боже мій!.. А чи не знаєш ти, де оце дерев'яне чудо помістимо?

— Це не чудо... — ображено сказав Фецьо і, відсунуаши санки абік, побіг відчиняти ворота. Виходить так, що нічого, що йому приросло до серця, він із собою брати не може, зі аського там або сміятимуться, або не поміститься а каартирі. Ніби санчата не можна було б тримати на балконі або в пивниці. Тарчулю а пианицю не схоааєш, це праада, бо вона там би не помістилася, а курей аони в останньому часі всіх аирізали, і порося передчасно зарізали, тільки кілька днів тому нянько вивудив коабасу та солонину. Але щоб санчата комусь заважали...

— Якось, газдо, не дуже охоче відчиняєте аорота,— закричаа, зупинивши автомашину на дорозі, аодій, і сам, вистрибнувши з кабіни, подаася допомагати Фецьові відчинити наастіж оба крила аоріт, щоб аипадково потім не зачепити кабіну або кузоа. Ворота воротами — їх і так невдовзі не буде, за автомашину ж він відповідає.

— А помічникіа де маєте? Я би радо допоміг, але, знаєте, так мені недавно стрикло а крижах, що навіть добре випростатися не можу. Лукшових переселяли, а я їм кажу: оту стару скриню не беріть, бо аона ані в ліфт не поміститься, ані через даері в квартиру її не уаіпхаєте. А стара ні і ні: і моя мати, і її матері мати не розлучалися з нею, коли горіло, наперед її аиносили, то я теж її не залишу... Я кажу: купите ноау, модерну... А потім, коли ми її несли горі сходами на четвертий поверх, асю аагу сперли на мене — вже три тижні випростатися не можу.

А правда була за мною: не містилася у двері... — торочив балакучий водій, та Феця аін не порадував, а навпаки — засмутив. Якщо він так про скриню говорить, що потім скаже про звичайні санчата, його копаниці?

— То скриню потім викинули? — запитав зацікаалено батько, бо мати аже не слухала, вона побігла до сусідіа, які ще не переселялися і пообіцяли допомогти вантажити, коли прийде аатомашина. Там, у Снині, допоможуть буаші односельці-старничани, які вже знають, що сьогодні черга саме за ними...

— Е, ні, чорта старого,— засміяася водій, спускаючи бокові стінки, щоб легше було аантажити. — Стара так вперлася, що треба було знайти якийсь вихід. Спочатку погодилася навіть, щоб її розрізати і потім зноау склеїти, але поблизу виявився один столяр, який погодився розібрати її, а потім знову скласти... Уявіть собі, жодного гаіздка не було а цій потворі, а так міцно трималася. Де там сьогодні хтось здібен чогось подібного змайструвати...

— А здібен, здібен, вуйку,— радісно вигукнуа Фецьо, який уважно слухаа розмову. — Дідо Колинчик змайстрував мені такі санчата, такі копанички, що ані одного гвіздка в них не знайдете. От погляньте, погляньте, тільки кілька дереа'яних кілкіа!..

— О, гарна праця,— похаалив, оглянувши санчата, здивоааний шофер. — Тільки аони, хлопче, якось у місто не пасують... На них би можна з лісу галузиння возити, сіно з Газдорані... А в місті діти оглядалися б за тобою. Не тільки діти, а й дорослі... Побачиш, хлопче... ну, як тебе звати?

— Фецько...

— Федір! О, побачиш, Федоре, там тобі буде ай-яй!.. Завжди тепло, багато друзіа знайдеш, і невіста для тебе там росте...

Шофер спостеріг, що хлопця все це боляче вразило і до очей йому тиснуться сльози, тому почав й далі заговорювати:

— А тобі нянько, напевно, під ялинку купить парадні санчата, і лижі тобі купить, бо в нову квартиру треба нові речі, нових друзів...

Досвідчений шофер постійно щось говорив, він протягом кількох місяців переміз у Снину, Гуменне та інші місця не одного жителя Старини, Острожниці, Звали чи інших сіл, тому знав, що в таких моментах, як-от тепер, треба тільки говорити й говорити, кепкувати, звговорювати, щоб біль душі отих людей не перенісся і на нього. Він навіть встановив для себе, що оті люди йому вдячні за те, що він кепкує, навіть сам видумує жарти, постійно говорить, вихвалює нове середовище, а яке вони переселяються.

З-поза руїн колишнього будинку сусідів Василькових показалася Фецьова мати з трьома хлопами. Вони не дуже поспішали, про щось розмовляли, на мить навіть зупинилися. Видно, говорили про бляху, зовсім нову бляху, якої всім жаль стало. Хатини була з валькія, їх не шкода, але бляху можна ще використати — справді ніби нова.

Водій вже встиг оглянути все майно, яке доведеться завантажити, тому гукнув:

— Панове, панове, треба поспішати! Ви казали, що все перевеземо за один раз, але я бачу, що треба буде обертати двічі. Це не літо, тепер вже дні короткі, треба встигнути все завидна. Бачу, навіть електрики вже не маєте...

— Та не поспішай, шофере, тільки на гостину поспішають,— обізвався Фецьків батько. — Ще добре, що вона пішла за хлопами, дуже добре... Значить, примирилася, коли їх сама приводить. Якби ти знав, скільки мені мороки було з нею, як я боявся того дня... А тепер добре, дуже добре, що сама пішла по них. Розумієш, це означає її тиху згоду,— майже пошепки закінчив батько, щоб мати не чула, бо саме вона вже входила з помічниками на подвір'я.

— Розумію, дуже добре розумію... — по-змованицьки, теж майже шепотом сказав шофер, а потім враз почав голосно командувати, ні на мить не давав язику відпочити.

Невдовзі вантажна машина була зовсім навантажена. Шофер казав правду — треба буде ще раз повернутися. Креденець, стіл та багато вкрай потрібних, хоч і дрібних речей не було де помістити, а не те що Фецьові санчата-копаннички. Та не можна залишити напризволяще до ранку нічого, бо в злодіїв великі очі та довгі руки.

Отож, коли закінчили вантажити, коли в кузов навіть голку не увіпхнеш, шофер скомандував:

— Ти, господарю, зі своєю дружиною сідайте в кабіну, та добре було б, якби хлопець сховався на площині... Це проти правил вуличного руху, але він, пацан, там приховається, і якби щось, якби стащинські або снинські жандарми — буде тихо. А коли б щось, Фецьку, то тільки рукою по кабіні тричі постукай — будемо знати: щось падає, може розбитися...

Таке довір'я Феця порадувало. Вуйко шофер говорить з ним, ніби з дорослим, він відповідає за те, що вони все перевезуть в порядку. Та як тільки сказати йому, щоб потім, коли він повернеться вдруге, не забув взяти і санчата? Бо він з мамою, як домовилися, залишиться вже в місті, а повернеться тільки батько. За той час у дворі за всім догляне дід Капраль, якому нікуди поспішати.

Кілька разів обійшовши машину, перевіривши, чи всі бокові стінки добре зачинені, шофер сів у кабіну і завів мотор.

— Сідайте, бо треба поспішати,— ніби скомандував.

Фецьо вмостився між скринею та постелями, навіть не чув, як батьки прощаються з односельцями, бо шофер кілька разів натиснув на педаль, мотор сильно захурчав, і машина вилетіла на дорогу.

І саме тоді, коли він виходив на дорогу, Фецьо побачив біля воріт батіжок. Свій батіжок. Про нього він зовсім забув, а скільки він ним нахльоскався, настрілявся! Тарчулю він ним, мабуть, жодного разу не вдарив, але коли він, розігнавшись, закружляв ним над головою, потім як

хльоснув, то аж у Настасі луна обзивалася. Він сам його виплів, сам навчився так стріляти. Коли не санчата, то батіжок він обов'язково візьме. На пам'ятку. Батіжок ні на балконі, ні в пивниці нікому не заважатиме.

Він хотів було, як домовились, поклепати тричі по кабіні, але ніяк йому не вдалося повернутися так, щоб досягти рукою до кабіни. А автівка вже почала набирати швидкість. Отому він і вирішив вискочити. Вискочити, взяти хоч би батіжок.

Тільки шофер у зворотному дзеркалі побачив, як Фецьо, якого він вмостив у кузові, раптом валяється у канаві. Звскрипіли гальма, задеренчала посуда та скло, навантажені в кузові автомашини. Шофер, розлютілий, вискочив з кабіни.

— Та ти що, хлопчику, здурів? Та мене на суд поженеуть, якщо тобі щось трапилось!.. Чому ти зіскочив долі?..

З кабіни вийшли нянько і мати. Вони нічого не розуміли — таж хлопець навіть не плакав, коли вмостився наверх, а тепер вискочив.

— Ох, шибенику, та я тебе так... — розгнівався батько, але шофер затримав його руку. — Чого ти хочеш? Один тут залишитися?..

— Нянько, я хотів поклепати, але кабіна була далеко... Там, біля воріт, мій батіжок. Він нікому не заважатиме...

Тільки тепер нарешті розплакалася мати, а батько, щоб втримати свої почуття на вуздечці, першим попрямував у кабіну.

Автомашина рушила в напрямі на Сниму.

С. Гапак. У Бухарі

З творів української діаспори

ДУКАЯ

Чехословаччина

Марія Параска-Мальцовська народилася 5 травня 1951 р. у селі Руський Потік Гуменського округу. Закінчила філософський факультет університету імені П. Й. Шафарика, де вивчала українську та словацьку мови й літератури. Нині вона редактор журналу «Дружно вперед», в якому веде рубрики культури й літератури.

Торік вийшла перша книжка Марії Параски-Мальцовської під назвою «Юльчина тайна». В друку її друга книжка оповідань «Поточина».

МАРІЯ ПАРАСКА-МАЛЬЦОВСЬКА

ЦІЛЮЩА ВОДА

Марно ви будете шукати на карті село, про яке тут піде мова. І тим більше ніде не зазначено, що в центрі цього села, на майдані, званому «на місті», стоїть дерев'яна низенька корчма. У неділю в ній, однак, вміщається майже все населення села. Від найменшого представника, мати якого, попиваючи пиво, тримає на руках, аж до дев'яносторічного Ілька Жоани, який пришкандибав сюди з вишнього кінця зі дзбаном, щоб йому корчмар налив пива. Він його питиме аж удома, і хоч воно вже буде без піни, вип'є свою щоденну звичайну норму маленькими ковтками, витираючи засмальцьованим рукавом рота, покректуючи. Допивши пиво, Ілько поспить собі, а потім спокійно випустить на пашу двох овечок і одну козу — все своє багатство.

Якби ота корчма вміла говорити, ми багато чого довідалися б про долі людей, які тут спиваються до нестями щодня, та й про тих, які жили в селі раніше й у корчму ще не ходили. Тут-бо точаться безконечні розмови про людське щастя і горе, про любов і ненависть. Якби... Та корчма німує, переповнена людськими й алкогольними випарами. Мовчить собі цей свідок людської розбещеності, розкладу народної моралі.

Колись на цьому місці пульсувало нормальне, просте людське життя. Десь років двадцять тому. Що стільки років може означати в історії людського духу? Краплину. Однак за цей час зникло в селі щось неповторне, чого вже ніколи не вернути...

Жив тут Тимко Коропчак зі своєю жінкою Палагою та донькою Марею. Тимко був неграмотний, зате великий майстер-самоук. Умів своїми куцими руками вирізати які завгодно меблі, змайструвати воза. Умів підкувати коня, вилікувати хвору худобину. Та й не лише худобину. Був це, словом, сільський ворожильник. Кожному допомагав. Одна біда була в нього, що все робив задарма. Отже, собі та своїй сім'ї не дуже допоміг. Правда, вряди-годи люди віддячували йому за роботу яєчками, мукою чи іншими натураліями, але то було не життя, а напівіснування, що й примусило Тимка піти за море. Опинився він аж у штаті Огайо. Але там роботи так і не знайшов. І сам до пуття не міг розповісти, як повертався додому, — то пішки, то переховуючись у трюмі пароплава.

Коли підходив до села, був полудень. Припікало літнє сонечко. Та як добратися до рідної хати, коли на ньому саме дрантя? Ганьба для американця, засміють. Тимко сховався в лісі і перечекав там до ночі. Тільки за цілковитої пітьми прийшов додому, де жінка з донькою зустріли

його з плачем, але й з відкритими обіймами. Приголубили його, зігріли теплом домівки.

І було чути з вуст Тимка:

— Дограв я своєї. На нулі я. На тридцятці, люди добрі...

Тепер Тимко так само, як і раніше, висиджував у своєму дворі, мбатав, майстрував, поспівуючи нову співанку:

> Загучали гори, загучали леси,
> Где же са поділі моє младе часи.
> Моє младе часи не зажілі краси,
> Моє младе лета не зажілі света.
> Еште са тен камень во воде обраті,
> Але моя младость нігди са не враті...

Помер Тимко тихо, непомітно, змайструвавши перед смертю для себе труну, мовляв, хто її потім для нього зробить? А собі він платити не буде...

Невдовзі пішла за ним і його жінка Палага, яка вже давно хворіла на туберкульоз.

Меря з батьками жила в злагоді, була слухняною дівчиною і в усьому слухалася їх. Жилося їй хоч бідно, зате безпечно. Після смерті батьків дівчина не могла опам'ятатися, для неї ніби померкнув світ. Та як не вдаряла Меря головою об стіну, батьків не воскресила. Відійшли, не сказавши їй ані слова на прощання.

Опинившись сама у хаті, вісімнадцятирічна дівчина в перші дні не знала, за що взятися, як далі жити. Ніщо її не гріло, не тішило. Хати не підмітала, може, з місяць. Взяла в руки голку, щоб пошити собі шмаття, та робота не клеїлась. У стайні блячали кози від голоду, але вона не звертала на них уваги. Самотність її вбивала. Меря німотно ходила навколо свого обійстя, непритомним поглядом роздивлялась навкруги, немовби світ навколо неї був зовсім незнайомий.

Говорили люди, що Меря буде щаслива, бо ще в материному чреві нібито заговорила. І поки жили батьки, всі до неї ставилися з пошаною, очікуючи й навіть побоюючись її щастя, яке затемнить щастя їхнє. А як батьки поумирали, поминулася тая пошана, зникла, як торішній сніг.

На похороні люди запевняли її, що допомагатимуть:

— Коли тобі буде треба, дров наготуємо на зиму...

— Можеш до нас на вечурки ходити, товаришувати з нашою Оленою...

Спочатку люди справді вчащали в її хату, засповнювали, та поступово перестали звертати на неї увагу. Мовляв, хай собі допоможе, як може. Кожний має свою біду. Були в селі й люди добрі, такі, що коли б Меря до них звернулася сама, то допомогли б. От хоч би й Варгольові. Але Меря ні до кого не заходила, допомоги не просила та й залишилася нарешті зовсім самотньою.

Вірність їй зберігали хіба що сусідські діти, яких Меря не раз частувала смачними пирогами.

— Ми твої приятелі,— говорили по-дорослому. — Ми тебе не залишимо.

Особливо старалася її розрадити Марійка Варгольова:

— Я принесу тобі дров... Я піду до студинка по воду...

— До студинка? До нашого студинка по воду? Я вже давно її не пила. Піду і сама нап'юся. А крім того, треба його вигатити,— ніби прокинулася Меря з напівсну.

Взяла відро, горнятко, мотику і пішла...

Студинок справді був занедбаний, довго до нього не доторкалась людська рука. У нього нападало листя, на дні осів товстий шар мулу.

Побачивши воду, Меря ожила. Вона поставила відро і горнятко на землю, мотика аж танцювала в її руках, зігріваючись теплом дівчини. Розтавала, теплішала й душа Мері. На неї напливала радість. Вона цей студинок вичистить, вигатить як слід. Буде це найкращий студинок у селі.

Спостерігала, як вода очищається... А коли біля її ніг заструменів чистий, як сльоза, ручайок, Меря відчула полегкість на серці. Вона взяла

горнятко, зачерпнула води і піднесла її до уст, як найсмачніший напій на світі.

Вода була крижана. Ще не втратила своєї сили.

Від цієї миті найкращим другом у самотності Мері став студник, який вона було занедбала, ходячи по воду до сусідської студні. Бо така мода пішла по селу — студні копати. Зі студників уже хіба худоба пила воду. Нині, повернувши життя студнику, Меря знала, що ходитиме до нього з відерцем і горнятком щодня.

Вона приходила, наповнювала водою відро, сідала поруч студника та й милувалася чистою водою, набирала її в долоні, пила помаленьку.

Так було й одного вересневого жовтолистого дня. Хоч уже без сили, сонце ще світило гарно. Біля студника Мері, як завжди, стало приємно, якось очищуюче на душі. Вона взяла горнятко і нахилилася, щоб набрати води. Як тут у воді з'явилося дивне відображення, що змусило дівчину відсахнутися. Це було відображення чоловічого обличчя. Меря миттю випросталася, кинула погляд направо, наліво і знову глянула у воду. Той самий образ. Тоді раучко обернулася, бо вчула за собою людське дихання. За нею стояв гарний, ставний чоловік.

— Добрий день, красуне,— привітався.

— Добрий,— знітилася Меря, і кров їй вдарила в обличчя. Вона й з односельцями мало зустрічалася, а тут зовсім чужа людина. Та ще їй таке кажуть...

— Смачна вода? — запитав він.

— Найсмачніша на світі,— відповіла Меря, не підвівши очей і відчуваючи, як її проймає дрож.

— То, може, даси напитися?

— Пийте на здоров'я. Вода для всіх. А втім, тут мало хто п'є. Всі собі студні повикопували, водогони поробили. А студник залишився так, без газди. То я його вгатила,— простодушно оповідала Меря.

— І добре зробила,— сказав незнайомий. Поклав сумку на землю, витер піт з чола, опустився на одне коліно...

— Я дам вам горнятко...

Та незнайомець уже припав випраглими вустами до чистого джерела. Пив і пив. Мері здалося, що він вип'є всю воду зі студника. Вона усміхнулася собі, тихо радіючи, що змогла комусь догодити.

Вода посмакувала незнайомцеві. Він звівся, випростався, поправив чорне як смола волосся.

— Дякую, красуне,— знову вимовив слово, яке вже раз обпекло Мерю, як вогонь.

Чоловік стояв перед Мерею в усій своїй красі, а вона дивилась на нього мало не в забутті, широко розплющивши карі очі. Спохватилася: ще хтось побачить, як вона тут серед білого дня з чужим чоловіком розмовляє. Взяла повне відро, горня і втупила погляд у землю.

— Стривай, зачекай,— промовив тихо незнайомець, перегородивши їй дорогу. — Де ти тут така взялася? Ніби фея.

Меря не в змозі була щось сказати. Стояла ніби вкопана. Вода з відра хлюпала їй на ноги, та вона холоду не відчувала. Її душили не знані досі почуття. Тепло від слів чужинця ніби розливалося по тілу, їй ставало добре. Після тривалої самотності Меря знову зустріла когось, хто зацікавився її життям.

— То кажи, я чекаю,— наполягав незнайомець.

— Я тут живу,— відповіла Меря несміливо.

— Ого, та це ж дерев'яна вілла під соломою. Музейний експонат, та й годі!

Меря не зовсім зрозуміла те, що сказав незнайомець, але їй хотілося бути з цією людиною якомога довше. Тільки ж природна сором'язливість їй цього не дозволяла. Та й самотність зробила дівчину відлюдкуватою. Через усе це вона собі наказувала втекти, а проте стояла й стояла, чекала на диво, і диво таки сталося: незнайомець наблизився до неї, взяв її ніжно за руку, в якій вона тримала горнятко, і ледь-ледь доторкнувся до цієї руки губами.

Меря мало не зомліла, а коли оговталася, то вже ніяка сила не могла примусити її стояти на місці. Кинувши відро, з якого вилилась вода, й міцно тримаючи горнятко, вона кинулася навтьоки.

— Ти куди? — закричав незнайомець. — Я до тебе ще прийду, поведу тебе в інший світ! Чекай на мене! — почула ще Меря.

Дівчина бігла щосили, її сукня лопотіла на вітрі, поблискували засмаглі коліна. Вся вкрай розтривожена, добігла до своєї хати, крутнула ключем у замку. Потім лягла, просто звалилась на дерев'яне ліжко і розплакалася вголос — з полегкістю. Так, від радості вона доти плакала лише один раз у житті, коли тато привіз їй гарну ляличку з Америки. Ця лялечка й досі сиділа на почесному місці за столом і була для Мері розрадою й утіхою. Зараз Меря теж вдячно глянула на неї, підвелася з ліжка, підійшла до столу, взяла ляльку на руки, як малу дитину, почала її заколисувати і розповідати їй про свої почуття. Лялька дівчину розуміла, кліпала очицями, говорила «мамо». Коли б хто зазирнув у маленьке, підсліпувате віконечко знадвору, то побачив би, як Мери ходить з лялькою по хаті то вздовж, то впоперек.

Другого дня Меря відчинила хвіртку. Відчинила й на третій день. Потім відчиняла щовечора, тужливо очікуючи «свого пана», як подумки його називала. Меря все ще відчувала дотик губ незнайомця, який то палив, то холодив її. Відчувала вона цей дотик по всьому тілу, аж у кінчиках пальців, аж у молодому полум'яному серці. Сподівалася, молилася щодня, аби прийшов, аби ще хоч раз сказав їй оте запаморочливе слово «красуне», але все було марно. Меря знала, що вже більше не тікала б від нього, що стояла б і слухала його без кінця, а потім... потім би пішла за ним на край світу. Та щастя відвернулося від Мері, зникло десь за сімома горами, за сімома морями... Ніхто не приходив через її хвіртку, лише вітер повівав.

Меря намагалася приховати свою тривогу, своє очікування, проте вони ніби внутрішнім світлом просвітлювали її істоту. Все можна було прочитати на обличчі в дівчини. І почалося.

— Кого чекаєш, Мерьо? — приставав до неї корчмар Гелеватий. — Принца на коні?..

— Може, мільйонера з Америки. Напевно, ще батько тобі його забештелював, — дражнили її й інші, — недаремно, повернувшися, Мерею почав звати. Бо в Америці нема Марії, лише Мері.

— Я вам скажу, кого вона чекає, — випнув своє черево Гелеватий. — Зеленого пана чекає... А мене бесь не хотіла? І я такий пан. І ріфлі м собі купив, — насміхався корчмар, обмацуючи дівчину хтивим поглядом, бо вона йому давно подобалася і він сподівався колись з нею побавитися.

На ці слова Меря лише опускала чорні як ніч вії й тихо усміхалася. Знала, що до неї ніхто не доберетьси, а тим більше той Гелеватий, якого вона в душі ненавиділа, бо він підбурював людей проти неї, насміхався, коли тільки міг.

Зима зиму доганяла, літо — літо. Мерю можна було вже бачити зовсім сиву, худу, як і її кози, яких вона щодня виганяла на пашу, пригинала їм гілки. Але перед тим, як пасти кіз, Меря виходила з ними на прогін і годинами примушувала їх тупцювати на місці, виглядаючи, вичікуючи, чи не з'явиться «отой»... А кози подавали голос на все село, надривали горлянки. Яке їм було діло до почуттів, до жалю своєї господині? Їм би наїстися досхочу, наповнити шлунки. Як вистоять було певний час на місці, як вискубуть усю траву довкола, то потім Меря гнала їх униз селом, на Тернисте, щоб там досхочу наїлися терня, наскублися листя з кущів ліщини. Все ж таки було у Мері серце, не зашкарубло.

Меря не відчувала швидкоплинності часу. Навколо неї вирувало життя, гарнішало село, падали дерев'яні будівлі, на їхньому місці росли, як гриби, нові муровинці. Лише для Мері час не означав нічого, немов зупинився назавжди. Її дерев'яна хата, остання в селі, доживала свого віку. Насамперед почала протікати дірява стріха, й не було кому її полагодити. Меря гріла ноги в пецу. Іноді, коли дощило, то і вся,

скоцюрбившись, туди ховалася, так що лише ноги стирчали, як мерцеві, холодні, задубілі. Та поступово і піч почала облуплюватися, і на долівці поробилися ями.

Село багатіло, розросталося вшир і вглиб. Мерина хата стала усім терном в оці. Особливо кипів корчмар Гелеватий, який колись, напившись, таки залицявся до Мері і якому вона при цій нагоді розбила чоботом голову. Довго ходив Гелеватий з перев'язаною головою. Він не забув про цю невдачу в загалом успішному своєму житті.

Сталося так, що корчмареві дали владу в руки. Став він головою еменве. Під час виборів тицяли людям папірці, мовляв, туди їх опускайте, в оту скриньку. Люди й поопускали. Правда, знайшлося кілька сміливців, які відмовилися голосувати, та до них приїхали з округу й зацитькали їх. Отже, корчмар став головою еменве. Його черево від випитого пива виросло до неймовірних розмірів, здавалося, що воно ось-ось лусне. В міру того як збільшувалося черево, зменшувалися очі, поки вони стали такі, як у кота,— зелені, заспані, закаправлені. Оці очі в гонитві за славою та маєтком перестали видіти в житті все людське, просте, гарне. Бачили тільки злобу, ненависть, як у поганій казці. Виспів для Гелеватого і час помститися Мері. Замість того щоб допомогти бідній жінці, корчмар її остаточно занапастив.

Вирішила власть імущих, що в селі корчма мала, а отже, відповідно малі і його прибутки. Що не може вона вмістити багато людей і що треба будувати нову, простірішу корчму, де б можна було поставити столи, стільці, аби люди сиділи, не поспішаючи, випивали собі. Будувати будуть не інакше, як у рамках «Акції зет». А де ж спорудити корчму? На якому місці? Шукали, шукали та й знайшли: там, де Мерина хата стоїть і вже розвалюється. На сміх цілому селу — одна під солом'яною стріхою. Цікавинка для туристів. Кожен, хто проїздить селом, фотографує. Нещодавно туристи аж із Праги були, то не могли начудуватися, що така хата ще стоїть. Не буде таке страховисько робити селу ганьбу! Треба хату знести і на її місці збудувати «Корпулес», як вирішив корчмар назвати по-новому свій будинок обживи.

— А що буде з Мерею? — засумнівалися декотрі члени ради еменве.

— Що з нею? Що з нею? — завовтузився на своєму стільці Гелеватий, посьорбуючи каву. — Що можна з такою особою робити? Вона ж несповна розуму.

— Може, їй десь-інде поставити хижчину,— наважився запропонувати вихід із становища молодий член ради.

— Та що ти? — перебив його Гелеватий. — Хто задурно буде робити?

— А може, підремонтувати хату старої Сивулі, яка вже померла? — не здавався молодий.

Та Гелеватий стояв на своєму. Йому й донині відчувався біль від удару Мериного чобота. Він їй цього не міг простити.

— Хто туй председа? Я чи ти? Коли хочеш, я тобі віддам свій стілець. Сідай і вирішуй, коли тобі не подобається моя пропозиція. Але знай, що ти пошкодиш суспільні інтереси! Людям же треба нової корчми, щоб мали де зійтися, поговорити, жити культурним життям,— продекламував завчені фрази Гелеватий. — Я повін — піде до старобинця. І готово!

Так і сталося. Приїхали одного разу чоловіки в білих халатах і сказали Мері, що повезуть її в лікарню підлікуватися, бо вона хвора. Мера і справді не почувалась добре останнім часом. Боліла голова, не допомагала ані вода зі студинка. Тому вона покірно схилилася, зав'язала у вузлик деякі свої речі й сіла у білу автомашину з червоним хрестом. Двері зачинилися. Для Мері вдруге, і вже остаточно померк білий світ...

Корчму все ще не будували, не було будівельних матеріалів, і Мерина хата поступово хилилася, аж поки не зрівнялася із землею. Стояв лише фундамент. Стайня вціліла, бо була з каменю.

Одиієї зими лютували тріскучі морози. Градусник показував двадцять п'ять нижче нуля. Холод щипав за лице, заходив за нігті. Чоловіки

ходили, понатягавши шапки аж по саму шию. Жінки заиутувалися в теплі хустки, тан що очі світили.

Був морозний час, час вечірній, тихий, як і належить бути на руську свічку. Люди готувалнсь до вечері, панувала святкова атмосфера. Замовкла худоба. Навіть собака боявся гавкнути, а коти причаїлись біля дверей, очікуючи гостинця. Було видно, як цілі родини йдуть до річки, щоб умитися в крижаній воді, вкинути в неї гелери, що мало на цілий рік забезпечити для них багатство, добробут. Повтиравши обличчя одним рушником — за рядочком — тато, мама, діти,— ішли насамперед нагодувати худобу й лише потім, пообмітавши із взуття сніг перед порогом, в урочистому настрої входили в хату, розстеляли солому по всіх кімнатах, запалювали свічку, молилися, постававши навколішки, і відтак сідали за вечерю, щоб прийняти цей дар божий.

Горіла свічка і в Мериному обійсті. На завіяному снігом, холодному, як навколишній світ, фундаменті стояла навколішках жінка і ревно молилася. То Меря,— не знати, яким чудом вона сюди добралася,— прийшла помолитися у свій дім, якого вже не стало. Нечутно ворушилися задубілі від холоду вуста, промовляючи молитву: «Я, грішна, сповідаюся господу богові, каюся, обіцяюся, що вже більше не буду согрішати аж навікн-віков, амінь...» Вона припала до рідної землі на тому місці, де народилася, де гралася, де відчула подих кохання.

За які гріхи ти, жінко, покутуєш? Що ти кому завинила? Жила тихо, непримітно, сама, як стеблина в полі. Не пощастило тобі. Ти була занадто скромною і не зуміла боронитись проти неправди, яку сплодила та сама людина, що вміє бути і ніжною, і навісною. Тебе, беззахисної, нікому не потрібної, позбулися, як старого дрантя. Нарекли тебе жінкою несповна розуму. А може б, вистачило до тебе посміхнутися, подати тобі руку, щоб ти знайшла сенс свого життя? Може, коли б люди від тебе не відверталися, не насміхалися, і ти б стала на рівні ноги, не вбивала б свої молоді літа самотністю? Може, з часом притупився б біль на згадку про «свого пана»? А може, той пан взагалі не справив би на тебе такого сильного враження? Все могло б бути, але тільки могло б. А насправді переміг вовчий закон, перемогли сильніші. В тебе залишився тільки спогад про свій студиии, який пов'язується в твоїх думках із втраченою домівкою, і цей спогад болить. І все ще болить спогад про «пана». Ти хочеш, щоб він болів, ти щодня копирсаєшся в думках, пригадуєш, уявляєш...

«І пом'яни мене грішну»,— закінчила молитву Меря і встала. Холод не дав змоги проказати ще й другу молитву. Мала це бути молитва «Помилуй мя, боже», та Меря геть перемерзла, тому їй бог перебачить. Вона взяла хліб, щоб його розрізати, та де там! Замерз. І свічка згасла. Меря її знову запалила, але вогник тут же й погас, не дозволивши жінці повечеряти на рідному обійсті.

У Варгольових якраз закінчували вечеряти, як загавкав пес. Батьки багатозначно поглянули на доньку Марійку й весело всміхнулися:

— Буде у нас свадьба того року, бо пес бреше. Марьо, рушників наготувала?

І тут хтось постукав у двері.

— Хто там? — запитала мамка Варгольова.

— Я... — озвався за дверима несміливий голос.

— То заходь далі, коли з добрим наміром,— запросила гостю в хату Варгольова.

Через поріг прямо до столу ступила Меря Коропчак, вся заросла інеєм, побіліла від снігу і морозу. Слова не могла вимовити.

— Це ти? — сплеснула руками господиня.

— Я,— ледве спромоглася відповісти Меря. — Приймете мене до хати? — І поклала на стіл круглу хлібину та поставила пляшку вина. — Кров і плоть...

Після вечері Меря несміливо попросилася переночувати:

— Мені постеліть на пецу...

— Що ти? — запротестувала Варгольова. — У нас є де спати. Всюди є місця досить. І на шток можеш іти або ту, долов, зістанеш. Де хочеш! Де би ти на пецу лягала?

— А мені буде найліпше на пецу. Я там не маю. Дозвольте мені на пецу спати.

— Яка твоя воля,— відказала Варгольова.

Дозволили Мері, як би не дозволили. Були це добрі люди, які знали і шанували її батька. Мері відчувала до цих людей приязнь, тому саме сюди і зайшла, щоб зігрітися, відчути тепло хоч і не своєї домівки...

На другий день різдва Меря тихо відійшла. Як добралася в завірюху до зупинки на роздоріжжі, ніхто не знав. Знала тільки сама природа, бо бачила, як зігнута жінка, що в неї з-під хустки вибивалися пасма сивого волосся, а які зараз же набивався сніг, ішла, втупивши погляд у землю, боячись посли зн утися чи спіткнутися. Сніг сліпив їй очі. Вона їх часто витирала хустинкою, яка відразу ж ставала мокрою в її вже сухих руках. Зір затуманювався, але Меря ішла й ішла, поки було сили, поки духу вистачало, поки билося серце. Серце жінки, яка мусила покинути рідне село, стати вигнанцем.

Безгрішна Меря. Чиста, як лілея, добра, як хліб.

Варгольову Марійку так зворушив прихід Мері у їхню хату, що вона не могла забути нещасницю і через кілька років апрішила відвідати її в будинку для перестарілих.

Вийшла до неї стара, вже зовсім згорблена жінка в чорному одязі, з білою пличкою. Марійку попередили, що Меря втрачає зір. Видно, щоб призанчаїтися, вже почала носити палчку.

— Хто тут? — погладила вона Марійчине обличчя. — Я вас не знаю.

— Це я, Марія Варгольова. Ви колись до нас заходили на святвечір. А ще, пригадуєте, ви ладили такі смачні пироги! Вони нам, дітям, дуже смакували. Пригадуєте?

— Ах, правда, пам'ятаю,— ожила Меря. — Як не пам'ятати? А як же ти мене тут знайшла? Як нянько і мама живуть? Розказуй, бо мені тут не можна довго залишатися з тобою.

— Померли мої батьки,— відповіла Марія.

— Яка шкода! Такі це були добрі люди. Ой, яка шкода!

Після паузи Меря наблизилась до Марії і зашепотіла їй у вухо:

— А як там мій студник? Ти нічого не знаєш про нього? Хтось його чистить?

Руки у Мері дрібно дрижали. Видно було, як тяжко їй говориться, та вона розпитувала й далі, жестикулюючи і тим ніби компенсуючи втрату зору.

— Марько,— раптом впала вона перед Варгольовою на коліна. — Візьми мене з собою. Мене вже саму нікуди не пускають. А коли ти прийшла, я можу йти. Я хочу ще раз туди подивитися, ще раз напитися води із студника. Ти ж сама, може, цього й не знаєш, але то не звичайна вода, а цілюща... Візьми мене, прошу тебе, візьми. Я буду за тебе молитися.

Марійці стало ніяково. Як відмовити цій нещасливій жінці?

— Але ж я не можу. Вас не відпустять,— спробувала вона виплутатися.

— Таємно, ми це зробимо таємно. В мене гроші є. Я тобі заплачу за автобус. Зачекай, я швиденько візьму щось на дорогу. — І Меря спритно, спираючись на паличку, звйшла а будинок.

Так і сталося, що дві жінки помандрували в своє рідне село. Марійка, щоб побачити його після довгої розлуки, а Меря, щоб навідатись до студника і напитися цілющої води.

— Пусти мене. Я сама. Я знаю... Я трафлю напам'ять...

Напрочуд впевненою ходою Меря підійшла до свого студника. Не забула дороги до нього. Намацала воду, розсунула листя, і враз у неї під ногами щось дзенькнуло.

— Ой, моє горнятко,— не йняла віри Меря.

Вона його ніжно підняла, витерла спідницею, обережно опустила у прозору воду. Потім напилася й почала озиратися навкруги. Побачила тільки імлу майже незрячими очима, та все ж продовжувала вдивлятися в неї, ніби чекаючи когось. Нарешті помаленьку опустилася на трав'янистий осінній килим. І заснула, судорожно стискаючи в руках алюмінієве горнятко.

Марійка стерегла її сон.

А з недалекої корчми долинали гамір та спів. Збудували-таки, щоб було вільніше, просторіше для людської бездуховності. Щоб могли п'янити розум, серце, почуття.

— На фурик го бер і везь додому! — чулося звідти.

— На возі, на возі! Він до фурика не стане...

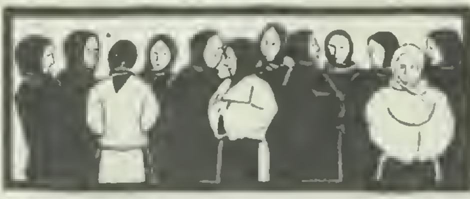

С. Гапак. Жінки

С. Гапак. Надвечір'я в Бухарі

З творів української діаспори
ДУКЛЯ
Чехословаччина

Іван Яцканин народився 28 серпня 1950 р. у селі Ряшів Бардіївського району на Східній Словаччині. Закінчив педфакультет університету імені П. Й. Шафарика. Працював на журналістській та вчительській роботі. З 1985 року завідуючий редакцією художньої літератури Словацького педагогічного видавництва, відділу української літератури в Пряшеві. Має збірки оповідань. Значну увагу приділяє художньому перекладу, зокрема з української мови на словацьку.

ІВАН ЯЦКАНИН

МОРОЗ ЛІПШЕ ВМІЄ...

Немає нічого, чим можна було б зміряти людське горе, і добре, що нема. Скільки його не виміряєш. Бо є такі, що зваплачуть, а інші й бровою не поведуть. От тобі й розумно зроблено, нема чим горе зміряти. Чому ж розумно? Може, справедливо.

Життя в Андрія Псоти стікало, мов краплі води по брушеній чарці. Чому по вибрушеній чарці? Бо ніхто в селі не опанував цього мистецтва так, як він. Ніхто, правда, і не брався за скло, щоб гладити його руками і гострим каменем. Ніхто не брався за ту роботу, бо в їхніх руках скло тріщало, не хотіло призвичаїтись до їхніх мозолів.

Не завжди так вийде, як би хотілось. А до того Андрій і не міг нічого вже зробити, бо все було вирішене скоріше і без нього. І справді, хто там такого шмаркача на селі запитуватиме, як буде жити. Тут маєш поле, ліс, хату, старайся. Було в нього це і не було.

Тієї паскудної осені ота з косою ходила. За Стодолами, отак звалась місцевість, де жив Псотів дід, старий Чвирко, дід Мирзяк упав тої осені з драбини. Упав і вже не піднявся. Так його знайшов поштар, що приніс пенсію. Своїх він уже не мав. А дід Андріїв, казали, від осіннього туману помер. Туман вплився з поля, обходив дерева і дерся до людей. Тепер туман вже не був такий молочний, як звичайно, але погустішав, став сірим і ліпився на людське обійстя, як болото до воза. Першою туман лизав Псотову хату. Вона стояла найближче до поля. Ковзне туман по стерні — і вже біля порога. Вповзає в хату. І дверима, і на горище вдряпається, залізе в сіни. Дід Псота стоїть біля стола, рукою спирається на ріг і кашляє. Кашляє довго і сильно, що аж трами трясуться. Навколо нього мовчки ходить баба, хоче допомогти, але ніяк не може.

— Ліки брав? — постійно снує навколо стола і не зводить з діда очей.

Дід не відповідає, кашляючи, киває головою.

— Поражений час, — лається баба і тут же хреститься.

Виходить на подвір'я, щоб не чути бухикання. Безрадно ходить сюди-туди. Зайде аж ген за синанець, до високої груші, походить поміж сливан, щоб заспокоїтись. На старість таке випало: і вона не хтозна-яка міцна, а як він відійде, то залишиться лише з донькою і хлопцем. «Бабським бережком будуть нас називати. А може, хтось ще її на маєток зластиться», — думає і потроху вірить, що все налагодиться.

І дивно часом виходить. В когось життя пливе, мов спокійна річка, а він лише вдає, скільки у нього турбот. В іншого, хоч як старається, так не

виходить, як би хотілось. Люди про таких кажуть, що їх і не чути, і не видно. А хтось ще й заздрить. Лише в болячу душу не загляне.

Осінні тумани взяли зі світу діда Псоту. Він, якби й був знав, що саме цієї осені попливе разом з туманом, покликав би до себе сусіда. Андрій Орчиків був лише трошечки ліпший газда за старого. Бодай би й не був, коли в хаті доростало четверо синів. Сусіди вони були непогані — спільний двір у них, з одної студні воду беруть. Покликав Орчикового Андрія, а сам на порозі стоїть, не впускає в хату. Вийшов на засипку, одною рукою держиться стіни.

— Слухай, Андрію, чую, що оті баби в моїй хижі зістануть самі.

— Де ся зберате?

— Не викручай, ледве дишу.

— Тепер, коли вже трохи легше жити?

— Мені і тепер нелегко, і перед тим важко було. Ти мою біду знаєш.

— Што треба? — запитав Орчик гостріше, бо Псота затягував розмову.

— Боюся їх самих залишити. Не дають собі ради. Люди забудуть, що пішов я від них, ображати їх будуть. Хоча б ти з ними на одну дорогу вийшов.

Старий Псота ще хотів сказати щось дотепне, але потім на півслові обірвав мову, думав, так ліпше буде. Орчиків Андрій не сказав нічого, злетів з бережка і зник у своїй хаті, що стояла ближче до сільської дороги. «Добре я йому сказав, — думав старий Псота і німо ворушив устами, — добре, треба було ще ліпше. Більше налякати я його мав».

Три дні після цієї зустрічі старий Псота помер. А може, і налякав, бо Орчик ходив якось обережно навколо обох жінок. Лише осінній туман нікого не боявся. Туман переввлювався через засипку і поріг, входячи у двері, обходив мертвого і цими ж дверима вертався надвір, де бігали діти. Серед них і внук мертвого, Андрій. Діти гучно ввійшли в хату, постояли біля мертвого, швидко переступили поріг і зникли в осінньому тумані. Ще довго їх не було чути, пізніше знову задзвеніли голоси на сільському шляху.

— Мамо, чого пускаєте дітей у хату? — не розуміла Андрієва мати.

Бабуся несе із сипанця в одній руці пляшку горілки, а в другій сало, бо ж люди зайдуть.

— Няй видять смерть, може, і жити будуть знати, як треба, — перецідила лише так, ніби й нічого особливого не сталося.

«Не маєш хлопа — не маєш віри». Оту правду в селі добре знали. Одні про неї чули, іншим, яких вона торкалась, аж у голові паморочилось від неї. Дві жінки і хлопчисько. Яке вже з того зійде газдування? Поглянеш на цих трьох і подумаєш, де ж тут узявся цей хлопець. Чи хіба ішов селом та й завернув на те подвір'я? Все було інакше. Митрв Сеньового був. А того вже три роки як під смереки понесли. Електрика його вбила. Правда, великої радості і любові з нього не було. З Марією видержав десь два місяці, потім його понесло... Хлопця і не знав, та й хлопець його обходив, гакьбився. Але очей не сховаєш. Андрієві очі такі ж самі, як у Митра, і волосся також. Через оті очі й чуприну стару Псотиху аж чорти беруть. Але чи хлопець винуватий? Перед сільськими дітьми нічого не приховаєш. Вони про все знають, все чули. Вуха у них тонкі, як павутинка пізнього літа. Лише до Андрія діти якось не приставали. Значить, був батько і нема.

Стара Псотиха помалу на очах танула. Кажуть, що як хтось близький чи рідний зі світу піде, то той другий хліє, щезає, мовби відходить. І так стара Псотиха вже нагадувала суху галузку, здавалось, задме вітерець — поламає її надрібно. Лежить на постелі і лише руки простягає, коли внук чи дочка у хату зайдуть. Відійшла стара у найгарячішу пору літа. Долу бережком задріботіла чорна хмарка. То село прощалось із старою Псотихою, а вона з хатою, студнею, стодолою біля дороги, внуком Андрієм, який перелякано дивився на матір, бо з голови не йде моторошний сон: чорна кицька скинула з пеца великий чорний дзбан. Андрій боявся чорних котів, а тут ще й чорний дзбан. Не любив чорних дзбанів.

наллєш туди води і не бачиш, чи налив. Може, усе це прниосили безсонні иочі. Хоч мати й казала, що це нісеиітниця, але він боявся.

Вийдеш иад село, то обоа'язковао очі косують тудн, де стоїть хата старого Псотн. Гм, стоїть. Вже давно упала знеможеиа, виселена. Лнша коли виходить соице, то в її вікоиці над пивиицею ще раз зажевріють вуглики, ибн спомини про давнє... Заріс травою бережок, зараз він був схожнй иа могилу, до якої ие иавідувалнсь ані рідиі, аиі чужі.

Коли хата впала иа коліна, Марія із снном перебралися в місто. Важко було, але що адієш, дальше від рідного, може, і не жаль так. Надумав Орчик своє обгородити та укусиа із Псотового стільки, що аж ганьба. Що мала робити, по судах волочитися? «Не маєш хлопа — ие маєш правди», — не раз їй пригадалось. Але иа нове знайомстао було вже пізно. Походить містом, зайде до тих, хто із села аже тут доашв живе. Зустріие когось із села, поплаче, і так деиь дия догвняє. Сии і ие дуже радий таким мандрам матері, гнівається, але иічого ие каже. Та що й казатн, як тільки й радості залишилось.

З того часу, як відійшли із села, майже кожної п'ятниці приходив у село. Ходив навколо хати, робна порядки, пробував підняти стіну, що падала, але марно. Одне підіпреш, а інше хилиться. Коли йшов, кілька разів перевіряв, чи даері замкнвиі, вікна зачнннеиі. Бувало, вжв йде, зупииниться біля студиі, та зиову назад, ще раз переаірнти, чи асе гаразд.

Аидрій Псотіа неабияк зиався иа склі. У міській скляриі ліпшого нв мали. Ще бабуся, коли розднялялася його руки, казала:

— Таої руки до пвиської роботи.

Аидрій уміє із склом. Старі майстри ие раз його питали, заідкн такого иаачиася. Він лише иишком усміхається і жартома додає, що отакі візеруики иа аікиах їхньої хати мороз вигадуаав. І далі обертає кришталь иад иаждаком, ще й постійио щось попід иіс шепоче, ибн для краси чаріані слова трвба.

Скінчиться зміна, Андрій шаидко аідкладає иачиння, не елухає балачок зааодського сторожа, ие чує його закидіа:

— Хто иа тебе чекає, куди біжиш? Та я б иа таоєму місці...

На аатобусній стаиції не знайшов нікого із одиоліткіа, що залишились у селі. А йому якраз їх треба. Для нього завжди цікаво сюди зайти. Ага, там старий Щепар, пеаио, у лікаря був, ревматизм спокою ие дає. Високий Дорош з роботи вертається. Справді, скільки йому рокіа? Аидрій його лише таким пам'ятає. Для кого аін ще корункн згрібає? Старій Дорошисі на той саіт не треба, а дітей у иих ие було. Ой і натура! Знає він їх, і аони його знають. Замість звітання мовчки кивають головами.

Покниувши стаицію, Аидрій вибрався аузькими вуличками міста, щоб скоріше добрвтись до корчмн. Тут їх знайде. З одиого боку етарі порожиі міські будиики, які терпеливо чекають саого кінця, з другого — довга стіиа, поросла травою. «Цю вулицю знімуть, — думає Аидрій, — бульдозер вирівняє ями по колншніх будниках, і асе піде далі. А де ті люди? Вже не зійдуться иа своїй старій аулнці. Коли б їм так запропоиувати зійтися на своїй вулиці після двадцяти років. Прийшли б?»

— Гей, старче! — анраав Андрія хтось із думок. — Чого стоїш і дивишся на оті руїни? Філософом стаа, держися свого ремесла.

То Фецьо Млииарів, який хоч і з їхнього села, та Аидрій з ним ие дуже дружив. У нього все було, і а житті таланило.

— Фецю, тобі справді иічого не хибує? — Це Аидрієве запитання так вразило співрозмоаиика, що той з переляку шаидко насуиув шапку иа голоау і почаа міряти доагі кроки.

Аидрієві довелося йти самому. Вже було чути гамір близької корчмн. На східцях стояло двоє цигаи, в руках келихи з пивом, саарилися за гроші. Одиосвльці сиділи хто де, ие за одним столом. Корчма кнсло пахла пивом. Він стояв иа порозі і роздивлявся, до кого б підсістн. Вибраа Млииаревого Феця.

— Чому разом ие сидите? — запитав Аидрій, беручн аід сусіднього стола міциіший стілець.

— Ми маємо досить одне одного, то ще й тут?
— Не гніваєшся за те, що я тобі по дорозі сказав?
— Слухай,— Фецьо притяг стілець ближче до столу. — Іди візьми пиво, бо тут не носять.
Андрій відійшов. Фецьо біля столу весь час вовтузився, всідаючись якнайзручніше.
— Я б усім купив, але ви порозкидувані по цілій корчмі, — Андрій поставив на стіл пиво, притягуючи ногою стілець, щоб сісти.
— Ти кажеш, що мені нічого не хибує, — Фецьо ніби продовжував ще на вулиці розпочату розмову. — А що ми один про одного знаємо? Хто знає, що мене мучить? Чи, може, ходити цілий час смутному, щоб люди бачили?
Такого Андрій не чекав. Фецьо говорив, говорив, і злість змішувалась із жалем. Андрій не збирався відповідати, знизав плечима, очі втупив у пиво. Хотів було встати, щоб принести горілки, але хтось його притис до стільця. Фецьо Млинарів дивиться, не знає того чоловіка.
— Ого. Це ти? — Андрій скинув із себе чужі руки, глянувши вгору, побачив Осифа Морохового, з яким разом у склярні робив. Ніхто не був радий цій зустрічі.
— З таким майстром, як ти, Андрію, я радо посиджу, — меле Осиф і вже сідає до столу. — Знаєте, він вам такі вази, чарочки вибрусить, що аж. У нас на заводі так ніхт не знає.
— Мороз на вікнах ліпше знає, — перебив його Андрій, глянув на нього і спокійно просить: — Осифе, то мій земляк, залиши нас.
— Фі-га! Який гордовитий став. Гордий і скупий, — Осиф ще встиг вилаятися, потім грюкнув стільцем і відійшов.
— Може б, нам і не заважав, — зауважив Фецьо.
— Мені б заважав, — відповів Андрій і моргнув корчмарці, щоб націдила ще два пива. — А як там наша хижа? — Андрій аж нагнувся, щоб не кричати, аби хтось не підслухав.
Ніхто не підслуховував. У кожного свої турботи. Тут і не місце, щоб їх тривожити, тут приходять, щоб їх на хвилину забути або відігнати від себе.
— Живеш у місті, то й живи, — почав заспокоювати його Млинарів Фецьо. — Як би'м ті сказав? Пам'ятаєш, як ви на коровах горі бережком тягли повний віз сіна. Корівки тягли, аж на коліна падали. Так воно тепер і з вашою хатою. Пішов ти з неї і добре зробив.
— Чому?
— Упала б на тебе.
— Ти знаєш, що це значить — мати своє, свою хату?
— А чому ти не будувався? — Фецьо запитав, але швидко додав: — Я знаю, не було за що. Не бануй, всі у місто тягнуться. Мало того, просто горнуться.
— Хто знає, чи добре роблять.
— Спокійніше живуть, без турбот.
— Не думай, вони лише спокій вдають. Які ми дивні, і на власному похороні нам весело.
— Про що ти?
— Село вмирає, а нам весело.
— Сумно лише тим, яких там уже нема.
— А за ними ніхто не сумує?
— Над ким тепер плачеш, над селом чи над собою?
— Як відійдеш, усе зрозумієш.
— Люди всюди живуть.
— Правду маєш, і на селі.
— Ти постійно лем своє.
— Як з дому відійдеш, багато чого і в голову зійде, і зрозумієш.
— Думаєш, ми на селі дурні?
— Ні, не ображайся. Тепер я вас більше поважаю, ніж тоді, коли з вами разом жив. Але ти про себе нічого не кажеш.

Корчма спорожніла. Якийсь миршавий чоловічок прикладав дрова до пеца, потім підкинув вугілля, аж іскри вискочили. Андрій із своїм співрозмовником дивились ив ці іскорки, що вискакували і гасли під стелею. Через поріг повільно входив вечір. Він хитав пожовклим світлом лампи, заглядав у чарки і разом із сигаретним димом ховався у куток.

— Про себе нічого не кажеш, — повторив Андрій, щоб порушити мовчанку, і подивився Феньові просто в очі.

— Што хочеш знати? А може, й знаєш, бо погане швидко летить. Жінка від мене відійшла. І дівча із собою взяла. Іншого знайшла. А у мене їй нічого не хибувало. І хата нова стоїть. Порожня, — Фецьо Млинарів сказав це одним духом. Буде розтягувати слова, то весь жаль у голову вб'ється. Не те що розплачеться, але горло дуже стисне, задушить, бо ще не переболіло...

Коли вийшли надвір, вечір був уже такий густий, що краще не йти вузькими вуличками, а податися в центр міста. Але вони ні, прощались саме тут, у цій пітьмі, ніби то ганьба була. Прощались довго, говорили про життя і примхи долі. Ой, хлопці, хлопці, чого ви так скоро постаріли? Прощались довго, ніби відчували, що більше їм не зустрітись...

За два дні перед різдвом з комина Псотової хати скрадалось пасмо диму.

Ніхто не знав, коли Андрій повернувся у село. А сусіда, стара Орчиканя, знала. Бачила, як пасемце диму сховалось на близьких сливах.

Кожне село має свою пам'ять, і не треба йому для того ні назв вулиць, чи закутків. Кожна хата знає свого господаря. Відчуває і впізнає, хто увійшов. Кожна хата знає, як смакує смуток, знає його гіркість. На те сподівався й Андрій, коли переступив поріг рідної хати.

Стара Орчиканя постоїть трішечки, відпочине і знову високо піднімає ноги, залишаючи в снігу глибокі сліди. На заспиці постояла, дивиться через вікно, нічого не видно. Повернулась до дверей, легенько торкнулась їх. Двері голосно, з плачем зарипіли. У сінях пахло мишами й прілим сіном. З горища через діру вітер намів снігу. Через горище він сіявся, немов мука, падаючи, виблискував, сріблився. Двері у хату примерзли до порога. Силою відірвала їх. Холод і великий порожній простір зупинили її. Під вікнами на лавці хтось лежав. Від дверей бачила лише ноги. Приходить аж до стола. Вже бачить, що то Андрій Псотів. Пробує розбудити його, торкнула за рукав, рука звисає, і здається, що мить — і він упаде на землю.

— Андрію, Андрію, — промовила пошепки, щоб розбудити його і не налякати. — Люди, він мертвий! — крикнула вона і не знала, як опинилась на заспиці. — Люди, мертвий! — кричить не своїм голосом. Голос летить аж на Гуреїв берег, звідти повертається назад.

Із стайні з вилами в руках вискочив старий Орчик.

— Чом у чуже лізеш? — запитує, ніби те, що кричить його стара, не таке і важливе. Стара Орчиканя аж захрипла від того крику.

Збіглися сусіди. Чоловіки увійшли в хату, через їхні плечі заглядають жінки. «Де ся пташок влягне, там го тягне», — шепоче стара Гурейка замість отченашу.

А мороз розмальовує вікна. Так ніхто не вміє...

Василь Дацей народився 4 січня 1936 р. в селі Вирава у Східній Словаччині. Закінчив філологічний факультет Вищої педагогічної школи в Пряшеві (1958). Працював редактором журналу «Дружно вперед». Автор прозових книжок — оповідань, повістей і романів — «Ми і наші знайомі» (1961), «Очі невиразного кольору» (1965), «Монологи» (1967), «Зелена обручка» (1981), «Зірки лиш мерехтять...» (1983), «Сонячний верх» (1984), «Крихка орхідея» (1987), «Коріння» (1988). Твори В. Дацея перекладено на словацьку і чеську мови.

ВАСИЛЬ ДАЦЕЙ

ЧОПІВ САД

У хаті вікна повідчиняні, бо сьогорічна осінь гаряча, та Іван Чоп все-таки іде до пеца. Він відхиляє дверцята, беручися за порцелянову білу шпульку, що якимось дивом ще не розбилася і не втратила свого лиску від тих часів, коли Іван ще дитям любив крутити її і тішився з того, що вона довго обертається від єдиного удару по ній пальцем. На рошті жевріло кілька вуглинків у синьому попелі. Іван дмухнув. Попіл відлетів з вуглинків, а Іван не стримався і закашлявся. Мусив випростатись, глибоко вдихнути повітря, почекати, поки відлягло від грудей. З-під припецка набрав жменю тоненьких жовтих ялинових трісок, кинув їх на вугілля, а зверху поклав два сукуваті поліна, щоб до вечері не вигас вогонь.

Як виходив надвір, у сінях з лади взяв кошик. Під стіною завжди стояла обіперта об одвірок палиця. Машинально її намацав і теж узяв із собою. Ціпок він брав не для того, щоб підпиратися. О, ні! Він ще без палиці ходить. Ціпок йому потрібний, щоб проганяти з саду курей, сусідських качок з двору і струсити яблуко чи грушку в саду.

Як сходив за хату, обвів поглядом двір і вулицю, чи випадково хтось не йде, але що нікого не було видно, то Чоп спокійно попрямував у сад. Там йому і дихати легше, і приємно йти вичовганою стежкою, і плодами він любить тішитися. Та й чого не признатися? Він сюди ходить ще й для того, щоб згадати своє минуле, бо якось так склалося, що всяка важлива подія в його житті ніби якраз отут починалася.

Садом Іван Чоп ходить повільно, оглядає все навколо, і від його зору не сховається найменша зміна. Як подивитися на Івана Чопа здаля, то часом спаде тобі на думку: а чи не свічка величезна там стоїть? Отакий він рівний. А підійде до дерева, зупиниться біля стовбура, то видається, ніби крона не на власному стовбурі держиться, а на його плечах.

Ще про вік згадаємо. Іван Чоп записаний у метриці, він кожному скаже, коли народився. Але при тім у вас таке відчуття, ніби ви кривдите людину сухим констатуванням: Іван Чоп має сімдесят п'ять років. Сімдесят п'ять років люди мали і будуть мати, але до Чопових вмістилися дві світові війни, десятки важливих подій у краї, а горя, горя скільки за ці роки було! «Минулося»,— відмахується рукою Чоп, коли хтось заговорить при ньому про важке минуле, і додає, що здоров'ячко йому служить, а пам'ять не підводить і що він може тішитися з дітей.

З черешень падає листя, та й яблуні поріділи. Недавній дощ змив порох з яблук, і тепер у них відбиваються відблиски сонця, що сідає. Іван

замислився і підняв погляд так, що сонце йому прямо в очі засвітило, вкололо, аж сльозу витягло. Він мусив хвилинку постояти із заплющеними очима, потім потер їх і розтулив повіки. «Я старий дурень»,— вилаяв себе подумки Чоп. Краєчком примруженого ока глянув у бік сонця, яке вже торкнулося спіднім краєм верхівок дерев у Щобі. Коли так низько сідає, то стає цілком червоним і золотить весь край. Під його промінням тепліє і сад, хоч трава от-от зволожіє під ногами, і тоді сад ніби в килим перетворюється — аж тягнеззути черевики і босоніж політати хлопчаком поміж дерев, ганяючись за зеленими кониками чи травневими хрущами. Скільки років минуло, а Чоп пригадує все це, ніби то вчора було. «От цікава людська пам'ять»,— мало не вголос проказав.

Тоді, бувало, вибіжить з хати і садом аж ген на Градок мчить. І гадки не було про біль у ногах, та й груди — два-три рази глибоко дихне, і вже все гаразд. Спробував би тепер побігти за когутом або сусідові гуски вигнати за пліт, загелгочеться більше, ніж зграя гусок.

Чому оту невеличку гірку над садом називали Градком, ніхто не знає. Іван Чоп ще в дитинстві цікавився, а й досі не знайшовся розумний. Учитель наперед покрутив головою, почувши Чопове запитання, а потім поважно висловив свій здогад, що на гірці колись мусив стояти «град», замок. Чоп не хотів перечити учителеві, але висловив і своє припущення: чи не могло і таке бути, що там ховалися народні месники? Як тепер дознаєш, пани чи розбійники там хазяйнували?

Правдою залишається, що з самого верху Градка чудовий вигляд на село й околицю. Перед першою світовою війною, коли Іван ще, може, не носив ногавички, а лише довгу дрелихову сорочку, бігав він з хлопцями, які пасли корів на Лисій, щоб подивитися з Градка. Досі мариться йому отака картина: під Градком, між верхами, ранішня імла розстелилася над усім селом, і де-не-де поволі почали рости стовпи диму: один, два, три, потім ціла колона, як були розташовані хати біля дороги. Діти закричали: «Кораблі відпливають, кораблі відпливають в Америку!» А імла — то було море. І на кораблях від'їздили їхні батьки шукати роботу, щоб роздобути кусник хліба для голодних дітей.

Одного дня і з ким попрощався няньо. Таким він і зберігав його у своїй пам'яті, бо ніколи більше няня не бачив...

Іван Чоп зупинився біля йонатанки, палицею пригнув гілку і помацав пучками жовте, як літушнє масло, яблуко, чи добре дозріло. Довго вагався, але червона пляма цілком сита була на боці, виставленому сонцю. Вирішив, що скоро треба буде обірвати всю яблуню.

«Тижнями пливли в Америку,— повернувся в думках до молодості,— а тепер кілька годин посидиш у літаку — і вже приземлюєшся в Нью-Йорку».

— Сидите собі і дивитеся вниз чи вгору,— розповідав найстарший син Іван про таку подорож. — Внизу синє море, а над вами теж синє небо. Не чути монотонного гудіння моторів літака, людина могла б подумати, що то якийсь синій сон.

— А ти не боявся, що зіпсується щось в літаку? — спитав Чоп сина. Йому не йшлося про те, чи не чигала на сина небезпека. Він знав, що на таких трасах літають найкращі літаки і найосвіченіші пілоти. Просто приємно було, коли син перед односельцями до дрібниць розповідав про все, що пов'язане з його дипломатичною службою. Хай чують, який у нього син. Дипломат! Ти чи колись у селі, та що там у селі, в цілій околиці комусь приснилося, що людина — такий собі розбишака, ріс і отут по саду гасав — з їхнього краю стане поважним дипломатом аж на Американському континенті? Та де ж там! А ось його Іван працює в дипломатичних службах.

— Ще розкажи, як ти з їхнім міністром розмову мав,— заохочував Чоп сина і сам наперед висвітлював односельцям: — Іван як пішов говорити з міністром, то за республіку говорив, і той міністр мусив із ним так, як із представником країни, поводитися.

«Про всяке випитував, перепитував, а от цілком забув спитати, чи

ростуть там яблука»,— спало Чопоаі на думку. Знає, що в теплих краях ростуть помврапчі, вивиеси, бвивин, фіги теж десь звідтвм привозять, а от про яблука не зиве. Може, в листі спитати? Або звчеквти до зустрічі? І про горобців ще перепитве, чи там є.

— А капіталісти як виглядають? — спитав Михайлів хлопець Іввна.

— Як я або твій дідо,— поспішив пожартувати сусід Хапко,— лиш великі черева мвють.

Хлопець збагнув, що з ним жартують, тому наполягав:

— Дядя їх бвчив, а ви, діду, твм ие були.

— Де дядеві з капіталіствми говорити,— намагався подобритися з хлопцем Хапко.

— Розмовляв,— сказав Іваи. — Я часто входжу до склвду иаших делегацій, як підписують торговельні контакти з власниками фабрик, з різиими фірмвми.

— Ще про ферми щось скажи,— попросив Хапко.

Іван Чоп знав, чому Хвпко питвє про ферми. Це ще коли артілі засновували, якийсь біс навлів Хапкові, щоб иа зборах виступив за утворення ферм, як в Америці, коли вже мають об'єднуватн їхню землю докупи. Дарма йому висвітлювали різницю між артіллю і фермами. Хапко вперто стояв на своєму. І згодом не хотів дати себе заганьбити перед селом, то лиш жіика підписала заяву, щоб діти стипендію в школвх одержували.

— Помиратимеш, а з голови ніхто тобі не виб'є ферми,— втрутився Чоп у розмову, щоб син ие марнував час.

Нарввти б повний кошик яблук і віднести синові, спливвє химерна думка, але Чоп не аідганяє її. Чому б ие віднести? Кошик йонатанок звповнить приємним запахом ціле посольство. Нвпевне, і сам посол прийшов би до Чопа і посмакував його плоди. Ой, які ж воии смачні! І тоді Іваи Чоп розповів би йому, як виростив свій свд. Хібв це неможливо? Адже син Іван під час кожного свого приїзду просить батька полетіти з ним бодай на два-три тижиі. Був би молодший, обов'язково полетів би, а твк краще сидіти вдома і милуватися садом.

Свд у Чопа спрввді гврний. Такий, що люди з околиці ходили дивитися і щепи брали в нього. Якийсь час після другої світової війни, як говорилося про радянський досвід, Чопа почали прозивати Мічуріним, але прізвисько не прилипло, хоч розводити фруктові дерева спрввді иавчився в Росії. У саму війну пішов на першнй призов, і зразу наділи иа нього австрійську форму. Як згвдає про це, то посміхається в думці і жаліє й себе, й ту армію — хлопчисько був тоді такий, що ледве пересувався у військовій формі, в гвинтіяка з довжелезним багнетом муляла плече та теліпалася поміж ногвми й обтовкуаала коліна. Дехто радив Іввиовій матері: «Хвй хлопець відрубає собі палець на прввій руці або дасть зачвиркнути око тютюном». Мвти нв могла згодитися покалічити власну дитину, а, зреитою, надіялася, що існує якась спрвведливість і що син вернеться з війни цілий. Він же в неї як голова сім'ї, відколи чоловік не озивається з Америки.

На фронт Івана Чопв послали після кількох тижнів вправ. Показали: отак треба стріляти, а отак орудувати багнетом, коли підеш на штурм. Але чого б мвв він, Іван Чоп, проколювати таку саму людину, як він, того не розумів. Удомв курки не хотів зарізати, а там би мав живій людині в груди зганяти багнет? Правдв, не сам мучився отакими міркуваннями. Як довірився солдатові з сусіднього села, той зразу признався, що й він так думає. Отож слово дало слово, в при найближчій нагоді, замість того щоб втіквти під час відступу разом зі своєю частиною, прикинулися вбитими і здалися в полон росіянам.

І сьогодні точно пам'ятає, як усе відбулося. То було недалеко аід села Нова Селка, в першв зупинка була в иайближчому місті Бучачі, де їх згрупуввли і повели в тил. Спершу прввцюввв у пана Никанора. Хоч і працював ввжко, зате їсти було вдосталь. Там і иавчився, як треба дбати про сад. Хто зиве, як би склалася доля, коли б ие революція. Про револю-

цію Іван довідався від червоних, які прийшли за паном. Іванові пояснили, що йому треба революцію підтримувати, бо він теж пролетарій.

— Думаєте, я знав, що таке пролетарій? — завжди приказував Чоп, коли розповідав про цю подію. — Не знав, але по очах їхніх бачив, що вони якісь такі, як і в нас молоді парубки, то й згодився.

Ті, що забирали пана, порадили Іванові вибрати собі найкращого коня. Він дивився то на коней, то на пана, ніяк не наважуючись бодай рукою показати, не те щоб прямо слово сказати, котрого коня хотів би. Але пан паскудно вилаяв Івана, і йому стало жаль, що за вірну службу він ображає його перед незнайомими людьми, нібито Іван винний, що пана кудись відводять, і це додало йому відваги. Таки найкращого коня вибрав собі і до кінця революції з ним не розлучався.

Мав у Росії й добрих приятелів, було й де залишитися, та й свадьбу міг відгуляти, але як дійшло до того, що треба рішатися, закортіло йому чим скоріше повернутися додому і засадити город фруктовими деревами. Хоч вірте, хоч ні, а сама думка про гарний сад привела Чопа назад додому. Ніколи йому й не уявлялося, що розвести сад не так уже й просто.

Після приїзду, як тільки трохи відгодувала його мати й припинились відвідини сусідів та й людей з інших сіл, що приходили розпитати про новини в Росії, пригадати спільно бої і знайомих або вивідати, чи не зустрічав Іван на фронті їхнього сина чи чоловіка, Чоп пішов по хуторі шукати дички. Другого дня повикопував і приніс кілька деревцят.

— Ти, сину, несповна розуму, чи що з тобою? — вихопила в нього мати мотику з рук.

Іван нерозуміюче подивився на матір. Свято якесь чи кудись треба поспішати, що не дає йому робити?

— Де тут хочеш дерева садити?

— Звсаджу весь город,— сказав Іван про свій задум.

Мати голосно залементувала: син втратив розум, на святому місці предків ліс посадить. І справді, на їхньому городі було кілька якихось зарослих купок. Іван пригадав, як старі дядьки розповідали, що на цих місцях мусили жити ще перші поселенці. Купки розтрушені навколо воли і творять коло, що охоплює кілька городів і обійсть. Припущення, що тут колись стояло село, було цілком імовірне. Іван пообіцяв матері не садити дерев на купках. Це тому вони не стоять рівними рядами.

Оцю яблуню щепив Михайло, а оту грушку-маслянку допомагав щепити Степан. І четвертий син Андрій має свої дерева. Іван Чоп завжди синів залучав до роботи в саду. Кожен з них щепив своє дерево. Сини так захопилися цим, що так і називали дерева своїми, хоч плоди збирали завжди разом.

— Сьогодні кому вони потрібні? — зашамкав Іван Чоп зі смутком. Кому б не було шкода дивитися, як пропадає стільки фруктів?

Палицею прихилив гілку і почав обережно рвати яблука та складати їх у кошик. Вибирав найкращі — то для Степана, що в Чехії живе. Це його другий син. Андрій вчителює і сам виростив такий сад, що кожної осені по кілька центнерів фруктів продає. От як зійдуться Андрій з батьком, як почнуть розповідати про свої дерева, то з таким запалом говорять або сперечаються, немов про щось найдорожче йде мова. Наймолодший син Михайло у таких випадках мовчить, бо він живе тут, у селі, і сам мало дбає про сад. Та й навіщо? Батько прийде ранньою весною проріджити гілки, восени обчистить стовбури і пощепить нові деревця.

Є в Івана Чопа і одна дочка. Оленою її назвали. Передостанньою народилася. То була велика надія матері.

— Де б я на старості літ пішла, як не коло тебе, дочко моя, зістану,— приказувала мати. Та, бідолашна, не дожилася до світлої години. Робила, робила і так в тій роботі знайшла собі смерть.

Іван Чоп лишає яблука і ходить по саду. Це завжди так, коли згадає про небіжку жінку. Жаль йому, що весь свій вік мучилась, а коли могла зазнати спокійної старості, такою дурною смертю вмерла. Він тоді на курсах був...

Іаан Чоп один з перших заснував артіль у селі.

— То а Росії тебе так загартуаали! — аідрізали йому газди, коли починаа про артіль гоаорити.

Він сам не знаа колгоспів у Росії, але багато про них наслухаася і читаа. Ще до аійни приходили вістки про колективне господарюаання. Праада, ширилися різні чутки, але Іаан не аірив дурним вигадкам і різним наклепам, нібн у колгоспах лиш біда й аморальність. Він знаа тих, хто аоюваа і бороася за нове життя, і ті люди не могли собі лиха бажати. Так і казаа усім:

— Вірте панським балачкам. Артілі лиш нашим панам будуть не до смаку, бо а артілі земля належить тому, хто на ній робить.

До артілі аступило майже півсела — асі а перший місяць агітації, але землі було більше як три чаерті з уього кадастру, бо до земель артільників приєднали церковну і маєток пана Коха. До його стаєнь заели й худобу, а під стодоли привезли перші трактори. Іаан Чоп від самого початку був членом праалінвя артілі. Голоауаати не хотіа, вимоаляася на здороа'я, але люди не знали, що а Іаана таке серце, що на аласних дітей ніколи не крикне, то як би цілому селу наказуваа? Як член праління, їздиа на наради. Спочатку на одноденні, пізніше на кілька днів поїхаа, і, нарешті, послали його на даа місяці на курси. Вже лаштуваася додому, як прийшла телеграма...

Приїхав, поховаа жінку, а про те, як сталося нещастя, дізнався поступоао, і то аж через кілька років. З розповідей різних людей склаа мозаїку тих днів, згадка про які, як ревматизм у кістках, і досі болюче ятрить душу.

Дружина його Маря ніколи не йшла проти аолі чолоаіка. Зааждн поаажала його і аірила в його здороаий розум. Не була проти артілей, ба ще заохочуаала Івана, як намовляв інших приєднатися до спільного господарюаання. У селі про це знали і під час двомісячної аідсутності Іаана Чопа почали з неї насміхатися.

— Наша пані собі мотичкою, як пером, махає,— кинула жінка, що зайняла місце поруч при обкопуванні картоплі.

Всі знали: моаа йде про Марю.

— А аін там пером пише, як мотичкою,— озаалася сусідка з іншого боку.

Жінки розсміялися.

— Та нічого, доаго аже ані аона не буде мотикою махати,— ущипнула дальша. — Іаан, як поаернеться з курсів, хтозна-яким паном стане. А такий пан мусить мати і жінку паню.

— Ще пострижешся,— розсміялися жінки.

— Саою роботу роблю,— аідбилася Маря.

— Та робиш, але таій газда нас нагнаа до артілі, а сам гуляє по курсах.

— Перестаньте, баби! — спробуаала атихомирити їх Уля, шаагрина Марі.

— Наші тут деруть за діряаий гріш, а аін там сидить за місячну платню.

Марю Чопоау це так образило, що аона до самого аечора не підіймала голоаи аід землі, тоакла мотикою, вибиваючись з останніх сил, нааіть їсти не пішла. Лиш уаечері не могла жаги загасити...

— Сильне запалення легенів її скосило,— сказали Іааноаі, ала аін нічого не сприймаа.

На труну не міг піднятн очей. Раз подиаася і мало не атратив саідомість. Четаеро синів — асі, як тополі, тонкі — несли на плечах труну з матір'ю, смерть якої для них була несподіааною...

Іаан Чоп шорсткою долонею аитер сльози з очей, ще трохи пройшоася садом, а потім обаів поглядом село. Нааколо буде ліс, а посередині розлогі артільні лани. Не такі, як на картинах малюють. Тут лани аикроєні між потічками, аисокими межами, на які аже прадіди зносили із саоїх земель каміння.

Під Високою посеред зеленого схилу насипана жовта купа глини. Там тепер роблять резервуар для водопроводу. То Іванів син Михайло пообіцяв селу водопровід. Але люди тут не дуже спішать з цим. У колодязях вода смачна і чиста, мов сльоза, а з водопроводу яка буде, коли потече гумовими і залізними трубами? Але світ іде вперед, діти, що по містах живуть, як приїжджають відвідати батьків, про ванни говорять, деиотрі вже й про басейни мріють, а для того спочатку треба водопровід провести...

Під час другої світової війни Івана Чопа в армію не взяли. Аж коли з'явилися перші партизани в лісах, тоді й він включився в боротьбу. Зразу пішов до них. Командир міркував, зважував, а потім вирішив, що Іван робитиме. Буде інформацію приносити і харчами допомагати. Небезпечно і для нього, для всієї сім'ї, але тоді людям на кожному кроці загрожувала смерть, за найменшу «провину» могли постріляти якщо не все село, то принаймні сім'ю. Стільки лякали, що люди перестали боятися. Смерть у тих краях стала ніби членом сім'ї, була всюди присутня, на кожному кроці загрожувала і, де лиш могла, косила без огляду на те, чи то дитина, чи старий.

— Гм,— гмикнув уголос Іван Чоп при тих спогадах,— так воно було ще й раніше...

Напала на дітей перед війною хвороба: сина Івана, найстаршого, на смертельне ліжко вже готували, коли сусідка прибігла з ложкою гноївки. Помоглося! Бідненький плював, пирскав, але напружив останні сили й видужав. Андрійко в гарячках марив — поштарка змилувалася і принесла якусь пілюльку, а за ту пілюльку Іван Чоп різав і колов поштарці дрова цілий день.

Тут і казки розповідали з тим наміром, щоб привчити до думки про смерть: дракон сидить на джерелі і кожного дня жадає жертву, йому підводять найкращих дівиць, аби йти на жертви, не перестаючи плекати надію на свободу і щастя.

Таки дочекалися. Німці мусили п'ятами накивати. Люди раділи, браталися з радянськими воїнами і заприсягалися, що ота війна була остання. Здавалося, всі будуть як діти одної матері. Але свято скоро минулося. Ті, що призвичаїлися до легше заробленого кусня хліба, почали міркувати, як загарбувати й далі.

Щастя, що вчасно їх схопили за пазурі. Панам сказали, що простий люд не дурний і що дорого заплачену свободу так легко не віддасть.

Сьогодні мало хто згадує початки. Та й навіщо? Є чим похвалятися за останні роки. Ба і хваляться та все роблять плани, а в артіль приходять люди з вищою освітою, науку приносять.

«І Степан міг жити тут»,— зітхає Іван Чоп. Вивчився на інженера у Празі, оженився там і залишився працювати на заводі, а Чоп усе ще плекає надію, що синові закортить на батьківський грунт. Ну, не газдувати прямо в селі, в місті міг би робити — хіба мало роботи на заводах? І жити міг би в місті заради дітей і жінки, але в суботу й неділю могли б відпочивати тут. Вийшли б собі в сад, він повиносив би усім стільці, і могли б говорити, роздивлятися навколо. З братами поговорив би, з сестрою. Бо діти Іванових синів уже не будуть знати двоюрідних братів і сестер...

— Як же так? — уголос мовив Іван Чоп, вражений цією думкою.

Справді, коли всі востаннє сходилися разом? «Було таке»,— болюче вкололо Івана біля серця. І ще раз мали б зійтися...

— Ііхе! — знову вигукнув і сплюнув, ніби відганяючи від себе ненависну думку про власну смерть і похорон.

Щоб не думати про таке, Іван Чоп зриває ще кілька яблук; груш і сливок теж кілька вже дозріло.

Сонце вже сховалося, вже й на хмарках не видно його променів. Скоро цілком стемніє. Роса випала така, що Чоп може струшувати її краплі з молодої отави.

Перед тим, як зайти до хати, він озирнувся навколо і прислухався. Хвилину гуркотів мотор автобуса, а коли стих, тишу розірвало жаб'яче квакання.

Тепер Іван Чоп може спокійно йти в хату. Світити не буде. Кошик поставить у холодних сінях — завтра чистим рушником витре кожне яблуко і віднесе в підвал. Там лежатимуть цілу зиму. Коли приїздить котресь із дітей або приходять гості, він завжди ставить на стіл миску з садовиною, але сам не може з'їсти твердого яблука, а терти, як це роблять старі баби, ще не хоче.

Їсти незмога, але на душі завжди приємно, коли дивиться на плоди зі свого саду. Це не лише фрукти, у них Іванові спогади. Задивиться на лискуче зріле яблуко, а там, немов у чарівному дзеркалі, починають оживати картини його життя. Іван Чоп придивляється до них, замислюється, але мало коли морщить чоло. Якби його спитали, що він хотів би змінити в минулому, прожити інакше, Іван Чоп відповів би:

— Та нічого. Таке вже життя, що трапляється в ньому і добре, і погане. Скажете, скрутно було? Зате якраз нам випало щастя принести своїм дітям і онукам новий світ, зовсім інший, як досі були світи...

Іван Чоп підходить до печі підкласти полін, щоб не згасав вогонь, і дверцята залишає відчинені довго, бо любить отак вечорами дивитись на полум'я. Тоді він не такий самотній...

С. Гапак. Тут згадують партизанів

ФЕДІР ЗУБАНИЧ

"Я РУСИН БЫЛ, ЄСМЬ І БУДУ..."

Документальні новели про українців-русинів Східної Словаччини

НЕЗАМУЛЕНІ СТУДНИКИ У БЕСКИДАХ, або Спроба запросин до гостини у край, де живе галузка українського народу

Ваку маму я виджу хіба що на свята: наче й заклопотана, ніби в господарських роботах, і одіж на ній іще буденна, непримітна, та сама вона уже якась ніби й нетутешня, освітлена ізсередини дивним, незбагненним світлом щирості, доброти, ласки і ще чимось таким невловимим, але ясним і святочним, яке годі у звичайний день запримітити у ній, спостерегти, відчути.

Мати готується до різдвяної вечері.

Ще зранку, тільки-но піднялася, найперш кинула чуйним оком по хаті: чи усе вдома, чи усе, що позичали сусіди, вернули,— борони боже, аби щось домашнє та було десь по чужих обійстях!

Цілий день варила, пекла — на столі у святвечір має бути неодмінно дванадцять страв: ні менше, ні більше — кожному місяцю по одній...

Як почало вечоріти, розстелила на стіл давній, ще її матір'ю вишиваний обрус-скатертину: на один ріг стола під нею клала замкнутий замок (най людям роти позамикаються, аби на нашу родину ніхто нічого поганого не казав); на другий — жменю різного зерна (щоб цілий рік хата багата була); на третій — паперові і залізні гроші (щоб їх цілий рік було багато а кожного); на четвертий — зубки часнику (щоб усі були здорові й не хворіли).

Заносила в хату солому, труснула на долівку — я чекав, що сяде в ту солому і буде імітувати квоктання, щоб квочка квоктала і висиджувала на яйцях курчат, але ні: курей уже давно не тримає — нащо їй те?

Дала й мені жмут соломи — я вже знав: треба йти в сад «годувати» дерева. Провалюючись у глибокий тут, у горах, сніг, ходив від дерева до дерева, скручував у перевесло солому, обв'язував стовбур, а де й товщу гілку. Треба було щось і приповідати, але я, як на гріх, за своїм міським життям уже й забув що...

Тепер мені ще належало, як єдиному чоловікові в хаті, нагодувати найкращим сіном — м'якою, шовковою отавою, худобу, посипати курям зерна і тим часом обвести їх ланцюгом: щоб дому трималися, аби до сусідів не йшли яйця нести... Але... вже давно вже в обійсті нема ніякої худоби, звелися й кури...

У кімнаті, на покуті, коли вернувся, вже стояв необмолочений вівсяний сніп — звідки це в наш час мама його доп'яла? На табуретці тазок із джерельною водою. Зрозуміло, що йти вмиватися до потока, аби бути здоровим, вже не треба: просто в кімнату до нас трубами біжить із студинка, з-під Глоговатої, чиста, студена, що аж кришить зуби, вода.

Я вмиваюся перший. У долонях, якими бризкаю в лице водою, найбільші, які при мені, гроші — їх, мокрі, холодні, треба потім класти собі за пазуху: щоб трималися цілий рік...

Останньою завжди вмивається господиня — тепер одразу за мною. Коли б на потічку, мала б принести з собою в дійниці

води, щоб цілий рік вона була повна молока. Не до дійниці тепер...

За вікном добряче посіріло, і мати кидає стривожений погляд на вікна сусідських хат: ще не запалили свічки?

Хвилькома кладе на стіл страви, аби чимскорш почати вечерю. Усміхаюся на те, але нічого не кажу. Звичай. Якщо раніше од сусідів запалити свічку і почати щедру вечерю — наша сім'я швидше впорається з польовими роботами влітку і восени. Гай, гай...

Посередині столу, на найпочеснішому місці, крайчун, чорна, з житньої муки паляниця, із запеченою скляночкою меду посередині і віночком зубків часнику по краях...

На мисі довгі бобальки (щоб родило довге колосся на пшениці, житі, ячмені), помащені медом і потрушені маком. Далі грибова мачанка, капуста, пироги-вареники з сиром, картоплею, капустою, грибами, сливовим лекваром-повидлом, колочена квасоля, риба, картопля... Очі розбігаються — хто і коли це все з'їсть?! Але мовчу...

Треба сідати за стіл і роззуватися: класти босі ноги на холоднющу сокиру і чересло, які вже лежать під столом,— ноги в тебе і здоров'я будуть залізні. Ніжки стола оперезані ланцюгом: щоб сім'я купи трималася... Я мало не пирсну від сміху: йой, мамо, мамо — де там тримається? Сестра — солістка обласної філармонії — десь тепер на гастролях по Канаді виспівує зовсім не колядки: один брат, який живе зі своєю родиною аж у Вільнюсі, через мітинги, «Саюдіс» і Народні фронти не може й на свято приїхати на свою материзну: другий брат, наче й не здалека, з Ужгорода, а теж не може надбути — у них, в університеті, студентська сесія, то мусить там бути: та й мене випадково занесло сюди з Києва: дорога стелиться у сусідню Чехословаччину, то по дорозі заїхав до матері...

У тиші, урочисто, сідаємо за щедрий стіл, запалюємо свічку... Починається святкова вечеря.

Пробуємо-куштуємо потроху кожну страву. Мовчки, без жодного слова — щоб і люди про нас не балакали.

Горить, потріскуючи, свічка. Спокійно, погідно, затишно якось на душі — здається, у таку хвилину увесь світ би обняв, як рідний.

І враз до нас крізь стіни, крізь сніг і ніч, від якоїсь сусідньої хати вже прилетіло радісне й святкове:

> Нова радість стала,
> Яка не бувала,
> Над вертепом звізда ясна
> Увесь світ осіяла...

Мати виразно дивиться на мене, і я розумію, що мені, як єдному тепер чоловікові у хаті, по вечері треба загасити свічку. Що є сили дму... Напружено, навіть не дихаючи, дивиться на легенький димок від гнотика мати. Нарешті з полегкістю зітхає: дим пішов не в двері — значить, протягом цього року ніхто з родини не помре...

Не прибирає, лишає усе, як є, на столі: щоб ніколи їжа не переводилася у хаті. І тільки ложки наші, не миючи, зв'язує докупи — щоб улітку вівці й корови пастир не розгубив. Ой, а де ті вівці, де корови?!

Виходимо на ганок послухати, де вже в селі колядують. О, зовсім близько: скоро й до нас завітають!..

Коли була молодшв Марійка, вона так само вибігала надвір послухати, з якого боку перший собака забреше — з тої сторони чекати їй нареченого... Де вона тепер, чи хоч згадає, що вдома святвечір, що на столі чекає празникова вечеря, що колядники уже ходять від хати й до хати, бажаючи миру, добра, здоров'я, злагоди, щедрого врожаю?!.

І враз не з села, не з боку колядок, десь згори, ніби з неба, з-поза Верха і Настасу, у морозній тиші чітко й звучно залунали дзвони. Мати усміхнулася і повела очима у бік лісу, у бік темної гори, яка починалася тут же, одразу за порогом:

— Убляньська церква уже скликає на вечірню...

Церква в Ублі за горою, за кордоном — у Чехословаччині. Мені завтра зранку туди лежить дорога.

Це питання з мамою ми вже обговорили іще вдень, одразу, коли я надбув з Києва, з закордонним паспортом.

Не забути мені, як враз загорілися її очі: йой, коби вдалося, сама би з радістю туди поїхала... Там стільки знайомих — через гору, по сусідству — і в Ублі, і в Уличі, і в Збої... Стільки спомииів про ті села: як на свадьби ходили, як на свята, на храм, бал робили, як цімборили з тамтими дівчатами й хлопцями...

Я тому й випитував з подробицями: до кого б зайти і вітання передати, що цікавого можна там побачити, з ким познайомитись...

Хотів ще перед тим, як переступити державний кордон з нашими добрими сусідами, наперед щось вивідати про ці місця, про тамтешніх людей, про все цікаве, що варте уваги, щоб спізнати за своє коротке відрядження...

Мати, мов з лантуха, сипала прізвища, розповідала про людей, про села, але... але все це десь п'ятдесятирічної давності, ще до того, як був встановлений державний кордон. Та й то тільки про ці три, сусідні з нашими Дубнами, з Великим Березним села, які спершу назвала...

— Далі я не ходила... — ніби чимось завинила переді мною, опускала очі. — Не до того було — дома робота, клопоти... То вже як ти вернешся, щось там файное і красное увидиш, з людьми ся зійдеш, і мені розкажеш, і я буду знати...

Так, на жаль, у великій помочі в цьому вона не стала, хоч усе своє життя, усі сімдесят років, вважай, прожила поруч — за два-три кілометри від найближчого села теперішньої Чехословаччини.

Що чинити? Не йти ж в близьку, сусідню нам країну, до єдинокровних братів-українців, які там живуть, із заплющеними очима...

І тут мені пригадалася недавня публікація у пряшівському літературному місячнику «Дукля», з якою виступив там молодий журналіст Борис Іванчов. Він, подорожуючи по нашій країні, по республіках Середньої Азії, насмілився ще й давати поради: як шукати в Ташкенті двоюрідну сестру, як осягти тисячоліття Самарканда, де купувати яблука в Алма-Аті...

А чому б і мені, беручи приклад з молодшого колеги, не зважитися дати безкорисливі поради майбутнім читачам цієї книги: як

мандрувати, з ним знайомитися, до нього піти в гості в Східній Словаччині, в тих бескидських горах, де русини-українці живуть, працюють, бережуть свою культуру і гідність століттями?!

Подумавши так, я повеселів, підхопив наступного після святвечора дня свою невеличку валізу, і вже був рушив у дорогу.

Але мати притримала за рукав: не поспішай, сину, сядь, за лавчаєм, на дорогу. Коли хочеш запрошувати читачів у гості до людей, поки що й для тебе не знайомих, не забудь спершу про себе: як би то виглядало — заходьте до сусіда, а до мене ні?.. Недобре, сину, нефайно... Що, забув, як у нас звикли казати: що зійшло в тиші — красно достигає, а гучний початок гірший кінець має?.. Через те сядь, подумай та зваж... і починай із себе: із нашого дому, із нашого села... Красно би було припросити десь у ярі, у маю...

Мати, пам'ятаю, ще любила приповісти: добрий сусід — найбільша родина. Та в американців якось вичитав: чим вищий паркан між сусідами, тим кращі їхні стосунки...

Дивно. Ми, в усякому разі в горах, до цього не звикли: один від одного якщо і відгороджуємося, то тільки ворининя — поздовжніми латами.

Через кордон потяг спершу допровадив мене у Кошице, затим у Пряшів, першим-ліпшим автобусом я одразу ж вибрався аж під кордон, у село Ублю.

Звідси хотів почати свою мандрівку по Східній Словаччині, а заодно читачів припросити, аби пересвідчилися: помагає чи шкодить високий паркан між сусідами.

ВІДСИ ГОРА, ЗВІДТАМ ГОРА, А:..

Розсміявся:

— Но, то кажіть далі, кажіть — чом-ісьте стали? У приповідці, яка звідси, з нашого села, таке закінчення: «...а всередині біда» — так ся каже, вйбо ні?.. Гей-гей! Чоловіче добрий, минулося те давно. Чуєте? Давно сеся приказка ся минула, і мало вже хто знає про неї...

Ми стали з Михайлом Мартинком, директором Ублянського державного сільськогосподарського підприємства, у центрі села, трохи на узвишші, на горбку, де вони, як колись церкву, звели собі красиву, на два поверхи, модерну, як для гір і села, адміністративну будову. Звідси, хоч і не дуже високо, добре видно Ублю, мов на долоні вона розпростерлася двома акуратними рядами нових і старіших хат обіч дороги і річки Ублянки: і та, і та, збігаючи з перевалу, за яким Станіна, Синна і Гуменне, притьмом, легковажно й весело проскакують село, щоб здивовано вперться в строкатий шлагбаум: кордон. Річка, правда, легенько просунувшись крізь невеличкі залізні квадратики сітки, що промацує камішня-кругляки аж на дні, біжить собі далі: хвалиться чистотою, студінню і пстругами уже по той бік границі, в іншій державі, у Малому Березному. Справді, коли придивитися уважно, то Ублянка несе свої зелені води обережно, як несуть таїну... Не думаю, правда, що державну...

А дорога, тепер уже нехотя, під гору мусить вертати назад: далі не велено.

Від неї праворуч відділяються один за одним пішинки, які просять іти у гори. Але й вони через якийсь кілометр-два, проминувши пасовища на тернистому Восої, покрутившись на крем'янистих кісиниках Бешувців, так само мусять пошкувати: за колючим плотом нешпроюв, дивна серед лісів і терняччя оранкця, яка більш як за сорок років жодного разу не зійшла зелом, не заврунилася вівсом, житом, татаркою чи сходами картоплі. Границя. Державний чехословацько-радянський кордон. Там, за триста метрів, вдовж його, уже володіння дітлашні з нашого присілка Дубки, з цілого Великого Березного. Там, у Настасі, на Верху і в Карпотинах, найбільші гриби, найсолодша малина, найрясніші ліщинові горішки, найчарівніші, аж медові, дикі черешні-самосійки...

Але тепер я тут, з того боку, на якій, коли ми косили для нашого колгоспу сіно, пасли худобу, збирали лігові лапітни,— стільки ж то надпалено о-он з того вершка, о-он з тих лук!.. Здасться, півгодини вистачить вискочити звідси на Дим'янцеву, а там п'ятьдесять хвилин скотитися униз Пайтеровою Пасікою, Глоговатою, Мочарками — і я вже вдома, у матері, де був, де був... господи, це лише вчора я там був: так близько і так далеко звідси...

З великою неохотою вертаю звідтам поглядом і опиняюся знову в Ублі, знову біля Михайла Мартинка... Здається, він мене зрозумів, бо тактовно мовчав, чекаючи, доки я верну назад із дитинства, із уявної мандрівки додому...

— Вам було коли-небудь страшно?

Він здивовано закліпав очима, відтак розгублено вийняв з кишені окуляри, акуратно носовичком протер скельця. Мовчав. Чого, чого, а такого запитання від мене не сподівався, видно, почути. Уважно через них подивився на мене. Затим склав знову у футляр, сховав уже в іншу кишеню.

— Було...

Колупнув носком чобота грудку землі, замислився — мабуть, вирішував для себе: чи треба пояснювати, розповідати, як то сталося, чи краще змовчати. Письменники і журналісти, вони такі... Залізуть у душу, а потім такого там наколобродять — сам не збереш, що й до чого...

Зрештою, наважився на відвертість:

— Було кілька тижнів тому... Це коли у нас, у державному маєтку, вперше в окрузі, вирішили вибирати директора прямим голосуванням з двох кандидатур...

Довірливо нахилився до мене.

— Знаєте, особливо ніколи я не сприймав близько до серця якісь там ситуації: ні тоді, коли складав іспит у вищій сільськогосподарській школі у Нітрі, ні коли вперше виходив перед аудиторією як викладач рослинництва у Межилаборецькій середній сільськогосподарській технічній школі, ні коли треба було відстоювати свої рішення як головному агроному окружного сільськогосподарського управління у Свиднику, ні коли часом доводилось стояти «на килимку» перед високим партійним чи господарським начальством... А тут...

Він невизначено покрутив рукою у повітрі, задумався, схиливши голову, у пошуках пояснення тодішнього свого стану.

— А тут... — повторився, добираючи потрібні слова. — Ситуація склалася, ви би це сказали... Розумієте, я не з цього села, не з Ублі — моя материзна у Ладомировій, під Межилабірцями, під Дуклею. Недалеко звідси, але ж... Це моя дружина Марія тутешня. Я вже в Ублі колись працював, це ще замолоду, агрономом. І ось два роки тому запропонували знову сюди, але вже керувати маєтком... Згоднася, хоч знав, на що іду. Ні, не важкі природні умови лякали. Знаєте, тутешні люди працьовиті, але трудова дисципліна в них... Я впевнений, що скільки б ми грошей не вкладали в будівництво, у техніку, у добрива, у корми, у селекційне поліпшення поголів'я худоби,— нічого це не дасть, ніщо не вартуватиме без бажання самих селян чесно і з найбільшою віддачею трудитися. Я стою на тому, що робоча дисципліна — це найдешевший внесок у наш добробут. Ну й, зрозуміло, я прикрутив трохи людей, закликав до порядку — і простих робітників підприємства, і керівників середньої ланки. А кому то любиться, скажіть?..

Він питав, але скорше себе, аніж мене. Бо й не чекав відповіді. Говорив, але не тому, щоб поінформувати сторонню людину, а ніби сам до себе,— роздумуючи-зважуючи, перебираючи наново у пам'яті все те, з чим прийшов до тих зборів, до того голосування.

— За два дотеперішні роки ми встигли дещо й зробити. От хоч би й з боргами: вчині були державі десять мільйонів корун, тепер два... Але насамперед взялися за будівництво. Переважна більшість господарських будов у селі були іще з початків єдиної сільськогосподарської артілі, з 1949—1950 років: старі, небезпечні і для людей, і для худоби. Розширили колектив будівельників, подумали, як на місці вирішити проблему будматеріалів,— збоку помочі чекати нізвідки: будівельні фірми од нашого села далеко, і коли хтось сюди і приїздить, то тільки по гриби... У цьому є й свої переваги — будуємо для себе, отже, якісно... Що вже зробили? Звели для спеціалістів п'ятиквартирний житловий будинок, ось цю адміністративну споруду, комплекс будівель для великої тваринницької ферми, цех для виробництва кормів, центральний діагностично-ремонтний осередок, склад для насіннєвого фонду, великогабаритний сінник... У нашому господарстві найбільше стало дійних корів у окрузі, маємо й вівці. І надої зросли: з двох тисяч на корову зараз сягнули за три тисячі. Зросли й врожаї. А відповідно й платня селян — нині їхній середній заробіток становить понад 3300 крон кожного на місяць: це третя найбільша середня зарплата в рамках державних підприємств цілого Східнословацького краю! Що там казати — наче щось і зробив, ніби і є якісь успіхи. Але я бо знаю, що це лише початок! Для того, щоб усе зробити в господарстві, як я собі запланував, треба ще хоча б десять років... А тут — голосувати... Мені вже минуло п'ятдесят, не все зроблено, як би то мало бути, та й родом я не звідси, не тутешній я — ось мої мінуси. А суперникові, інженеру-зоотехніку Михайлу Гаврилі, лише тридцять шість: місцевий, та й що грішити — беручкий, активний... І ви знаєте, я забоявся... Вперше в житті по-справжньому налякався, що можуть проголосувати проти і, по суті, вигнати з села...

Атмосфера перед виборами, як свідчать очевидці, справді до краю була напружена в усіх селах господарства — Ублі, Березовці, Михайлові, Дубраві, Кленовій, Руськім Воловій, Шмигліовцях і Стриговцях. Додала свою частку в інтригу виборів і пряшівська українська газета «Нове життя»: вона провела напередодні голосування експрес-анкету серед сімдесяти делегатів – представників сіл маєтку — своєрідне соціологічне дослідження.

Та наслідки виборів перевершили і їхні прогнози, та й усі сподівання: за Мартинника проголосувало вісімдесят шість відсотків виборців, за Гаврила відповідно — чотирнадцять...

— І ви знаєте, всупереч усіляким думкам і передбаченням, ми з Михайлом після цих виборів іще більше зблизилися, навіть потоваришували. Хочу зробити його своїм заступником. Думаю, що буде добрий з нього колись директор...

А и далі тішив свій погляд на букових і смерекових вершинах довколишніх гір, вслуховувався, як говорить не наговориться, весело скачучи по кругляках і кам'яних плитах униззу, під нами, Ублянка. Мартиник же радше зупиняв очі на низинних заплавах гірської річечки, де ораниці господарства, найкращі і найродючіші його землі — на Роаіні, Дільницях, Онульнину...

Вертав думкою знов до газдування.

— Маємо ще багато зробити, аби механізувати тяжку ручну роботу. Багато хто не вірить: хіба таке можна зробити у цих горах, де особливо з технікою не розвернешся? А я думаю, що можна. І треба. Торік купили машин на вісім мільйонів крон, цього — на шість... Маємо майже п'ятдесят тракторів, більше сорока вантажних машин, дванадцять комбайнів. Але мало цього, мало... Усі дванадцять інженерів кожного дня мусять думати над тим, де і як усувати тяжку фізичну роботу.

Тепер дивився туди і я — у пониззя Ублянки, де майже одразу за смугастим шлагбаумом починалися орні поля іншої держави — Великоберезнянського колгоспу імені Леніна. Їх колись і в орав, засівав, збирав там урожай...

— Признаюся, що у цьому питанні велику надію покладаю і на кооперацію, на співробітництво і дружні стосунки із вашим колгоспом. Ми вже стрічалися із головою Михайлом Івановчиком — домовились про багато взаємних і вигідних контактів. І щодо запчастин для «Кіровців», і про кормові комбайни та преси для сіна, і про гравій... Але поки що важко хоч трохи підняти шлагбаум на кордоні... Хоч в інших місцях, чую, активно налагоджуються прикордонні зв'язки, кооперація... Та нічого — вірю, що й у нас скоро будуть нормальні, дружні й ділові контакти.

Знову перегодя усміхнувся:

— І вам не треба буде робити гак у триста кілометрів — захочете приїхати в гості, пройдете з дому, від матері, пішки кілометрдва — і вже у нас...

Ублянська хроніка і стенди на стінах у краєзнавчому музеї ще взимку, перед зустріччю з Мартиником, мені намагалися

пояснити походження назви села. Наче є аж п'ять варіантів тлумачення Ублі: у літописі 1343 року стрічається «Обля», «облий» — тобто округлий; пізніше, в 1495 році, коли тут діяли понад п'ятдесят опришків Федора Главати як далекий відгук на гуситське повстання, записана назва «Убель» — «білий»; а ще через кілька століть селом володів якийсь Убеля — колонізатор...

Так чи не так, округле воно чи біле, але в Ублю ведуть дороги з усіх боків. Це трохи дивно, бо село сховалося в таких вертепах гір, куди, дивлячись на карту, може тільки якийсь пішник довести. Аж ні! Виявляється, звідси дороги пролягають в усі кінці світу...

Михайло Мартиник і на це має свою приказку:

— Видите, як добре нашій Ублиці з потоками: чим далі донизу — стає міцнішою, сміливішою, красивішою... Так і селу: добре йому з дорогами, які приводять до нього друзів, поміч, новини...

Подумав, подумав, а далі не стримався:

— Добре то добре, але правда і в тому, що й виводять ті дороги багатьох людей із села...

Це немала проблема. За той час, що я був в Ублі, не від одного патріота села чув уже картання на відплив жителів звідси у міста, низинні райони. Проілюстрували навіть темпи міграції: якщо десять років тому село нараховувало 1400 жителів, то нині лишилася ледве тисяча... У школі дітей зменшилося більш як наполовину. Тільки останнім часом сорок хат осиротіло: господарі за собою забили дошками ворота і двері...

Нема роботи, немає чим зайнятися. Державний сільськогосподарський маєток може прилучити до діла тільки одну десяту частину працездатних жителів. Небагатьом дає роботу цех допоміжних промислів, нове господарство, а коли гуменський виробничий кооператив «Підангорлат» відкрив тут свій невеличкий філіал для виробництва поліетиленових пульпів, шиття пелюшок, виготовлення форм для випічки хліба та виробництва гудзиків («гомбічки» по-ублиньски) — що дало можливість зайняти ще кілька десятків жінок, то це стало такою подією, що навіть зафіксувалося у новій пісні:

> Ублянські дівчата, гоя-я,
> Красні заспіваймє, чуга-и,
> Завод на гомбічки, гоя-и,
> В нашум селі маймє, чуга-я...

Що-що, а в Ублі співати люблять і вміють. І розкажуть передовсім про гордість села — Марію Чокину. Марія — передова ланкова рослинницького виробництва Ублянського державного маєтку. Але найбільшої слави зажила, хоч як це дивно, не роботою — піснею. Вона кількаразовий переможець популярного і велелюдного, а водночас і престижного фестивалю української народної пісні «Маковицька струна», який щороку проходить у Бардієві. Її голос, записаний на платівку, часто звучить й по радіо, й по телебаченню.

Мене приємно вразило, що улюблені її пісні із доволі великого репертуару ті, які співала у моєму дитинстві молода ще тоді мати,— «Бодай ти потерло», «Не дам ся ті, не дам», «Мила моя, де ти била», «Дай ня, мямко, дай ня»...

І ще що цікавого: доля наче з самого

дитинства визначила їй бути народною співачкою. У селі згадують, що ще коли їй було лише п'ять років, вона разом з ублянським фольклорним колективом виступала на святкуванні ювілею О. Духновича у селі Тополя...

Тепер їй за сорок, вона мати трьох дітей, окрім керівництва ланкою і фольклорною групою «Ублянка», очолює й місцеву організацію Культурного союзу українських трудящих Чехословаччини, але танок, пісня ваблять її так само, як колись у дитинстві...

— Коли вже зайшлося за пісню і дороги до села та від села,— став до розмови й директор місцевої школи, яка новими своїми корпусами теж вибралася на цей грунь, над селом, Михайло Гливка,— то треба би згадати ще за одного співака-ублянця, хоч він тепер живе і співає далеко звідси, аж у Карлових Варах,— я кажу про Янка Гирнча...

— А, файний співак, файний,— підтримав Гливку Мартиник. — Якось я був на його концерті у Празі... Видите,— це вже до мене,— наші сараки-верховинці, бідні русини, у цих зледених горах не лем біду на плечах несли, а й пісню в серці...

— До речі,— перебив його знов директор школи. — Мати співака родом від вас, з Великого Березного... Коли-м не забув, дівоче прізвище в неї Цибик...

Ой, а я так хотів поспитати про неї в Ублі, як мати просила!..

— Та ні, її в селі вже давно немає — десь одразу по війні виїхала на чехи... Не склалося тут у неї життя: як побралися до війни з Янком Гиричем, народила йому хлопчика — теперішнього співака Янка Гирича-молодшого. Потім чоловіка забрали на війну — наклав головою десь у Білорусії... Після війни полюбилися з Юрком Більчаком, парашутистом-свободовцем із нашого

села. Виїхали на заробітки на чехи та й лишилися там... А син Янко то правда що великий співак: я чув, як за один вечір, за один концерт, співав однаково добре пісні і наші, ублянські, а ще гуцульські, чеські, російські, сербські, німецькі, англійські. О, то красний співак, я вам скажу!..

— Коли вже хвалитися, то маємо з Ублі більше людей, які прославили наш край. Це й ті десять добровольців, що воювали в армії Людвіка Свободи... І журналіст Віктор Боднар... І головний редактор щомісячного українського журналу «Дружно вперед» Ганна Чаварга...

— Багато й багато розсіялося по світу ублянців,— продовжив у задумі Михайло Гляяка.— Тільки пригадаю, де тепер випускники нашої школи,— директорую я вже двадцять років, а вчителюю з 1960 року,— то стає страшно: одиниці лишилися у селі... Давно, дуже давно, коли мадяри з Гапоніі, з низини, порівнювали наших русинів з гірськими орлами, які знають лиш своє кам'яне гніздо у диких недеях Бескидів і думають, що вже ліпшого нема,— не хочуть поміняти його на родючіші землі, краще життя, була тут така приказка: орли спускаються з гір лем у двох випадках — коли їх ловлять або вбивають...

Задовгу мовчанку після тої згадки перервав уже директор маєтну.

— Але минуле століття — особливо його кінець та й початок нинішнього твого вигнали орлів-русинів з гір: для них, для їхніх очей аявилося тут забагато краси, але дуже мало хліба до рота... Ми молодші з Михайлом, не все пам'ятаємо, але я кілька тижнів тому прочитав у Яна Мойдіса, співробітника із кабінету марксизму-ленінізму університету у Пряшеві, такі слова: зустріти жебрака із Ублі, Старини чи з Ладомирової (це моє рідне село) далеко за границями округу не було рідкістю...

— Це справді так, я пам'ятаю ще батькові розповіді: мадярські капіталісти вивозили звідси найбільше багатство — ліс, а лишали біду, голод, різні заразні хвороби, «дерев'янку» — спирт з дерева. . Хтось із верховинців ще намагався газдувати, надриваючи жили на крем'янистій, неурожайній землі (посіяне насіння ся вернуло, а солома задармо...), а більшість жебрала... А потім почався бум із «Гамерицьким краєм» — скільки ж то назавжди звідси виїхало у Канаду, Бразилію, Аргентину, Сполучені Штати — хто би це порахував? Та що там багато говорити, якими б красними, якими б легендарними і пісенними не були наші гори — життя русинсько-українського населення в них завжди було нуждене. .

— Ублянська долина цілком відповідала сумним рядкам Поля Елюара початку століття: «О втомлені села, де рухи всі завмерли...»

— У нас, в Ублі, є ще таке прислів'я: хто дома радості не має, дармо її інде глядає.. Через те нині мусимо усі «батьки села» — господарські, партійні, культурно-освітні керівники — робити усе, щоб люди в рідному селі мали роботу, могли серед своїх родичів і односельців виховувати своїх дітей на високоморальних, естетичних традиціях, прилучати тут до рідної мови, пісні, до землі... Тим більше, що й постанову уряду про це маємо!..

— Воно-бо так... Реальний аналіз ситуації у нашому краї і постанову уряду про надання фінансової і матеріальної допомоги Улицько-Ублянській долині прийнято... Але ж іще в грудні 1962 року! А що з того часу змінилося — хіба маємо хоч би «декілька промислових заводів», які б дали роботу людям? Он сільську пекарню, що випікала хліб на всю околицю, і ту закрили... Тепер чекай, доки із Снини, за тридцять кілометрів, привезуть свіжий...

Вони би ще й далі говорили про свої газдівські справи, вже зовсім не зважаючи на мене, згадували історію, оцінювали перспективи, але тут, внизу, з дороги, яка вкупі з річкою обіймає цей грунь, вчувся жіночий голос: нас запрошували на каву до заступника директора школи Михайла Шулича.

Зранку перед роботою його дружина Галина, секретар сільського народного комітету у сусідній Дубраві, хвалилася своїми вишнаками — прекрасними вишнаками, до речі. Їхній новий, на два поверхи дім потопає серед зими у зелені, квітах і вишнаках. Дитина — дівчинка п'ятнадцяти років — без нагадування чітко знає свої обов'язки: нагодувати курей, свиней, прибрати, зварити їсти і напекти печива, затопити казан парового опалення і підтримувати постійну температуру...

Враження від цієї родини лишилося якнайкраще. І ось тепер, під обід, ще й кава...

Директор школи тільки хмикнув:

— Це так говориться — кава... Не я буду, коли не запропонують ще й мачанку...

І справді — тільки ми на поріг, а на столі у глиняних полумисках уже парувала страва.

Та чекав на мене тут іще один сюрприз. З-за столу підвелася назустріч жінка, яку... яку я десь бачив. Усміхнулася і поспішила сама пояснити, щоб довго не думав, не пригадував.

— Ержіка Балажна, із Зввосини... Тепер уже Яночкова... Я із вашою молодшою сестрою Марійкою в одному класі вчилася. Віддалася сюди, то вже в Ублі живу, вважайте, двадцять років...

Але розмови і спогади треба було лишати на потім, бо господиня припрошувала таки до мачанки.

— У нас, на Словаччині, у русинів, то найперша страва, як би повісти, фірмова... А у вас, у Березному, що подають гостям, яку народну страву?

Я розгубився. Почав перебирати в пам'яті, що мати варить, що сусіди і родичі готують: ну, полива, голубці... ще там пироги-вареники, квасоля з капустою... Щось не можу зупинитися на якійсь страві, яка була б, як тут, візитною карткою, чи що...

Знаю, що у гуцулів на Рахівщині — мамалига; у бойків на Міжгірщині — токан з бринзою... А що у нас, лемків?..

— Та варить, варить мати мачанку — я пам'ятаю, бо була у вас дома,— помагає мені Ержіка. — Але у Березному не так часто, як тут, а лем на великі свята — різдво, русаля, Яна...

— Хочете — ми й вас навчиме: прийдете в Київ, зачудуєте усіх своїх гостей, од миски їх не одірвете?! — сміється господиня.

Посерйознішала:

— А й правда, то ке так і тажко... Хочете знати?

Але вона не слухала кі згодк, ні заперечення: витерла руки об свій фартух і, забувши на хвилину за інших гостей, діловито почала загинати пальці:

— Значить, так... На самий перед, ак хочеме варитк мачанку, мускме розправкти вар, жеби не був дуже квасний. Путому посолиме 'го, даме до нього товченого часника, лаврового листа і солі. Як вар закипить, одлиємо з нього мало, жеби зьме могли заколотити татарчану муку. Як ся нам акмочать грибы, имкеме їх, почкстиме, а даме до вару варити, а заколочену гладку муку — підбиванку анлємо до киплячого вару з грибами... Розумієте ашитной? Правду маєте, можете собі й записати — то жоні ке треба записувати, вона усе тркмає у голові, а хлопові... Але кажу далі. Як тото ашиткой анидали до грибів, даме на огень, жеби скипіло, і треба мернуати, жеби не було ані густе, ані рідке... Вже наконець заправиме масла із цибульов і анлємо до мачанки. За смаком ще собі досолиме, доперчиме і можеме їстк... Правда, мож собі перед тим дати і дещу боровічки...

Тільки тепер помітила, що ніхто не сидить,— усі ще стоять довкола столу і всміхаються з таких міні-курсів з кулінарії... Спаленіла і поспішила припросити:

— Йой, та сідайте, гості любі, бо вистигне...

І, як усюди в Бескидах, у хатах українців-русинів, мило побажала «смачного»:

— Най ся любить...

А любилося, любилося — мачанка була смачна-смачна...

Бесіда за столом теж була приємна — ішла кекваном — про звичаї, про спільних знайомих (а їх у нас виявилося чимало!): про майбутній урожай — хлібний на полі і грибний та малиновий у лісі; про садовину, про київське «Динамо», про здоров'я... та про що тільки ке говорено за тим столом!..

А через широкі, у вишиванкх фіранках вікна так весело світило сонце, так радо оддалік жебоніла Ублянка, у пониззі якої, аже ка нашому боці, я руками ловив пстругів...

І мені в цьому домі, серед тих простих і щирих людей було так добре, так тепло, кібк я й не був за кордоном, гостював не в громадян іншої країни, а в себе в селі, у милих, уважних сусідів, яких, коли встанемо з-за столу, так хотілося запросити й до себе додому... Тим більше, що це й зовсім недалено — лем через річку, лем через гору...

Куди найперше просила заїхати мене мати, то це в Тополю.

І питати не треба чому: в тому селі народився найславетніший поет, будитель і просвітник карпатських русинів Олександр Духнович.

Мати в школі вчилася за його підручниками, напам'ять знала більшість віршів, і як і всі, співала його «Гімн подкарпатських русинів»:

> *Подкарпатские русини,*
> *Оставте глубокий сон!*
> *Народнай голос зовет вас,*
> *Не забудьте о своем.*

Для кожного, хто народився у Карпатах, Олександр Духнович — батько.

Чи треба тепер казати, з яким трепетом я наближався до його рідного села!

ПОНИЖЕ ЦЕРКВИ, ПІД БЕСКИДАМИ...

Його хата стояла не скраю — посеред цього села, за потоком, під Горбом, нижче церкви.

Хата, у якій він народився.

Тепер на тому місці гранітний камінь і долотом викарбуваний напис на ньому: «Здесь родился А. В. Духнович».

А село те на ім'я Тополя. Дерев'яне село, з усіх боків міцно обняте високими смерековими і буковими горами. Вони, ці гори, наче збіглися колись притьмом подивитись ніби на якесь чудо: прибігли та так і спинились, наслухаючи щось дуже пильне, дуже цінне для них. Може, це було одкровення, рядки досі не чуткої тут, у міжгір'ї, поезії:

> Я світ узрів под Бескидом,
> Перший русьний воздух ссал,
> И кормился русьним хлібом,
> Русин мене колисал...

А може, заціпеніли перед несподіваною відвертістю простого верховинця, хай і сина священика, який насмілився вголос сказати таке, про що одні боялися, а інші й соромилися думати:

> Я русин был, есмь і буду,
> Я родился русином,
> Честний мой род не забуду,
> Останусь его сином.

Та гора, яка останньою в селі проводжає сонце і найближча до зарінку, де стояла його хата,— Перелісок: вона вся в луках, полянках, кісницях — покрита зеленою травою; а навпроти, з гострим вершком, яка першою стрічає сонце,— гора Буковець, вона хвалиться і взимку, і влітку синім чубатим лісом, а власне, не лісом, а смерековою пилкою, із зубцями вершків дерев. А повітря між ними, тими горами, аж біле од прозорості — чисте-чисте...

Далі можна не розповідати про краєвиди — усе тут так або майже так, як у Ольбрахта чи Коцюбинського. Та ще, мабуть, у Гоголя у його «Страшній помсті»...

Та уява переносить мене аже в наступне літо після Олександрового народження, малює інші картини з його досі так мало знаного дитинства...

Правда, перед ним, перед тим літом, не можна проминути й першу в його житті сніжну, з тріскучими морозами зиму. Малому виповнилося тоді лише півроку, а батьки вже лишають його самого в Тополі, у «баби Гарайдихи». Самі переселяються у сусіднє за п'ятнадцять кілометрів, село Стащин, ніби з першого його року заповідаючи у такий спосіб самостійність у житті, надію тільки на самого себе...

Попервах йому цілком вистачило простої і доброї сільської баби Гарайдихи — вона успішно замінила йому рідну матір: годувала, пестила, голубила, співала пісень, розповідала казки... Хоч коли подумати, що він міг пам'ятати про той перший і останній рік його у Тополі?.. Хоча... Не міг він пам'ятати, скажімо, як та ж баба Гарайдиха влітку, аби скоротити собі шлях у Стащин, несла його

півторарічного у лайді за спиною до батьків через гору Настис, а бач, щось йому та гора врізалася в пам'ять: усе життя, у багатьох своїх літературних творах з любов'ю і подивом він буде оспівувати її...

«Тополя — колибель, а Стаччни — кормитель», — так він сам напише зрілим у поезії «Надгробное Александра Духновича».

Отже, у Тополі, де «перший воздух руський ссав», «раб свого народу», слід шукати коріння — міцне й глибоке, а в Стащині спостерегти, як росло, розгалузилося й зазеленіло, зацвіло могутнє дерево життя майбутнього будителя!

У Стащині, та ще й у сусідньому селі Старина (там жив вуйко Духновича, брат його матері, а ще двоюрідні брати і сестри), яке нині на дні великого водосховища, над азбукою йому довелося пролити як «перший піт з чола», там і зазнати невимовних хлопчачих утіх, від яких і на схилі віку голова обертом іде та не перестає щеміти серце: бігати луками за зайченятами, збирати гриби в лісах, купатися у найглибших закрутах гірської Цирохи, ловити рибу, шукати у дуплах диких бджіл... Тут він спізнавши на дотик, на смак життя горян, смакував — не міг наласуватися духовними скарбами свого народу — казками, легендами, примовками, переказами, загадками, закликаннями, приказками... Тільки частина з них ввійшла у зовсім недавно, за нашого часу знайденій і вперше видрукуваній, майже забутій і загубленій ранній етнографічній розвідці, написаній у молоді роки і вміщеній у рукописному збірнику «Забавки Александра Духновича, каноника Пряшовського, 1848» «О народах Крайнянських или о Карпатороссах угорських, под Беськидом в Земплинской, Унгской и Шарiской Столици живущих» (хоч відомо, що написав цю роботу Олександр Духнович іще 1827 року, коли якийсь час жив разом з матір'ю і заміжньою сестрою у селах Вишня Рибниця і Вишні Ремети. Тут, у Реметах, він поховав у 1843 році свою матір, яку дуже любив, відтак більше сюди, як і в Тополю, так і в Стащин, ніколи більше не повертався).

Що ще малює уява за вкрай скупими відомостями про його дитинство і юність?

Як помер батько, коли йому було дванадцять літ і їхню величеньку сім'ю (п'ять сестер були молодші) притисли матеріальні нестатки?

Як стався трагічний злам у житті майбутнього поета, коли через нестатки він змушений був відмовитися від світської професії, до котрої прагнув усім своїм єством, і погодитись на шлях духовної особи — шлях священика?

Так, ці та й інші події дуже важливі у його житті, деякі з них навіть круто вплинули на долю юнака, проте найважливішим моментом, гадається, було те, що Олександр Духнович виколисався саме тут, серед простих, працьовитих селян, серед рідної мови й пісень, у полоні чарівної краси гір і проблем життя русинів-українців, — він сформувався тут як народний поет і будитель з любові до рідної землі. Тут заснувалась та нитка, що завжди пов'язувала його думу про минуле і майбутнє свого народу, звідси цей народ спровадив його у світ своїм заступником, своїм співцем, своїм оком. Він завжди був з цими людьми, вготував у собі перекази селян про різні пригоди, що траплялися з ними, зная їхні щоденні радощі й журу...

Тут він був свідком того, як року 1827 у Вишній Рибниці на самий великодний понеділок повінь прорвала дамбу і наробила великої шкоди в селі: нотила колоди, сіно, зносила будинки, забрала худобу... Олександр сам був по шию у воді «и токмо храбростію от погибели утопленія свободился, когда помощ двоим дітим подавах...»

А ще слухав, яка пригбенція сталася у Стащині у домі попа Саакулича: одного зимового вечора, коли старий піп уже лежав у постелі, а стара господиня біля вогню грілася, молодий песик прибіг до хижі, скавучачи неспокійно. І коли баба пішла за песиком у сіни, кудк він її тягнув за лахи, та побачила під лавкою блискучі очі вовка — розбудила попа, слуг, і вони вилами убили вовка в хаті...

Була розповідь і про то, як у Клеповій, селі під Настасом, дяк пішов у гущавину на обручі і там стрівся із ведмедем, який кусав горіхи. Дяк хотів налякати звіра і закричав на нього, через що звір розлютився, вдарив дяка лапою по потилиці, зірвав шкіру на голові і лиці аж по шию, а потім посягнув на природне місце, відірвав його і тоді відпустив — цей чоловік і нині ще живе...

Ніби ці русинські оповіді мав на увазі відомий американський письменник Е. Доктороу, коли більш як через півтора століття після Олександра Духновича напише, що такі розповіді були так потрібні для виживання, як сине або мотика. У них, цих розповідях, зосереджувалась пам'ять про знання померлих. Вони були сповнені мудрості, яка збавляла їх од відчаю. Вони пов'язували зриме з незримим і ділили порівну страждання. І тоді ці страждання легше можна було переносити...

Таки так: Духновичева хата стояла серед села у тісному сільському гурті, нічим не вирізняючись серед скромних русинських хат. І він напочатку наче нічим особливим не відрізнявся від своїх ровесників, від молодших і старших горян. І скрітстао зазнав, і опіку вуйка, і дорогою батька в науку пішов — у духовну семінарію, і під час навчання, та й по закінченні, скуштував немало кпинів, образ, переслідувань...

А втім, щось його та виділо, виокремило з-поміж інших краян і постинило на недосяжну висоту, змусило русинів усіх поколінь донині називати своїм батьком, своїм учителем Олександра Духновича. Вже більш як сто п'ятдесят літ і аж донині!..

То який такий подвиг здійснив цей простий руски-українець, зрослий у зелених недеях Бескидів, що заслужив довічну шану цілого народу?!

Хто ж він: геніальний народний письменник, поет і драматург, педагог та історик, публіцист — зачинатель нової української літератури Закарпаття, фольклорист і етнограф, якого тут, в диких, забутих, непросвічених, позбавлених національної самосвідомості горах можна порівняти хіба з тим, що зробив для України Шевченко, чи він лише культурно-освітній діяч, який, відчуваючи величезну нестачу підручників, творів художньої літератури, зокрема драматичних чи навіть церковних книжок, написав і видав їх зрозумілою народові мовою? Може, він

заслужив такого поцінувку за те, що, як писав його близький соратник, поет Олександр Павлович, «первый добывал из народных рудников руское золото под Бескидом в Угрії, он издал «Букварь, Книжица читальная, Мамко, мамко, куп ми книжку», і даром поділил по селам через больше годов рускій Місяцеслов, Хліб души, Молитвеник, Літургіку, Педагогію і пр.»

А може, має праву старший його сучасник, закарпатський просвітник Іван Сільвай: «Духнович не був генієм, поетом високого таланту або літератором европейської слави; він був лише скромним будителем. Потрібний був календар — Духнович склав і видав його. Виявилась потреба в шкільних підручниках — Духнович написав і видав на власні кошти: буквар, граматику, географію, педагогіку та інші»?

Власне, згадаймо і обережну Франкову характеристику: «... Духнович — чоловік, без сумніву, доброї волі і не малих здібностей...»

Так чи інакше, але я нарешті тут, в Тополі, у рідному Духновичевому селі — в тому місці, де мріяв побувати давно, ще з дитинства, відколи слухав мало не побожні розповіді своєї матері про нього, пробував і собі співати, хоч він уже перестав бути офіційним, «Гімн подкарпатських русинов» на його слова. До речі, якби не кордон, то напрямки звідси до матері можна швидко дійти — туди лише якихось п'ятнадцять кілометрів...

На вулиці, перед одною з нових хат, недалеко від скромного пам'ятника Олександру Духновичу, встановленого у 1965 році до сторіччя з дня його смерті, несподівано почув жалісливий дитячий протест:

— Жени не жени, не піду на урок божий... А хоть піду, то не клякну. А хоть клякну, то не шепну. А хоть шепну, то не буде те богові приємне...

Я здивовано запитав немолоду вже, у літах, жінку, видно, бабцю малюка:

— А що — хіба в школі є урок божий?

Вона відповіла знехотя, невдоволено:

— Та є, дозволили... Один раз на тиждень — хто хоче з батьків... Але й зголосилоса лем шестеро родичів пускати своїх дітей... І цей лопух не хоче — маєси з ним наш батюшка... Хоч про нього, про Павла Георгійовича Станка, ніхто не повість у селі погане слово — уже зверх двадцяти років править у Тополі...

— А вчителі, крім батюшки, в селі є?

— Є!.. Якже, маєме вчителів... — підозріливо на таке запитання подивилась на мене. — І файних учителів маєме... А над ними Петро Петрович Саврулак... Він і директор школи. О, то дуже файний і мудрий учитель, такий, як Духнович, хоч і прийшлий... У нас, у селі, тоже давно: щось із тридцять років буде, як прийшов учителювати та й дотепер лишився...

Сільська школа, як і в старі добрі часи, недалеко від церкви.

У церкву ми підемо пізніше, і я буду там якотре дивуватися-захоплюватися карпатськими майстрами, які звели її красиву, зграбну, міцну — із товстих смерекових колод без жодного цвяха ще 1700 року. Мені цікаво було подивитись у селі хоч на щось, що ще пам'ятає Олександра Духновича. Зрозуміло, лишилася неторканою з тих часів лише церква. У ній малого Сашка хрестили...

— Не тільки... — трохи пожвавішав похмурий після того, як хлопчаки порозбігались і зірвали урок божий, Павло Георгійович Станко, сільський піп. — За твердими приписами, випускник духовної семінарії, якого посвячували у священики, першу свою службу мав правити у рідному селі... Так що наш храм пам'ятає Духновича і дорослим...

Із шкільної учительської після невдалого уроку божого, де ми й познайомились з духовним вітцем, гуртом рушаємо до дерев'яної церквиці, яка не тільки красою своєю, а й розташуванням на узвишші групи, в центрі Тополі, панує над усім селом.

Різьблені, почорнілі від часу двері церкви святого архангела Михайла, відчинившись, явили нам при сучасному неоновому освітленні дивної краси різьблений іконостас та храмові ікони, на які віддавна накидають оком не лише музейні працівники...

Павло Георгійович без вагань і просьб провів у святая святих — покої за вівтарем, «царську кімнату». Виставляє найцінніші речі церкви для огляду, не забуває і за книгу, запис у якій засвідчує про з'яву на світ малого Олександра Духновича 24 квітня 1803 року.

Та це буде потім — цікаві оглядини сільського патріарха — церкви. А перед цим знайомлюся з директором школи і одразу ж з музеєм поета при ній.

Музей Олександра Духновича у Тополі більш, аніж скромний: дві кімнати із стінами, обвішаними стендами, фоторепродукціями обкладинок і титульних сторінок його книжок, крилатими висловами, уривками з творів... На чільному місці, поруч з відомими Франковими словами про поета-будителя, й Коротичеві поетичні рядки:

...Пройшли по ній і люди, і роки,
Тут слід лишили угри, готи, гунни,
Мов камені підвалин в грунт лягали
Духновичі, Шашкевичі й Франки...

Петро Петрович Саврулак — директор сільської школи, а водночас і вчитель математики, справді в Тополі ще з 1961 року: як направили сюди після закінчення гуменської вчительської гімназії, та так і лишився й понині. Правда, можливостей виїхати звідси було достатньо... Та що там можливостей: мати кожного разу, коли приїздив на гостину до батьків додому, у Межилабірці, пекла та й пекла словами про вітцівщину, рідний дім, їх самотніх старенькіх. Аж доки тихо самі не згасли на осиротілому обійсті...

А що вже казати про дружину його Марію, вчительку перших четвертих класів? Ні, гріх би було на неї нарікати — душа, а не людина, вдома і на роботі... Пісню народну любить, записує, співочий ансамбль організувала, драмколектив... А все ж немамема, та й шпигне: закохався у Тополю, як віл у жмут соломи... Ну, доки в цій глушині, у цьому ведмежому закутку сидіти? Хоч би на старість з дітьми пожити б у місті, насолодитися, так би мовити, усіма благами цивілізації. Он старший Володи запрошує у Ліптовський Мікулаш — не життя, рай обіцяє — головне, не треба буде стовбичити біля плити: кухарем працює... Або поїхати до Івана, в Гуменне... Це нельми як далеко.

у вас світи, але ж... Чи в Пряшів — запомогли б заодно Мар'ниці вчитися у педагогічній школі...

І коли вже геть щось не по ній, коли щось та допече добряче, натякне келвозкачно: он твої колеги по гімназії усі як один вибилися в люди, працюють по містах — той декан, той інженер, той лікар, а той директор... І тільки ти...

О, краще б ти не говорити йому такого під гарячу руку!

Тоді Петро Петрович, характером лагідний, завжди спокійний, трохи аж навіть флегматичний, із доброзичливою іронією в очах, у словах, стає наїжачений, стає якийсь чужий, замикається в собі, а якщо слова видає, то хоч і без підвищеної інтонації, але тяжкі, гартовані, через те злі й холодні, нещадні.

— То оті десятки сучасних інтелігентів, людей з вищою освітою, навіть з науковими званнями чи університетськими посадами, виховані на державні, тобто народні кошти, що роками не хочуть виїхати на село, найменшим жертвувати для народу — прочитати для нього бодай лекцію чи провести бесіду,— то вони, по твоєму, щасливі, вони усього досягли, вони сміють називати себе русинами-українцями?! Та для мене у сто раз дорожчий і миліший простий сільський учитель, який щоденно без високих слів і гучних знань, не сподіваючись і на найменшу подяку чи поцінування своєї роботи, учить дітей селян-верховинців бути чесними, роботящими людьми у цьому світі, учить їх шанувати як науку, так і батьків своїх, землю, на якій родився... Та цілі десятки разом узятих таких наших високоосвічених, самошанованих сучасних «виразників дум народу», його «найкращих синів і дочок» не варті й мізинця того ж Духновича — попа, заплутаного в мовних та політичних доктринах, консервативного ідеаліста, який не прийняв революції 1848 року і щиро молився богу, але самовіддано служив своєму народові..

На довший сердитий монолог його не вистачало, та й цей був для неї цілковитою дивною й несподіваною — здається, тільки два чи три рази за життя. Зовні мовчазний, скупий на слово, він ні з ким, вдома, ні в компанії, ні на зборах чи сходинах селян не вживав патетичних, красивих, чи, боронь боже, солодкавих слів про патріотизм, любов до народу, служіння йому чи щось у тому дусі. Це в ньому таке природне, таке само собою зрозуміле, що й говорити вголос — зайвина.

Його хата посеред села, в центрі Тополі,— за потоком, під Горбом, нижче церкви. Хата, в якій він живе. Точніше, квартира у двоповерховому будинку вчителів, куди він перебрався жити з учительської, яка протягом майже десяти років була йому і кабінетом, і житлом...

Поряд гранітний камінь і напис, долотом видовбаний: «Здесь родился...» Зобов'язуюче сусідство!

— У селі кажуть, ви тепер не лише сусід великого вчителя, але й гідно та послідовно продовжуєте справу Олександра Васильовича...

Савуляк, не криючи перелякано-здивованого погляду, витріщився на мене, як на дивo, ніби я щось сказав про третє пришестя...

— Та як що? — аж отерп, червоніючи розгублено, просто на очах, ніби його спіймали на чомусь негарному. — Хто я і хто Духнович?! — передихнув. — Бути директором школи і вчити дітей у його рідному селі чи навіть жити найближче до місця, де він народився, це не дає права навіть ставити поруч прізвище, не те що порівнювати...

Видно, він ніяк не міг відійти від такого раптового перебігу розмови, від такого неправомірного зіставлення його роботи і діяльності великого будителя, просвітника і поета, бо надовго замовк, блукаючи думками у тільки йому відомих сферах.

— Втім,— мовив уже спокійно і роздумливо,— це теж не нове... Віддавна популяризатори Духновича, його дослідники, хоч з якимось та хотіли порівнювати його, а то й протиставити. Правда, на цьому терені їх часто чекало розчарування. Ось, скажімо, якщо Олександр Васильович «видатний поет, педагог і культурно-освітній діяч», то обов'язково хочеться поставити його в ряд з іншими відомими представниками української культури — Тарасом Шевченком, Іваном Франком, Лесею Українкою, Михайлом Коцюбинським... Та коли на рівні цих світочів української літератури починається розгляд творчості чи діяльності Духновича, вони губляться, розчаровуються: виявляється, нічого «видатного» в нього нема!.. Але ж давайте не забувати про середовище, про умови, у яких він творив, про вклад Духновича як культурно-освітнього діяча саме для тієї частини українського народу, яка була відірвана від своїх братів на Сході й ледве животіла в Угорщині — тобто діяча українського населення нинішнього Закарпаття і Східної Словаччини!

Він пильно і серйозно, без будь-якої лукавинки чи іронії, які йому притаманні, подивився мені просто у вічі, ніби запитуючи: це ви хоч трошки розумієте? Але вголос мовив:

— Тоді, в такому контексті, правомірні захоплення русинів-українців своїм «батьком» — «визначним», «видатним», «багатогранним»... Бо й справді: коли порівнювати з мовою Котляревського чи Шевченка, то мова Духновича справді виглядає як «язичіє», а в порівнянні з багатьма попередниками, сучасниками чи й навіть деякими його наступниками на Закарпатті, мова Духновича або хоча б «Книжиця», «Педагогіка», «Землепис», «Історія», «Поздравленія», «Місяцеслови» — неоцінені книги для народу... Так, порівняно з творами геніального Шевченка його літературні твори, може, й справді «макулатура», однак ті ж самі твори в час запеклої мадяризації, заборони навчання дітей закарпатців рідною мовою, а ще у зіставленні зі схоластикою багатьох його попередників — крок уперед. Що там говорити: Духнович не витримує ніякого порівняння з Шевченком у силі, художності чи ідейності творів, якщо порівнювати обох відірвано від умов і обставин їхнього життя. Тому правильно наголошують учені-літературознавці: Шевченко і Духнович не стоять проти себе, як два протилежні полюси, а поряд, хоч Духнович лише десь на початку цього ряду, а Шевченко на недосяжній його вершині.

Петро Петрович, видно, чекав, що я йому буду в чомусь заперечувати, бо, мабуть, суперечки щодо постаті Духновича у культурному і духовному житті українського населення Східної Словаччини не вщухають не лише серед учених мужів, а й серед сільської інтелігенції, зокрема серед учительства. Але мені були цікаві його міркування про, хто б там що не казав, справді народного поета Карпат, справді улюбленого, та й не де-небудь, а тут, у рідному його селі. Підбадьорювався моєю мовчазною підтримкою.

— Не секрет, що становище українського населення Чехословаччини надалі залишається відмінним від інших частин українського народу — тої ж Галичини, Буковини, Закарпаття. Саме ці відмінні умови, зокрема його відокремленість від загальноукраїнського життя і незавершення процесу національного усвідомлення, ставлять перед освітянами, культурними працівниками специфічні завдання. У наших конкретних умовах дехто з цього населення (навіть частини інтелігенції) не засвоїв досі іще надбання Духновича. Отже, було б нелогічним підходити з Шевченковою українською свідомістю до людей, які досі не усвідомили ще своєї приналежності до спільного східнослов'янського, тобто до «руського» племені. Так само нелогічним, якби обмежувались тільки Духновичевим патріотизмом і свідомістю люди, які гордяться своїм українським народом і прагнуть розвивати свою самобутню суспільну культуру.

Сауляк знову зробив помітну паузу, ніби запитував: так я кажу чи ні? Але тепер дивився не тільки на мене — на усіх нас, хто був в учительській,— сільського священика Павла Георгійовича Станка, свого колишнього колегу по цій, тополівській школі, Івана Васильовича Латту.

Справді, я й призабув сказати, що в Тополю приїхав не сам, а з секретарем Гуменського окружного Культурного союзу українських трудящих ЧССР Латтою. Хоч він родом із села Пчолиного, цього ж округу, другою своєю батьківщиною вважає Тополю. Чому неважко здогадатися: цьому селу він віддав свої чи не найкращі двадцять та ще й один рік. Викладав у школі біологію та хімію. Коли треба було, то й фізкультуру, уроки обороноздатності... Коли взяти до уваги, що в цьому віддаленому, богом і людьми забутому селі вчителі не витримували більше трьох-чотирьох років, то двадцять один рік Латти і майже тридцять Сауляка здаються мало не подвигом...

Ой, це треба було бачити, як він зрадів, що є можливість поїхати в Тополю, зустрітися з давніми друзями; це треба було тільки спостерігати, як вони із Сауляком наввипередки, один поперед одного згадували про великі й малі радощі, прикрощі, невдачі, плани...

І як нелегко дався їм той радісний день, коли відкривали пам'ятник і музей Духновичу у селі; і як важко сіялися і приймалися на цьому грунті зерна, які мали виколоситися врожаєм вищого культурного рівня села: створення драмгуртка, співочих колективів — дорослого і дитячого. Найперші помічниці у цьому, звісно, дружини: директора Марія Василівна та його — Маргарита Івашкова; і скільки переможних дипломів привозили ці колективи із конкурсів у Свиднику і Гуменному; і скільки це коштувало — обладнати волейбольний, баскетбольний, футбольний майданчики; як несподівано навіть для них самих сільська футбольна команда, про яку іще кілька років ніхто не чув, стала першою в окрузі; і які справи, просто неймовірні, доводилось вирішувати їм як депутатам окружного національного комітету; як закладали підмурівки житлового будинку для вчителів.

Тепер, ніби бажаючи допомогти своєму давньому другові і колезі завершити цю невеличку імпровізовану наукову «конференцію» з життя і творчості Олександра Васильовича Духновича, підсумував:

— Як то кажуть, дай-но нам, боже, такої наполегливості і працездатності, як у нашого земляка, щоб так, як він, досконало опанувати філософію, історію, літературу, юриспруденцію, педагогіку та ряд інших наук, щоб оволодіти в досконалості латинською, грецькою, угорською, німецькою, чеською, словацькою, польською, російською, українською і старослов'янською мовами, досягти рівня освічених людей свого часу, про що свідчать його численні твори з літератури, історії, етнографії, філософії, педагогіки, що засвідчує його широка публіцистична, культурно-освітня і педагогічна діяльність...

— Чуєте,— це вже Сауляк до мене,— а він натякає на якість паралелі, якісь незрозумілі порівняння зі мною... — Усміхнувся: знову, видно, до нього вернулася ця незлобива іронія.

— А чого? — не можна зрозуміти — серйозно чи жартома підхопив тон свого побратима по школі Латта. — Кажуть, на великій горі і сніг великий... У рідному селі великого просвітника в усі прийдешні роки мають працювати тільки талановиті і самовіддані вчителі, які б не змарнували його науки і слави... Це тільки гори, а не люди славні, коли дивитися на них знизу...

Петро Петрович роздумував над іншим.

— Мені взагалі здається, що у високих горах високі духом і розумом люди народжуються... Чого смієтеся? Окрім Духновича, можна назвати, й не заглядаючи в книжки, кілька десятків «карпатороссів», «русинів» і «верховинців» — талановитих синів Карпат, які вписали не один блискучий розділ в історію Росії та Європи. Недаремно, коли був відкритий Казанський університет, в якому, до речі, вчився й Ленін, і виникло питання про заміщення кафедр, князь Голіцин звернувся до імператора з доповідною запискою, в якій прямо каже: «Один народ, от которого нам можно желать ученых есть карпатороссы, говорящие одним языком и сохраняющие веру предков наших...» Пригадаймо по пам'яті лише кілька важливих імен: А. І. Зейкан, наставник Петра II; І. С. Орлай — доктор медицини Юр'ївського (Тартуського) університету, магістр словесних наук і доктор філософії Кенігсберзького університету, вчений секретар Медичної колегії у Петербурзі, організатор і перший директор гімназії вищих наук у Ніжині і Рішельєвського ліцею в Одесі, почесний член Російської Академії наук; М. А. Балудянський — перший ректор Петербурзького університету, упорядник 15-томного «Свода законов Российской империи»; П. Д. Лодій — перший декан філологічного факуль-

тету Петербурзького університету; В. Р. Кукольник — професор головного педагогічного інституту і вищого училища права у Петербурзі, єдиний професор у гімназії вищих наук Ніжина, який читав лекції «з усіх предметів», наставник, який мав великий вплив на творчість М. В. Гоголя («Страшна помста»); Н. В. Кукольник — відомий російський письменник, автор 102 романів; Ю. І. Венелін-Гуца — член-кореспондент Російської Академії наук і «просвітитель болгар» (це почесне звання вписано на його пам'ятнику у Софії); перші професори Харківського університету — А. І. Дудрович, К. Н. Паялович, М. І. та І. І. Білевичі, перекладач Тургенєва і Петефі — А. Сабов; І. Е. Грабар — перший директор Третьяковської картинної галереї, член-кореспондент Академії мистецтв СРСР, художник зі світовим ім'ям...

— Все це так — такі імена зробили б честь будь-якій країні. Але ж стара слава нову любить... А я щось не пригадаю, окрім кількох відомих у Європі імен, русинів-українців футболістів та хокеїстів — вихідців із Бескидів, які грають за збірні Чехословаччини...

Друзі, здавалося, зачепили найболючішу тему. У всякому разі, після цих слів Савуляк аж зів'яв:

— А звідки їм узятися? — мало не застогнав. – На очах малиють села — дітей у них можна на пальцях полічити... Думаю, Олександр Васильович жахнувся б, коли б побачив, що робиться у його рідному селі — скоро не буде кого вчити! Пам'ятаю, коли прихав у Тополю у 1961 році, нас, двадцятеро вчителів, аж розривалося на двісті п'ять школярів. А тепер п'ятеро педагогів вчать двадцять вісім дітей, які ще є в селі... Це тільки порівняти, зіставити — та ні, голова ніяк не береться: 205 і 28...

— Скільки говорено, скільки писано: в гірських селах треба чимскоріш будувати цехи — філіали великих заводів, окремі малі підприємства, аби мали де заробити, мали до чого прикласти горяни руки,— тоді б не було такого відтоку селян у міста. Бо ж землі тут як кіт наплакав, а в лісі, який уже й так винищений, багато роботи не матимеш, вдосталь не заробиш...

— Ага, ага... А ті балачки лем виснуть у повітрі, залишаються тільки на папері...

Сільський священик Павло Георгійович Станко, який увесь час мовчав, не докидаючи свого слова, аж тепер змудрував:

— І сонце не всі гори освічує, хоч високо ходить...

Цього було досить, аби і Савуляк, і Латта одразу облишили з'ясовувати при гостеві соціальні і демографічні проблеми українських сіл Словаччини. Петро Петрович, правда, ніби яголос відповідаючи якимось своїм думкам, ще задумливо зронив:

— А й справді, було б непогано, якби так, як обіцяли, перенесли проведення фестивалю української драми і художнього слова імені О. В. Духновича та свята культури і спорту з Межилаборець сюди, в Тополю... Га, Іване Васильовичу?..

Латта, як функціонер КСУТу — Культурного союзу українських трудящих ЧССР,— під чиїм керівництвом проводяться у краї всі свята і фестивалі і кому тільки дозволено міняти традиційне місце їх проведення, цього разу мовчав.

— От ви кажете про гори,— нарешті порушив мовчанку, звертаючись до Свинка. — І я про них повсякчас думаю... Так само, як і про людей, які в них живуть з діда-прадіда,— про карпатських українців... Думаю про своїх батька й матір, про родичів, сусідів... про дітей своїх думаю — як їм далі жити. Батько мій, пам'ятаю, любив сказати: гору прикрашає камінь, а людину — голова... То невже ми зі своїми вченими і небайдужими головами та не задумаємось, не придумаємо нічого такого, щоб і надалі гори прикрашали не лише каміння й ліси, а й веселі, багатолюдні села — зі своїми піснями, своїми звичаями, красивими традиціями, щоб вони, ті гори, являли світові упродовж наступних віків ще багато талановитих «карпаторосів»-українців?!

Перед моїми очима раптом по тих словах постав величний пам'ятник, який з червня 1933 року незмінно височиться у центрі Пряшева над тихою і несуєтною в місті річечкою Торисою. На високому постаменті замріяний Будитель і Навчитель з хлопцем, представником русинського народу Карпат. Духнович у правій руці тримає перо, а лівою легенько горне-спирається на плече малого, в руках якого розгорнута книжка. Поет зображений учителем, який усвідомлює собі своє покликання — поширювати освіту на селі, між простими людьми. Той, який відкритий світу і науці, ледь-ледь усміхається...

Торкнулася тепла внутрішня усмішка і уст директора сільської школи у Тополі Петра Петровича Савуляка:

— Мудрі цього світу вже давно визначили, що маємо лишити після себе народові, наступним поколінням... І це свята правда: від доброї людини зостаються сад і діти... Свій сад нам лишив Олександр Васильович Духнович, який ми, як можемо, плекаємо, доглядаємо. Але маємо насадити і свій сад, виховати і своїх дітей — бо ж природа, як відомо, не любить повторюватися...

Не одразу лучилося стрітись із професійним художником. Видно, невідворотний плин літ, які тісною тічкою повсідилися на його рамена, змушував цього неусміхненого, суворого чоловіка мудрувати над житейською філософією:

— На ярь ліс красніє, люд марніє; а на осінь ліс марніє, а люд красніє...

Та, напевно, це було сказано так, для слова, бо не встиг я доброти, до чого це все, як він уже почав про інше, й було видно, про те, що його гаразд хвилює.

— Знаєте, мене із самих діточих років, із школи, дурили, хотіли, аби я й не думав, що-м українець. Коли то робили чехи або мадяри,— ще сяк-так їх можна було зрозуміти — вони чоловіка ніякої іншої національності не терпіли і не хотіли визнавати. Але ж то робили ще більше наші люди, перевертні, які за білу мадярську булку що хочеш вчинять. Один з таких був Василь Чопей, редактор підручників «для школ руського языка». Він так складав книжки, щоб дитина зненавиділа українську мову і радше полюбила мадярську... Послухайте, які я приклади мусив учити із його «Руської читанки»: «Пишовъ кинь орсагом по вагашу, а за ним кондашъ фийсов а свіні по гатарі сийслом» («йшов кінь шляхом по борозні,

а за ним пастух з сокирою і свині по сільській землі врозбріс»). Або ще таке: «Пушовъ вуз грацков, а вуль зашпотив ся и изломив руг і едну лабу» («поїхав віз по дорозі, а віл спіткнувся і зламав ріг та одну ногу»)...

Одне слово, цей художник, на прізвище Степан Гапак, зацікавив мене не тільки своїм живописом, графікою, скульптурою, своїми книжками про українське мистецтво у Чехословаччині, але й заінтригував цікавими бесідами...

СЮЖЕТ ДЛЯ СІМ'Ї З МОЛЬБЕРТОМ

А сюжет, мушу сказати одразу, із самого початку не такий-то вже й складний та заплутаний, як міг би видатися для декого.

Єдине, що в ньому, правда, й досі лишається незрозумілим, то це те, як у простій бідацькій родині під Ужгородом спершу полонинського вівчаря, а відтак майстра-столяра серед шістьох його дітей, де й сном-духом не відали про малярство, та могло вродитися одразу аж двоє художників: Степан і Зузанна Гапаки...

Втім, не до кінця зрозумілим лишається й такий факт: як так могло статися, що в родині відомого академічного художника Чехословаччини, професора кафедри образотворчого виховання Педагогічного факультету університету ім. П. Шафарика, Степана Дмитровича Гапака із трьох його дітей, котрі вже з дитинства не без успіху тяглись до олівця та пензля, батькову дорогу художника вподобала тільки Марія, а Ганна та Костянтин вибрали собі математику та кібернетику?..

Але давайте про все по порядку. І тут варто поміркувати над першим сюжетом: тобто поговорити про його, Степанову, дорогу у мистецтво.

Найпростіше, звичайно, пригадати отой випадок, коли сільський чеський учитель Пелех чомусь уподобав саме їхню дерев'яну, під гонтою, хату, і намалював з неї картину. Отоді в Степана загорілися оченята й самому захотілося творити диво із звичайних і буденних речей, які тебе оточують.

Та слід в біографії художника згадати той маленький епізод, коли інший сільський учитель — цього разу малювання, Адальберт Ерделі, побачивши перші етюди малого Гапака, виконані водяними фарбами, повертхлими від хвилювання устами ледь чутно запитав, намагаючись погладити хлоп'я по голові:

— Ти чий будеш?

— Няніа...

Цю безпосередню Степанову відповідь учитель пізніше іще не раз згадуватиме усміхаючись, але вона, та відповідь, як ніяка інша, вказує чітко й недвозначно на джерело його таланту.

Отже, треба трохи розповісти про батька. А що особливого про нього повідаєш? Дмитро, звичайний собі горянський хлопець, жив у глухому селі під полониною, у Лумшорах. Пас овець і норів на Рівній. Заробітками тими особливо ситим не будеш, хати не звведеш, сім'ю не заснуєш... Бідував. Аж доки добрі люди не напоумили іти з гір у низовину, «на багатші села». Там зостановився приставшем аж у Пішьніацях, сімейне гніздечко і родина почали розростатися майже щороку, то довелося добряче покрутитися — топір і рубанок у руках злітали мов на крилах день у день. В запомогу мусив ставати вже й найстарший — Степан: влітку теслювали на зведенні нових хат по сусідству і довколишніх селах, взимку майстрували віконні рами, двері, постелі, ладк — своєрідні платтяні шафи-скрині. І все це майстерно, з любов'ю, з візерунками, з різьбою...

Ось де треба шукати витоки потягу до мистецтва малого Степана! Ось де початки нової родинної традиції Гапаків, спершу з вівчарської, яка переросла у столярську, а відтак почала кільчитися і сходити зернами мистецькими!..

Так чи інакше, а він став учнем самого Адальберта Ерделі. А то вже неабищо — у школі знаменитого майстра-живописця учнем не кожен міг бути! Та й добутися на самих початках його обнадійливих, багатообіцяючих слів: «З тебе люди будуть...» — щось таки та важило!..

А ще з порадами, з батьківськими словами і практичною допомогою стояли біля його перших пейзажів і портретів уже тоді відомі на Закарпатті Бокшай, Коцка, Манайло...

І знайомство з Федором Потушняком — на той час літератором першої руки в Карпатах — багато що дало. Він редагував журнал «Руська молодеж» та «Літературна неділя» і не поскупився на запросини до співпраці юного ще Гапака. Спершу ілюстрував поезію, прозу, казки, бувальщини. Коли незчувся, як почав і сам писати та друкувати вірші. Дивно, але факт: на той час у літературних колах Ужгорода Степана Гапака більше знали як поета, аніж ілюстратора!..

І хто знає, чи не мало б Закарпаття ще одного талановитого літератора, якби доля, а точніше війна не розпорядилася інакше... Хоча, здавалося, яке йому діло до війни чи що має ота вселенська бійня до нього: у політику він не втручається — радий з того, що нарешті має в кишені диплом учителя і може стати в запомозі родині з грішми, та й буде вчити таких, як був сам колись — латурканих селюків — грамоти і розуміння прекрасного...

Та інакше думали мадярські жандарми-пір'яники! Батька кинули у гірський робочий концтабір аж у село Сіль Великоберезнинського округу, його — у виправно-трудовий концтабір на угорську рівнину між Тисою і Дунаєм, у Пейчвараді. Батька за те, що підтримував зв'язки з партизанами. А за що його — можеш собі тут думати, скільки хочеш, аби тільки справно копав глибочезні протитанкові рови. А й справді, за що втрапив за колючий дріт, коли війні ось-ось кінець?..

Може, згадали, як читав у семінарії радянські книжки, які десь роздобув класний товариш із Ракошина Когутич? Книжку «Мати» Горького таки помітили якось у його руках запеклі мадяроночуни. А може, що на випускному таблоні загрунтував «святостефанську» корону і на її місці перемалював

Твори художника Степана Гапака репродукує нині «Наш виставочний стенд».

картину Йосипа Бокшая «Учитель у школі»? Може, за вірші? Але до його поезії, надрукованої в журналах, не присікаєшся: вона не політична, а дитяча, лірична...

Думай не думай, але копати широкі і глибокі шанці треба. А взавтра на якійсь фермі годувати свиней... А там рубати впорядковані парки, сади... Не більше тижня на одному місці: Пейч, Чонград, Сексард, Сент-Дьєр, Вац... По три-чотири дні піших переходи. Та ще й заспівуй: «Хорті Міклош катонаяа вадьок...» («Я солдат Хорті Міклоша...») Гей, солдатом-гонведом він аж ніяк не хотів бути — недаремно ще з самого початку в таборі, коли їх поставили перед вибором: йти до «рагомчапату», тобто в групу, яка із зброєю в руках піде проти більшовиків, або в концентраційний табір, він вибрав за ліпше колючий дріт і лопату в руках... То чого тепер співати, коли за спиною все голосніш і голосніш гримкотять канонади?! І не пояснив би, чому затягнув раптом замість «Хорті Міклош...» призабуту, ще із семінарських ночей потай вивчену «Если завтра война...»

Він не був комуністом, але разом з ударами прикладів на голову сипались і ошажені-лі прокльони, серед яких «бідеш комуніш-та»! (смердючий комуніст) був як ласкавий комплімент...

А далі... А далі усе як у казці: бомбардування будапештських мостів, і їхня робоча рота, яка працювала на розчистці вуличних завалів, скориставшись рейвахом, дременула на радянський бік... За якийсь день-два вчорашній в'язень концтабору Степан Гапак став у штабі 136-ї комендатури Другого Українського фронту перекладачем і обліковцем транспортерів та інтернованих в'язнів — французів, італійців, чехів, поляків, сербів, українців, австрійців, яких відправляли по своїх рідних домівках.

Але, але... Хіба серед руйновищ, серед людського шарварку, серед купи важливих і невідкладних справ, серед радості перемоги він може забути й свою маленьку втіху — радість творчості?!

Готували у штабі свіжу стінгазету. Степан малював для неї портрет Сталіна, а серб за національністю, який теж співпрацював з радянським командуванням, роздобувши знімок Йосипа Броз Тіто, просив так само намалювати і помістити... Аж тут нагодився й маршал Малиновський. Уважно оглянувши роботи, захотів познайомитися з їхнім автором.

— Хороші роботи. Добре малюєш, синку... — потиснув руку. — Непогано було б намалювати усіх наших союзників...

То, може, ці підбадьорливі слова радянського маршала так само, як і картина чеського вчителя Пелеха, як батькове намагання різьбленням прикрасити столярську роботу, як уроки Адальберта Ерделі, як ілюстрації до своїх і чужих віршів, лежать у підмурівку його таланту, його залюбленості у живопис, його бажання вчитись, вдосконалюватися у цій новій для Гапаків царині діяльності?!

Та сюди, до цих підвалин нечуваної ні в Піківцях, ні в родині Гапаків нової професії маляра-художника, додавати б і додавати нових штрихів, багато малих і великих подій.

Вони не барилися в житті молодого Гапака: не встиг увійти в Будапешт серпень сорок п'ятого, як на порозі штабу їхньої частини став змарнілий горянин у сіряку, постолах і крисані та й попросив покликати «пана тлумвча»...

— Няню!.. — тільки й встиг, відчинивши двері, вимовити і впасти на висохлі груди. — Якими вітрами занесло вас аж сюди?..

Куценький, пошарпаний потяг все-таки весело за кілька днів по тому вистукував батькові й синові, вчорашнім в'язням концтаборів, на стиках рейок: до-до-му, до-до-му...

А вдома... Одне слово, вдома було роботи по зав'язку теслям Гапакам — старшому і молодшому: війна на це вже розстаралася. Але Степан паразу ж засмутив батька: раз має професію вчителя, раз на його навчання витрачалися народні кошти, то має сповна вернути борг — нести знання у глухі верховинські села, вчити діточок. Батько не довго сердився — вимудрував те на свій хлопський розум: звести нову хату — то добре, але вчити малих дітваків, тобто вибудувати у них свій, окремішній, ні на чий не подібний світ,— то ще ліпше! Та най так і буде — він ся на будовах й з молодшими синами справить!

А Степан мусив справлятися у чи не найглухіших селах Пряшівщини — Збої, Дубраві, Березовці. І не лише з неписьменними переростками, а перш за все з умовами, в яких доводилося вчителювати. Замість шкільного класу сільська хата без шибок у вікнах, двері правили за класну дошку; довгі столи з колишньої корчми замість парт; нестругані дошки з дровітні послужили стільцями...

Хіба тут до мольберта, до красних пейзажів довколишніх сіл?!

Не більше часу було в нього і в Межилабірцях, у міській школі, куди невдовзі його направили працювати. Зате там майже в кожному класі, окрім інших предметів, він мав і уроки малювання. Там, окрім керування дорослого хору в 130 чоловік і дитячого — 60, він ще й театральну групу — а для неї треба було малювати й декорації...

І раптом як сніг на голову: дирекція професійного Українського національного театру з Пряшева замовила йому виготовити декорації для п'єс «Запорожець за Дунаєм» та «Ревізор»...

Тут було від чого втратити голову! А коли до того додати, що по недовгім часі у Бардієві відкрилась перша в житті його персональна виставка, яка потім експонувалась у Собранцях, Межилабірцях, Снині, то й поготів.

Але саме тепер, у час, як дехто вважав, найбільшого його тріумфу, Степан до образи, до болю відчув, як мало він знає!.. Характери людей, їхній буденний і святковий одяг, сільську архітектуру, історичні часи й пам'ятки з усіма їхніми атрибутами...

І дорога привела його туди, куди найперше мала привести: з такими ж ентузіастами і однодумцями Гапак став біля витоків створення Музею української архітектури та побуту у Свиднику. Експедиції у села, у гори, до людей: колеги вертаються з музейними експонатами, він ще й тлустими альбомами зарисовок українських народних костюмів

(близько вісімдесяти), церкванць, будників, знарядь праці, і це від найзахіднішого українського поселення Остурні до найсхіднішого — Збою, Дубрав, Снини...

А відтак дорога повела його далі — по науку в Братіславу, в університет. І вже зовсім щасливим чуася, коли витримав конкурс у Празьку Академію образотворчого мистецтва.

І знову ціле сузір'я його навчителів, від імен яких голова іде обертом: Ян Желібський, Карел Мінарт, Отакар Нєдлий, Костянтин Стаховський...

Ну, в як, коли не щастим назвати той день, в який познайомився із самим Михайлом Бринським, а затим і ті роки, протягом яких жив і працював у майстерні великого скульптора?!.

Після празьких студій одразу стало видно, що живопис своїм пріоритетом мусить поступатися у творчості Степана Гапака і надалі вже існувати у симбіозі з трьох видів образотворчого мистецтва: живопису, графіки і пластики...

То що — всі камені в підвалини професії художника закладено, усі сходинки до вершини малярської науки пройдено?

Він щось хоче, певно, сказати серйозне, бо дивиться на мене суворо, десь аж наче сердито: ні тіні усміху, що я бовкнув, може, дурницю. Та й за увесь час нашої зустрічі ні разу не усміхнувся, не пожартував. І на фотографіях, які бачив у численних каталогах з персональних виставок, зі сторінок газет і журналів, із багатьох поїздок на Закарпаття, в республіки Середньої Азії, по селах і містах Чехословаччини, на усіх він (до шістдесятиріччя без, а після із сивою професорською борідкою і вусами) якийсь насуплений, зосереджений, похмурий, начеб чимось увесь час невдоволений. Життям? По-моєму, воно в нього склалося найкраще... Зробленим? І зроблено чимало у багатьох жанрах і галузях мистецтва, і, головне, на високому професійному рівні.

Він автор цілої галереї пейзажів, портретів, натюрмортів. А ще знають його як графіка, скульптора, мистецтвознавця. І педагога — четвертий десяток років викладає у пряшівських вищих школах. А ще досліджує місцеву українську культуру, пише статті, підручники, монографії. І це тільки неповна мозаїка одного багатого мистецького життя.

То звідки братися невдоволенню за зроблене?!

Звідки у нього ця, аж ніби нарочита серйозність, ця й до незнайомої людини вимогливість і суворість? Від шанобливого і несуєтного ставлення до теми нашої розмови — мистецтва, та від роками випробуваної звички педагога-навчителя?.. Може...

Не витримую та й не розумію його погляду і кажу вже сам щось на кшталт того, що йому є чим гордитися, бо для українського населення Чехословаччини зробив чимало такого, що до нього ніхто не зробив, що лишиться в історії краю, у пам'яті вдячних горян.

Блиснув з-під пущистих брів недовірливим поглядом: не іронізую? Але мовив спокійно, розважливо:

— Я ніколи нічого не думав робити «для історії», для «вічності» — я робив тільки те, що треба було на той час, що вимагала ситуація, чого ніхто не міг, окрім мене, зробити. Я був і лишаюся лише муляром, який кладе цеглини у велику загальну будову культури свого народу...

Що правда, то правда.

Треба було вчити дітей-українців по найглухіших селах, куди ніхто не хотів іти вчити,— пішов туди; треба було піднімати народну творчість українців і створювати художню самодіяльність — організовував хори, драмколективи і керував ними; настала загроза зникнення матеріальної культури українців Східної Словаччини, став біля витоків створення Музею української культури у Свиднику (правда, в ті часи, коли він створювався, написав статтю, що майбутній музей мав би представляти і давню культуру, а не лише соціалістичну,— за це Гапака відлучили від роботи в музеї, позбавили членства у раді музею...), коли по закінченні Академії образотворчого мистецтва у Празі він уже працював художнім редактором у редакціях журналів «Дружно вперед», «Дукля», у видавництві Центрального комітету Культурного союзу українських трудящих і потрібно було організовувати і очолити кафедру образотворчого мистецтва на педагогічному факультеті університету ім. П. Й. Шафарика у Пряшеві,— не вагаючись, взявся за нову справу, хоч у платні втрачав удвічі; коли треба було художньо оформлювати і пропагувати перші свята української культури у Свиднику, коли йшлося про проекти костюмів для щойно створеного Піддуклянського українського народного ансамблю,— тільки він це міг зробити; як виникла нагальна потреба перекласти на українську мову п'єсу «Ваплі» Єви Каліщовської, поезії з чеської і словацької мов,— виконував з успіхом; треба було дослідити і написати монографію про образ Леніна,на тему визволення Чехословаччини Радянською Армією в образотворчому мистецтві ЧССР, про образотворче мистецтво українців у Чехословаччині, про твори і образ Т. Г. Шевченка в ЧССР чи серії статей про радянське і українське мистецтво (картотека налічує понад три тисячі публікацій!) — не відмовлявся, брався за кожну роботу, залюбки робив її на відмінно.

Що ж — великі річки з малих джерел витікають!

А що вже казати про основну роботу митця: портретні і пейзажні роботи, натюрморти, графічні аркуші, скульптури, дрібну пластику (медаль, монета, плакета, значок), кераміку, оформлення та ілюстрацію книжок?! І читач, і глядач не в змозі відповісти: коли все це встигає робити ця всебічно обдарована, працьовита й нещадно вимоглива до себе людина. Губляться щодо цього і мистецтвознавці та численні словацькі і чеські дослідники його творчості.

На моє запитання і щирий подив тільки буркнув, як завжди, чи то сердито, чи знічено — й не доберещ:

— У праці коріння гірке, зате плоди солодкі...

Велемовніший, більш розкутий і відвертіший був він до глядачів у каталозі персональної виставки з нагоди свого шістдесятиріччя: «Ця виставка відкриває і мою осінь життя. Я народився восени, приваблюють

меже її чарівні золоті кольори. В останньому часі ще більше люблю її малювати. Осінь — це пора дозрівання природи і людини; художник, який з нею особливо сполучений, кожного року мріє відновити разом з нею свої високі життєві плани. Я не хотів би зупинитись на вже досягнутому, тому ставлю перед собою ще багато творчих планів. Приваблює мене перспектива, яку дає людині багаторічний досвід. Тому ще хочу передати красу мого багатого досвіду, який, я надіюсь, є моїм власним скромним внеском у скарбницю соціалістичного мистецтва і культури, які формують прекрасну, чутливу людину нашого суспільства. І все, що хочу сказати, всі мої найглибші почуття, плани, надії, говорю посередництвом моїх художніх праць».

Аналізувати стиль і манеру сотень і тисяч його робіт, вказувати на те, яку з технік найбільш полюбляє, дошукуватись трактування образів, зіставляти цикли його пастелей і написаних олією робіт, віднаходити, а як ж він відгукувався на ті чи інші події? Ой, скільки часу і місця для цього треба!..

Про одну з його пейзажних робіт залюбки співається людьми — про майдани, широкі і розлогі пасовиська, де сільські газди з худобою товчуться з ранньої весни і до пізньої осені:

> Майдани, майдани,
> Ей, зелені майдани,
> Хто же вас мальовав,
> Ей, фарби не жаловав?

Степан Гапак не жаліє для своїх робіт тепла, задушевності, доброти, правди. Самого себе до останку лишити у кожній, бодай малій картині не жаліє... Але — обов'язково йдучи своєю дорогою, до своїх людей, до своїх гір і низовин.

І, ніби полемізуючи з кимось, іще в 1968 році писав: «Я не старався відробляти велетнів модернізму. Я портретист, коли рисую або малюю людину, її середовище чи природу довколо нас. Звертаю увагу на людину та природу, їхні відносини, форму і настрої. Свої враження передаю лінією, штрихуванням, тоном, чорно-білою або кольоровою площиною на папері, полотні і посередництвом графічного матеріалу на естампах».

Додати сюди ще й слово рецензентки Єви Балажової на одну із останніх його персональних виставок у Кошице? Що ж, хай буде і оцінка мистецтвознавця: «...Його інтерес до народної архітектури не має ознаки фольклоризму, для нього скоріше характерний історико-констатаційний момент без кастирливої ідилії, хоча не без очарування певною мальовничістю, яка виникає з невід'ємного сполучення хатон з навколишньою природою, з вінцями горбів та з гілками крислатих дерев над ними».

То, мабуть, пора вже й закінчувати розповідь про невеликий сюжет з мольбертом в сім'ї Гапаків з-під Ужгорода. Хоч, зрозуміло, життя йде далі і сюжет не закінчується: творить у різних царинах Степан Дмитрович, пише непогані пейзажі його молодша сестра Зузанка...

Але, як ви пам'ятаєте, пишеться ще сюжет з мольбертом у сім'ї Гапаків з-під Пряшева (Степан Дмитрович, скоро рік буде, як лишив міську квартиру і купив сільський дім у передмісті окружного центру).

Як з ним бути?

А так: скоріш прислухатися до слів професора Степана Гапака, коли він каже: на всіх деревах є листя, та не на всіх плоди...

Бо так воно і є: захотів найстарший син Костянтин, який з дитинства, окрім усього іншого, виявляв діловкжний хист малювати птахів, звірів — і то з пам'яті, без попередніх зарисовок, ескізів,— захотів поміняти мольберт на логарифмічну лінійку і комп'ютер та ще й за дружиною-лікарем мандрувати мало не по всій Чехословаччині, то й на здоров'я; молодша Ганка, коли подивилась, що у старшої Марії рука твердіша, мазок рівніший, колір яскравіший — одне слово, ліпше виходять і пейзажі, і портрети (а хоч би і її за шахівницею чи батька за мольбертом!), скромно відійшла, не захотіла копіювати («в одному домі три художники — то вже аж надто багато») і пішла стежкою старшого брата: вчить у школі математики і кібернетики,— що тут поганого?! А от Марія... О, то вже батькова кров, батькова закваска! Опанувала графіку, а як дочекалася скупої батькової похвальби, взялася за портрети — ціла серія найвизначніших людей Пряшівщини пройшла перед глядачами першої її персональної виставки, яна планувалася на два тижні, а мусила тривати на прохання глядачів аж три місяці! Тепер готує свою виставку пейзажів і натюрмортів, і Гапак-старший бачить, що конкуренція у своєму власному домі росте велика!

З цього всього зрозуміло, що сюжет тут, у родині Гапаків з-під Пряшева, тільки закручується, і закручується доволі цікавий та інтригуючий.

Що ж, нам доведеться тільки чекати і стежити за новими його колізіями...

Далі буде

Вечір у Великому залі консерваторії з нагоди 30-річчя від дня смерті Лесі Українки. У президії Ю. Смолич, М. Бажан, В. Василевська, О. Довженко (кадр з кіножурналу «За Радянську Україну»). Москва. 1943 р.

Листи з пекельних сороковых

ЮРІЙ СМОЛИЧ

І знову перед ними частка епістолярної спадщини Юрія Смолича.

Кілька приватних листів письменника до побратима по перу Ю. Яновськаго, написаних у найтяжчий для країни час — 1941—1946 роки. За кажним із цих листів суворе життя із надлюдськими випробуваннями й звичайними, буденними справами і характер автора, міцної духам людини, постійно націленої на допомогу іншим, на повну самовіддачу в ім'я Перемоги, в ім'я незнищенності людського в людях.

Ці листи, що друкуються із незначними скороченнями, незадовга до смерті передала «Вітчизні» дружина письменника Олена Григарівна Смолич. Таж їх публікацією редикція вшанову і її світлу пам'ять.

Хврків, 20 серпня (1941)

Дорогий Юро!

Користаюсь з нагоди і передаю Вам листа з рук у руки. Вашого листа, про який Ви пишете, відправленого поштою, я не одержував. Одержав тільки Вашу телеграму та ще спільну телеграму від Рибака, Панча й Тичини. Ще лист поштою від Панчв. Сам відправив Вам аж три телеграми, але розумію з Вашого листа, що Ви їх не одержували.

З грошима справи погані. Гонорар, який Вам і всім іншим товаришам належав з видавництва,— причому не тільки той гонорар, який належить за тепер надруковані брошурки,— вислано. Вислано і трохи літфондівських грошей. Дивно, що Ви всього цього не одержали. Мови про виплату гонорару за однотомники й інші раніше подані великі книжки зараз нема: грошей у видавництва немає. Треба заробляти по газетах і на дрібних брошурках. Це й робіть, інакше сядете маком. Не покладайтесь надто на щось. Перспективи з грошима будуть тільки погіршуватися. Про додатковий тираж «Вершників» пишіть у Москву. Через Харків, тобто український УЗАП, нічого не можна зробити — на телеграми Зальцмана[1] Москва не відповідає.

Ми розуміємо Ваше зараз страшне становище без грошей. Ми теж сидимо без грошей, заробляючи по газетах і на брошурах. Але виїхати не буде з чим. Літфонд вичерпав себе. Через Харків пройшли десятки і сотні киян, львів'ян, чернівчан, евакуація і т. д. Виноградов[2] зник, а з ним пропали документи на багато тисяч, не забраних з Києва. Тепер на всю Україну Літфонд СРСР тимчасово видав 25 000. От з цих грошей і вислали декому в Уфу, Кустанай і інші місця. Що буде Літфонд давати далі невідомо. Треба Вам усім шукати на місці роботи. Живіть, як живете,— це треба вважати добрими умовами. Переконайте Рибака, щоб не думав про поїздку сюди. Товариші, що привезуть цього листа, Вам все розкажуть. Не знаю, чи приведеться нам зустрічатися в Уфі чи десь-інде, але дуже жаль, що листи не доходять і важко щось знати один про одного. Поспішаю додрукувати цього листа, бо товариші підганяють — ідуть на вокзал. Вам шлють привіти Сенченко, Шовкопляс, Юхвід, Забіла і багато інших. Привітайте Панча, Довженка, Тичину, Рильського, Рибака, Копиленка й інших товаришів. Олександр Євдокимович просив переказати Вам і через Вас товаришам, щоб не сиділи без діла, щоб влаштовувались на роботу — будь-яку роботу. Використайте пресу Москви. Шліть нам поки що матеріали. Спробуйте при Спілці Башкирії організувати якусь видавничу роботу. Тим часом намагайтесь тримати зв'язок зі мною — нікого з членів Всеукраїнської президії тут нема, печатка і повноваження у мене. Директор Укрлітфонду — Розумієнко. Якщо трапляться цими днями у Вас харків'яни, постарайтесь і їм чим-небудь допомогти. Стежимо за тим, щоб гроші, які комусь з вас належать по видавництвах чи газетах, переказувались своєчасно. Але мова тільки про новозароблені гроші, а не старі борги видавництва. Є вказівка старі борги теж виплачувати, але реально це неможливо. Нова продукція видавництва теж не має вже майже ринку.

Як Ваше здоров'я? Як Тамара?[3]

Я вимотався вкрай, ледве держать ноги. Скільки роботи, діла, а ще більше клопоту. Треба признатися, що на мене поккнули забагато турбот, і поміж них чимало таких, де я нічого зробити не можу.

Пробачте, що паперу, який Ви просите, не висилаю. Зрозумійте, що це неможливо. Заздрю Вам, що багато дечого у Вас вже позаду, за плечима. Чи вистачить мені на це сил?

Вітаю Вас, вітаю товаришів. Обіймаю.

Ю. Смолич

---

[1] Зальцман — працівник УЗАПу.
[2] Виноградов — працівник Літфонду.
[3] Т. Жевченко — дружина Ю. Яновського.

Харків, 6 вересня (1941)

Дорогий Юро!

Дивуюсь, що Ви не одержали мого листа,— я передав його через Якова Зіновійовича. За моїми відомостями, він уже приїхав до Вас. То й була відповідь на Ваш лист.

Мене дивує, що Ви досі не одержали гонорару від Кологойди[1]. Сьогодні ж перевірю. Капали ми т. Редькові[2] на Кологойду багато, і в результаті трохи покращало. Але і в Редька, і в Кологойди зараз справді обмежені можливості у фінансовій царині.

Про Літфонд я Вам уже, здається, писав. Якщо ні, то ось в чому справа. Сучий син Виноградов зник, захопивши гроші і документи. Тільки нещодавно приватним чином довідалися, що він спокійнісінько відсиджується в Саратові. Ви магаємо віддати його трибуналу. Внаслідок його мерзенного вчинку весь український Літфонд зостався без грошей у найскрутніші часи. Не було не тільки грошей, а й слідів банкового рахунку — отже, неможливість навіть оформити все знову. Насилу оформили все через Москву. Але за весь час ми одержали від Літфонду СРСР тільки двадцять п'ять тисяч. Це треба було розподілити на сто тридцять родин (тільки тих, що у Вас) — харків'яни та кияни, котрі в Харкові, Літфондом не користуються зовсім. Чекаємо дальших одержань з Москви. Але у нас дійшли чутки, що Уфа одержувала з Москви гроші безпосередньо додатково. Чи це правда? Напишіть мені про це — треба мати ясність, щоб не було так, що один одержує двічі, а другий ні разу. [...]

Чи одержали продукти, які вислані Вам?

Перекажіть усім товаришам, щоб ніхто не присилав листів з проханням виклику до Харкова,— це ні до чого. Жодний з цих листів ходу не матиме.

Від Ваших на Полтавщині не мали нічого. Якщо матимем, то будемо старатись допомогти, як зможемо. Адресу я записав і передав Мамиконяку[3] — він займається спеціально цим.

Ваших оповідань ще не одержував. Потрібні якнайшвидше. Надрукую в «Літжурналі», потім випустимо брошурою. До всього я ще призначений замість Деснака відпові-

дальним редактором «ЛЖ», літгазета також у нас — присилайте матеріали, багато, скільки зможете, все, що можете. Перекажіть товаришам. Друкувати можемо багато — це надзвичайно потрібно, і це гроші для Вас. Це для Вас єдиний заробіток. Чули, що Ви працюєте в Академії. Що Ви там робите?

У нас всі в роз'їзді в оборонних справах, людей дуже мало, працювати дуже через те трудно — нікому писати, а друкувати треба багато-багато.

Два слова про п'єсу, яку Ви мені надіслали. Погано те, що за стріляниною гармат не чути людей і їм не зостанеться часу для іншої діяльності. Кулеметної стрілянини теж забагато. Війна війною, але це ж таки п'єса, а не життя. Звичайно, в театрі має бути дуже ефектно, всі ці шумові та світлові ефекти — зенітки, трасуючі кулі на фоні нічного неба, канонада, вибухи й вилітання сил з вікон, але жалко глядача. Я думаю також, що в театрі не треба показувати руйнацію триповерхових будинків бомбами та всі інші «втіхи» нічних повітряних нальотів. Недосипання — теж тяжка річ, але хіба можна на цьому будувати драматичні колізії? Так само зовсім не підходить сцена в передостанній дії, де ведуться розмови про евакуацію і люди не можуть виїхати. Це може дати різні представлення і просто недопустимо з політичного боку. Буду відвертий — п'єса мені не подобається. Не прогнівайтесь. Передчуваю Ваше заперечення, що реалістична п'єса має свої закони, але мені здається, що не такий репертуар потрібний зараз. Потрібна п'єса про наступ — якщо вже брати батальний сюжет. [...]

Ваші[4], Юрію Юрійовичу, Ваших привітань не переказав — їх тимчасово нема, виїхали вже до два тижні, правда, недалеко, і після закінчення роботи мають повернутися сюди — тоді і перекажу. Юр. Юрійович у нас ходить у великих начальниках, слухатись його доводиться беззаперечно. Ваня поздоровшав, загорів і помолодшав років на двадцять. Про нього пишуть у газетах як про передовика-стахановця, виконує по дві норми день у день. Але вони обидва — мої заступники по журналу, і мені без них страшно клопітно, бо ми із Забілою робимо абсолютно все і за всіх, і кількість наших посад по Спілці, редакціях і інших літературних установах не піддасться математичному обчисленню. Ніколи не думав, що Наталка така мила і така прекрасна відповідальна людина. Вона зараз секретар парторганізації і прекрасний, найкращий з усіх знаних мною секретарів. Да, Юр. Юрійович вступив в партію. Ну, розписався, місця нема. До побачення. Живіть здорові. Привіт всім. Перекажіть Рильському — знайшли вчора належні йому по радіо дев'ятсот карбованців, висилаємо. Я пишу в середньому 15—16 газетних підвалів на місяць. Нікому не кажіть про це.

(підпис)

25.X (1941)

Дорогий Юро!

Сьогодні — 25 X — вже п'ятий день, як звідацька виїхали. Пишу пристосувавшись, бо чотири дні стою без сну. Навряд щоб я витримав ще кілька днів, бо це не для мого здоров'я. А їхати треба до Алма-Ати. Прикидаючи до темпів нашого просування, це до зими їхати. Може, можна було б влаштувати мене в Уфу? Я не доїду далеко, десь по дорозі знімуть за вичерпанням сил. В нашій другій групі — Ваня, Забіла, Донченко, Бедани, Кузьмич, Владко. Решта, надіюсь, виїхали на другий після нас день. Перед нами — кияни. Дехто з наших наздогнали їх у Ржищеві. Микола[1] та інші зі своїми частинами залишились в нашому клубі.

В дорозі наш настрій може змінитись — постараюсь написати. Погано.

Ю С

Бажан М. П.

Москва, 8 II 43

Дорогий Юро!

Оце тільки сьогодні здобув можливість сісти до столу — написав Вам телеграму і пишу цей лист. Тільки вчора (!) дістав готель. Сім днів був абсолютно бездомним — речі на вокзалі, цілий день на ногах, не прилігши, а ночувати щодня в іншому місці, на стільцях, на канапах, рідко роздягаючись, у Болдумана, у Фрасрманів[2], в номері Мар'ямова[3], Кобилецького[4]... Коли додати, що перед тим я їхав від Вас до Москви 4 доби, їхав без місця, в безплацкартному, не прилігши, не можучи вийти на станції по воду і в вагоні пройти до убиральні. [...] Не повезло мені, бо ж до всього цього треба додати і неатішне перебування в Уфі, і те, що я 9 днів їхав з Алма-Ати, а всього в дорозі з 27 грудня. Чого тільки людина не перенесе. Але дивно! Переніс. Тільки голова гуде, страшенно нашляю, і ниють нирки.

Ну, бог з ним. Минулося поки що. Зараз я дістав номер у готелі «Москва» — 11 поверх, майже тепло, до 10—11 градусів Цельсія. Ліжко. Розкошую.

Ні ЦК, ні Раднарком не допомогли добути номер. Допомогли через МХАТ.

В телеграмі я вже сповістив Вас, що змушений взяти журнал. Річ у тому, що жити просто письменником, без посади не можна — не пропишуть. Доведелось згоджуватись, щоб не вертати в А[лма]-А[ту] — не вертати, коли хто його знає, може, вже недалеко їхати.

У Москві я вже не застав Литвина[5], не застав і партійних та радянських наших лєтавцій — вже там, на Україні. Завтра виїздить і газета «Радянська Україна», що виходить тепер замість «Комуніста». Всі хлопці їдуть. Лишається тільки видавництво і журнали, чекаючи, поки там буде поліграфічна база.[...]

Редактором у видавництво мене не хотіли брати, бо нема штатної посади — Литвин і Корнійчук говорили так собі, з голови. От і довелось прийняти журнал. Поки що (в зв'язку з очікуваним переїздом) Корнієць[6] наказав не розгортати редакційний апарат. Працюємо в редакції: я (відповідальний секретар, а фактично редактор), зав. літ. — Ільченко, художник — Дайц

Н. З. Городськой — поет

Нолотойда, Редько — працівники Літфонду.

Манікоян Ваган — працівник апарату СПУ, в 1947 р. — секретар Рильського.

[5] Сенченко І. Ю.

[6] Шовкопляс Ю. Ю.

Довго сперечатись не доводиться: тут все і всі сідають на колеса, настрій піднесений і метушливий. У Москві тим часом з ЦК Шуйський .

Лишаються з письменників я, Панч, Копиленко, Ільченко, Нагнибіда. Решта їде. Бажан їде до Ташкента у відпустку — його редакція розформована і додана до «Рад. України» («Комуніст»).

Аду ще не викликали. Обіцяють.

Ольгу Георгіївну викликати зараз (у зв'язку з цією ж метушнею) неможливо. До того ж викликано 2 дикторів з Саратова. Акторського штату в редакції нема. Аду викликатимуть (якщо викличуть) умовно — теж з орієнтацією не на Москву, а на просування далі.

Але стан тут зараз такий, що й сам губишся: може, справді швидко їхати? Через те мусиш згоджуватися з усім і позбавлений змоги сперечатись. Боюся, що Аду так і не викличуть,— мені це страшно, бо самому мені надто трудно.

Харчуватись двічі на день доводиться ходити на Тверський, 18,— далеко, але годують непогано. Тільки цим і живу — хліб. Так живуть і всі наші. Коли виїдуть останні установи, то буде гірше, бо, очевидно, виїде і їдальня. Що буде тоді, не знаю. Доведеться прикріплятись до якоїсь їдальні, а це значно гірше. До Спілки далеко і годують раз на день.

Всі Ваші доручення почну виконувати завтра (Ваша записка була в чемодані, який я взяв з вокзалу лише вчора). Завтра ж почну робити і свої справи.

Що буде погано, що зовсім не лишатиметься часу для власної роботи: ходіння їсти, товча в редакції забирає весь день. А ввечері починається допізна товча в готелі — ходіння з номера в номер.

Зараз почуваю себе якимсь розгубленим. Ще далеко до колії, а яку хотів би вийти. Всі смикають. Втішають тільки чудесні новини з фронту.

У Сашка Довженка ще не був, бачив на ходу. Микола Платонович приязний і тільки сухий якийсь. Довженко збирається розгортати тут українську кінематографію. Шура К . виїхав був з Вандою[1] на Україну, але відти повернувся — викликали чогось. Не бачив його. Та й нема потреби бачити.

Всякі плітки, які будуть, перекажу Вам в слідуючих листах.

Зараз тут посилено розшукують Вишню — для «Перця». Чи не знаєте, де Маслюченко ? Може, можливо знайти через неї.

Ну, вітаю Вас. Привіт Тамарі. Привіт Ользі Георгіївні. Бувайте здорові. Які Ваші плани щодо поїздки в Москву?

Ю. С.

Вольдуман Михайло — народний артист СРСР (МХАТ), вчився разом з Ю. Смоличем у Жмеринській гімназії.

Фрайрман Рувім — російський письменник.

Марянов Олександр — журналіст, прозаїк.

Кошелецький Ю. С. — літературознавець, професор КДУ

Литвин К. З. — секретар ЦК КП України

Корнієць Л. Р. — голова Раднаркому УРСР у 1939—1944 рр.

Шуйський — помічник М. С. Хрущова, представник ЦК в СПУ.

Ада Федорівна — перша дружина Ю. Смолича, актриса

Ольга Георгіївна Горська — теща Ю. Яновського, актриса

Корнійчук О. Є.

Ванда Василевська

Маслюченко В. О. — дружина Остапа Вишні.

27.11.43.

Дорогий Юро!

Нарешті все вено. Сьогодні послав Вам телеграму, а завтра чи післязавтра через Гофштейна[1] передам Вам і п'єсу. Була довга морока через нормальний бюрократизм. Коли я, оговтавшись у Москві і здобувши аж на сьомий день дах над головою, пішов до штабу, то там відмовились читати: вони художньої літератури не візують. І взагалі весь цей туман з забороною — плутанина. Тут, в Москві, п'яти віз не треба — просто дає звичайний дозвіл Головліт. Пішов до Головліту. 3 тижні майже держали, тоді мою збірку дозволили без жодних уваг і про це дали телеграму в Уфу начальнику Головліту Башкирії, а Вашу п'єсу повернули без візи, сказавши, що: 1) вказано Башголовліту, що він вчинив неправильно: повинен був дати дозвіл на всю п'єсу, отже, дозволили йому друкувати її повністю (то вже тепер не має значення); 2) дати візу на мій примірник відмовились, бо... ідіть до реперткому, що на п'єси. Щоб їм чорт! Зробили так: Шиян сидить на партизанському матеріалі для «Радянської України» («Комуніст»), він і поставив візу, тоді пішли до Строкача — він підтвердив. Словом — морока!

Інші доручення:

1. Гонорар за журнал вже давно переказано, мабуть, вже і прожили, теж і утримання. (Будь ласка, нехай належний мені по журналу гонорар перекажуть Москва, 9, до запитання).

2. Вам за договором 25% ледве розкопав — забули і договір закинули. Звійшов. Кажуть, переказали. Сьогодні ще перевірю.

3. Бажану, Довженку про матеріали казав. Кажуть — добре. Але не вірте. Бажан щодня чекає відльоту в Харків. А «Перемога» Довженка ще не готова. Мені доручили редагувати збірку Сашка (7 оповідань і повість). Я примусив його «Перемогу» переробляти. «Знамя» її не прийняло до друку, і правильно. Якщо все зробить, як я від нього вимагаю, тоді піде. Зараз він дзвонив, каже, закінчив — завтра мені здасть до збірки. Я скажу йому, щоб другий примірник послав Вам. Вірніше, не йому, а Юлі — він став тюхтій і зануда.

4. Панч вислав.

Коли б Ви знали, скільки діла, а ще більше мороки тут!

Морока: готель, з якого весь час виселяють; прописка і перепрописка, якої по тижнях не дають; наші рідні керівники, які хочуть від тебе взяти все, а тобі нічого не дати; відсутність цих самих керівників — всі повиїздили, нічого тут не забезпечивши, а шлють телеграми і дзвонять з Харкова, вимагаючи, щоб усе було зроблено негайно. Бедлам! Все доводиться робити самому, а нічого сам без високої руки зробити не можеш.

Отже, я роблю журнал. Мусив згодитись, бо інакше довелось би повертатись в А. А. Журнал «Україна» — 6 арк. на місяць, ілюстрований, універсальний (а ля «Прожектор» колись), переважно публіцистичний, політично-громадський (політика, наука, економіка, господарство, відбудова на

окупованих землях, партизани, армія тощо), і аж на кінці література, мистецтво. Таким чином, ми з Вами один одному не заважатимемо. Навпаки. Давайте один одному допомагати. Спрямовуйте до мене всі такі, загальноукраїнські, матеріали, а я спрямовуватиму до Вас всі більші літературні речі, а також і статті більшого розміру, бо ми друкуватимемо лише дрібний матеріал — не більше чверті аркуша, виняток — новели до пів-аркуша. Згода? Для початку спрямую до Вас щоденник Шеремета — з того боку фронту, я з нього беру тільки дрібні вирізки.

Починаємо журнал у Москві, але виходитиме він у Харкові, куди редакція має переїхати, тільки буде організована поліграфічна база. Очевидно, за місяць-півтора, а може, й швидше. Бідний наш Харків — зруйнована пустеля. Буд. «Слово», кажуть, стоїть, точно нічого не відомо — ніхто сюди не прилітав...

Сашко і Микола з дня на день чекають відльоту до Харкова, але нелітна погода. Я, очевидно, теж злітаю на кілька днів і повернуся сюди.

Новини? Бажан безробітний, його газету закрили. Сашко — безробітний, має чудесну квартиру з усіма вигодами на 3 кімнати. Був у нього кілька разів, коли він заїде і забере машиною, бо далеко на Можайському шосе. Він поки що до мене дуже хороший, приїздить майже щодня, весь час дзвонить. Навіть Юля кілька разів до мене приїздила — не доберу, чого вона така приязна. З Сашком лаюся щодня, бо я редактор його збірки і не лаятись не можна — трудно, коли відомий майстер в кіно починає в літературі, та ще з характером Сашка. Сашко багато хвилюється і робить корисного в справі відбудови на Україні — йому багато відкрито.

Микола такий, як був. Застебнутий на всі гудзики. Зайнятий зараз підбором людей для України — в кадри ЦК. Всіх умовляє на всякі посади. Мене умовляє на українську редакцію Радінформбюро, Панча — на редактора харківської обласної газети. Днями мають бути зміни в складі наркоматів УРСР. Не кажіть нікому, але Павло Григорович буде, мабуть, НКО. Не буде і Компанійця. Але кого призначити.

Шура зараз заступник Вячеслава Михайловича[2], на Україну не повернеться. Отже, Спілка наша без керівника. Поки що нікого і не призначають. Що в цім напрямі робить президія? Правда, офіційної публікації в пресі ще не було.

Думаю, що тільки стабілізується столиця в Харкові, Вам треба їхати в Харків. Що Ви про це думаєте?

Чи не знаєте в Уфі друкарок, українок, які б хотіли переїхати до Москви? Викличемо негайно, скільки б не було. Найбільш дефіцитний товар. Моя редакція досі без друкарки. Але треба самітних — бо жити піде, в гуртожитку ЦК. Якщо є — нехай негайно телеграфують.

Аду викликали. Чекаю, коли дістане квитка і приїде. Але, як ми житимемо, не уявляю — квартира, прописка, хліб, їжа. [...]

Писав би ще багато, так вже нема часу. Живемо сяк-так, з їжею після виїзду ЦК і РНК, звичайно, гірше. Вечорами сидимо з Панчем і п'ємо окріп з хлібом — у нього є чайник. Петя тут найкращий з усіх — він взагалі хороша людина. Сашко К. такий, як і завжди. Тут ще Ле, Первомайський, Малишко, Шиян, Гончаренко, Усенко (цікаво розповідає про Сталінград, там був до кінця і полонив генералів), Нагнибіда — ото й усі.

Привіт Тамарі. Привіт Горській.

(підпис)

Гофштейн Д. К. — поет.
Молотов В. М. — в той час голова Раднаркому СРСР.

31 бер. (1943)

Дорогий Юро!

Нарешті, після стількох листів і телеграм до Вас, одержав листа і від Вас. Кілька днів тому вже написав Вам, і в тому листі були відповіді майже на всі Ваші запитання, але відповідатиму ще раз — може, той лист загубився, абощо. [...]

З журналом моїм морока ще не закінчилась. Перший номер абсолютно готовий, другий чорно укладений, докінчуємо. Замовляємо на третій і далі — орієнтовно. Але до друку першого номера сьогодні ще не здали, хоча, за моїм графіком, він мав піти до друку 25. III. Затримує 1) нема паперу — власне, папір є, але я не здаю до друку, поки не буде заброньовано однакового паперу на вісім номерів до кінця року (щоб не був один номер такий, другий сякий), а вагони з новим папером ще не прибули; 2) нема провідної, вступної політичної статті, яку мав привезти або сам написати Бажан. А його чекаємо день у день. Сьогодні дощ перестав, погода літна, і, можливо, він прилетить — аероплан за ним послано давно; 3) нема відповідального редактора, а потрібний і він, щоб випустити журнал. В цій справі ще нема вирішення. Вилітаючи, Бажан сказав мені, що він буде ставити питання про призначення відповідальним редактором мене, але відповіді досі нема. Позавчора був я в Олександра Євдокимовича — він також сказав, що ніякого іншого відповідального редактора не треба, буду я, але справа затримується з тим, що я не член партії, а для журналу «Україна», який є органом партії, а не галузевим літературним журналом, це ускладнює справу: потрібна постанова Політбюро, ясно, що це не в один день робиться, але вона буде за два-три дні. Коли така постанова буде, то доведеться скоритися їй, хоча мені це і буде дуже тяжко: редколегія працювати не буде, вирішувати доведеться все самому, бо нікого з керівників тут не буває — всі на Україні. Лякає й те, що це вже надовго, а забирає часу, енергії та здоров'я журнал безліч! Кожний рядок доводиться не лише самому правити (нема ж людей!), а й по кілька разів перечитувати весь журнал — перевіряючи, зважуючи, міркуючи, водночас думаючи про майбутні номери і про все на світі. Працювати над своїми речами в таких умовах не прийдеться: за ці два місяці у Москві, крім кількох спішних статей для радіо та для закордону, ні слова не написав. Та приходжу до висновків, що нічого не зробиш — війна, треба, може, й справді це найкраще і найповніше використання всіх особистих можливостей на загальну користь. Бо журнал потрібний до зарізу — що про це говорити!

Журнал робимо поки що вдвох — я й Ільченко. Є ще в редакції Косарик, але він тільки заважає — він нічогісінько робити не

вміє, а що доручаєш, доводиться переробляти з початку до кінця самому і ще доповнювати. Я його, очевидно, звільню — хай іде в армію або хай іде в розпорядження ЦК. Мені дуже хочеться взяти Мартича — він метикуватий, журналіст і на журналістиці розуміється. Але ЦК поки що не хоче його мені віддавати, проектуючи його для радіо. Чекаю на Бажана, щоб Бажан його забрав від ЦК і передав мені. Тоді, в разі я буду редактором, Мартича зробимо відповідальним секретарем. Ільченко — робітник прекрасний, добре розуміється на всьому, включаючи і всю техніку, знає мову, має смак в літературі і вміє вигадувати, крім того, має зв'язки з ватурою. Але у нього буває інколи хандра, і тоді він зразу стає бездіяльним. Доводиться лагідно впливати на його психіку,— він одходить і знову працює відмінно. Його зоставлю завввідділом літератури і мистецтва і взагалі культури. Коли не дадуть Мартича, доведеться Ільченка на відповідального секретаря. Ще в моєму апараті Стах — секретарка-друкарка. Ще Дайц — художник. Далі апарату нема — а «сполучення» з видавництвом «коректор — випусковий», оце й все. Ставки у нас такі: друкарка — 450, завввідділами: художник — 900, літвідділ — 1 000, відповідальний секретар 1200, відповідальний редактор 1300. Інші, за «сполученням», мізерні — по 300, 250 крб[1].

Редакція: кімната, чотири столи, машинка, шафа, телефон — через комутатор штабу. Оце всі наші умови роботи. Нема ні газет, ні журналів, ніякої іншої літератури — за всім доводиться бігати в бібліотеку Леніна.

Мої справи: жив у готелі «Москва», прожив місяць — виселили (до речі, перекажіть Натану Самійловичу[2], щоб не писав мені на «Москву» — телеграми приносять сюди, а листи губляться), писати мені треба: Москва, 9, до востребования, матеріали для журналу через постпредство, тобто: Тверской бульвар, 18, «Украидав при ЦК КП(б)У», редакции журнала «Украина». Тепер живу в «Метрополі», виселяли вже двічі, днями виселять остаточно. Перспективи: Паустовський віддає мені свою квартиру, бо сам поки що живе у Сельвінського, а далі збирається виїхати на дачу під Рязань. Але квартира Паустовського була розбомблена і далі зими не опалювалась. Діри вже залатано. На тому тижні Ада вставила скло, де дикт у вікнах. Тепер почали ремонтувати водогін. Коли буде готовий водогін — переїду. Але квартира на дев'ятому поверсі, без ліфта — в Лаврушинському провулку. Буде не дуже зручно. Та й холоднувато, поки не почнеться спека, яка прогріє стіни. Нічого.

Письменників сьогодні зосталось (наших — українських) мало — Ле, Первомай поїхали. Без діла Головко і Малишко. Панч і Копиленко — радіо, в і Ільченко — журнал, Галан — Інформбюро. Оце й все. Як бачите, робити журнал трудно — а всі, кому розіслав телеграми, мовчать. Замість них шлють вірші Стельмах, оповідання Ятно — все, що мені непотрібне.

Про наше рідне місто розповів уже Вам Сава[3]. Тепер до його розповіді треба внести великі поправки — воно зовсім зруйноване.

Олександр Євдокимович літературою не займається. Спільною керуватиме Максим Тадейович. Був позавчора у О. Є вдома, розповідав різне, недруковане, бідкається, що тепер років зо три не писатиме. В Слов'янському комітеті замість нього буде, очевидно, Сашко. Сашко пише і пише — силу силенну. Сценарій виходить дуже гарний. Хороші п'єси (дві), які він, звісно, ніколи не закінчить. З оповіданнями морока! Ми вже перелаялись. То він йшов на мої поправки, зараз затявся, лізе на стінку, ніяких норм і правил, навіть граматики, визнавати не хоче. Все в угоду власній інтонації і смаку. З семи речей, що в збірнику, довели до пуття тільки дві, та й те всі компроміс мої, а його нема. Що буде далі — не знаю: або розлаємось, або книга лежатиме. Те ж і з «Перемогою», отже, зараз іще Вам її не вишлю.

Дуже прошу Вас, вишліть якусь новелу. Нехай хоч для другого номера, коли вже не дали до першого. Дуже прошу. Поговоріть, будь ласка, з Павлом Григоровичем і Максимом Тадейовичем, щоб вислали вірші — невеликі. По Академії матеріал має організувати Гуслистий[4]. [...]

Тут зараз з'явився Кандиба[5]. Він був у московському ополченні, потрапив до полону, втік, пробився під німцями до Харкова і там пережив рік — робив сірники. Тепер, визволившись, прибув сюди, трохи не в собі. Думаємо друкувати деякі його розповіді. Звичайно, не все. В «Новій Україні» працював Гільов, Веретенченко, Ган, Варавва[6].

Оце мої новини і справи. Ваше здоров'я не подобається. Особливо тому, що треба з'їдати щодня 100 грам солодкого. Це навіть на уфімські ціни понад півтори тисячі. Можливо, глюкоза замінить базарний цукор та мед? Я б охоче з тією глюкозою пив чай! Так журно за солодким — без солодкого мені теж важко працювати, слабну.

Якщо Микола приїде і розповість щось нове та цікаве, напишу Вам. Вітайте Тамару і Горську. Ада переказує привіти.

Ваш Ю. Смолич

---

[1] Суми вказано у старих грошах.
[2] Рибак Н. С.
[3] Голованівський С. О.
[4] Гуслистий К. Г. — членкор АН УРСР, історик.
[5] Кандиба Йосип — письменник.
[6] Письменники, що працювали в пресі під час фашистської окупації.

Москва, 21 травня (1943)

Дорогий Юро!

Листа цього намагатимусь передати з Тичиною. Якщо забарюсь і він поїде, тоді пошлю поштою, і він йтиме два тижні.

Отже, незабаром чекаємо Вас сюди. Я, правда, не вірю, що весь переїзд буде здійснено до першого липня, як це поставлено офіційно, але так чи інакше — протягом літа, коли нічого не зміниться, маєте бути тут. Був би невимовно радий, коли б так було. По-перше, це б свідчило, що не трапиться ніяких прикрих воєнних несподіванок, по-друге, жити тут самітно надзвичайно трудно у взаєминах з начальством, а коли ми будемо вдвох, то нам буде краще.

Особливо добре буде зосередження в одному місці всієї нашої журнальної справи. Ми б змогли «стресуватися» — в доборі матеріалу, а головне — в настановах і принци-

лах, і діяли б одним фронтом. Одним фронтом і виборювали б наше журнальне право на існування, бо за це доводиться боротись щодня, щогодини з усіма, від найвищих начальників до кур'єра у власній редакції.

Так чи інакше Микола і Богомолець[1] їздять по околицях Москви, підбираючи «будиночок» на шістсот кімнат, де б розмістилася Академія і всі житлові комбінати. Жити Вам доведеться, очевидно, десь під містом, але мені здається, що Ви особисто знайдете собі щось приватним порядком у самому місті, хоч би і тут, на Лаврушинському, де я: тут же половина квартир стоїть порожня і через Спілку можна притиснутися в чиїйсь квартирі. Нашу редакцію разом з видавництвом переселили зараз з Тверського на Трубну. Це дуже незручно — я говорив з Миколою, і Микола домовився з Фадєєвим, що для двох наших журналів дадуть дві кімнати в домі Герцена, там, де Літфонд. Ми з Вами розташуємось там, і я пропоную не ділити по кімнаті, а в одну посадимо наш і ваш апарат, а другу візьмемо собі — для редакторів, щоб нам не торохкотіли машинки над вухом. Тільки кімнати в домі Герцена стануть реальністю, заволодію Вашою кімнатою і держатиму до Вашого приїзду.

Щодо друкування, то будете страждати, так, як страждаємо ми,— без складачів, без коректорів. Неодмінно візьміть з собою коректора! Неодмінно візьміть з собою лінотипістів. Іншої такої нагоди привезти українських коректорів і лінотипістів не буде.

Думаю, що коли справа переїзду стане реальною, то жаліти за Уфою не будете. Правда, тут не буде просто, але все ж таки це краще.

Отже, чекаю Вас.

Новели Ваші одержав. Прочитав. І зразу став у тупик — як бути? Мені дуже подобається «Мій генерал», вона соковита, колоритна. Але в ній якась неясність в закінченні першої половини — в історії з «сумасшедшим домом». Тут треба, щоб дядько був дописаний яскравіше: треба, щоб хитрість його була в тому, що він проявляє дезертирів, на цьому треба поставити наголос. Я міг би це легко зробити редакторською невеличкою правкою, але, звичайно, без Вашого дозволу робити цього не можу. Крім того, мені хотілось би трохи прикоротити всю другу частину — з гармошкою. Тому лишаю цю новелу до того часу, як Ви дасте мені відповідь, в портфелі — з розрахунком друкувати саме її.

Щодо «Променів ласкавого сонця», то тут виникає у мене заперечення: в «Україні», журналі масовому, не годиться друкувати оповідання, де головними персонажами виступають такі немасові особи, як письменники. Крім того, герої надто вже асоціюються з Кацом і Талалаєвським, а це викликає ще одне заперечення, яке Ви, очевидно, розумієте. Цю новелу треба друкувати в збірці, між іншими новелами, а окремо — ні.

Тим часом я зостався на третій номер без новели, бо так сподівався на Вашу. Номер здано в набір, і боюсь, що Вашої відповіді на «Генерала» до дня макетування ще не буде. Дуже прошу Вас, якщо Ви не проти моєї пропозиції поправки і довіряєте її мені,— телеграфуйте: може, я встигну тоді новелу дослати?

Поки що виконую Ваше прохання: новели передрукую, віддам один примірник Стах (вона вже почала передруковувати), а другий віддам Кобилецькому для збірки — я вже йому про це казав. Там, у видавництві, трохи чухають голову з приводу того, що недавно вийшла збірочка Ваших новел і в цій новій збірці всі ці новели повторюються.

Про підвищення ставки з Білоусом не говорив і говорити не буду: Білоус анічогісінько не вирішує — це тихий, безвольний і безпорадний чоловік. Вирішувати це може за становищем тільки Шуйський — директор, але, по-перше, Шуйського нема, він в Старобільську, по-друге, коли я на цю тему з ним говорив, що приїхавши до Москви, він поставився дуже індиферентно, пославшись на те, що є затверджені кошториси, які міняти може тільки ЦК і РНК, затверджуючи, по-друге, для кошторисів є «пояси» (ставки за поясами, і змінити пояс ніхто не може: для Уфи такий пояс. Добиватись зміни, мені здається, можна тільки через Бажана — культура, видавництва — це його парафія. Може бути, що й Бажанові повноваження не в силі перескочити через «пояс». Але якщо редакція переїздить до Москви, то сам собою міняється пояс і само собою вирішується це питання — Ви переходите в найвищий пояс. За цим поясом я, відповідальний редактор, одержую: ставка — 1400 (раніше було 1200), харчові — 200 (раніше було 105), квартирні — 150 (а коли живу у готелі, то до 900 на місяць), а тепер — 18.50 на день для всіх у перший місяць проживання в готелі. Отже, і Ви в Москві одержуватимете на місяць 1750. Це приблизно і дорівнюватиметься 850 в Уфі.

Так само не буду зараз Вам радити нікого на відповідальні секретарі: для чого Вам відповідальний секретар в Уфі, коли Ви переїдете до Москви і тут доберете краще! А то візьмете когось,а тоді не раді будете. Адже в Уфі нема нікого. Перебийтесь поки з ким-небудь. А до Москви доведеться викликати. Малишко не годиться — це не секретар, він надто жуїр і абсолютно неточна людина — мене вже підводив не раз, відчуття журналу він не може мати. Вам треба викликати Сенчу[2]. Правда, я вже подав у відділ кадрів ЦК заяву на нього — для себе, і мені б жалко було від нього відмовитись. Але згодиться поступитись — для Вас — або викликати. З фронту для журналу не відпустять нікого, отже, треба вибирати з того, що є в тилу. Ну, кого Ви виберете? Може,— Клочча? Це принаймні роботяга і блохошукач, який в журналі теж потрібний. Краще за все було б мати якогось Гільова. Але цей дурень зостався там і працює директором друкарні.

На жаль, не встигну передати Вам мою «Любов і ненависть». Прийшлось дати до Головліту, а звідти ще нема. Передам з кимсь ще, як повернуть,— за два-три дні.

Не передаю «Перемоги», бо вона знову ще не готова — переробляється Сашком в десятий раз. З Сашком я вже майже зовсім розлаявся: бути його редактором неможлива річ, тільки мука. Зараз Сашко спішно закінчує сценарій, і я його бачу тільки випадково, а книга його так і лежить недоредагована.

Як справа з моєю збіркою? Чи вийде

ж колись? От уже скоро рік, як вона друкується. Рибака тут так і не бачив, він не з'являється ніде, сидить у Шурп. Очевидно, чекає якогось призначення.

Закінчую цього листа на тому, що бажаю, щоб ніщо не змінилось, а йшло, як зараз, і щоб переїзд справді здійснився.

Бувайте здорові. Бажаю всього! Привіт Тамарі, Ользі Георгіївні.

Ю. Смолич

Богомолець О. О. — академік
Сенченко І. Ю.

18 червня! (1943)

Дорогий Юро!

Надписавши згори дату, я мимоволі, мимо свідомості, раптом поставив знак оклику. Це жах, як швидко плине час,— вже літо скоро кінчається! А життя немов не посувається з місця.

Одержав листа, якого Ви передали Шуйським, і дуже здивований — чому ні слова про Ваші оповідання? Я через Петровського передав Вам листа, спішно — невже Ви не одержали його? Не може цього бути. З двох оповідань, які Ви передали, я вибрав би «Генерала» — але треба зробити поправки. Я написав — чи Ви згодні, чи зробите? Оповідання з Кацом і Талалаєвським нам не може підійти, бо для нашого журналу письменник — це не персонаж оповідання (ми і оповідань взагалі друкувати не будемо, бо нема місця). Якщо згодні на уточнення і прикорочення иншого оповідання, то передайте негайно. А тим часом роблю узурпацію: затримую у себе «Гапочку». Поки не одержу від Вас відповіді чи іншого оповідання, не передаватиму до «Правды». Мені «Гапочка» сподобалась. Правда, краще було б, щоб діти йшли не до партизанів, а кудись-інде — скажімо, добирались би до фронту, чи мріяли б пройти через фронт, чи відшукати батька в армії — ця дитяча наївність була б дуже правдоподібна. А простування дітей до партизанів у людей, що знаються на партизанських справах та й бодай зверхньо обізнаних із станом партизанського руху зараз, викликає, точніше, може викликати, як мені здається, посмішку, бо такого нема і бути зараз не може: не в тій ця стадії.

Дуже мені б хотілося, щоб Ви швидше переїхали до Москви. Я тут дуже самотній душевно: Микола — чужий. Сашко — Ви його знаєте. Так що душевного привіту нема ні від кого. Не ждіть, правда, коли переїдете, що хтось виявить піклування про Ваші справи й турботу,— діла до Вас не буде нікому. Але бодай дістанете квартиру, і те добре. Далі покладайтесь тільки на себе. Це покладання на себе може забезпечити всім (якщо забути про скромність) і може зоставити без усього, якщо не зраджувати свого характеру. Але нічого не вдієш. Тільки буває хвилинами дуже гірко. Покладемо це на карб нашого часу.

Мене трохи турбує з Вашим переїздом інше: Тамара. Вона не з дуже хоробрих, а останнім часом це починає знову важити. Два рази була вже тривога, правда, вони не пробились до міста, але все те, що важко переносить Тамара — вся музика і всі ефекти, були. Я, як мені, очевидно, рокòвано, і тут потрапив до пожежної команди і дістав ту ж функцію — сиджу дозорним на даху, а з мого дев'ятиповерхового будинку видно все заврюхи. Може, Тамарі залишитись в Уфі? Подумайте над цим. Вам, звичайно, переїздити треба — сани не з'їсть.

Якщо Ви переїдете, то буде незрівнянно легше з журнальною справою. Вдвох ми таки доб'ємось багато. І примусимо з нами рахуватись. І примусимо багатьох розуміти, що на світі важливо, а що ні. Один в полі не воїн. Вдвох ми обламаємо і Литвина, і Миколу.

Дуже Вас прошу — передайте це моє уклінне прохання Сміянському, щоб він написав про все, що бачив. Коли є змога, хай би дописав щось і сам Заболотний. Обов'язково хай пришле фото, які він робив. Нехай це оформлять саме як досліди будівництва для майбутнього будівництва на Україні. ЦЕ НАДЗВИЧАЙНО важливо для мене! Це буде ГАЛА матеріал!

Їде до Москви і Сенч — днями дістав телеграму, оформляє перепустку. Його викликали для посилки до Ковпака. Але я вже говорив з Миколою та іншими — його зоставлять тут. Хоч він мені самому потрібний до зарізу — з дорогою душею відступлю його Вам секретарем журналу. Тоді діло у Вас як слід.

Не можу передати Вам «України» з Максимом Тадейовичем, бо... ще не вийшов. Ох, як це страшно, коли нема й складача — на все видавництво один складач, але й він з одною (лівою) рукою! Але нема і коректора. Нема нічого. І — нема людей, які б розуміли, що таке журнал і що журнал повинен виходити періодично і точно, нема людей, які б любили це, і боліли б цим, і розуміли, що ця велика справа. Я зїаси. Я вже й плакав спересердя вдома, коли ніхто не бачить,— мені, людині діла і роботи, незрозуміло, як можна до діла ставитись неакуратно і неуважно, без відповідальності і горіння, без нервів. А тут так — з боку тих товаришів, від яких усе залежить.

Живу зараз сяк-так. Трудно, що від редакції до ЦК і до дому далеко, треба мотатись по трикутнику щоденно — тиснутися трамваями, гнати пішки, запізнюватись, а додому незручно їхати, багато йти пішки, і ліфт здебільшого не працює — пішки на дев'ятий поверх. А телефону нема — ні у мене, ні в редакції. І ніхто не хоче допомогти, дати розпорядження, поклопотатися, щоб телефони поставили,— тільки буркочуть, як Микола,— да, да, якже. Не розуміють, що це треба для діла і для того, щоб я міг робити діло, бо ж здоров'я меншає. Оце прибавилось ще до колекції хвороб. Сьогодні втішив мене професор на консультації — маю ще й порок серця. Саме підходяща хвороба для дев'ятого поверху і безтелефоння.

Та поки не вийде нарешті перший номер, поки не стверджу себе,— не можу ні з ким балакати дзвінким голосом. Не знаю, правда, чи зможу і далі — поганий у мене характер.

Що чути з моєю книжкою? Вийде вона чи ні? В чому справа? Оце вже рік, як вона у видавництві. За цей час Рибак тричі свій роман випустив. І ще, здається, вготував у російському перекладі? Литвин, здається, послав телеграму, щоб затримати не видан-

ня. Чи одержували? Думка тут про роман невисока.

Вашому журналу можу зробити таку пропозицію. Для Політвидаву (московського), для великого збірника «Фашистські гауляйтери» роблю на аркуш портрет-памфлет «Еріх Кох». Якщо все буде гаразд, десь під осінь має вийти ця книжка. Коли хочете, сповістіть,— можу дати це Вам паралельно з тим збірником.

Чи передав Вам Петровський мої оповідання з візою московського Головліту? Я передавав Петровським два пакети — це оповідання й окремо лист. Починаю турбуватись — може, він загубив?

Ну, от, мабуть, все.

Чекаю листів і приїзду.

Привіт Тамарі.

Дуже радий, що Ви нарешті в готелі. Вода — це дурниця, у мене теж вода не йде, а я на дев'ятому поверсі.

Привіт Ользі Георгіївні. Як же Ви втрьох влаштувались у такому тісненькому номерку?

Ада шле привіт. Вона лежить зараз хвора — температура висока, якихсь простудних явищ, не знаю, що таке, а викликати лікаря не можна — не прикріпили мене до доброї поліклініки (хоч і просив Миколу — наважився), прикріпили до поганої, та ще й «без права виклику лікаря додому»,— через Літфонд. Завтра піду дізнаватись, де і як знайти приватного лікаря. Трудно, коли нікому до тебе нема діла.

Перечитав листа і бачу, що я щось сильно наплакав. Прошу пробачити, але я сьогодні дуже роздратований з людського глупства, неробства і нерітельності. Цілий день гасав і поки що нічого не вигасав, завтра знову гасати замість робити діло.

Привіт!

Ю. Смолич

31 січня 46
Київ

Дорогий Юро!

Про Вас тут поширюються найрізноманітніші чутки. Одні кажуть, що Ви от-от повернетесь, інші переказують, що Ви будете до кінця процесу, ще інші прикидають, що Вам, мабуть, набридне і Ви, дослухавши нашого обвинувача, приїдете за два-три тижні. Думається мені, що Ви й самі добре не знаєте, як воно буде. А з Вашого листа я тільки переконуюсь у цьому.

Я б страшенно сумував там, сидівши так довго, але, мабуть, був би таки спокушений закінченням «університету», про який Ви пишете, і, очевидно, сидів без кінця. Дуже нетерпеливиться, щоб Ви, приїхавши, розповіли — не так про самий процес, як про все інше, з ним пов'язане, та про Ваші подорожі. Про те, як Ви зустрічали Новий рік, я читав у «Правде». Інтересно. Варто було так його зустріти. Я зустрічав менш цікаво.

Тамарі подзвонив зразу ж, як одержав Вашого листа, і всі Ваші доручення виконав. Тепер повідомляю: гроші, за її словами, у неї є, в будинку топлять, дуже тепло, і аварії ні разу не було (втім, нема ще й зими, отже, в квартирі навіть задуха), вона здорова, лікується, нікуди не ходить, все сидить біля телефону — чекає, може, Ви подзвоните? Адресу Вашу вона має, послала Вам вже безліч листів, але скаржиться, що від Вас одержує листи погано. Думаю, що Вам турбуватись не треба,— все тут гаразд. Сидіть собі та й кінчайте університет, будете з вищою освітою.

В найтрудніший стан Ви ставите мене, коли питаєте про новини. По перше, я сиджу вдома, нікуди не ходжу — бо страшно багато всяких справ, та й, як Ви знаєте, я вдачі мізантропічної. По-друге, якщо й бувають якісь новини, то я, по причині неуважності і поганої пам'яті, їх негайно забуваю. Про новини треба питати Мартича, а не мене. По-третє, мені здається: що нового може бути в нашому старому світі?

Можу зараз, з нальоту, пригадати такі новини.

Обираємо до Верховної Ради Павла Григоровича, Максима , Миколу, Шуру і Ванду. Завтра їду з Максимом у Житомир, Бердичів, Коростишів, де він балатується,— він виступати перед виборцями, а я за нього агітувати. Про перейменування Вашого журналу нічого не чути. Журнали запізнюються, як і раніше,— у мене лежить на столі сигнальний № 12. Подав доповідну записку Микиті Сергійовичу. Їздив сам в друкарню. Подав дві доповідні записки Литвину і написав йому одного особистого листа. Ні одної нової книги за час Вашої відсутності не вийшло. Роман мій не вийшов — набирається. Шура написав нову п'єсу, зветься «Мрія», очевидно, тому, що судьба її має бути мрією кожного драматурга. Павло Михайлович лежить у стаціонарі — допекла язва. Вчора був у нього, балакали про Вас і вирішили, що коли у Вас сорочки подерлись на стьожки, то Вам вже час повертатись, щоб не компрометувати нас усіх. Микола вже з місяць у Лондоні. Отже, Вашого привіта не передав. Тинка жива. У нас був процес злочинців (німецьких) на Україні, тринадцятеро засуджено на повішання, і вже третій день бовтаються на Хрещатику серед руїн. Людей на екзекуції було стільки, що вони не вмістились на Хрещатику.

Більше з нальоту нови не пригадаю.

Дуже вдячний за стрічки до машинки, якщо Ви справді їх придбали, але не морочте собі цим голови.

Роздобудьте там всячеських фото і напишіть з ними мені в «Україну» щось ілюстроване. Дуже Вас про це прошу. Щось таке, вроді «По німецьких землях» або що Вам надумається.

Пишіть мені ще, я справно Вам відповідатиму і навіть зобов'язуюсь колекціонувати новини.

Привіт Вам передає Павло Михайлович від імені всіх язвенників. Привіт від Івана Юхимовича, від П'єря[3] і Копила[4].

Бажаю Вам все ж таки повернутись якнайшвидше!

Ваш Ю. СМОЛИЧ

---

[1] Рильський М. Т.
[2] Остап Вишня.
[3] Панч Петро
[4] Копиленко Олександр

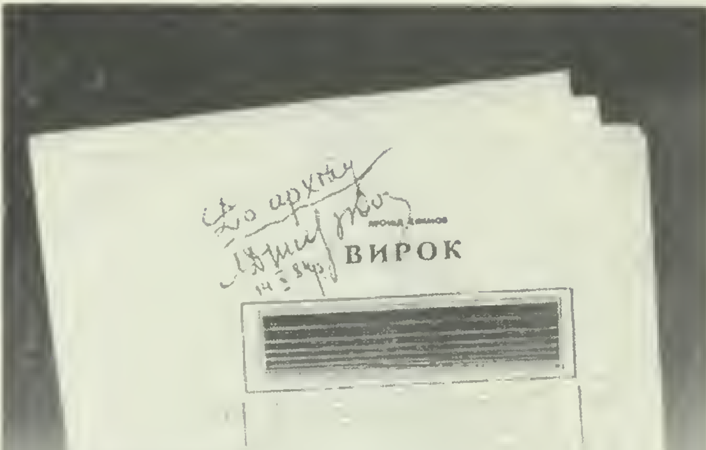

ЛЕОНІД ЄФІМОВ

ВИРОК

Судова документальна повість

ДО ІСТОРІЇ ОДНОЇ РЕДАКЦІЙНОЇ ВЕРСТКИ

В наш час, коли письменники дістають із своїх робочих столів так звані шухлядні твори, «Вітчизна» хоче долучити до цього процесу і свій штрих. У редакційному сейфі ми розшукали, сказати б, саме «шухлядну», пожовклу і вицвілу верстку своїх власних сторінок, які так і не стали сторінками журналу, що прийшов до читача.

Цей звіт нашого кореспондента із сенсаційного судового процесу мав вийти друком ще у 1984 році. Але, незважаючи на всі зусилля редакції, яка подала його до набору і двічі планувала в черговий номер, світу він не побачив. Тодішній наш редактор, незабутній Любомир Дмитерко, на той час уже смертельно хворий, не шкодуючи останніх сил, ходив по всіляких високих інстанціях, доводячи актуальність і необхідність публікації. Але... чиясь впливова рука надійно тримала рукопис «під арештом».

Набраний і вже зверстаний, матеріал уперше було знято з майже готового журналу № 10. Коли в передовій статті газети «Правда» серед інших міст, де викрито великі зловживання, розкрадання, хабарництво в системі торгівлі, був (уперше в друці!) названий Київ, ми вдруге поставили цей звіт в № 11.

Але все повторилося знову! І в цьому номері довелося на ходу, у верстці, «латати дірку». Цього разу останні читачі нашої коректури були із складу колишніх керівних працівників республіки. Ні, вони не наполягали, не гупали кулаком по столу перед сивим і хворим головним редактором, а просто «порадили» утриматися від публікації з «вищих міркувань».

Чому! Тому що задовго до того, як було офіційно визнано, що у нас існує організована злочинність, «Вітчизна» в особі її автора Леоніда Єфімова наважилась підготувати гострий, викривальний матеріал про київську торговельну мафію, яка викрала у нас з вами понад мільйон карбованців. Як і кожна мафія (про це відкрито говоримо лише сьогодні!), вона мала чітку ієрархічну структуру — від продавця до начальника Головного управління торгівлі — і зв'язки з корумпованими елементами як у державному апараті, так і в міліції. Тут була і своя розвідка, і рекет щодо своїх, причому в його класичному вигляді. Намічену жертву не катували, як нинішні «джентльмени удачі», паяльною лампою, а загрожували надати розголосу компрометуючим документам. Тим часом колишній Генеральний прокурор СРСР саме в ті роки заявляв з високих трибун, що організованої злочинності у нас немає, тому що її не може бути ніколи.

Отже, редакція вирішила повернутись до давньої справи про мафіозі від торгівлі. Тим більше, що ця справа не лише не втратила своєї актуальності, а навпаки, нині, як ніколи раніше. Організована злочинність, всілякі зловживання неспинно зростають, набувши вже загрозливих масштабів. Підраховано, що лише в мережі торгівлі і громадського харчування по країні нас з вами щороку обраховують на 6 мільярдів(!) крб.!

З чого ж треба починати, щоб покласти край злочинності в системі торгівлі і громадського харчування? З економічних перетворень, посилення каральних служб або збільшення податків з цивілізованих кооператорів? Як висловився нещодавно всесвітньовідомий дослідник, Нобелівський лауреат, професор інституту економічного аналізу при Нью-Йоркському університеті В. Леонтьєв в інтерв'ю одній з центральних газет, починати нам треба з людини. Тобто з її ставлення до справи. Бо за схожих умов одні працівники сфери обслуговування можуть опинитися за гратами, а другі працюють, і справді, як належить.

Свого часу «Вітчизна» вже писала про безпрецедентний суд над шеф-поваром київського позарозрядного ресторану «Столичний» та її спільниками, які поклали собі за мету щодня обраховувати відвідувачів на 500 крб. Якщо не виходило, мусили компенсувати наступного дня. І ось протилежний приклад. У Києві вже багато років працює готель «Жовтневий», де, крім апаратних працівників, зупиняються спеціалісти промисловості і сільського господарства, учені, спортсмени, численні туристи, ділові люди з-за кордону. Отож у тамтешньому обідньому залі не обрахують ні на копійку, не візьмуть чайових і до того ж обслужать з неодмінною ввічливістю. На жаль, через брак місць тут може зупинитись не кожен. Але соціальна справедливість, на нашу думку, полягає не в тому, щоб і тут опустити планку сервісу до нашого невеселого загального рівня, а, навпаки, орієнтуватись на кращі моделі незалежно від їхньої відомчої приналежності. До того ж для підвищення культури обслуговування ніякі додаткові капіталовкладення не потрібні. Так що наголос професора Леонтьєва саме на людському факторі, безумовно, цілком виправданий.

Ну, а поки що з двохсот тисяч підприємств торгівлі в країні, перевірених нещодавно службами БХСС, зловживання виявлені в кожному другому! І торговельна мафія, про яку йдеться нижче, на жаль, і донині є сумною реальністю.

●

Вироки слід вислухувати стоячи. І це не просто данина судовій традиції, а вимога закону. Записана в кримінально-процесуальному кодексі і обов'язкова для всіх, хто присутній у залі суду. Чому ж стоячи? Бо в цьому повага до самого закону. Повага до суду. Повага до суддів, зрештою, яким доводиться приймати щонайважчі рішення, які лише можуть припасти на долю людини.

Вирок у справі групи торговельних працівників м. Києва, яких було обвинувачено у хабарництві, розкраданні державного майна та обдурюванні покупців, проголошували рівно вісім години. Так, саме проголошували, а не оголошували, і ця змістова відмінність у поняттях не випала з уваги законодавця. За кримінально-процесуальним кодексом вироки саме проголошують, що підкреслює особливу урочистість судового рішення. Урочистість? А коли смертна кара? Тоді тим більш. Тому що коли смертна кара, яку закон вважає за виняткову, вимушену і тимчасово застосовувану міру покарання, то вона тільки за особливо тяжкі злочини. Тому проголошення смертного вироку — це акт безумовної справедливості. Це сувора необхідність суспільства позбавити права на життя того, хто становить для нього виняткову небезпеку.

Отже, у вироку майже двісті сторінок машинопису. Що в перерахунку на книжкові обсяги становило б вісім друкованих аркушів. Тут важко вкластися й у вісім годин. Випадок, явно не передбачений кодексом.

Головуючий на процесі, член Київського міського суду Ірина Матвіївна Ситнова, час від часу оголошує перерви, дає змогу перепочити. Усім, хто присутній у залі суду, і найперш обвинувачуваним. Як вони почуваються зараз? Вислухуючи вирок стоячи? Рядок за рядком — усі вісім друкованих аркушів, і все заради останнього рядка. Що кожному? Свобода чи колонія? Життя чи смерть?

Та чи не забагато — двісті сторінок машинопису, щоб вибудувати обвинувачення і дати правову кваліфікацію вчинкам групи злочинців, що протягом багатьох років орудували у сфері обігу? Жодних особливих комбінацій. Узяв хабара — дав хабара. Обдурив покупця чи вкрав у держави.

А й справді, чи не забагато для викладу суті справи двісті сторінок?

Ні, не забагато. У судочинстві — як у літературі. Є епізод, є фабула. Підсудних у цій справі обвинувачують по п'яти тисячах епізодів! Але ж кожен епізод — це окремий злочин. Значить, в цілому вони узяли і дали п'five тисяч хабарів. І скоїли п'ять тисяч злочинів.

Отже, життя чи смерть?

Мабуть, процесу з такою драматичною напругою стіни Київського міського суду не знали вже давно. Підтримуючи державне обвинувачення, прокурори В. Щербань та А. Ратюк оцінювали характер і ступінь суспільної небезпеки злочинів, скоєних кожним з підсудних. Та у своїх обвинувальних промовах найвищої міри не просили нікому. Було взято до уваги, що підсудні в цілому розкаялися і більшість з них активно допомагала слідству.

Але минає вже восьма година проголошення вироку, і адвокати, які добре розуміються на всіх юридичних тонкощах, либонь, перші починають відчувати щось недобре. Недобре, звичайно, лише з їхнього, адвокатського погляду. Оскільки вони спеціально уповноважені суспільством обстоювати законні інтереси обвинувачуваних та з'ясовувати обставини, що виправдовують їх або пом'якшують відповідальність.

Так, саме адвокати вже добре розуміють,

що означає формула вироку, яка визнає, що двоє з підсудних «вчинили злочини за особливо тяжких обставин і становлять для суспільства виняткову небезпеку».

Ще не сказано, скільки кому призначено, в цілий зал слухає суддю, затамувавши подих.

Проте голос судді і спокійний, і напружений водночас. Чи може таи бути? У суддів — може.

«Судова колегія присудила:

1 Захарченка Степана Дмитровича до смертної кари — розстрілу з конфіскацією всього майна, вне є його особистою власністю;

2. Пушкарського Олександра Михайловича до смертної кари — розстрілу з конфіскацією всього майна, що є його особистою власністю».

У залі хтось істерично скрикнув І знову тиша

Можу заприсягтися, що судді, котрі ухвалили цей вирок, самі йшли до нього через сумніви і муку. Адже найвищу міру дістали не вбивці. Її дістали начальник Головного управління торгівлі м. Києва Захарченко і директор «Київавтоматторгу» Пушкарський. Тямущі колись працівники. Відомі у країні організатори торгівлі

Між іншим, невдовзі після обвинувальної промови, в якій прокурор просив позбавити його волі на п'ятнадцять років, Пушкарський намагався передати дружині записку зі слідчого ізолятора: «Сина до школи поведемо разом».

Син у нього, здається, однорічний. Сподівався, що дістане п'ятнадцять років, а далі потрапить під умовно-дострокове звільнення.

Одне слово, випадок у судовій практиці справді рідкісний. Суд карає суворіше, ніж просить прокурор. Причому йдеться не про збільшення строку Йдеться про саме право підсудних бути поміж нас. Про саме їхнє право жити

ПОКУПЦІВ ОБДУРЮЄ АВТОМАТ

Будь-яка людина, котра кидала монету у проріз пивного автомата, обслуговуваного механіком О Скоропудом, всна річ, і гадки не мала, що вона стає жертвою безцеремонного обману Сам Скоропуд міг у цей час бути вдома, за містом і навіть у Сочі, а його автомат так само справно обраховував покупців, не доливаючи продукт у кожну склянку. Скоропуд міг би навіть звільнитися з роботи, і поки в ємності було пиво, злочин здійснювався, сказати б, автоматично. Тому що конструктори, створюючи цього сумлінного за задумом продавця і передбачивши в ньому такі неодмінні якості, як цілковиту безкорисливість, не врахували одного. Вони не врахували, що до дозатора, який відмірює пиво, і до інкасації грошової виручки має вільний доступ механік. Варто було відповідно відрегулювати соленоїдний клапан — і технічний пристрій став на шлях порушення закону.

Звичайно, Скоропуд непогано розумівся на людській психології. Він чітко усвідомлював, що ніхто не запідозрить неживий предмет, що той працює, як звичайнісінький шахрай. Ставив клапан так, що з літра мав лише одну копійку Але тут спрацьовував закон чисельності. За літній день, траплялось, привласнював близько 15 крб. чи 450 крб. на місяць. Це крім зарплати та преміальних Більше, ніж професорська ставка.

То чи треба після цього дивуватися, що «Київавтоматторг» вельми приваблював любителів легкої наживи незалежно від фаху та освіти. За словами заступника начальника слідчого управління Прокуратури УРСР А Білика, торговельну техніку охоча зголошувалися обслуговувати деякі дипломовані інженери, вчителі і навіть колишні льотчики І в матеріалах кримінальної справи засвідчено факт, що на роботу в «Київавтоматторг» наполегливо просився навіть якийсь процвітаючий м'ясник. Очевидно, з профорієнтацією у цій галузі було все гаразд.

Називатимемо речі своїми іменами: у сфері, де була запроваджена найпрогресивніша форма торгівлі, почався справжній «пивний бум». Копійки складалися в гривеники, гривеники — у карбованці. У масштабах міста обдурювання покупців сягало таких цифр, що їх важко навіть осягнути уявою.

Під час судового розгляду Скоропуд тримався вельми скромно. Під варту його не брали — лише підписка про невиїзд, і поки тривав процес, він сидів разом з усіма в залі, щоправда, у першому ряду. І через це могло видатися, що вина Скоропуда викликає сумнів навіть у самих суддів.

Зрозуміло, на самій лаві підсудних, відгороджений від залу дерев'яним бар'єром, були постаті далеко зловісніші. Та жоден з них доступу до автоматів не мав І п'ять років, на які засуджено Скоропуда, він цілковито заслужив. Обдурювання починалося саме з нього, з найпершого щабля торговельної драбини, яка і привела групу слідчих в особливо важливих справах при Прокурорі УРСР до Головного управління торгівлі міста. Та до цієї думки нам ще доведеться звинути. Як звикали до неї самі слідчі, які не вірили тоді, що таке можливе.

Отже, Олександр Миколайович Скоропуд. Холодне вилицювата обличчя без будь-якого виразу, обвислі вуса і насторожений, примружений погляд Це зовсім молодий чоловік, який, можна сказати, подавав надії. Щоправда, у нього завжди був якийсь хворобливий потяг до посад, на яких начебто люди більш-менш легко «роблять гроші». Працював заправником на бензоколонці, приймальником склопосуду.

Мав складати зараз останній іспит у торговельному технікумі і міг би з успіхом просунутись по службі Проте зі Скоропудом трапилося те, що трапляється з усіма, хто позбавлений внутрішньої міцності. Він зламався на першій копійці, яку вкрав у любителя пива Сама ідея обдурювання на технічній основі здалася йому надзвичайно привабливою. Найперш тому, що сам «залізний бармен» хабарів не брав. Що у «Київавтоматторзі» було явищем винятковим, і тими надлишками, які накопичувалися, Скоропуд міг користуватися на власний розсуд.

Перший обман, як він зізнався на слідстві, був «експериментальним». Автомат став недоливати 7 мілілітрів на склянку. Потім удвічі більше.

Які там докори сумління?! Почав навіть

[1] Прізвища всіх керівних працівників торгівлі м. Києва, засуджених у цій справі на тривалі строки, подаються без зміни. Змінено прізвища лише тих, хто вже відбув покарання або має вийти на волю найближчим часом

доводити, що мережу автоматів треба розгорнути у «гарячих точках» — поблизу станцій метро, приміром. Тут люди заваше поспішають, швидка оборотність горезвісної копійки, та и ніколи зосереджуватись на недоливі. Тобто все, чого навчився у технікумі, зокрема розуміння примх попиту,— все вже було спрямоване на те, як би зробити операції з пивом найрентабельнішими для себе. Сказати б, зворотний бік технічного прогресу. Врешті-решт можна навчити обдурювати навіть ЕОМ.

Спечний літній день. У павільйоні черга. І кожний, хто опускає монету у щілину монетоприймача, зовсім не підозрює, що тим самим замикається ланцюг безприкладного злочину. Що десятки рук тягнуться до кожної незаконно вилученої у нього копійки, яка внаслідок правила чисельності обертається величезними розкраданнями і хабарами. Йшлося про сотні тисяч!

Так, у злочин, про який ідеться, були втягнуті люди, «розташовані» по всій торговій ієрархії,— механіки, завмаги, директори торгів, аж до начальника главку. І всі без винятку опинились на лаві підсудних, бо перед законом у нас мають бути рівні всі.

ХАБАРІ ЗА НАРЯДОМ

Певна річ, Скоропуд працював не від самого себе. Пивний павільйон, що його він обслуговував, належав базовому магазину № 89. Магазином завідував В. Саган, який головою відповідав — коли не в прямому, то принаймні у переносному розумінні — за підлеглих йому працівників. Тим більше, сам колись головний інженер «Київавтоматторгу» і всі дошкульні місця торговельної автоматики знав, як ніхто.

Він знав, що торговельна автоматика на сьогоднішньому етапі свого розвитку відкриває ще широкі можливості для зловживань. І навіть принцип «наливайте самі», запроваджений на деяких точках і спочатку проклятий шахраями, перестав гарантувати від обрахунків, бо пиво стали просто розбавляти.

Але дивна річ: тільки-но прийнявши магазин № 89 і пересвідчившись, що під його керівництвом перебувають деякі механіки, які становлять лише вузько професійний інтерес для криміналістів, Саган не поквапився викласти свої спостереження, як то кажуть, компетентним органам.

Навіть більше — його перші кроки на новій роботі переконували, що з завмагом завжди можна буде порозумітися, щоправда, додержуючись деяких умов.

Даючи показання на суді, Скоропуд стверджував, що не минуло и місяця після того, коли Саган заступив на посаду, як він з'явився у нього у павільйоні. Враз обличчя у Сагана був жорсткий. Без жодних передмов сказав, що обов'язки механіка Скоропуд виконує погано. Та коли він таки хоче працювати, то нехай дає 2000 крб. готівкою.

Скоропуд заперечив, сказавши, що таких грошей не має. Завмаг погодився одержати хабар на виплат. Спершу брав по 50, далі по 150 і, врешті, по 200 крб. на місяць. Тим часом зарплата механіка становила 100 крб.

Коли Скоропуд намагався уникнути чергового внеску, до нього застосовувались «силові прийоми». Саган сварив механіка, погрожував звільненням і називав непорядною людиною, хоча хат його зна який зміст вкладав у ці слова.

Але даруйте, перед нами не хрестоматійний грабіжник, а колишній головний інженер, який змушений був змінити рід занять не через брак здібностей до технічного керівництва, а лише через сімейні обставини!

Як же це так, Саган?!

Підсудні не поділяються на добрих і поганих. Їх розрізняють лише по тому, що вони вчинили. Від цього й залежить правова кваліфікація злочину. Проте і за суддівським, і за прокурорським столом не лише слуги закону, а передусім люди.

Деякі з тих, хто сидить на лаві підсудних, можуть викликати у них навіть співчуття. Про Сагана цього, мабуть, не скажеш.

Він дає показання голосно і чітко. Не говорить, а формулює. Однак ця чіткість зовсім не від усвідомлення провини. Скоріше від добре поставленого голосу.

Саган за всяку ціну хоче купити собі коли не свободу, то принаймні милість суду. Але ж ні перше, ні друге тут не продається. І тому навіть серед тих, хто напружено очікує вироку, теж по-своєму шанується почуття власної гідності і порядність щодо спільників.

У Сагана цього немає. Він щоразу міняє свої показання, і завжди на свою користь. Щосили удає щиросердість, та особисто мені здалося, що перш ніж виголосити «слово каяття», ретельно його зважує. Не зупиняючись перед тим, щоб обмовити своїх недавніх колег, з якими мусить поділити відповідальність. Та він не воліє поділяти її, він воліє звалити її на них.

Вже на перших допитах стало очевидним, що Саган прийшов у магазин сформованим хабарником. І тут ми мусимо звернути увагу на одну обставину, яка дуже важлива для розуміння того, що сталося у відомстві столичної торгівлі. На цю обставину спочатку навіть не звернуло уваги слідство, бо ще не мало у своєму розпорядженні всіх матеріалів, які давали б можливість оцінити явище в цілому.

Отже, Саган прийшов у магазин з посади головного інженера «Київавтоматторгу». З тієї посади, перебуваючи на якій зобов'язує всіляко сприяти, якщо можна так висловитись, моральності галузі. Адже самі по собі автомати — це завтрашній день у сфері торгівлі, оскільки вони покликані усунути всі негативні явища, пов'язані з посередництвом між продавцем і споживачем. Та Саган, як головний інженер, не лише не перешкоджав зловживанням, а, без сумніву, підганяв під них технічну політику торгу. Бо якщо автомат не обдурює, то чим буде з ним розплачуватись механік?

Звідки ж цей потяг до злочину? Мати — кандидат наук, батько — також вузівський викладач. Самому на день арешту ледве минуло тридцять чотири. Школа, армія, інститут, одне слово, як у всіх. Це зараз, на лаві підсудних, з блідим обличчям і палаючими очима він скидається на мелодраматичного лиходія. Загалом же Саган прийшов на роботу, яка цілком відповідала його освіті. То чому ж опинився на лаві підсудних і чекає відповіді на найгостріше питання, яко будь-коли поставало перед ним. Скільки дадуть?

З показань Сагана на попередньому слідстві: «Оскільки я раніше працював голов-

ним інженером «Київавтоматторгу», то добре знав систему одержання хабарів і передавання їх нарівному складу главку»

Вдумаймося у це, читачу! Система хабарів, покладена в основу функціонування великого торговельного підприємства.

Якось у Сагана не витримали нерви, і він поклав собі «вийти з гри», але його одразу застерегли: «Коли перестанеш брати, це видасться підозрілим».

Значить, підозріло не тоді, коли ти береш. Коли береш — це звичайна річ. Підозріло — коли ти не береш!

Коли, відтак зіпсувавши стосунки зі Скоропудом, завмаг № 89 все ж таки вирішив більше не брати у нього, Скоропуд відчув глибоку образу. І пригрозив, що коли Саган не змінить рішення, він добере способу запроторити його за ґрати. Він так вперто нав'язував йому гроші, що навіть не знаєш, як це достосувати до закону. У законі є таке поняття, як вимагання хабара. Але нав'язування?! Щось зовсім нове, і «честь» створення цього юридичного прецедента, безумовно, належить «Київавтоматторгу».

За самою своєю природою хабар занадто «сором'язливий». При передаванні грошей з рук у руки звичайно не буває свідків. Зважаючи на «моральне почуття» хабарника, їх залишають мовби ненароком у конверті, кладуть у кишеню чи шухляду письмового стола. Проте в «Київавтоматторзі» один від одного не крилися. І коли Сагана перевели з магазину № 89 в інший, він разом з товарно-матеріальними цінностями, сейфом і конторськими книгами прийняв від свого попередника своєрідну рознарядку. Хто скільки повинен давати на тиждень:

павільйон «Вино» — 400—700 крб.
кафе «Шапіто» — 10—20 крб
пивні автомати — 10 крб.

Рознарядка на хабар. Точніше, навіть наряд, який у словниках витлумачено як розпорядження щодо виконання якоїсь роботи. Про видачу чого-небудь. Який є обов'язковим для виконання.

Скільки ж Саган одержував від своїх підлеглих механіків і продавців «за нарядом»? (Звісно, платив не лише Скоропуд.)

За його власним зізнанням, не менше тисячі карбованців на місяць. Причому частину брав собі, а частину в свою чергу віддавав керівним працівникам «Київавтоматторгу».

Коли він став головним інженером і якийсь завідуючий магазином приніс йому перший хабар, то запитав у тодішнього директора Костюченка: за що, мовляв, йому гроші? Як за що, здивувався Костюченко. За те, що головний інженер.

Система розбещувала. Хабарі тут давали не людям, а посадам, і вчорашній хабароодержувач автоматично ставав хабародавцем, міняючись місцями зі своїм колишнім підлеглим.

Почавши працювати завідуючим магазином № 89, Саган одразу дав хабара головному інженерові Цісарському. І той, мовби нічого не сталося, взяв. Що, кажучи щиро, взагалі є крайньою межею цинізму. Брати у свого попередника?! А втім, я впевнений, що Цісарський давав би і своєму наступникові.

Якби Саган постійно не вкладав гроші у кишеню начальника планового відділу Рутицького, той тримав би його магазин на такому напруженому плані, який називають «прощай, промія». Начальник торговельного відділу Макаров розподіляв фонди, і коли не даси цьому — не одержиш достатнього товарного забезпечення під план. Без хабара головбух Клименко не прийме річний звіт. Що ж до начальника оргвідділу Алексеєнко, то вона відповідала за так званий малоцінний інвентар — чашки та ложки. Отож від її прихильності залежало, чи зможуть нормально працювати кафе. Прихильність, ясна річ, доводилось оплачувати. Коли Саган, будучи завмагом, уперше звернувся за інвентарним посудом і сказав звичайне «спасибі», Алексеєнко почала висловлюватись афоризмами. Щось на зразок: «Спасибі у склянку не наллєш!»

Взагалі в «Київавтоматторзі» брали відкрито. Хіба що не мали відомості, де розписувалися б за одержану суму. І справа тут навіть не в самих сумах, хоча вони обчислювалися сотнями тисяч карбованців.

Світ, у якому спрацьовує хабар, наче вивернутий навиворіт. У цьому світі спотворено звичайні людські зв'язки і стосунки, у ньому все продається і все купується. От чому закон такий непримиренний до хабарників.

За матеріалами кримінальної справи іноді можна уявити ту чи ту людину краще, ніж з виробничої характеристики. Особистість кожного підсудного ретельно досліджується. І перш ніж ухвалити вирок, перш ніж вирішити, чи треба направити людину на довгі роки в колонію, піддаючи її суворим моральним і чималим фізичним випробуванням, судді повинні дати відповідь на важливе питання. Хто перед ними? Запеклий злочинець чи людина, що випадково спіткнулася?

Що ж, спробуємо поглянути на Володимира Олександровича Сагана очима суддів. І з'ясувати, чи були у його вчинках обставини, що пом'якшують відповідальність. Ось один день Сагана, відтворений за показаннями та документами, доданими до матеріалів кримінальної справи.

Тільки-но Саган заходить до магазину, на нього звалюється безліч турбот. Турбот, неминучих у кожного завмага. Він повинен виконати план і подбати про те, щоб покупці якомога рідше хапались за книгу скарг. Але це лише зовнішній, фасадний бік його діяльності, яку інакше, як бурхливою, не назвеш. Сенс її в тому, аби якнайбільше вкрасти. Та не просто вкрасти, а вкрасти так, щоб не лишилося слідів. І весь природжений розум завмага, уся його винахідливість, ба навіть кмітливість спрямовані переважно на те, щоб вилучити гроші і при цьому заплутати звітність.

Нині тип примітивного розтратника майже перевівся. Розтратника, який просто запускає руку в касу, а там будь що буде. Тепер найчастіше крадуть зі знанням справи, щоб не помітив жодний ревізор.

Саган крав, можна сказати, натхненно.

Отже, відтворюємо його робочий день.

Зранку хтось приніс балон з «лівою» вуглекислотою, яка сама по собі, звичайно, не товар. У чистому вигляді покупцеві не збути. Та за розпорядженням Сагана її пропускають через автомат «газована вода». При цьому імпульсний лічильник, що показує кількість проданих склянок, легко відключається, і весь виторг привласнюють шахраї.

Потім хтось приніс коньяк, поцуплений у кондитерському цеху, де він використовується як наповнювач у вироби. Беремо? Звичайно, беремо, проте за демпінговими цінами, меншими, ніж у прейскуранті. Продаємо ж за звичайними. Різницю — у кишеню.

Клієнтові, який уже, як кажуть, дійшов до кондиції, яблучна горілка «кальвадос» успішно збувається як коньяк.

Під час обіду у Сагана, як правило, починаються витрати.

Якісь особи, службові, напівслужбові і зовсім не службові, переступають поріг магазину № 89, вимагаючи, щоб їх одразу ж провели в конторку до Сагана. І хоча багатьох з них Саган бачить уперше, він добре знає, що йому треба робити. Тут «кальвадос» не пройде. Тут у пошані тільки найкращі коньяки, які є в наявності. Тут, нарешті, нікого не обраховують, бо пригощають безкоштовно. Власне кажучи — чому? Усім, кому треба, Саган вчасно платив, він платив навіть багатьом, кому не треба, від кого не залежав по роботі. То навіщо ще оці бенкети під час обіду?

Так було запроваджено. Всякі службові, напівслужбові і зовсім не службові особи вважали, що мають право пригощатися за рахунок магазину лише тому, що добре розуміли: Саган не відмовить нікому. Саган уже давно став рабом становища, в якому опинився. З цього становища був тільки один вихід — прийти до прокуратури з повинною, бо кожний день, проведений ним у конторці магазину, лише збільшував майбутній строк. Але на таке треба було ще зважитись. А поки що непрохані гості відверто грали на його постійній невпевненості і страху перед можливим викриттям. Волю його вже давно було зламано, почуття власної гідності втрачено, усі життєві цілі змістились.

Іноді лунали телефонні дзвінки: доручення, котрі невідомо чому називаються делікатними. Тому одвезти продуктовий набір додому, того, зовсім незнайому людину, провідати у лікарні, і, звичайно ж, не з порожніми руками. Саган одвозив, провідував, хоч з ним ніхто ніколи не розплачувався.

Водіям, вантажникам, експедиторам платив так само зі своєї кишені. Бо інакше недовезуть, недовантажать чи взагалі не доправлять. Так у «Київавтоматторзі» було запроваджено.

Та ось робочий день добігає кінця, і можна, здавалося б, зачиняти магазин. Проте Саган не поспішає. До нього дійшла чутка, що будуть підвищені роздрібні ціни на каву. Під прикриттям ночі він вивозить чотири мішки і ховає у якомусь підвалі. Гроші за старими цінами кладуться у касу. Після переоцінки знову завозить мішки до магазину, продає за новою ціною, а різницю — собі. Минає кілька днів — і велика махінація з сигаретами, завдяки якій він особисто мав понад 1000 крб.

Одне слово — ні хвилини спокою.

Коли Сагана взяли під варту, він написав повинну і до неї безліч доповнень. І в кожному з них наполегливо запевняв Прокурора УРСР, що повністю розкаюється, щиросердо у всьому зізнається і просить врахувати це при визначенні міри покарання. Відчувалося, що панічно боїться відповідальності, що ладен і своїх колишніх начальників, і своїх колишніх підлеглих утопити в ложці води, аби дістати якомога менше років. Якомога менше не вийшло. Довівши, що Саган одержав у вигляді хабарів близько 18 тисяч карбованців, суд засудив його до десяти років позбавлення волі у колонії посиленого режиму.

Завідуючий магазином № 89 був аж ніяк не єдиним, хто просто обкладав даниною своїх підлеглих. Так, не брати в «Київавтоматторзі» вважалося мало не правилом поганого тону. Тут кожний новий працівник одразу ж потрапляв у силове поле хабарництва, і якщо йому бракувало мужності з перших кроків протистояти йому, залишався у ньому, так би мовити, до ув'язнення.

Межі між добром і злом ніколи не бувають розмиті. Є чітко визначена межа, переступивши яку, відразу ж стаєш злочинцем. Здається, перша сума, яку взяв Саган, становила чи то 25, чи то 50 крб. Завершилось усе, як ми вже знаємо, 18-ма тисячами. Так і решта звмагів.

Що ж вони робили з цими немалими грішми? Найпростіше уявити, що скуповували коштовності, речі. Проте обшуки у підсудних нічого подібного не виявили. На шістнадцять чоловік, що проходили в одній справі, припало лише п'ять автомашин. Одне слово, звідки гроші — зрозуміло. Але на що?

Хочеться навести слова одного адвоката, який волів лишитися для читачів невідомим: вони брали, щоб давати, і давали, щоб брати. І тут ми виходимо на головну постать у справі. Головну й найсуперечливішу. Трагічне поєднання чималих здібностей із злочинними нахилами.

На попередньому слідстві Саган заявив: «Я не міг не давати директору «Київавтоматторгу» Пушкарському, бо не давати йому було неможливо. Не даси — з будь-якого приводу карав і чіплявся».

СКІЛЬКИ КОШТУЄ ВЕСІЛЛЯ

Це сталося напередодні якогось свята. Робочий день скінчився, контора спустіла, і лише Пушкарський ще чаклував у своєму робочому кабінеті над якимись паперами. Коли постукали у двері, він уже зібрався додому.

Відвідувачка тримала конверт.

«Обличчя невиразне, непримітне,— писав він згодом у своїх показаннях,— сірого відтінку пальто». Але тої миті нічого не запідозрив.

У конверті виявилось 17 фотокарток форматом 9 × 12. Кожна пронумерована. Пушкарський у кабінеті, Пушкарський на вулиці, Пушкарський на лоні природи.. Хто, коли і як знімав — невідомо. Очевидно, телеоб'єктивом, з відстані. Навіщо? Переконати, що за директором пильно стежать? Але фотознімки, позначені номерами 3, 4 та 12, не лише засвідчували можливості сучасної оптики. Ці фотокартки ще довго снилися йому ночами. У конверті була записка: «Якщо подарунок подобається, можете купити. Можна на виплат, але краще оптом».

Звичайно, шантажисти. На фотокартках № 3, № 4 та № 12 чітко видно, як завідуючі магазинами Дідик і Бабич передають Пушкарському з рук в руки гроші. Контора торгу на першому поверсі. Знімали через вікно.

«Я спалив знімки,— писав Пушкарський,— і став чекати».

Чекати довелося недовго. Скоро зателефонували, і чийсь голос запрвив по 10 тисяч за кожну фотокартку. «Гроші віддайте жінці, яка стоятиме на вулиці Степана Разіна, праворуч

відносно руху, у білому парику й окулярах з круглими скельцями. Коли побачите за собою «хвоста», зробіть на машині ще одне коло»[1].

Що ж робить Пушкарський? Звертається в міліцію? Із знімками, що викривають його як хабарника? Ні, він елементарно поліз у кишеню. Як робимо це ми, коли нам потрібні гроші на поточні витрати. І, порівнявшись в умовленому місці з жінкою у білому парику та окулярах з круглими скельцями, викинув на хідник конверт, за вміст якого можна було б купити дві «Волги». У дзеркалі заднього огляду побачив, що жінка підняла його, перебігла дорогу й зникла. «Вона була молода, але обличчям скидалася на мою тещу».

Не минуло й кількох днів, як на підвіконня хтось поклав новий конверт. (Ми пам'ятаємо, що його службовий кабінет на першому поверсі). У ньому вже 18 фотокарток, 17 з них повторювались, та 18-а була «оригінальна» — на ній Саган, який дає директорові хабар.

Увечері Пушкарському знову зателефонували. Той самий голос, у якому відчувалася легка кавказька вимова, заправив за останній сюжет 5 тисяч.

Цитую за кримінальною справою:

— «Не переживай,— додав шантажист,— ми люди порядні, віддай, що просимо, і можеш спокійно виховувати свого сина...»

Пушкарський заледвяє, що знову віддав гроші, причому за тією самою «схемою», після чого йому дали спокій. Адже мав справу з «порядними людьми».

Щоправда, міліція, яка за дорученням прокуратури намагалась перевірити ці показання, підтверджання їм не знайшла. Шукати у великому місті жінку, про яку відомо лише те, що вона схожа на тещу Пушкарського, виявилося справою безнадійною. Бо навіть вважалося за цілком можливе, що Пушкарський всю цю історію з її «шлигунськимь антуражем просто вигадав. Але багатьом вона здасться цілком вірогідною.

Отже, що то за людина, яка, не змигнувши оком, викидає через вікно «Жигулів» 35 тисяч карбованців?

Коли виходити з того, що загальна сума хабара, якого взяв Пушкарський, становить 150 тисяч карбованців, то навіть за масштабами злочинного світу він виявиться постаттю вельми одіозною. Світу, де нема і не може бути жодних моральних запобіжників і де є лише найпростіша шкала цінностей: якщо хто попадається, то скількох викаже.

Тим часом для своїх спільників він ставав дедалі небезпечнішим. Гроші, либонь, йому самому вже були тягарем, бо він сягнув такого життєвого рівня, за якого взагалі не відав таких понять, як «ні» і «не можна». Але вийти з гри не мав змоги навіть він. Будь-який перебій у налагодженому механізмі хабарництва, як і раніш, спричиняв гостру реакцію осіб, зв'язаних круговою порукою. Траплялося, що якийсь внесок Пушкарський пропускав — не тримати ж для цього головбуха,— і відразу ж у нього вдома лунали анонімні дзвінки з погрозами: «Не будеш брати — не будеш працювати!» Тому що для тих, хто вимушений був давати, той, хто переставав брати, справді здавався більш ніж підозрілим.

---

[1] Тоді ще такого слова, як «ракет», у нашому обігу не було. Та хіба справа в самому слові!

Злочинну групу, що діяла в «Київавтоматторзі», створив не він. Ще до нього зловживань тут було чимало. Та лише за Пушкарського вони набрали тут «індустріального розмаху».

Якось на базу «Київгоспторгу» надійшла велика партія бракованих склянок, випущених Славутським склозаводом. Вони мали потовщені стінки і дно, внаслідок чого містили на 18—20 мілілітрів менше, ніж було передбачено стандартом. «Київгоспторг» всю партію забракував. Та коли про це дізналися в «Київавтоматторзі», то вирішили, що цей наповноцінний склопосуд подаровано їм самою долею. Усі півмільйона склянок були закуплені. Як ідеальне прикриття для недоливу вин та коньяків. Наказано: берегти їх як зіницю ока!

З ранку до вечора був у клопотах. Домагався поліпшення роботи холодильного устаткування, зміцнював складове господарство. Турбота про інтереси справи?

Кожному магазинові, що торгував не лише через автомати, а й через прилавок (кава, чай, бутерброди), планують норму природних втрат. За рахунок усихання та утрушування. Отже, що краще господарюєш, то менше втрат. Та замість того, щоб збережений товар оприбуткувати, його списували як «усушений та утрушений». Потім продавали, а виручку привласнювали. І все це не лише з відома, а й цілковитого схвалення керівництва.

Здавалося б, хто має більше давати: поганий завмаг чи хороший? На перший погляд — поганий. Аби приховати своє невміння працювати. Проте все було навпаки. З поганими завмагами Пушкарський взагалі волів справи не мати. Що ж до хороших, то принцип тут був такий: що більший товарообіг, то більший і щомісячний «внесок». Звісно, давали не лише через страх перед директором. Директор щоразу намагався «відпрацювати» те, що одержував. Виділяв дефіцити, не дошкуляв перевірками.

Одне слово, Пушкарський розкладав людей, підлеглих йому, і тому можна говорити про його цілковите переродження як керівника.

Годі уявити собі, чим би все це скінчилось, якби Пушкарського нарешті не схопили за руку. Маховик злочину розкручувався дедалі дужче. Зупинити його без втручання прокуратури вже було неможливо. Втягувалися нові люди, катастрофічно росли суми. Скільки б узяв ще сам Пушкарський? Півмільйона? Мільйон?

Він, сказати б, уже був приречений на хабарництво, яке давно тяжіло над ним як прокляття.

Доля Пушкарського — як доля Сагана. Коли він прийняв 1977 року справи, йому минуло лише тридцять один рік. Позаду технікум електроніки, інститут. Попереду, безперечно, серйозна кар'єра.

Та попереду була лише камера смертників.

Його можна було судити за хабарництво вже за два місяці після того, як він осалився в новому службовому кабінеті. Спочатку взяв хабара, а потім дав. Кому? Кому може дати хабара директор великої торговельної організації, який підпягає тільки главку? Причому в самому главку — тільки начальникові і його першому заступникові? Але про це мова нижче.

Одне слово, той перший хабар Пушкарського — мовби стрілка на колії. Ще не зовсім помітно для ока, та веде лише під укіс.

Півмільйона, мільйон? Навіщо?

Знайомлячись з кримінальною справою, яка містить сто сім томів, я натрапив на дуже цікавий документ, що його склав сам Пушкарський. Називається він так: «Розрахунок особистих витрат за п'ять років». Тобто від моменту вступу на посаду до арешту. За словами самого Пушкарського, він витрачав близько 25 тисяч карбованців на рік, тобто майже 2 тисячі кожного місяця. На що?

Розрахунок починається з 35 тисяч, відданих шантажистам. Далі власні потреби. На весілля брата — 2 тисячі. На своє — 5 тисяч. Одяг, взуття — 10—12 тисяч, кожна відпустка — до 15 тисяч. Колекція запальничок — 1 тисяча.

Можна припустити, що цей розрахунок доволі умовний. Пушкарський взагалі грошей не рахував і, як сам заявив на слідстві, «воим по-дуркому набувались і по-дурному витрачались».

Тільки співвідношення між окремими видатковими статтями тут, безумовно, правильні. І ще він записав, що витратив таку суму на сигарети, яка дорівнює товарообігу тютюнового кіоска. Бо курив багато і лише найкращі, які тільки існують.

Відпочивав Пушкарський також на купецький штиб. Спершу закордонний круїз, а потім, того ж року, Сочі і Ялта. З сім'єю. Так би мовити, відпочивав од відпочинку.

Охоча позичав гроші. Будь-які суми. Що пояснюється не лише його щедрістю, а й надійністю самого способу зберігати готівку. Не так небезпечно.

У тюремній камері з-під пера Пушкарського з'явився ще один цікавий документ. У ньому безпощадно викрито злочинну механіку і навіть подано рекомендації, як уникнути її в майбутньому.

Коли автомат «газована вода», траплялося, видавав вам несолодкий, малогазований і теплий напій, то ви, звичайно, два перших компліменти ставили на карб механіку. Сироп та вуглекислота — це щось речовинне, їх можна недолити й недодати. Але температура води? Може, не працює холодильник?

Нічого схожого, пояснює Пушкарський. У холодній воді вуглекислота розчиняється краще і тому, щоб досягти «ефекту пузирів», її треба більше. Та варто відключити холодильник, і той самий ефект можна досягти з меншими витратами вуглекислоти.

Що ж до сиропу, то його «заощаджують» таким же немудрим способом. Варто механікові підкрутити так званий голковий дросель, як тиск води на поршень сиропного механізму впаде і доза одразу ж зменшиться. Іноді на цілу чверть.

Щоправда, в кожний автомат вмонтовано імпульсний лічильник. Пристрій, яким спрацьовує при наповненні кожної склянки. В принципі його показання повинні відповідати виторгу. Та найменших знань електротехніки, виявляється, достатньо для того, щоб його заблокувати. Таким чином, маючи надлишки сиропу та вуглекислоти, механік протягом певного часу змушує автомат працювати тільки на себе. Причому викрити його, якщо лише не спіймати на гарячому, практично неможливо. «І злодія не було, і батька вкрали»,— похмуро жартував з цього приводу Пушкарський. Додає до своїх показань кілька графічних схем, які, на його думку, мають покласти край зловживанням. Найголовніше — не поєднувати обслуговування автомата з інкасацією грошей. Як це робиться в таксофонах. Тоді зацікавленість механіка у створенні надлишків одразу ж відпаде, і кожний з нас за свої три копійки матиме напій такої якості, яку передбачено технічними умовами.

Та, на жаль, Пушкарський писав свої висновки не в службовому кабінеті, а в слідчому ізоляторі. І вся «хімія обдурювання» постала перед нами не внаслідок раптового осяяння за ґратами, а добре була відома і раніше. Тим більш, що такі порядки не могли не влаштовувати його, інакше звідки б узятися тим 150 тисячам?

Але ніхто з тих, хто брав участь у процесі, не оцінюють Олександра Михайловича Пушкарського однозначно.

Ні, не вірте тим пінкертонам, які запевняють, що вони розкрили якийсь складний господарський злочин завдяки хитромудрим прийомам. Розібратись до кінця в справі їм допомагають передовсім самі підслідні. Якщо слідчим щастить схилити їх на свій бік. Особливо коли це не запеклі злодії, а випадкові люди в системі злочинних зв'язків. Але часом і ті, як кажуть, так би мовити, і пробу ніде ставити, усвідомлюють своє становище і з цієї самої миті починають допомагати розслідуванню. Це, безумовно, ознаки розкаяння. Але, щоб розраховувати на це, слідчий має бути впевненим, що і на наступних етапах судочинства його «підопічним» займатимуться однодумці.

На жаль, подібне відбувається далеко не завжди. Людину, котра щиросердо зізналась, допомогла слідству і відшкодувала збитки, можуть засудити так само суворо, як її спільника. Спільника, який усвідомив лиш те, що «попався», нічого не визнав і тільки заважав правосуддю.

Тільки-но Пушкарського взяли під варту, він написав: «Довелося все переборотн, глибоко засудити себе за скоєне. Я вирішив так цілком добровільно, без будь-чийого примусу, щоб очистити душу від бруду».

Коли порушили кримінальну справу проти Пушкарського, відразу розірвалось порочне коло, що звичайно зв'язує хабароодержувачів і хабародавців. До речі, коли під час арешту на нього наділи наручники, він сказав: «Так мені, дурневі, и треба».

Слідчий в особливо важливих справах при прокурорі УРСР Анатолій Павлович Білик з цієї репліки скористався. Розмова, якщо допит можна вважати розмовою, велась по щирості. Пушкарський відразу ж став давати правдиві показання. Давав їх з якоюсь люттю, не шкодуючи ані своїх спільників, ані самого себе. Виступаючи свідком у тридцять одному процесі (багато справ було виділено в окреме провадження), він допоміг викрити десятки своїх колишніх співробітників. І тим самим об'єктивно підписав собі найсуворіший вирок, бо на вістрі цього нечуваного злочину був сам.

Але суд не зважив на те, що якби не Пушкарський, то справу було б розслідувано не до кінця. І це був поганий приклад для інших підсудних, котрі втратили віру в те, що щире розкаяння є обставиною, яка пом'якшує відповідальність. Хоч так записано в законі.

Хочу відзначити, що державний обвинувач В. Щербак був послідовним. Він заявив протест на вирок, у якому було сказано, що

Пушкарський надав велику допомогу слідству і тому життя має бути йому збережене. Не часто з таким протестом звертається до суду прокурор.

Не приховую, що, обмінявшись думками з Павлом Загребельним, до котрого, як до тодішнього депутата Верховної Ради СРСР, дружина Пушкарського звернулась по допомогу, я готував їй документи на помилування.

Пушкарського, зрештою, таки помилували, замінивши смертну кару на п'ятнадцять років позбавлення волі в колонії особливого режиму. (Так само і на тих самих «умовах» згодом помилували і Захарченка)

Що ж, треба бути справедливими і до тих, хто виявляється здатним на найсуворішу самооцінку, на найгостріше самозасудження

Зауважу також, що в проекті нових «Основ кримінального законодавства СРСР» смертна кара за подібні злочини не передбачається взагалі. Як в усіх цивілізованих країнах. Де визнається самоцінність життя, котре не можна перекласти на будь-який грошовий еквівалент

Останній рядок з розрахунку особистих витрат Пушкарського: «Хабарі керівництву Головного управління торгівлі м. Києва — 20 тис. крб.»

КРАХ ОСОБИСТОСТІ

Не пригадую зараз, в якому саме томі кримінальної справи підшито анкету заарештованого. Найсумнішу з усіх анкет, яку колинебудь заповнювала людина. Окрім звичайних біографічних даних — дві фотокартки Теж найсумніші. Анфас і в профіль. Озброєний грабіжник? Колишній начальник Головного управління торгівлі м. Києва Захарченко.

Кілька разів вчитуюсь у рядки вироку, який визнає вину Захарченка в отриманні 45 тисяч карбованців хабарів цілком доведеною, але свідомість однаково примиритися з цим не в змозі. Годі уявити чоловіка, який ще зовсім недавно був вищою особою в системі міської торгівлі і виявився особливо небезпечним злочинцем. Як тільки було проголошено вирок, конвой негайно надів на нього наручники.

Не гребував ніякими сумами — хто скільки дасть. Він міг дозволити собі в день свого народження прийняти дорогий подарунок від підлеглих — мисливську рушницю за 500 крб., він міг, побачивши у когось з них запальничку,— також з дорогих,— спокійнісінько покласти її в свою кишеню, пообіцявши віддарувати рівноцінну. Не віддаровував

Захарченко колекціонував запальнички та футбольні м'ячі. Мені розповідав слідчий в особливо важливих справах при прокурорі УРСР В. Литовченко, який був присутній при обшуку, що його найбільше вразив стан книжок. Їх було багато, виданих в різний час, та складалося враження, що в цьому домі ніхто нічого не читав. Складалося враження, що всі книжки тільки-но з друкарні і їх не торкалася ще людська рука.

І ще вражала відсутність смаку у господаря до вибору речей. Речей було багато, їх було набагато більше, ніж потрібно родині з чотирьох душ. Вони тут не задовольняли людські потреби, а були речами задля речей. У Захарченка майже не знайшли коштовностей, хоча «солідні» хабарники звичайно вкладають гроші саме в них Натомість знайшли стільки постільної білизни, скільки можна побачити лише на складі, знайшли двадцять наручних годинників і більше, аніж потрібно одній сім'ї, килимів і накривок. До килимів і накривок Захарченко мав такий самий потяг, як і до футбольних м'ячів. На кухні не звичайний світильник, а люстра. Отож все без почуття міри.

І коли за ставленням до речей можна судити про їхнього власника, то начальник главку у приватному житті був геть-чисто позбавлений уяви. Що взагалі, якщо можна так сказати, перекреслює сам мотив злочину

Збирав би, скажімо, картини колекційного значення. Тоді внутрішні пружини, що керували б його вчинками, хоч якоюсь мірою можна було пояснити. Але колекціонувати постільну білизну?! Врешті, це він мав можливість робити і за зарплату Вона у нього була доволі висока.

Мабуть, Захарченко брав гроші для порядку. Саме для порядку, як розумів його. Він гадав, що хабарі йому належать за посадою.

Навіщо все ж таки брав?

Як свідчать люди, що його добре знали, на роботі сидів невипадково. Він і справді чимало зробив для розвитку торгівлі у місті. І, цілком можливо, десь глибоко в душі його не полишала надія, що це врахується, коли рано чи пізно доведеться відповідати Вже були заарештовані Пушкарський, Саган, Костюченко, вже стало очевидно, що слідчі йдуть за ним по п'ятах, та сподівався, що його порятує посада, порятує, зрештою, депутатська недоторканність. Як і раніше, приймав у своєму кабінеті підлеглих, котрі клали йому до кишені конверти з великими купюрами. Незважаючи на те, що Пушкарський у цей час вже свідчив проти нього. Навіть більше — був заарештований Шилук.

— Як так? — запитує суддя Ситнова — Не лише Пушкарського, а й вашого безпосереднього заступника Шилука вже взято під варту. А ви і далі берете хабарі!

— Мені й на думку не могло спасти, що заарештують,— відказує Захарченко.

Проте посада, звичайно, не врятувала. Навпаки, посада, можна сказати, занапастила його. Тому що одержання хабарів службовою особою, яка займає відповідальне становище, карається найсуворіше Саме в цій частині статті 168-ї КК УРСР й передбачено найвищу міру.

Що ж до самої депутатської недоторканності, то відповідно до закону про статус депутатів прокурор республіки, державний радник юстиції 1-го класу П. Осипенко звернувся до Київського міськвиконкому з проханням дати згоду на притягнення до кримінальної відповідальності та арешт начальника Головного управління торгівлі. Оскільки в процесі розслідування було встановлено, що він брав хабарі.

Невдовзі в прокуратуру надходить копія постанови виконкому, підписаної першим заступником голови М. Лавруніним та секретарем Ф. Зернецьким, про те, що згоду дано. Відтепер начальник главку стає звичайним обвинуваченим. Таким, як механік Скоропуд. Лише питають з нього, повторюю, набагато суворіше.

Кажуть, що ті особи, які разом із Захарченком опинилися на лаві підсудних, іронічно називали його «вчителем». Та в даному разі про терміни можна посперечатись Бо до того,

коли він був призначений на свій пост, багато хто з них в умінні красти досягнув успіхів самостійно.

Найтяжча ж провина Степана Дмитровича Захарченка полягає саме в тому, що він, по суті, знецінив саму ідею відповідальності. І з найпершого хабара на цій посаді повністю втратив право на управління відомством, де нараховувалось вісімдесят тисяч працівників І, поза сумнівом, хабарництво як система саме на його сумлінні, як і на сумлінні його попередника, котрий вкоротив собі віку після першого ж виклику на допит.

Даючи показання на слідстві, директор Подільського райгастрономторгу Симон Анатолійович Захаренко засвідчив, що сума, яку він був «зобов'язаний» щомісяця вкладати до кишені начальника главку, становила 300 крб. Вносив він їх майже п'ять років поспіль і напочатку навіть зазнав певних грошових труднощів.

«Щоб більше давати, мені довелося більше брати»,— розповідає він на суді.

Брав, звичайно, у завідуючих магазинами. Завідуючі магазинами в свою чергу у продавців. Продавці ж обдурювали покупців.

Сам Захаренко за п'ять років передав Захарченку близько 18 тисяч карбованців. Тим часом стягнувши з підлеглих 42 тисячі. За що суд засудив його до п'ятнадцяти років позбавлення волі в колонії посиленого режиму. Коли вже був ув'язнений, з ВАКу надійшло повідомлення, що йому присвоєно ступінь кандидата економічних наук. Але, як жартували дотепники в кулуарах суду, в даній ситуації його дисертація виявилася зовсім беззахисною.

Що він ще не встиг? Не встиг добудувати сауну на дачі. Сауну задумано було непросто. Не саморобну з дров'яним опаленням, а на електричних нагрівачах. Як у банно-оздоровчих комплексах.

Звичайно нечисті на руку торговельні працівники намагаються нічим не вирізнятися. Однак відчуття небезпеки у Захаренка притупилося. Він дозволяв собі їздити по місту на власному «Мерседесі», що у кожного, хто здогадувався про його спосіб життя, викликало лише почуття протесту.

Так, перед законом усі рівні, і це єдина думка, яка «втішає», коли дивишся на лаву підсудних. Тут не лише начальник Головного управління торгівлі, а і його два заступники — Куценко та Шипук. Не лише Пушкарський, а і його заступник Крушельницький та головбух Клименко. Міське торговельне об'єднання «Універсам» також «представлене» самим директором Бережним.

Найбільше ж, звичайно, приголомшує тут підсудний Ногов — майор міліції, колишній начальник відділення БХСС Радянського РВВС Києва. А втім, колишні уже всі. Хабароодержувачі і хабародавці. Деякі з них і те, і те заразом.

Тепер доречно згадати про сенс життя. В чому він? Питання має стільки ж років, скільки й сама людина. І навряд чи кримінальна справа, про яку йдеться, наблизить до відповіді. Знайомлячись з нею, побачимо лише «зворотну перспективу». Хоч самим підсудним, можливо, колись здавалося, що вони відкрили нарешті таємницю філософського каменя. З усихання та утрушування — золото! А що далі?

Звичайно, у людей спочатку формуються потреби, які вони потім намагаються співвідносити зі своїми можливостями. У підсудних часто все було навпаки. Гроші, яких вони і справді не рахували, так би мовити, мали знайти вихід. Гроші штовхали їх на такі вчинки, які взагалі не відповідають нормальним людським уявленням. Скажімо, Пушкарський і Костюченко загуляли в якомусь московському ресторані. Уже замовлено геть-чисто все, що можна було замовити, і тут Костюченкові сяйнула, поза всяким сумнівом, «щаслива ідея». Виходячи з ресторану, він наштовхується на вішалку, зроблену за останнім словом дизайну. Декоративну, орнаментовану і т. д.

«Цікаво, скільки може коштувати така вішалка?» — запитує у Пушкарського і, не дочекавшись відповіді, починає її трощити. Заспокоївшись лише тоді, коли адміністрація називає йому суму завданої шкоди. Здається, 600 або навіть 1000 карбованців. Не хуліган-бо ж. Колишній директор «Київавтоматторгу», колишній начальник об'єднання «Київриба», колишній директор Центрального гастроному в Києві...

Як святкували дні народження? Також в одному з ресторанів. Пускають по колу шапку. Хто скільки? Кидають по 100—150 карбованців, в далі шапку разом з грошима надівають на голову іменинника.

Коли збиралися на полювання в сусідні області, ганяли туди службові машини. Коли на «заміську» прогулянку в Закарпаття, фрахтували цілий літак.

На жаль, справжньої радості від усього цього не було. Був постійний страх. Яка ж це радість? Роз'їжджати на «Мерседесі», чекаючи, що ось-ось тебе запитають: звідки? Або споглядати купи постільної білизни.

Слідчі оглядають службовий кабінет обвинуваченого Захарченка. У сейфі кілька конвертів з великими купюрами. Що це? Зарплата. Скільки ж в кожному конверті? Не знає. Ні, кажуть йому, очевидно, це не зарплата, якщо не знаєте скільки. Хабарі? Мовчить.

На дачі у Захарченка знаходять два телевізори. Один з них кольоровий. Де взяли? Купив. Коли? Недавно. Скільки заплатили? Не пам'ятає.

У гаражі килим 3 X 4. Купили? За скільки? Теж не пам'ятаєте? У «Жигулях» японський магнітофон. Звідки? Але й це запитання залишається без відповіді.

Найімовірніше усе це підношення від підлеглих. Підношення, яким він уже й справді загубив лік і, можливо, забув, що від кого. Тільки навіщо людині килим у гаражі? Навіщо їй взагалі речі, які не мають для неї споживної вартості, тобто здатності задовольняти потреби?

Зі сторінок справи трагічна доля Захарченка постає перед нами у всій своїй нещадній правді. Притягнений до кримінальної відповідальності його колишній заступник Куценко у своїх показаннях дав досить вірогідну характеристику людині, яка багато років була його начальником і начальником усіх торгових працівників у місті. Звинуватити його в упередженості нема щонайменших підстав. Куценко не міг не розуміти, що його самого очікує тривалий строк позбавлення волі і що зустрітись з Захарченком вже навряд чи колись доведеться.

Отже, на додаток до того, що ми вже знаємо про Захарченка, думка його безпосе-

реднього заступника: «Особисто у мене нема сумніву в тому, що Захарченко був одним з найдосвідченіших спеціалістів у галузі торгівлі продовольчими товарами. За характером спокійний, витриманий, врівноважений, старанний. За будь-якої, навіть критичної, ситуації вмів підтримувати у підлеглих потрібну працездатність. Йому було повною мірою властиве доволі рідкісне уміння розбиратися у найскладнішій обстановці і самостійно розв'язувати питання. При цьому важкість відповідальності брав на себе. Вади: невміння послідовно, грамотно викладати у виступах свої думки, визначати завдання».

Що ж, це кепсько, звичайно, що колишній начальник Головного управління торгівлі не володів ораторським мистецтвом, але безсумнівне одне: був він, як-то кажуть, на своєму місці. Свою справу любив, мав високу зарплату і, відверто кажучи, як ніхто, необмежений доступ до товарів підвищеного попиту, як у нас делікатно називають дефіцит.

«Я втратив совість і честь»,— пише він прокурору республіки зі слідчого ізолятора, та це вже всім і так було ясно.

Що ж врешті-решт сталося?

У Захарченка це навіть не назвеш пристрастю до накопичення. Люстра на кухні — скорше від поганого смаку. І килим 3 × 4 у гаражі також від того, що не відаєш, куди прилаштувати непотрібну річ.

Йому носили килими, білизну, годинники, магнітофони, запальнички, мисливські рушниці, все, що мало хоч який-небудь пристойний грошовий еквівалент, не кажучи про конверти з великими купюрами. Привчаючи до думки, що все це йому «належить за посадою».

Отже, він міг розібратися у найскладнішій обстановці, та не спромігся розібратися у самому собі. Іноли намагався навіть прогнати того чи іншого хабародавця. «Проте вони виявлялися наполегливішими за мене».

Трагедія Захарченка — в його цілковитому краху як особистості. Особистості, яка так і не відбулася. Він став жертвою власного безволля, і все, чим був обдарований природою і чого навчився, розміняв на те, що у побуті називають «барахлом», яке йому зовсім було вже непотрібне, яке уже не вміщалося навіть у гаражі. Але зупинити і його міг тільки арешт.

«ДО ВАС ІДЕ РЕВІЗОР!»

Десь за кілька днів по тому, як Саган прийняв магазин № 89, тут з'явився чоловік у штатському. Якому не зрадів би жоден торговий працівник. Навіть той, чию професійну чесність ніколи і ніхто не ставив під сумнів. Навіть той, хто міг ручитися не лише за себе — за кожного, хто працював поруч. Працював за прилавком чи у напівтемряві підсобного приміщення, де відбувається таїнство попередньої обробки товарів.

Бо в торгівлі — як у торгівлі. Де недостача може статися через недбальство, недогляд і ще через безліч різних причин, які не завжди можна передбачити. Ну, а тим більш чого було радіти Сагану, коли все його недавнє минуле — суцільний ланцюг кримінальних діянь.

Перед ним стояв майор міліції Лев Андрійович Ногов, який нещодавно очолив ОБХСС Радянського райвідділу внутрішніх справ м. Києва. За віщо ж така висока шана? Міг би послати й інспектора. Тим більш що магазинів у районі десятки.

«Я подумав, що це не просто,— давав показання Саган.— І хоч Ногов за кавою з коньяком, що одразу ж були йому запропоновані, обмовився, що прийшов лише познайомитись, усе це не могло мене не насторожити. Вирішив порадитись. Порадили: «Якщо прийде ще хоч раз, запропонуйте гроші».

Ногов прийшов.

«Я простягнув йому купюру в сто карбованців, але він одхилив руку. Сказав, що спочатку повинен визначитись з мережею. В тому розумінні, що сума хабара мусить залежати від товарообігу. Дізнавшись, що ми є базовим магазином щодо кількох винних точок, сказав: «Отже, домовляємося: взимку — по сто карбованців на місяць. А влітку?» Я відповів йому, що влітку — по двісті».

Далебі, усе це видається досить неправдоподібним. Але відбувалося саме так. Як зрозумів Саган, він платить за те, що тепер всяке зловживання йому сходитиме з рук. І не помилився.

Минув якийсь час, і в магазин № 89 нагрянула перевірка. При цьому перевіряючі взяли зразки чорної кави, яка відпускалася покупцям, щоб відправити її на лабораторне дослідження.

У магазині зчинилася паніка. Ніхто, в тому числі і сам Саган, не мав сумніву, що у каві буде виявлено нестачу сухої речовини. Обдурювання тут було не винятком, а правилом. Тоді звернувся до Ногова.

Ногов, звичайно, не міг не розуміти, що викриття Сагана може стати викриттям і його, Ногова. Тому зважується на службову підробку. Ще не дочекавшись наслідків лабораторного дослідження кави, він пише листа до «Київавтоматторгу». Після арешту Сагана цей лист з теки листування зник. Та зміст його був відновлений зі свідчень. Таких листів міліція ніколи не пише. Це була своєрідна «довідка про благонадійність» Сагана, яка засвідчувала, що у ввіреному йому магазині порушень правил торгівлі не виявлено. За що понад домовлені суми Саган заплатив майорові ще 400 крб.

Проте міліцейський мундир так само не врятував Ногова, як Захарченка депутатський статус. Його засуджено на десять років позбавлення волі.

Мабуть, величезне значення судового процесу, що відбувся в Києві, я тому і полягає, що він цього разу показав цілковиту неупередженість правосуддя. Без якої саме поняття правосуддя втрачає всякий сенс. То більш що жодне відомство не гарантоване, на жаль, від того, що на тій чи тій посаді опиниться випадкова людина, й істинна честь мундира оберігається не приховуванням протиправних вчинків, а навпаки, нещадним викриттям їх.

Ще раніше на лаві підсудних опинились начальник міської держторгінспекції Медведєва та її старший інспектор Форманюк, притягнені до кримінальної відповідальності за систематичне одержання хабарів від завідуючих магазинами. За те, зрозуміло, що закривали очі на порушення правил торгівлі.

Тим часом могло здатися, що згадана інспекція невтомно виявляла найменші відхилення від встановленого порядку. Працювали комісії, складалися акти. Та це були не

перевірки, а гра в перевірки. Про те, що до них їде ревізор, завідуючих магазинами повідомляли заздалегідь. Справжня розвідка!

Чого ж, здавалося б, боятися завмагу № 89 Сагану? Вважав, що його надійно захищає районне відділення БХСС в особі Ногова, що держторгінспектори Медведєв та Форманюк, взявши у нього 1050 крб., порятують від будь-якої біди. І протягом певного часу це було справді так. Злочинці доволі довго орудували в торгівлі лише тому, що були зв'язані з досить високопоставленими хабарниками з контролюючих органів.

Але завжди так тривати не могло. Прокуратура республіки почала розслідування. За розпорядженням першого заступника прокурора створюється слідча група. В ній чотири слідчі в особливо важливих справах, слідчі та працівники органів БХСС з областей. Роботу групи безпосередньо контролює заступник начальника слідчого управління А. Білик.

— Щоб уявити собі обсяг роботи слідства, наведу деякі цифри,— розповідає Анатолій Павлович. — Всього в Києві у зв'язку з цією справою притягнено до кримінальної відповідальності і засуджено 206 торгових працівників. Вони взяли й дали хабарів загалом у сумі понад мільйон карбованців.

Отже, вироки належить вислухувати стоячи. За ними часто велетенська робота. Зокрема у цій справі. Три місяці поспіль всебічно досліджувались й оцінювались докази, перевірялись суми. Визнано, приміром, що Пушкарський одержав від підлеглих 148142 крб. 72 коп. Та навіщо треба було рахувати з точністю до однієї копійки саме тем, де йдеться майже про сто п'ятдесят тисяч карбованців?! Треба було!

Судочинство не зносить приблизності та недомовок. Надто коли йдеться про людські життя, вина зважується на терезах правосуддя без допусків. Так, наприклад, на попередньому слідстві Пушкарському було поставлено за вину на 1750 крб. більше. Але цю суму, як недоведену, вилучено з обвинувачення. Чи має це хоч якесь значення для самого Пушкарського? Безперечно. Що суворіший вирок, то важливіше, щоб засуджений усвідомив, що він відповідає лише за те, що вчинив. А ще це має значення для всіх, хто присутній у залі суду, і всіх, кого тут нема, та дізнаються про виголошений вирок. Бо в цьому — свідчення законності вироку.

Засуджений у цій самій справі головбух «Київавтоматторгу» Клименко у своєму останньому слові сказав, що він схиляється перед терпінням суду, який прискіпливо перевірив усі п'ять тисяч епізодів звинувачення. На що головуючий — Ірина Матвіївна Ситнова втомлено відповіла:

— Така робота...

С. Гапак. Грабова Розтока

Міхал Роман — відомий чеський і словацький літературний критик, історик, літературознавець, професор, завідуючий кафедрою української мови і літератури філософського факультету університету ім П. Й. Шафарика, голова української секції Спілки словацьких письменників. Автор кількох виданих у Пряшеві, Кошіце, Києві книжок. Лауреат премії Спілки словацьких письменників та премії ім. І. Франка СЛФ.

МІХАЛ РОМАН

ЛІТЕРАТУРА українців Чехословаччини

У сучасній Чехословаччині поруч з чеською і словацькою літературами розвиваються і література мадярська та українська, утворюючи єдиний чехословацький літературний контекст. Кожна з національних літератур мала свій власний, специфічний розвиток, свої особливості, які залежали не лише від економічно-культурного, а й від національно-мовного усвідомлення та політичного рівня. Саме економічно-культурні, національні і політичні умови посприяли розвитку чеської та словацької літератур, які з утворенням чехословацької державності — Чехословацької республіки 1918 року — одержали статус державних мов і літератур. Проте українська та мадярська мови й літератури такого статусу не одержали. Щоправда, мадярська мова і література цей статус мали під час австро-угорської монархії і досягли високого художнього рівня.

Щоб зрозуміти сучасні досягнення, успіхи, проблеми й недоліки української літератури в Чехословаччині, треба бодай кількома словами схарактеризувати умови її виникнення і розвитку. Українське населення, яке опинилось по нашу сторону Карпат у трикутнику Татри — Дунай — Трансільванські Альпи, весь час боролося за свою самобутність, незалежність, але інші племена, потім народи, були сильніші, і воно потрапляло в національне і соціальне поневолення.

В таких умовах виникає в XV столітті руська (тобто українська) література. В період революційних 1848—1849 років українське населення заявило про себе національним відродженням і дало загальноукраїнській літературі таких письменників, як О. Духнович, О. Павлович, А. Добрянський, Ю. Ставровський-Попрадов, А. Кралицький, І. Сильвай, М. Митрак та ін. Але розвиток руської літератури і культури був припинений на початку XX ст. законом мадярського графа Апоні 1907 року, який усі школи, навіть церковні, оголосив державними, і в таких школах викладовою, тобто державною, мовою стала мадярська. Лише на велике прохання уніатської, греко-католицької церкви було дозволено проводити години релігії церковною, тобто церковнослов'янською мовою. 1914 року заборонено користуватися не лише руською, а й церковнослов'янською азбукою в пресі, і всі не лише світські, а й релігійні книжки почали видаватися латинським шрифтом з мадярською транскрипцією. Русини були перейменовані на «мадяр руської мови», а пізніше на «греко-католицьких мадяр» без ознак національності. Але й ці заборони не придушили національного духу руського населення.

Поліпшилася загальна національна ситуація після утворення першої буржуазної Чехословацької республіки, але національне питання українців у Чехословаччині не було вирішене. Замість однієї мовно-національної орієнтації виникли три — великоруська, народовецька (українська) та карпаторуська, і кожна з них домагалася свого пріоритету. Гостра національна боротьба позначилася і на ідейно-художньому рівні і так ще слабенької літератури.

У період буржуазної Чехословаччини, коли Закарпаття входило до її складу і закарпатські українці та українці Пряшівщини становили одне етнічне ціле, розвиток культури і літератури в цих регіонах відбувався по-різному. Так, на відміну від Пряшівщини, на Закарпатті література і культура не були під таким сильним впливом греко-католицького єпископату, а ще мали добру підтримку з боку Комуністичної партії Чехословаччини, позиції якої на Закарпатті були відносно сильні. КПЧ підтримувала українську національну орієнтацію, видавала пресу

українською мовою за новою орфографією. На жаль, ця преса не доходила на Пряшівщину, де розвиток демократичної і реалістичної української літератури гальмувався. На Закарпатті в міжвоєнний період сформувалася сильна група письменників української орієнтації на чолі з В. Гренджа-Донським та Ю. Боршош-Кум'ятським і російської — очолювана А. Карабелешем, Ф. Потушинном, поетами Д. Вакаровим і Ю. Гойдою. На Пряшівщині у міжвоєнний період вийшло десь близько десяти книжок художніх творів, та й то середнього ідейно-художнього рівня. Газети й журнали Пряшівщини мали тут тільки релігійний або аграрний характер і надто далекі були від проблем розвитку художньої літератури.

Визволення Пряшівщини Радянською Армією в 1945 році, власне, зберегло життя українців у краї, оскільки і буржуазна Чехословацька республіка (1918—1939), і Словацька держава (1939—1945) активно проводили денаціоналізацію українського населення.

Деякий час і після 1945 року тут іще існували дві мовні і національні орієнтації — російська й українська. Але вже у березні 1945 року делегати з українських сіл і містечок зійшлися для створення з допомогою Радянської Армії (у Словаччині ще точилися бої) Української Народної Ради Пряшівщини (УНРП), політичного і національного репрезентанта українського населення. УНРП цілком підтримала Кошицьку урядову програму (квітень 1945) і соціалістичну орієнтацію майбутньої республіки, організувала шкільну, видавничу, наукову і культурно-освітню діяльність, почала видавати свій друкований орган «Пряшевщина» (1945—1951). На кооперативних засадах виникла друкарня «Словакнига» (1945), Український національний театр (1946), почав виходити двомовний журнал для дітей «Колокольчик-Дзвіночок» (1946—1949)... Щоправда, до 1951 року в школах, театрі, радіо, пресі та художній літературі порівняно з українською переважала російська мова. Але широкий перехід на українську мову був історично об'єктивний, і саме так його сприйняв трудящий люд та передова інтелігенція, зокрема й письменники. Адже незнання літературної мови (а школах її не вивчали), відсутність літературних традицій, творчої атмосфери, досвіду та виразних творчих особистостей на кілька десятиріч затримала розвиток української літератури порівняно зі словацькою й чеською, що відчувається й нині. Правда, в той час проходила колективізація сільського господарства, давалася взнаки холодна війна, і малосвідоме селянство на пограниччі з словацьким населенням масово обирало словацьку орієнтацію. До того ж найсвідоміша частина українського населення (понад 10 000) виїхала на Радянську Україну (1947), натомість повернулися додому волинські чехи, а не менша частина обрала місцем роботи і проживання Північну Чехію, де українцям було віддано будинки і маєтки виселених німців. Всі ці процеси позначилися не лише на кількості українського населення, кількості сіл...

Народно-демократичний лад вперше в історії Чехословаччини створив українському населенню об'єктивні умови для появи якісно нової художньої літератури. Наполегливе навчання у радянських майстрів, у кращих представників соціалістичної словацької і чеської літератури допомагало молодим письменникам подолати впливи старої, дидактично-просвітницької поетики й творити нову українську літературу.

В ті роки наші письменники (передусім поети) намагалися відбивати життєві явища повоєнного періоду, виражати почуття своїх сучасників. У творах того часу можна знайти вдало схоплені і відображені спостереження й переживання, але в цілому переважало поверхове змалювання життя людей, без проникнення в суть життєвих явищ, у нутрій народу, переважало декларування ідей та цілей замість їх художнього осмислення. Деякі письменники так захоплялися «визвольною» тематикою та кострами, що іноді втрачали реальний грунт під собою, не бачили болю і страждання людей, спалених сіл, міст, не розуміли проблем відновлення краю. Вони гадали, що визволення само собою забезпечить краще життя, за успіхами нового ладу не бачили помилок, явищ бюрократизму або й навмисно їх замовчували, лакували дійсність, що завдавало шкоди і літературі, і самому життю.

Та, попри всі вади, перші літературні твори 40-х років створили необхідну основу для дальшого розвитку нашої літератури. Автори нагромаджували потрібний досвід художнього опрацювання життєвого матеріалу і тим доводили можливість літературної творчості на рідному грунті.

В розвитку післявоєнного періоду української літератури в Чехословаччині можна вбачати три основні періоди: перший — 1945—1964 роки, другий — 1964—1970, третій — 1970—1989 роки. Під час першого періоду наша література була змушена, як уже мовилося, долати мовну і національну орієнтацію, руйнувати стару і виробляти нову естетично-художню платформу, набувати професійних знань. Майже всі автори прагнули змалювати визвольну боротьбу, перші паростки нових суспільних відносин, формування нової людини, психіку, мораль, ставлення людини до праці і соціалізму. Вони виходили передусім із власного досвіду і особистих переживань — майже всі автори (Ф. Лазорик, І. Мацинський, Ю. Боролич, Ф. Іванчов, В. Зозуляк, Єва Біссова, А. Кусько, І. Пронічан, І. Гриць-Дуда) брали активну участь у бойових діях, в підпіллі, а після визволення — у політичній роботі. Оскільки відстань між подією і її художнім осмисленням та узагальненням була часто дуже коротка, це не завжди було на користь художнього твору.

У перший період вийшли поетичні збірки Федора Лазорика «Слово гнаних і голодних» (1949) та Івана Мацинського «Белые облака» (1949). Хоч значна частина творів, вміщених в обох збірках, була написана до і під час війни, ці збірки можна вважати початком нової, соціалістичної літератури українців Чехословаччини. Обидва автори як поети формувалися в різних політично-соціальних і культурних умовах, що позначилося на їхніх збірках, але й довело, що у нашого населення є таланти, здатні у художній формі виразити свої почуття, настрої й погляди, відобразити нове в житті людей міста й села. Обидві збірки переконували читачів,

що українською літературною мовою можна, так само як російською, словацькою чи будь-якою іншою, відверто, щиро й поетично говорити до людей і про людей. Збірки піднесли авторитет і престиж української мови серед вашого народу, заохотили до праці інших поетів і прозаїків Пряшівщини, зокрема А. Карабелеша, який чим далі, тим успішніше долав впливи поетики символізму, суму і зневіри надавав своїм творам активного смислу шукання добра і щастя. Важливо підкреслити, що поети порушували окремі проблеми у взаємозв'язку з історичними подіями, з відчуттям коренів роду і вірою в силу свого народу. І хоча окремі вірші того періоду позначені кострубатістю, незграбністю, але авторська позиція в них чітка, громадянська.

Художній внесок перших поетичних збірок до контексту чехословацької поезії був мінімальний. З роками українська поезія мужніла, набувала художнього досвіду, успішно навчаючись у словацької, чеської і передусім радянської поезії. Наростав потенціал духовного і морального, вироблялися нові стильові прийоми поетичного самовираження.

Прихід у поезію Степана Гостиняка («Пропоную Вам свою дорогу», 1965), Йосифа Збіглея («Зелені неони», 1964), Віктора Гайного («Шумлять Бескиди», 1959), Сергія Макари («Осяяна юність», «Зростання», «На крилах юності», 1958—1964), Михайла Дробняка («Розлуки і зустрічі», 1965), Йосифа Шелепця («Що в серці моєму», 1961), Петра Гули («Пою про любовь, луну и розы», 1962), Іллі Галайди та інших означав новий етап у її розвитку. Ці автори поглибили й збагатили естетичний ідеал. Центром їхньої уваги стала людина, яка корінням духовності й моральності виростала з національного ґрунту, з історії свого підкарпатського народу, людина, яка жила своїми помислами, надіями, єдналася з братами за Карпатами, зі словаками й чехами, з усім людством. Поетичний інтелект кожного з названих поетів був виразно оригінальний, а разом вони витворили поезію, повну болю, гніву, неспокою, тривоги, радості, але й протесту, сарказму, поезію медитацій та ніжного ліризму. Пафос і славослів'я в їхніх творах поєднувалися з тверезістю, критичною і самокритичною оцінкою себе й світу. Такі поети, як С. Гостиняк та Й. Збіглей, перейшли на вільний вірш, що в поетичній практиці нашої літератури означало новий феномен, свідчило про сконтактування зі світовою поезією, включення у чехословацький контекст. І хоча поява вільного вірша була наслідком навчання у радянських і словацьких поетів, у поетів дальших країн, не можна твердити, що цей феномен «довезений» і не має під собою національного ґрунту, власного оригінального розвитку. В творчості С. Гостиняка і Й. Збіглея він постав як результат оригінального поетичного мислення. До речі, обоє вміють писати й хороші римовані вірші.

У 60-х роках наша поезія сягнула за межі свого краю і батьківщини. Дедалі частіше її зразки з'являлися у перекладах на сторінках словацьких літературних газет і журналів, навіть у радянській пресі, а в Києві вийшла збірка «Ластівка з Пряшівщини» (1958).

Нелегким, іще складнішим шляхом відбувався розвиток нашої прози. Провідним її жанром стало оповідання. Автори більшості з них обирали сюжети й образи із свого життєвого досвіду, власної біографії. В оповіданнях Ю. Боролича, Ф. Іванчова, І. Прокіпчака, А. Куська, І. Гриця-Дуди, М. Шмайди, Є. Бісової, Ф. Лазорика, І. Мацинського та інших переважали національно-визвольні та морально-етичні теми, історичні й сюжетно-розповідні елементи, набагато менше — проблемно-аналітичні. Автори прагли відтворити перш за все загальний героїчний пафос боротьби з фашизмом, віджилим способом життя через конкретні типові сюжети. Тому головний герой цих творів — антифашист, патріот-борець, змальований без особливих психологічних подробиць. В деяких оповіданнях перебільшувалась роль окремої особи (агітаторів під час колективізації), а об'єктивна складність соціально-економічних проблем загальнодержавного значення залишалася на другому плані. У тогочасних творах В. Зозуляка, Ф. Іванчова, І. Гриця-Дуди, І. Прокіпчака образи людей постають одноплановими, психологічно спрощеними. Якщо авторам більш-менш вдавалося відобразити суспільно-організаційні та організаторські проблеми, то соціально-психологічні аж ніяк. З'явилося в той час у прозі, як твердить Ф. Ковач, і кілька одноденок — про неправдоподібно швидкі повороти в сільських справах, про різні господарчі й політичні кампанії...

Але й тоді, в перший період розвитку української прози, з'явилося кілька повістей і романів, які викликали значний інтерес у читачів та критиків. Це, зокрема, «Хорал Верховини» Ю. Боролича (1964), «Тріщать криги» Михайла Шмайди (1957), «В кровавом тумане» і «Искорени» Василя Зозуляка (1956, 1963), які відбили відносно широку палітру проблем тяжкого, переломного періоду життя людей на Закарпатті й під Карпатами, їхні соціальні й життєві конфлікти, мрії і наслідки довготривалої боротьби. Кожна проблема вимагала від автора особливої чуйності, підвищеної міри ідейної зіркості, громадянської активності. Теми були цікаві, багаті на конфлікти, на жаль, не бачимо змалювання на потрібному художньому рівні — з високою мірою майстерності і психологічної глибини. А втім, «Тріщать криги», «В кровавом тумане» вийшли у перекладі словацькою, а «Хорал Верховини» був виданий на Україні.

Доречно сказати, що Федір Лазорик був не лише першим з-поміж тих, чиї поетичні книжки вийшли українською мовою, а й першим прозаїком: 1953 року вийшла його повість-хроніка «Світанок над селами». Потім з'явилися твори Ю. Боролича, Ф. Іванчова, І. Прокіпчака...

Українська драма в першому періоді свого розвитку, хоч і мала значні традиції з попередніх років (зокрема одноактівок для потреб аматорських гуртків), не досягла відчутних успіхів. П'єси Івана Мацинського («Иван Зеленяк и его дети», 1956), В. Зозуляка («Одноактные пьесы», «Пьесы», 1953, «Депутат Прокіп», 1954), Єви Бісової («Барліг», «Настала весна», 1959, і «Білий вовк», 1962), Віктора Гайного («Одного чудового дня», 1959, та «Недокінчений епізод», 1963) були позначені схематичною,

однобокою розробкою характерів, описовістю або чорно-білим зображенням персонажів. Проте більшість п'єс йшли на сцені професійного Українського національного театру (УНТ) в Пряшеві. Але на сцену словацьких театрів вони не потрапили і не збагатили чехословацький контекст. А шкода, бо ці п'єси, попри названі вади, висвітлювали важливі теми, порушували складні проблеми життя людей в період антифашистської боротьби, холодної війни, колективізації тощо.

Другий період розвитку української літератури Чехословаччини (1964—1970) має відмінні риси від розвитку, скажімо, словацької і чеської літератур того періоду. Для двох останніх це був найскладніший період у повоєнному часі: поряд з правдивим зображенням людини, її психології та поведінки з'явилися твори, пройняті необгрунтованим, злостним критиканством, запереченням основ соціалізму, пропагандою екзистенціоналізму, деідеологізації художньої літератури й публіцистики. Правда, окремі випадки подібних тенденцій мали місце і в нашій літературі, але не набули такого розвитку і поширення. В прозі й надалі переважало оповідання, хоча з'являлися повісті й романи. Це, зокрема, друга частина «Нескорених» В. Зозуляка (1967), «Лемки» (1965) і «Роз'їзди» М. Шмайди (1967), «Святі та божі» Назара Гнатюка (1967) тощо. Збірки оповідань Василя Даціа «Очі незрівняного кольору» (1965) й «Монологи» (1967) та Йосифа Шелепця «Листопад» (1967) відзначались шуканням нових форм вираження людських почуттів, а також запозиченням деяких формалістичних прийомів та екзистенціоналістичними і містичними тенденціями. В традиційній класичній формі писали свої оповідання Іван Гриць-Дуда, Федір Іванчов, Юрко Боролич, Іван Прокіпчак, Андрій Кусько, Федір Лазорик, Іван Мацинський...

Нове село в жанр «малої» прози внесла Єва Біссова, яку ми раніше знали як автора п'єс. Її оповідання (збірки «Апартман з виглядом на головну вулицю», «Сто сім модних зачісок») гостросюжетні, динамічні, персонажі в них логічно й психологічно вмотивовані, грунтовно досліджена душевна глибина їхніх вагань, пошуків правди, захисту людяності й демократизму. Приваблює гуманістична позиція автора, співчутливе ставлення до проблем «маленької» людини, її непоказного героїзму в ім'я збереження життя і добра. Є. Біссова зуміла правдиво й зріло, без декларацій дати повнокровні, неоднорідні характери людей у їхній природній складності, іноді в суперечливому поєднанні зовнішнього і внутрішнього, в діалектичному розвитку і драматично болісних зміщеннях.

У романах «Нескорені» (2-а кн.) В. Зозуляка, «Лемки» М. Шмайди, «Святі та божі» Н. Гнатюка модерне епічне мислення відсутнє. Написані вони в традиційній формі з великими історичними і ліричними відступами, позбавлені гострої конфліктності, динамічного напруження, що позначилося на їхній архітектоніці, композиційній структурі в цілому та на змалюванні окремих персонажів. В цих творах більше показано суспільні процеси, ніж місце людини в них.

Автори романів «Лемки» і «Нескорені» ведуть нас до Карпат, у Росію, Україну і на Балкани, знайомлять з життям різних верств українського населення, з участю їх у соціалістичній революції і тим, як революція позначилася на їхньому мисленні. Роман «Святі та божі» розповідає про життя людини в місті — у Празі та на її околицях, зображує діяльність різних релігійних сект, які деформували світогляд і життєві позиції людей. Твори М. Шмайди, В. Зозуляка і Н. Гнатюка жваво і досить гостро обговорювались на сторінках української і словацької преси. І, попри всі критичні зауваження, не можна не відзначити, що в цілому під час другого періоду свого розвитку українська проза в Чехословаччині дозрівала й мужніла, глибше й активніше проникала в чехословацьку.

В драматургії цього періоду виступали лише Є. Біссова, В. Гайний та В. Зозуляк. Так, Є. Біссова у п'єсі «Естер» (1965) відтворила долю своєї генерації під час другої світової війни, її морально-етичні та ідейні конфлікти і проблеми. Показала фальшивість, злочинність і зажерливе обличчя фашистської моралі, сильну волю, ідейну переконаність і характер народних месників, простих людей, які боролися проти фашистської ідеології. Складні морально-етичні проблеми молодої генерації відобразив В. Гайний у п'єсі «Поема про любов» (1967). А в основу п'єси «Світло і тіні» (1969) покладено проблеми і конфлікти, що виникли в період суспільної та політичної кризи 1968—1969 років. Ці твори своєю актуальністю, художньою розробкою характерів, динамічністю і драматизмом захопили глядачів і читачів. В. Зозуляк у драмі «Голос матері» (1974) знову звернувся до зображення трагічних подій другої світової війни. За допомогу партизанам фашисти спалили село Токаїн і розстріляли 33 чоловіків, а жінок та дітей вигнали із села. Драматургові вдалося виписати характери народних месників, показати, що боротьба проти фашизму мала всенародний характер. Ці п'єси і в чехословацькому літературному контексті зайняли почесне місце. Український народний театр познайомив з ними тисячі глядачів не лише Східної, а й Середньої і Західної Словаччини та Чехії. Як бачимо, розвиток нашої художньої літератури в цей другий період ішов по висхідній, хоча й не був позбавлений суперечностей.

Політична криза 60-х років негативно відбилася на культурі, загальмувала, стримала й позитивний розвиток української літератури, яка мала всі шанси наздогнати в деяких вимірах відставання від словацької літератури. Це твердження не повинно когось шокувати: наша література була змушена наздоганяти словацьку, чеську і мадярську, бо суспільна відсталість, нерозвиненість економіки, школи, мови, літературної традиції і художнього мислення, обмежена мережа культурних і освітніх закладів — усе це відчувалося й в пізніші роки, та, власне, відчувається ще й сьогодні. Кризові роки загальмували зростання кількості українських шкіл, ускладнили розвиток мови, а також взаємовідносини між словацьким і українським, словацьким, мадярським і чеським населенням, натомість запанували шовінізм і націоналізм

Українські письменники, а це здебільшого вчителі, громадські діячі, редактори газет, журналів, радіо і видавництв, працівники музею, театру, які лише у вільний час могли віддаватися літературній творчості, проходили в 1945—1970 роках відповідну школу: спочатку мусили вивчати українську літературну мову, вчитися у радянських, а потім і в чеських та словацьких письменників художньої майстерності. Це навчання було дуже тяжке, болюче і не кожному під силу. Поки нарешті прихід таких талантів, як Ф. Лазорик, І. Мацинський, Є. Біссова, М. Шмайда, С. Гостиняк, Й. Збіглей, В. Дацей та інші, вивів українську літературу з відсталих і нерозвинених у рівноцінні складові єдиного літературного процесу країни. Шкода, що цей факт недостатньо усвідомили словацькі й чеські видавництва. Шкода, що й радянські видавництва не звернули увагу на літературу своїх кровних братів у Чехословаччині, бо, видавши «Ластівку з Пряшівщини» 1958 року, забули про наших письменників, хоча вони весь час мріяли про появу своїх творів на сторінках радянських журналів і газет, бо вважали себе частиною загальноукраїнської літератури.

Новий, третій період почався після ліквідації суспільної і політичної кризи, зокрема після XIV з'їзду КПЧ (1971). Настав час активізації письменницької організації в цілому. Відбулися II і III з'їзди Спілки словацьких письменників, які орієнтували своїх членів на зображення проблем сучасного життя, на інновацію соціалістичного реалізму як динамічної і відкритої системи і методу, на підвищення ідейної та художньої якості творів. Література Чехословаччини справді увійшла в період ренесансу, збагатилася ідейно, тематично й естетично.

Вийшла на вищі рубежі не лише словацька поезія, а й українська. У творах І. Мацинського, С. Гостиняка, Й. Збіглея, М. Дробняка, С. Макари, М. Немета, І. Галайди, М. Няхай, В. Конопельця, С. Сухого, Л. Ярмак на перше місце виступають морально-політичні, етичні, особисто-інтимні проблеми сучасної людини, а також проблеми миру, дружби, гуманізму й демократії.

Наша поезія оновлювалася за рахунок поетичної мови і стильових новотворень, за рахунок гострого відчуття боротьби нового зі старим, добра зі злом, відчуття соціальної несправедливості і недосконалості світу. В нашій поезії з'являлося щодалі менше художніх імітацій і підробок, і в багатьох аспектах вона нині не лише дорівнює художній майстерності словацьких і чеських поетів, ба не боїмось сказати, що збагачує загальноукраїнську літературу. Збірки «Букет», «Сейсмограф», «Анатомія другого обличчя» С. Гостиняка, «Вінок сонетів» І. Мацинського, «Ленін з нами» С. Макари, «Закрути», «Так, неспокій», «Обережно, сни!» Й. Збіглея, «Безсоння» І. Галайди, «Стежками гаїв» В. Гайного, «Шепіт землі» і «Вістря днів» М. Дробняка, «Світ в зелені» М. Немета, «Мое ательє» М. Няхай, «Зерня» В. Конопельця — справжні здобутки для всієї чехословацької літератури. Підвищився інтерес до українських авторів з боку чеських і словацьких видавництв, які видали добірки віршів С. Гостиняка чеською мовою «Неорамований простір» (1982), словацькою — «Інвентаризація» (1987), а також «Лем з ласки и чловеку» Й. Збіглея (1985) та антологію «Раяо под Карпатами» (1981), готуються збірки М. Няхай, І. Галайди та інших поетів. Чеські і словацькі журнали постійно друкують нині українську поезію. Почали з'являтися твори наших авторів і в українських радянських журналах («Жовтень», «Прапор»). Вийшла колективна збірка «Відкритий дім» в Ужгороді (1982), на виході в Києві антологія «Карпатське зачарування». Зразки поезій потрапляють у шеститомне видання антології української поезії.

Наша проза, як і словацька, в 70-х роках відносно швидко і плодотворно реагувала на нову суспільну ситуацію в країні, на вимоги й потреби часу. Прозаїки розвинули і поглибили позитивні тенденції попередніх років, зокрема пильну увагу до людської особистості, глибше вивчення і зображення психології людини, вдосконалення і збагачення художності. Вийшли нові книги оповідань, повістей і романів. Особливо інтенсивно працювали В. Зозуляк («Нескорені», 3-и кн., «Світло і тіні», «На крутих поворотах», «Незламні крила», «Метаморфози», «Не глядячи на семафори», «Хмари і зорі над Бескидом»), Ф. Іванчов («Колька», «Юні борці», «Люди в строю», «Ковалі щастя»), М. Сабадош («Фронтовими дорогами», «Партизанські Карпати», «Бурхливі роки», «Відважні», «Перемога», «Криниці», «Вітьку, в тебе щукає»), В. Дацей («Зелена обручка», «Зірки лиш мерехтять», «Сонячний верх», «Крихка орхідея», «Коріння»), М. Дробняк («Далини», «Шумовиння часу», «Райдуги»), С. Ганущин («Високі сходи», «Оповідання», «Евакуація»), І. Галайда («Коли ідуть дощі»), М. Немет («Оповідання з-під гори»), І. Прокіпчак («Світанки», «Шлях батьків»), І. Яцканин («Місце народження», «Наталка вже не плаче»), Й. Мулик («Палітра»), М. Мальцовська («Юльчина тайна»), Ю. Боролич («Під спільним небом») та інші автори.

Нова якість нашої прози виявилася в осмисленні нової ситуації і в характерах персонажів. Проте у боротьбі за реалістичну, життєву і правдиву прозу не раз єдиним критерієм оцінки твору були зміст, тема, а художній бік відсувався на другий план. В деяких творах лише показано, як герої вміють говорити, але вже як діяти — ні. Словом, частині нашої прози бракувало епічної широти, романного мислення, подієвості і конфліктності. Хоч як дивно, не вистачає конфліктності і більшості наших сатиричних творів, що слабують на певну стереотипність і однобокість.

Українські драматурги (В. Гайний, В. Зозуляк, І. Гриць-Дуда) у своїх художніх творах реагували на актуальні морально-етичні та політично-суспільні проблеми життя наших людей. Вони показали конфлікти передусім сучасної людини, хоч не раз зверталися і в далеке минуле (І. Гриць-Дуда), з нових ідейних позицій і новими художніми засобами намагалися посилити соціалістичні міжлюдські стосунки, ставлення до праці, соціалізму і прогресу взагалі. І хоча в цілому українська драма не зробила такого виразного кроку вперед

у художньому осмисленні сучасних конфліктів нашого життя, як це зробили поети і прозаїки, теми і проблеми її були цінні, оригінальні. Згадаймо хоча б такі твори, як «Голос матері» (1974), «Сміх, та й годі» (1981), «Ілько Липей» (1983), «Бурхлива весна» (1979), «Маків цвіт» (1974), «Серед бур...» (1975) І. Гриця-Дуди чи «Мрійники» (1977), «Там, де щебечуть солов'ї» (1983) В. Гайного. Вади наших п'єс стосуються переважно до розробки характерів, до мови діалогів, індивідуалізації персонажів. Не без успіху поставлені на сцені УНТ, ці п'єси все-таки не викликали звичного інтересу словацьких театрів (хоч деякі з них були перекладені словацькою).

Поряд з розвитком творів для дорослих з'являлися, хоча й дуже рідко, і твори для дітей. Останніми роками спеціально для них написали книжки Й. Шелепець («Що говорить сонце», «Квіти»), Віталій Конопелець («Коні-коники», «Синя пава»), С. Макара («Що вірш — то загадка»), І. Яцканин («Наталка вже не плаче»), М. Сабадош («Батьку, я тебе шукав») та інші.

Поступового розвитку набуває літературна критика та історія літератури. Наприкінці 50-х і на початку 60-х років у зв'язку з міжнародними науковими конференціями, присвяченими І. Я. Франкові і Т. Г. Шевченкові, які відбулися в Пряшеві, на кафедрі української мови і літератури пряшівського філософського факультету та й взагалі у Пряшеві почала формуватися наукова база українїстики, яка до того часу розвивалася лише в Празі (І. Панькевич, О. Зілинський, В. Жидлицький, З. Геник-Березовська, М. Затовканюк) та в Братіславі (М. Мольнар і М. Неврлий). У Пряшеві її основи закладали О. Рудловчакова, І. Волощук, С. Добош, А. Шлепецький, П. Бунганич, І. Суботова, В. Субота, пізніше В. Хома, Ю. Бача, Ф. Ковач, Й. Шелепець, А. Червеняк, М. Роман, А. Шлеовецький, М. Гірак, Ф. Гондор...

Літературні критики, літературознавці, зокрема пряшівські, спочатку орієнтувалися тільки на радянське літературознавство та його основні постулати і принципи, яке, на жаль, було позначене певними ідейно-естетичними деформаціями, і ці тенденції у нас виявилися ще випукліше, ніж в Україні. Але поступово з науковим зростанням і дозріванням окремих літературних критиків і літературознавців ці тенденції зникали. Допомогло нам у цьому активніше спілкування з чеською літературною школою, а словацькими літературознавцями.

Критики і дослідники літератури вивчали і досліджували повоєнний сучасний літературний процес та літературу XIX ст. і попередніх сторіч. Оскільки українська література Пряшівщини становила одне ціле з закарпатською, то й дослідження часто велося разом. Так виникли спільні роботи з В. Микитасем, О. Ротом, В. Пагирею та іншими. Найкраще досліджена творчість першого повоєнного нашого поета, прозаїка і публіциста Федора Лазорика, про якого написано три книжки і кілька десятків наукових статей та розвідок. Досліджено творчість Федора Іванчова, Василя Зозуляка, Юрка Боролича, Василя Гренджа Донського, Марії Дуфанець...

Наші україністи (М. Мольнар, М. Неврлий та інші) багато зробили для вивчення українсько-словацьких літературних контактів, від найдавніших часів до сьогодні. Літературні зв'язки між українською і словацькою, мадярською та чеською літературами в різні епохи досліджували О. Рудловчакова, Л. Баботова, С. Добош, І. Галайда та інші.

Стараннями згаданих літературознавців вийшли твори Т. Шевченка, І. Франка, Панаса Мирного, М. Коцюбинського, Лесі Українки, О. Кобилянської, В. Стефаника, О. Довженка, Ю. Яновського, А. Головка, Івана Ле, О. Корнійчука, О. Гончара, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, І. Драча, Д. Павличка, П. Загребельного, Р. Лубківського, В. Дрозда, Ю. Щербака, В. Іваничука та багатьох інших чеською і словацькою мовами.

Підсумовуючи все сказане, слід визнати, що за останні роки українська література Чехословаччини зробила значний крок вперед у своєму розвитку. Їй властива актуальність змісту, ідейно-тематична різноманітність, художньо-стильове багатство. Окремі автори уже не просто показують внутрішній світ людини, а намагаються виявити відтінки її характеру, показати процес формування особи. Спостерігаємо намагання шукати нові жанрово-розповідні форми, зокрема в романі, чим і на нашому терені підтверджується думка М. Бахтіна, що роман «вічно шукає, вічно досліджує себе самого і переосмислює свої попередні форми».

Сучасна українська література в Чехословаччині довела не лише свою життєздатність, обгрунтованість, а й здатність відображати адекватними художніми засобами важливі події і людські почуття. Гадаємо, що своїми кращими здобутками вона збагатила і загальноукраїнську літературу, бо вважала і вважає себе її складовою частиною.

Пряшів

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

УКРАЇНА ЧИ МАЛОРОСІЯ?

V

Визнавши не тільки де-факто, а й де-юре національне відродження за один із етапів, що його мусить пройти Україна на своєму шляху до соціалізму, ми тим самим свідомо примушуємо себе не тільки робити дальші висновки, які витікають з цього визнання, а й віддаємо себе в цілковите розпорядження залізної логіки консеквенції. Логіка ж висновків вимагає перш за все ясності.

Давід Штраус[1], що, як відомо, свою фортуну теж має деяке відношення і до матеріалістичного монізму, кинув колись такий цікавий афоризм: «Можливо, Сіріус і більший за Сонце, але від нього не спіє наш виноград». Отже, коли російське мистецтво велике і могутнє, то це буквально нічого не доказує. Навпаки, коли світло з нього приходить до нас, як сузір'я Великого Пса, тільки за кілька світлових років, то нам треба якомога швидше покинути орієнтацію на нього. Виноград національного відродження не миряться з тим, хоч і прекрасним, але — внаслідок багатьох і відомих історичних непорозумінь — далеким сонцем. Хочемо ми чи не хочемо, логікою подій і певних соціальних процесів ми мусимо це визнати. Справа, значить, не в тому, що це шкідливе чи нешкідливе явище. Справа в тому, чи зуміє Компартія вчасно підхопити те нове гасло, яке вже ширяє в повітрі, і надати йому відповідного комуністичного змісту. Звичайно, нема нічого легшого, як торохкотіти порожнім псевдоінтернаціоналізмом — «левому ребячеству» ми знаємо ціну. Всі ці фрази, що українська культура мусить розвиватись на базі російської (як це культура на базі культури, коли культура завжди бере базою свою економіку?), що «язык русский — язык Ленина» (а хіба «язык мордвы» чи то киргизів не може бути «языком Ленина»?), що на Україні російська культура є культура пролетаріату (а чому в книжних професійних рядах свідомого українського пролетаріату, як говорить статистика, вдвічі більше, ніж росіян з євреями разом?), що «треба іти з росіянами, як рівний з рівними», що всі народи брати і т. д., і т. п.,— всі ці фрази є все-таки фрази, не більше, і їм місце в архівах керівщини. На одному із з'їздів Володимир Коряк говорив, що ви, мовляв, «Вільна академія», даєте реванш російській літературі. Це теж несерйозно. Бути справжнім інтернаціоналістом — це значить наперекір усяким забобонам в національному питанні, що утворилися протягом великого часу, знайти в собі мужність бути послідовним до кінця і в цій послідовності сміливо нести прапор пролетарської революції. Тут не може бути подвійності, утвореної російським шовінізмом, який гвалтує нашу психіку, не дає їй можливості вибрати елементів конструктивізму; не може бути подвійності, яка весь час примушує нас, як зайців, щохвилинно озиратись назад і дивитись, що скаже той чи інший і частенько неповний «папа». Юринець згадав десь повнокровного Бекона. Ми зараз згадуємо Монтеня, який зі своїм... Que fais je (що ж я наробив. — франц.) (почім знати) брав під сумнів навіть сам сумнів. До монтенівського божевілля йде наша хохландія. Не треба забувати, що коли феодальний легітимізм переміг у Східній Європі завдяки відсталості буржуазії, то той же легітимізм в якихось 50—60-х роках минулого століття зміцнювався й філософією в'ялого шопенгауерського міщанства. Фашистська мужня цільність мусить бути ближчою нам від рідкої розляпаної психіки. І саме тому ближчою, що вона стоїть на діаметрально протилежному полюсі. Це закон природи: сходяться різні характери — активний холерик і в'яла сангвінічка, але холерик завжди мріє про ту прекрасну любовницю, що стоїть знову-таки на діаметрально протилежному полюсі, в даному разі родинних взаємовідносин. Пролетаріат в альянсі з дрібною буржуазією, але пролетаріат ніколи не перестане думати про темпераментного великого третього стану, який покидає Маргариту на світанку капіталізму, щоб на запитання історії, хто стукав в двері, упевнено і чітко відповісти: C'est moi! Ouvrez donc! (Це я! Відчиніть скоріше. — франц.) (Подивіться, тов. Хвиля, в словник).

Але до такої послідовності не кожний знайде в собі волю. Отже, не маючи сміливості звільнитись від психічної розхитаності, навіть ті, хто, по суті, розуміє і співчуває нам,— навіть ті озираються і впадають у вишнячківську псевдочесність з собою.

Закінчення. Початок див. «Вітчизна», 1990, № 1.

[1] Штраус Давід Фрідріх (1808—1874) — німецький філософ, богослов, представник молодогегельянства.

Хіба давно, скажімо, Корян говорив, що російська література мусить увійти в свої етнографічні береги? А от сьогодні, коли з цієї тези зроблено відповідні висновки, коли від слів перейдено до діла, він здрейфив і кричить, що це «націоналістичний вибрик М. Хвильового». Що ж, скажемо: «І ти, Брут?» Але хай добре подумають всі ті, хто зупинився на півдорозі, яку треба мати цільність свого світогляду, яку треба мати ясність щодо революційних перспектив, щоб не захитатись під навалою дешевих слів про «хатянський європеїзм ВАПЛІТЕ». Ми глибоко переконані, що наші супротивники і самі не знають, де ця «генерально-організаційна лінія Жовтня в літературі». Фрази, фрази і фрази.

В гаслі, скерованому проти російського мистецтва (звичайно, не в погромному сенсі, як його тлумачать демагоги, а в сенсі орієнтації), ми добачаємо два моменти. Перший витікає безпосередньо з логіки національного відродження («надто ще болючі спомини минулого» — цілком справедливо каже Юринець). Він, цей момент, обумовлюється головним чином сумою тих факторів, що їх викликало це відродження. Висловлюючись вульгарно, але зате й ясніш, боротьба за книжковий ринок, за гегемонію на культурному фронті двох братських культур на Україні, російської й української — це є та життєва правда, та проза, яка далека від сантиментів і романтики і яка з кожним днем стає яснішою. Тут висновок короткий: оскільки ми визначаємо українське відродження за необхідний і неминучий етап, оскільки ми не тільки мусимо розкинути матеріальні рамці для виявлення культурних можливостей молодої нації, а й поднятись на нове гасло по марксистськи. Чому українська інтелігенція не хоче орієнтуватись на російське мистецтво? Тому що на книжковому ринку вона стикається з російським крамом. Орієнтуючись на російське мистецтво, вона нездатна побороти свого конкурента, бо її крам буде завжди розцінюватись як крам другого, третього чи то четвертого сорту, хоч би він був і першого. Це закон психології нашого читача принаймні на перший десяток років. З другого боку, українська інтелігенція відчуває, що в масі вона нездатна побороти в собі рабську природу, яка північну культуру завжди обожнювала і тим не давала можливості Україні виявити свій національний геній.

Отже, оскільки це так, то нам залишається тільки взяти все це на облік і вчасно підхопити гасло, скерувавши його в комуністичне pirelose (русло — франц., каталон.). Коли українська радянська культура робиться в себе на Україні гегемоном, то це зовсім не означає, що вона не може стати комуністичною. Але коли в боротьбі її проти російського конкурента (будь то конкурент з пролетарських письменників чи з «змінновіхівців») цю культуру не хочуть розуміти, то це вже загрозливе явище, і з цього моменту ми будемо спостерігати відхід її до табору дрібної буржуазії. Треба бути послідовним: або ми визнаємо національне відродження, або ні. Коли визнаємо, то й робимо відповідні висновки.

Отже, цей момент у новому гаслі, так би мовити, шлункового характеру: з одного боку, «гони монету», з другого — не перешкоджай мені боротись з моїм конкурентом, бо ж ти, так би мовити, сам декретував (фактично, коли не де юре) цю конкуренцію визнанням відродження; з третього боку, не добачай в цьому контрреволюції.

Так ми дивимось на цю справу і гадаємо, що такі погляди є результат виховання нашого в тому реальному марксизмі, який ніяк не мириться з порожнім белькотінням, прикриченим начебто інтернаціональними фразами. Ленін, очевидно, передбачав таку ситуацію, коли говорив, що для нас зовсім не важно, «які будуть кордони між Росією і Україною і які будуть форми їхніх державних взаємовідносин», а цьому, на його погляд, «можно і должно» «іти на уступки», «в цьому треба перепробувати і те, й інше», бо «від цього справа робітників і селян не загине». Ленін не тільки був геніальною людиною і передбачав нашу сьогоднішню ситуацію, але він був перш за все справжнім інтернаціоналістом. Він, природний росіянин, не дав хоч би тим же полякам жодного приводу усумнитись в його інтернаціональності і заявляв, що польський пролетаріат іде по тій же путі, але не так, як у Росії. Чому ж ми кожного, хто, проаналізувавши ситуацію і взявши на облік всі «про» і «контра», робить реальні висновки, спішимо заплямувати назвою «шовініст»? На наш погляд, Україна теж трохи інакше буде іти до соціалізму, хоч і в одному радянському політичному Союзі з Росією. Тут ми підійшли до другого моменту в новому гаслі.

VI

Коли на шлункові мотиви нового лозунга ми реагували холодком матеріаліста-обсерватора, то другий момент ми підхоплюємо зі всім запалом своїх буйних відродженських натур. Тут ми перш за все комунари, сучасники героїчної епохи.

«Чого ви пнетеся? — пише Андрій Хвиля. — Чи слід кидати гасла нехтування тієї спадщини, яка є в російській літературі?» «...З новою російською літературою нам по дорозі». Тому лозунг проти літературної Росії маємо замінити: «Разом з літературною Росією». Юринець ушкварив точніш: «Ми повинні шукати в Москві товкачів для нашого культурного розвитку». Отже, «благонадежности» знову-таки на п'ять з мінусом. (Мінус припадає на Юринцеве невдале формулювання), а розуміння суті справи ні на копійку.

Перш за все треба умовитись: говорячи про російську літературу, ми весь час мали на увазі мистецтво, — отже, Ленін чи то Плеханов тут зовсім ні при чому. Значить, справа в художніх надбаннях Москви і зовсім не в «російській революційній демократії», що від неї ми, зі слів Хвилі, хочемо начебто відштовхуватись. В тім-то й справа, що ми цю революційну демократію не думаємо ототожнювати, як роблять це наші опоненти, з сухаревськими крамарями і з безперспективною літературщиною, декадансом, занепадом, реакцією, що запанували нині в російській літературі. Справа в тому, що саме ми й хочемо допомогти новим пролетарським силам у Росії вибратись з багна графоманії. Коли наші опоненти не вірять, що московська література сидить нині в цьому багні, хай вони спитають

у якогось пана, і він їм на вушко підтвердить: «Це дійсно так». Комінтерн — одна справа, а Сухаревка — зовсім інша. І будьте ласкаві не плутати цих двох понять.

Але чому ж сьогоднішнє московське мистецтво (і пролетарське, і «змінoвіхівське»), за винятком якогось десятка оповідань (що є крапля в морі), переживає такий занепад? Чому його теми етнографічної балаканини (всі ці Стеньки Разіни, расейські мужики, Омельяни Пугачови) в бонтоні сьогоднішнього московського парнасу? Чому ці теми неодв'язно стежать за російським письменником найгероїчнішої й найзмістовнішої епохи? Відкіля ця арцибашевщина четвертого сорту пролетарських письменників Гладкових, чирікання поетів солом'яної Русі, пересічність Іванових, обмеженість Пильняків, бульварщина Еренбургів і т. д., і т. п. Відкіля ця безплотна, хоч іноді й дотепна (для провінційних баришень) формалістика Шкловських? Відкіля ця профанація літератури господ Алексеїв Толстих? Які причини такого розкладу?

Буттям визначається свідомість. Відсіля витікає перша причина. Москва сьогодні є центр всесоюзного міщанства, що в ньому як всесвітній оазис — пролетарські заводи, Комінтерн і ВКП. Коли на Україні, і зокрема в центрі її, ви чули тільки «товариш», там уже давно перейшли з «гражданина» на «господина». Москва має міцні традиції, які глибоко входять у міщанство. Москва як Москва (і навіть Росія без Сибіру), по суті, не бачила Жовтневої революції і її героїчної боротьби. Російська революційна демократія — одне, а жидкобородий московський інтелігент — зовсім інше. І от сьогодні він затоскував за сухаревською купчихою, за тройкою з «бубенцами» і, головне... за спасителем. Він знов почав «богоискательствовать». Він забув, що «простой человек», як говорив Олександр Блок, не прийде з ним говорити про бога. І от знову починається вакханалія теософії, порнографії, розчарування і самогубства. Письменник, коли він пересічність,— раб свого суспільства. Отже, й маємо результати дійства першої причини.

Але друга причина витікає зі спадщини. Велика російська література є перш за все (здається, так її характеризує і Брандес[2]) література песимістична, вірніше, пасивно-песимістична. В західноєвропейському письменстві оптимізму теж небагато було, але там песимізм завжди закликав суспільство до активності, до будівництва, до «невідомих обріїв». Він, цей песимізм, не тільки стимулював до боротьби, але в ньому суспільство знаходило і сенс життя. Російський пасивний песимізм виховував кадри «лишних людей», попросту кажучи, паразитів, «мечтателей», людей без «определенных занятий», «нитиків», сірeньких людей «двадцятого числа». Російський песимізм породжував «класичні гімназії», що з них виходили Рудіни, високовчені і безпорадні в практичному житті. Російський песимізм породжував і дику бюрократичну машину, бо ж всі ці Івани Івановичі і Петри Петровичі, вилізши з-під мамашиної «класичногімназіальної» спідниці і віткнувшись з суворим життям, шукали «20-го числа», щоб тягти свою «песимістичну лямку», розбавляючи її вином, «анітом», «стукалкою» і теософськими розмовами про велике призначення «Росії-месії». Цей песимізм міг виникнути тільки в Росії, де кволий, умираючий феодалізм не давав виходу з подвійної людської природи, принесеної капіталізмом, і затримував людське «я» в лабетах кволого християнського дуалізму, в лабетах християнізму. І справді, порівняйте кількох російських письменників, і ви побачите, що для кожного з них тоска «расейської шири» є та вісь, на яку накручуються всі інші мотиви. Їхня справжня фізіономія, навіть для західника Тургенєва, відбивається все-таки в дзеркалі сконденсованого слов'янофільства Костянтинів Леонтьєвих[3], в «мракобесії» Розанових[4]. Абсолютизм зробив своє діло. Феодалізм визначив велику російську літературу. Під прапором пасивного християнського дуалізму пройшло московське мистецтво. Данте робив підсумок середньовіччя, але він, на жаль, не дав прообразу російської літератури. Московський інтелігент і сьогодні сумує за теологією Беатріче, за подорожником в рай, але він незадоволений Вергілієм — цим символом земної мудрості. Толстой, наприклад, відчував Руссо не як антитезу до скептицизму,— виступи останнього проти раціоналізму, він добачав тільки пропаганду за патріархальну демократію: Руссо для Толстого перш за все християнин з його пасивним дуалізмом. Російська література, яка не бачила своєї справжньої буржуазії, не відчувала її оточення, не переживала пафосу капіталістичного будівництва і завжди спиралась на феодалізм, не могла утворити позитивного світовідношення. Відсіля її «расейская ширь» з «расейською» тоскою, відсіля і пасивний песимізм. Золотий вік західноєвропейської літератури проходить під прапором буржуазних революцій і буржуазного хазяйнування. Це був революційний час, і він ніс із собою оптимізм (чи то активний песимізм) молодого суспільства. Уже епоха енциклопедизму висувала таких ширвеню, як Дідро. Золотий вік російської літератури робило кволе дворянство, яке й визначило світовідношення цього мистецтва. Але й за цим віком не приходив законний хазяїн держави, і російська література пішла на спад. Таке довге хазяйнування пасивного християнського дуалізму як основного мотиву не могло не відбитись на психіці російської інтелігенції, не могло не утворити тієї химерної колізії, що її ми спостерігаємо й сьогодні. Треба наздоганяти сьогоднішній день, а важкі традиції, як камінь на шиї, тягнуть на дно мертвого дуалізму. Треба творити героїчну епоху, а жидкобородий «богоискатель» тягне теософію. Єсенін і низка інших самогубств — це як реакція. Етнографічна романтика (будь то іваново-пильняківська Расея, чи то бульварна «Жанна Ней», чи то

[2] Брандес Георг (1842—1927) — датський літературний критик, публіцист.

[3] Леонтьєв Костянтин Миколайович (1831—1891) — російський письменник, публіцист, критик.

[4] Розанов Матвій Никифорович (1858—1936) — російський радянський літературознавець, академік АН СРСР.

пролетарський сахарин карамельних Даш) — така романтика не ратує становища. Один з російських критиків порівнював колись романтизм зі слов'янофільством. В сьогоднішній російській етнографічній романтиці та ж сама ідеалізація минулих Разіних і Пугачових злнвається з почуттям «расейського» патріотизму, з невсними мріями про майбутнє. Далі цього йти не можна. Треба шукати нові дороги. Велика російська література дійшла своєї межі і зупинилась на роздоріжжі.

І якою злою іронією на адресу тієї ж літератури звучать ці безграмотні поради орієнтуватись на московське мистецтво. Волею історії вийде зовсім навпаки: російська література для свого відродження зможе знайти чарівний бальзам тільки під буйним живим деревом відродження молодих національних республік, в атмосфері весни колись пригноблених народів. Але це трапиться тоді, коли національні генії України, Білорусії, Грузії і т. д. побідним, тріумфальним кроком будуть іти по Західній Європі під грім фанфар, які розбурхають віковий сон жидкобородого «богоискателя», які навіки придушать в нім почуття великодержавницького шовінізму й примусять його поважати сусідів. Клин вибивають клином, а не проповіддю християнського соціалізму.

У статті про Фонвізина В. Бєлінський каже, що «росіяни є спадкоємці цілого світу, не тільки європейського життя, і спадкоємці по праву», що вони «не повинні й не можуть бути ані французами, ані німцями, ані англійцями, бо вони мусять бути росіянами». Так думає й сьогоднішній великодержавний інтелігент, і хоч скільки б ми кричали, що цей погляд застарілий і не відповідає вимогам сьогоднішнього дня, московський месіанізм буде жити в головах московської інтелігенції, бо вона й сьогодні виховується на тому ж самому Бєлінському. Справа, значить, зовсім не в тому, що ми гніваємось на Віссаріона: Бєлінський від того менший не стане, коли його буде захищати Хвиля. Справа в тім, що традиція не жарт і вона виховує сьогоднішню московську молодь. Коли Плеханов, присвячуючи статтю цьому самому Фонвізіну, без усяких застережень спирається на великий авторитет Бєлінського, коли, нарешті, жодний із кращих марксистів не посмів рішуче розвінчати месіанізм «неистового Виссариона», тоді нам залишається одне: вибивати клин клином. Тов. Сталін каже, що суть ленінізму — це є «поєднання революційного розмаху з американською діловитістю». Дозвольте ж і нам бути практиками і, ні на хвилину не забуваючи про свою кінцеву хворобу великодержавництва, скористатися тими ліками, які приписала діловита історія. Розвінчати російський месіанізм — це означає не тільки одкрити семафор для експресу радісної творчості, що вітром свого руху починає справжню весну народів, а й звільнити московську молодь від вікових забобонів великодержавства. Хвиля й Юринець марно перекоують себе, що Бєлінський вже ніколи не повернеться, що стара Росія вмерла, що і т. д., і т. п. Але це ж тільки псевдоінтернаціоналізм, який може заколихати недалеких людей і тих, хто бачить в російському месіанізмі розв'язку соціальних проблем, хто вище за все ставить не комуністичне суспільство, а єдність вітчизни Івана Калити. Будемо говорити конкретніше. Візьмемо хоч би того ж М. Горького. Здається, й «революційна демократів», і пролетарський письменник, і друг нашого вчителя — Леніна, і божок сьогоднішньої московської літературної інтелігенції і т. д., і т. п. Але поцікавтесь, як він думає в травні 1926 року. На пропозицію О. Слісаренка перекласти його повість «Мать» на українську мову, що її, цю повість, видавництво «Книгоспілка» хотіло видати в скороченому тексті для молодняка, М. Горький, російський пролетарський письменник, відповів О. Слісаренкові, українському пролетарському письменникові, таким листом (наводимо дослівно):

«Уважаемый Алексей Алексеевич, я категорически против сокращения повести «Мать», мнѣ кажется, что и перевод этой повѣсти на украинское нарѣчіе тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цѣль, не только утверждают различие нарѣчий — стремятся сдѣлать нарѣчіе «языком» — но еще и угнетают тѣх великороссов, которые очутились меньшинством в области данного нарѣчія.

При старом режимѣ я — посильно — протестовал против таких явлений. Мнѣ кажется, при новом режимѣ слѣдовало бы стремиться к устранению всего, что мѣшает людям помогать друг другу.

А то выходит курьезно: одни стремятся создать «всемірный язык», другіе же дѣйствуют как раз наоборот.

А. Пешков».

На конверті стоїть «M. Gorki (М. Горький)». У листі дата: 7/V—26. Sorrento.

Лист не потребує коментарів: він сам за себе говорить. Але він ще раз підтвердив наші припущення й прогнози. Навіть в авторові «Буревісника», навіть у цій людині, що, очевидно, хоче грати роль «совісті землі руської», навіть у ньому сидить великодержавник, проповідник російського месіанізму й «собиратель земли русской» для землі «русской», але, у всякому разі, не для комунізму. Горький теж липовий оптиміст, і тому в нім довго ще буде перемагати міщанин «А. Пешков» із Сорренто. Тільки вітер, тільки він, що несе на своїх крилах весну народів, розвіє туман російського месіанізму й жидкобородої обмеженості. Тільки вітер, тільки він, виведе московську молодь на шлях здорового й радісного оптимізму. Словом, «во ім'я отця й сина й святого духа», як починається в минулому столітті перша революційна відозва на Україні польського поета Розенталя.

Але в чому трагедія? А трагедія в тому, що російське міщанство, погодившись з нами, що говорити про «економічні й політичні умови, як умови цілком тотожні є нісенітниця», в той же час кричить у свій рупор: «Не дозволю». Мало того, той же Андрій Хвиля в своєму порожньому псевдоінтернаціональному запалі робить «передержку» і подає така запитання: «Чи є в нас дані говорити про те, що для нашої економіки єдиний шлях — орієнтація на Захід, але ні в якій мірі не на Росію?»

Куди орієнтуватись нашій економіці — це справа економістів і Політбюро нашої партії. Але ми ж ніде не говорили про економічну орієнтацію. Таким чином, звичайно, дуже

легко притягти до нашої справи «австрійську інтригу», що її, до речі, і притягував, здається, вже колишній завідуючий відділом друку ЦК т. Нюрнберг. Але позавчі одного із секретарів того ж ЦК т. Корнюшина Компартія не думає вбачати в наших виступах цієї «інтриги».

Справа от у чому: «Коли виник масовий національний рух, то одмахнутись від нього — значить на ділі піддатись націоналістичним забобонам» (В. Ленін). А що ми одмахуємось від нього — в цьому нема жодного сумніву. Тільки вивчивши всі його деталі, інакше кажучи, зрісшись з ним в одне ціле, ми маємо право зітхнути з полегкістю. Коли більшість наших відповідальних товаришів напередодні дев'ятої річниці революції й існування Української Республіки, напередодні 10-ї річниці смерті Франка, давно відомого Західній Європі, не знають автора «Бориславських оповідань», великого публіциста й вченого, то це й називається одмахнутись від національного руху. Але лихо тут не в тому, що дехто з наших партійців піддається об'єктивно «націоналістичним забобонам», що цей одрив від української культури «чреват грозными последствиями». Але лихо тут у тому, що ми в своїй великодержавницькій обмеженості не хочемо добачати в новому гаслі здорових елементів. Відродженські мотиви молодої української поезії не тільки не примиряються з декадансом сьогоднішнього московського мистецтва, з обмеженістю тамошніх пролетарських митців, але вони протиставляться й духу песимізму великої російської літератури, духу мертвого християнського дуалізму.

Колись у своїй «Истории русской общественной мысли» Плеханов так писав: «Треба пам'ятати, що Лессінг зробив літературну реформу за прикладом літературних ідеологів третього стану. Завдяки цьому його протест проти французоманів не був протестом проти визвольних французьких ідей». Наш протест проти москвоманії (про це ми ще будемо писати й далі) не єсть протест проти московських ідей революційного більшовизму, не є здача революційних позицій і «націоналістичні вибрики», як заявляє дешева критика, це є протест, висловлюючись фігурально, проти французького псевдокласицизму, це є гамбурзька драматургія. Ми теж надзвичайно високо ставимо свого Дідро — Леніна. Але ми хочемо вжити тих революційних методів, що з них скористались Лессінг і Бєлінський. Російська література була для нас «лучом света в темном царстве». Ми вміли плакати над «Грозою», вміли мріяти в «Литературных мечтаниях», уміли відчувати, як «сміється море» в зіницях «зеленоокої Мальви», уміли пізнати глибину Достоєвських психоаналізів, відчути розмах «Війни і миру» і здригнутися, коли била «калатушка» нічного сторожа в «Вишневому саду». Ми знаємо, що таке російська література, і нам до болю образливо за неї, що її сьогодні захищають столоначальники.

Але дозвольте ж сьогодні, коли гряде новий час нової людини, підняти м'ятеж проти нашого колишнього бога, бо цей бог не відповідає духу епохи. Во ім'я російської молоді, во ім'я російського мистецтва, що буде творитись на території Московії,— і во ім'я його ми б'ємо на сполох. Велика російська література нездатна виховати сильну й здорову, цільну й залізну людину, що буде мати принцеві нерви і не полізе рачки від тих ідеалів, які спалахнули в осінній революції. Велика російська література нездатна підтримувати вогонь надзвичайної віри в правду горожанських баталій, в немнучість приходу «далекої загірньої комуни». І коли московська молодь, внаслідок важких традицій не може звільнитись від впливу свого мистецького минулого, то не тягніть в це ж болото (свідомо чи несвідомо) і наш молодняк. У нас теж були традиції. Але, по-перше, вони демократичніші, по-друге, їхню вагу не можна порівнювати з російським минулим. На «богоискательство» ми не страждаємо. Коли в Москві жахнулися «богохульства» «97», то у нас якась Гапка з задрипанок вже не повірить горобиної ночі небесному Ількові. Колись Герцен писав, що «Чингісхан з телеграфами і електричними двигунами неможливий», наша молодь це добре знає. Отже, не заганяйте її в багно песимізму.

Стара західноєвропейська література ближча нашій молоді навіть (навіть) ідеологічно. Тут відповідь Юринцеві, який москвофільствує своїми «товчками» і не розуміє, як наші ідеологічні починання можуть не «виходити з політичного союзу з Москвою». Беремо конкретний приклад. Як підходив і описував Бальзак у своїх «Les paysans» селянина? Він перш за все розвінчав ідилічне уявлення про останнього, накреслив подібність його світосприймання до світосприймання буржуа, і потім він, як ніхто, намалював інтенсивність його протилюдських інстинктів. Приблизно те ж саме робив і Золя в своїй «Землі». Такий підхід, коли відкинути вбік бальзаківські роялістські симпатії, гідний навіть марксистського пера.

Що ж робить з тим же селянином російська література? Тургенєв, наприклад, в тих же 40-х роках дає свої «Записки мисливця», а вони, як відомо, ідеалізує селянина і підносить його крізь призму ліберально-поміщицького світогляду. Те ж саме робили з ними і Григорович, і Златовратський. Навіть Чехов у своїх «Мужиках» не так вже значення народника, як це здалося М. К. Михайловському. Звичайно, ми не збираємось обвинувачувати російських письменників. В цьому повинна тодішня соціально-економічна ситуація в Росії. Але це також і не означає, що бальзаківська ідеологія не ближча до нас за ідеологію Тургенєва. Бальзак був представником ідеології творчого класу, от чому він рідніший нам від народницьких оповідань хоч би того Л. Толстого. Останнього, до речі, дехто вважає за оптиміста, але це глибока помилка. Ми не помилились, кваліфікуючи московську літературу як песимістичну. Коли говорити парадоксально, то толстовський оптимізм все-таки виходив з песимізму жидкобородого «богоискателя». Це той самий липовий оптимізм, що його сконденсував Руссо в своїх надіях на «сільське населення» і які розвіяно було подіями Великої Французької революції.

Як бачите, навіть ідеологічно західноєвропейська література може бути нам ближчою. Нічого нам малювати нотурноні постаті

карамельних робітниць Даш, як це роблять московські пролетарські письменники, чи то котурнових «мужчина», як це роблять попутники, перегинаючи Бальзака, так би мовити, в заіризм, чи то опереткових більшовиків, яких малюють в міщанському закутку. Коли сучасні російські літератори внаслідок тих чи інших причин не можуть зійти на правдивий шлях, то це зовсім не означає, що ми не можемо збити двох зайців: з одного боку, утворити справжнє мистецтво великої епохи, з другого — показати революційну путь російському парнасу.

Для цього у нас є всі дані, і всі вони витікають з тієї передпосилки, що ім'я їй — відродження. В цьому справедливому і природному юначому запалі нема й тіні «австрійської інтриги». І нема саме тому, що ми так далекі від неї, як ідея пролетарської революції від обмеженого націоналізму. Повірте нам, коли б ми вірили в ті ідеали, які пропові́дує нам Донцов, то будьте спокійні — ми знайшли б у собі мужність піти за них не в один «штаб Духоніна». Це не фанфаронство, не фразерство, а те почуття своєї людської гідності, яке керувало Рисаковими[5] й Перовськими.

Нове гасло, що його скеровано проти російської літератури, ми розуміємо як гасло здорового суперництва («соревнования») двох націй, і не як націй, а як революційних факторів. Коли ми боротьбу двох спортсменських команд не розцінюємо як боротьбу революції й контрреволюції, коли наше мистецтво вдалим ходом відродженського ферзя хоче дати московському «богоискателю» мат за три ходи, то це треба тільки вітати. В цьому національної гордості боятись нічого. Народне прислів'я так каже: «Навіть злидні без пихи не живуть». А Ленін з приводу цього к тій же статті, що її невдало цитує Юринець, от що писав: «Ми сповнені почуття національної гордості, бо великоруська нація теж утворила революційний клас, теж довела, що вона здатна дати людству великі зразки боротьби за свободу і за соціалізм». Наш геніальний вождь ще раз запитував себе: «Чи чуже нам, великоруським свідомим пролетарам, почуття національної гордості?» І відповідав: «Звичайно, ні! Ми любимо свою мову і свою батьківщину... Ми горді з того, що... з середовища великорусів, що це середовище висунуло Радищева, декабристів». Він не боявся так говорити, бо знав, що в «кожній національній культурі є соціалістичні елементи».

Дозвольте ж і нам пишатись тим, що революційний і найпослідовніший з декабристів — Пестель — жив під південним сонцем України, що велику російську літературу робили наші Гоголі, Короленки, що перші полки, які підняли м'ятеж проти царату, були за національністю наші, що історію боротьби трудящих записано не в тульській «Канаді», а на просторах України, де найменша оселя є сторінка із героїчного минулого, що і т. д., і т. п. Цього раніш не видно було — дозвольте, щоб його видно було і щоб ми могли пережити те почуття національної гордості, яке відчував Ленін.

Хтось із російських критиків говорив, що якби Гоголь писав українською мовою, то це був би другий Данте. Ми гадаємо, і наші Драгоманови при інших умовах були б у пантеоні найкращих світових революціонерів. Дозвольте, нарешті, припустити, що при умові рішучого розв'язання національного питання навіть із Хвилі може вийти славетний комуністичний діяч. Український куркуль воістину страшна сила, але це нічого не доказує. В своїх «Естетичних замітках» Меринг не сумнівається, що класична німецька література не залежала від побутових умов, бо вона не хотіла черпати свою силу в бюргерстві. Коли в XVIII столітті французький драматург Марсьє зумів уже відрізнити буржуазію від пролетаріату й оспівати останнього саме тоді, коли третій стан виступав як єдине ціле і за грохотом Великої Французької революції ще не видно було «могильщика» капіталізму, то якою ж треба бути обмеженою людиною, щоб своєю поглядати на українське відродження і добачати в ньому тільки столипінський відруб.

Колись Англія давала ідеї, Франція їх розносила по світах. Чому не припустити, що ідеї «кремлевского мечтателя» понесе в широкий світ якась із молодих союзних республік? Грецькі городи колись були ідеалом Руссо, в цьому ідеалі і ми добачаємо здорові моменти. Полемізуючи з Бухаріним, Ленін говорив, що треба дати нації можливість розвинутись, диференціюватись від своєї буржуазії. Початок такої диференціації ми спостерігаємо сьогодні на Україні, і наше нове гасло, хоч як це парадоксально, і є результат класової диференціації. Боротьба з дуалізмом людської природи є первісна ознака кристалізації нового сильного класу. Коли столоначальники гадають, що це «хлоп'ячі лозунги», то... non omnia possunt omnes (не всі можуть усе. — лат.), не кожний знає своє місце і не кожний здатний підвестись вище першого поверху.

VII

Отже, для наших опонентів були неясні такі терміни: «Європа», «Росія» і «азіатський ренесанс». Очевидно, і надалі вони будуть плутатись. Але більш здібні з них повинні вже розуміти, що під «Європою» ми мали на увазі не тільки технічні досягнення, а головне — психологічну категорію, певний тип культурного фактора в історичному процесі, певний революційний метод. «Чи можна погодити віру в Азію із захватом по відношенню до Європи?» Це цілком залежить від того, шановний тов. Юринець, що ми розуміємо під Європою. Європу Гегеля, Лессінга і т. ін. — можна, бо кожний з них у ретроспективному плані не тільки виразник певних кіл буржуазії, а й той Радищев, яким пишався Ленін. Європу навіть Шпенглера[6] навряд чи можна, як хоч би тому, що вона не може стояти в названому плані, а в плані сьогоднішньої боротьби ця Європа для нас загрозливе явище. Ленін ніс світло з Азії, але він завжди пропонував учитись у Європи. Він, очевидно, гадав, що психологічну Європу можна зв'язати зі Сходом.

[5] Рисаков Микола Іванович (1881—1881) — революційний діяч, народоволець.

[6] Шпенглер Освальд (1880—1936) — німецький філософ, історик, публіцист.

Здається, ми виявили й свій погляд на Росію. Є дві Росії: краснопреснінських районів, Комінтерну і ВКП і Росія сухаревської крамарихи та жидкобородого «богоискателя». Як же ми дивимось на «азіатський ренесанс»?

Настане час, коли ми своїй історії присвятимо окрему брошуру, а тепер дозвольте хоч два слова і про цю «загадку».

Ми вже говорили, що для нас теорія циклів не порожній звук, але в той час, коли М. Я. Данилевський і О. Шпенглер (перший у «Європі й Росії», а другий у «Гибелі Європи») з'ясовують цю теорію через філософію ідеалістичного інтуїтивізму, ми її мислимо в плані матеріалістичної каузальності. Кожний народ переживає дитинство, культурний стан і цивілізаційний. В цьому у нас нема розходжень. Цивілізаційний стан і на наш погляд є останній акорд всякої культури і початок її кінця. Але в той час, коли для ідеалістичного інтуїтивізму історичні типи культур замкнуто в самовільні рямці, як-от «фаустівські», що йдуть під знаком своєї судьби, ми, виходячи з принципу каузальності й поділяючи історичні типи культур, замикаємо їх у рямці патріархального, феодального, буржуазного і пролетарського часу. Кожний з цих типів не подібний до другого, але це не абсолютно, оскільки всюди вривається момент природного спадкоємства.

Принцип каузальності випливає з установки світової історії в плані наукового досліду. Коли ідеалістичний інтуїтивізм є суб'єктивна інтеграція випадкових історичних моментів для виявлення картини світу і прогнозів, є апріорний підхід до історії і розглядає світ в той чи інший історичний момент не як світ двох таборів — хазяїв і рабів, а як світ і прогресу для прогресу, то принцип каузальності завжди виходить з конкретних даних і визначається ідеєю перебудови соціальних взаємовідносин, прагне умовної кульмінації ідеального суспільства — матеріальної рівності.

Для ідеалістичного інтуїтивізму, хоч як би він дурив себе псевдоясністю своїх теоретичних формул, світ завжди буде за какофонію, бо цикл буржуазної культури, дійшовши своєї вищої цивілізаційної точки, летить у «провалля віків» і, як столітній дід, впадає в дитинство. Шатобріан в часи розквіту буржуазного циклу, доводячи розумом віру і повстаючи проти раціоналізму, все-таки страждав на той раціоналізм і таким чином творив свій цикл. Ідеалістичний інтуїтивізм не може його творити, хоч як би він і ховався за фашистський оптимізм. Уже Мольєр не тільки прообраз героїв XVIII віку — енциклопедистів, а й поета «світової скорботи», «могильщика» третього стану. Шпенглерівська ідея всесвітньої монархії є повернення до дитинства, це є ідея не кого іншого, як Данте і Вергілія.

Принцип каузальності й теорії історичного матеріалізму — цією філософією й починається пролетарський цикл. Ідеалістичний інтуїтивізм для витлумачення картини світу веде послідовно до міфів давнини, до відшукання культурно-парикмахерського.

Принцип каузальності, оскільки в основі його лежить досвід, не входить в коло того напівміфічного минулого, яке нічого не може з'ясувати. Рукописи славетного мейєрхольдівського фараона «Горум-Горум» нас можуть цікавити як художників, та й годі. Ніцше, будучи філософом епохи розквіту імперіалізму й ідеологом великого й живого капіталу, цілком слушно не йшов у минуле далі античної культури. Всесвітню історію і прийдешнє треба розглядати з конкретних і відомих нам етапів. Плутатись в якійсь мікенській культурі — і справді треба [сповідати] інтуїтивізм. І мікенську, і індійську, і єгипетську, і вавілонську, і арабську, і т.д. культури ми відносимо умовно до патріархального напівміфічного циклу. В даному разі нас цікавить тільки той факт, що розвиток цих культур, за винятком таких туманних, як ацтекська або як-от єгипетська, відбувався головним чином на тій території, яка зветься Азією і Європою. Але й грандіозний Єгипет, підпавши до Р. Х. спершу під владу Камбіза, а потім Александра Македонського, — але й він свою культуру ще в глибокій давнині прилучив до європо-азіатської. Александрія вже при Птоломеях була центром грецької вченості і колонією Риму.

З другого боку, не може не впасти в очі той факт, що майже всі культури патріархального періоду утворювались тими народами, які жили на території Азії, і тими, які етнографічно стояли на її межах. Таким чином, у творенні першого культурно-історичного типу людський матеріал Європи відігравав порівняно невелику роль, незважаючи на те що європейська територія в цей час навряд чи була порожня. (Цю гіпотезу підтверджує хоч би те наукове припущення, яке встановлює існування слов'ян по цей бік Уралу з 1000 року до Р. Х.). Отже, людський матеріал Азії розв'язував патріархальний період. Але, розв'язуючи його, він так вичерпав свої творчі сили, що вже феодальний тип природно мусив виявляти себе в європейській території, де людський матеріал був повний набраної в тінях і невиявленої енергії. Цією енергією Європа розв'язала не тільки другий період, а й третій — буржуазний. Четвертий, пролетарський, культурно-історичний тип європейське населення нездатне підняти. Це знову-таки гіпотеза, але для більш-менш спостережливої людини вона стає за аксіому. Сьогодні ми сучасники «Гибелі Європи», але не як фаустівської культури, а як буржуазного типу. Але ми сучасники також падіння творчої енергії людського матеріалу на європейській території. Західне суспільство природно йде до стану духовної імпотенції. Творчу енергію вичерпано, її вистачило на два періоди: промине багато віків, коли Європа знову буде мати блискучу історію. Це зовсім не означає, що вона ще довго не буде іти попереду інших країн, це зовсім не означає, що і в час свого тимчасового завмирення вона не буде творити чудеса хоч би в тій же техніці,— це означає, творча ініціатива всесвітнього, універсального значення вже не може виявитись на тій території, де розрядка людської енергії протікала протягом кількох десятків віків. Греція і сьогодні живе, але це вже не Греція далекої прекрасної культури. Рим і сьогодні жевріє, але жодний Муссоліні уже не підніме його на висоту колишньої грандіози. Європейські комуністичні революції як пролог до пролетарського періоду не обійдуться без

сторонньої ініціативи, як це було з буржуазними. І це зрозуміло, бо ініціатива піде відтіля, де буде творитись четвертий культурно-історичний тип. Тільки натхнення цього культурного періоду зможуть доконати капіталізм.

Але де ж ця загадкова країна, що розв'яже велику світову проблему? Вона там, на сході. Ex oriente lux! (Світло зі сходу! — лат.) Азія знову виходить на широку історичну дорогу. Віковий, тисячолітній відпочинок східного людського матеріалу — це є період накопичення енергії для всесвітніх універсальних здвигів. І тільки ця енергія здатна вивести Європу з цивілізаційного періоду конаючого типу культури. В цьому не може бути сумніву. Соціальний пафос, що ним горить сьогодні Азія, є не тільки перша ознака відродження новних грандіозних сил, а й ознака відповідності останніх четвертому типу культури. Рапсодії і саги Рамаяни напередодні свого воскресіння в новому пролетарському періоді. Сунь-ятсенівські проекти розвитку господарства Хіни в інтернаціональному соціальному плані не тільки протест проти імперіалізму західноєвропейських держав, а й яскрава ілюстрація до пробудження азіатської потенційної енергії. Духовну культуру завжди тісно зв'язано з неалоанимим химерним процесом кадбудов, і ми дуже хотіли б подивитись в якомусь XXII столітті на шпінгалета, який сьогодні вульгаризує теорію історичного матеріалізму заявою, що економіка Азії виключає всяку думку про універсальну роль останнього в світовому історичному процесі. Нещодавно Маяковський «однривав» і розвінчував сьогоднішню Америку. Зі слів, здається, Лозовського[*] індустрія цієї країни не така вже грандіозна, як нам це здається. Настав час «одкрити» й Азію. Варто перечитати хоч би праці того ж доктора Сунь-ятсена про капіталістичний розвиток Хіни, щоб од вашого скепсису не залишилось і тіні. Але й Індія Тагора не та вже країна, що «под развесистой клюквой». Словом, економічних передпосилок тут уже досить для розвитку духовної культури, і саме четвертого типу. Звичайно, таке припущення можливе тільки тепер, коли економіка Західної Європи може стати на міцну матеріальну базу для азіатських конквістадорів. «Жовта небезпека», що її так жахалась буржуазія, по суті, завжди символізувала ту реальну силу, яка розв'яже проблему комуністичного суспільства, актвано почавши утворювати новий культурно-історичний тип.

Отже, азіатський ренесанс тісно зв'язано з епохою великих горожанських сутичок. Зі смертельною боротьбою двох сил: з одного боку, капіталізму, з другого — східних конквістадорів. Західноєвропейський пролетаріат має важкі традиції, і без пробудженої, універсального значення азіатської енергії він не тільки нездатний почати новий культурно-історичний тип, але й звалити з себе мертву вагу третього стану. Це зовсім не означає, «що літературу творить не певна доба, а спадщина», це зовсім не означає, що не треба брати на увагу «сили пролетаріату і його придатності викликати нові культурні здібності»,— це означає, що не треба уподоблятись однобоній теорії фізіократів, які у XVII столітті фетишизували селянство. Пролетаріат не є абстрактна категорія, а тільки конкретний класовий організм, і кілька віків хазяйнування в Західній Європі духовної культури третього культурно-історичного типу не могли не відбитись на його психіці. Елементарний дарвінізм це може підтвердити. Західноєвропейський пролетаріат для заволодіння матеріальними цінностями досить підготовлений. Але не треба забувати, що якийсь прусків виховує найкращий європейський пролетаріат (німецький) не з часів поразки і мрій про реванш, а протягом багатьох великих років.

Азіатський ренесанс уявляється не тільки відродженням класичної освіченості, а й відродженням сильної й цільної людини, відродженням нового типу відважних конквістадорів, що за ним пнеться й європейське суспільство. Але цього не могла не розуміти буржуазія. Колись Коперник вносив у світогляд сумнів, Ньютон з'ясував світовий порядок. Сьогодні фашизм прийшов цей порядок змінити. І хоч цей прихід запізнілий, але це досить вдала й вчасна вказівка: темперамент фашизму не може не викликати симпатій[*].

Отже, всі ці передпосилки треба завжди брати до теорії залежності надбудов від економіки.

Але при чому ж тут Україна? А при тому, що азіатське відродження тісно зв'язане з більшовизмом, і при тому, що духовна культура більшовизму може яскраво виявитись тільки в молодих радянських республіках... і в першу чергу під блакитним небом південно-східної республіки комун, яка завжди була ареною горожанських сутичок і яка виховала в своїх буйних степах тип революційного конквістадора. З другого боку, наша Євразія завжди стояла далеко від третьої культури, і пробудження азіатської енергії є пробудження й її енергії. Більше того — оскільки Євразія стоїть на межі двох великих територій, двох енергій, остільки авангардом 4-го культурно-історичного типу виступаємо ми. Колись Бухарін, у своїй промові про «судьбы российской интеллигенции» так говорив: «Ленин твердил, что за кілька років ми будемо вести за собою Азію. Цього ще нема, але це буде. Ми пропонуємо вам подумати про ці гігантські всесвітні масштаби. Зійдіть, будь ласка, з ідеологічної позиції, що виправляє безграмотність сільської вчительки, і не закликайте нас до цієї темноти, а йдіть вперед по вказаній нами путі».

Те ж саме й ми говоримо нашим «чинушам». Коли вони не розуміють, що гоміндан є фактор більш революційного значення, ніж якийсь амстердамський інтернаціонал, то ми, очевидно, завжди будемо розмовляти на різних мовах. Звичайно, «світовий пролетаріат» мусить «стати керівником визвольних рухів національностей Сходу». Але от біда — «західноєвропейський пролетаріат ведуть Макдональди й Вандервельде, що їх

---

[*] Лозовський А. (Дридзо Соломон Абрамович) (1878 – 1952) — радянський державний і партійний діяч.

[*] Нагадаємо, що стаття написана 1926 року, коли за соціальною демагогією фашизму ще важко було побачити його справжню суть.

цей пролетаріат на завтра скипе й, у всякому разі, не раніш великого пожару на Сході». Культурні досягнення західноєвропейського пролетаріату ми не думаємо скидати з «рахунків світової історії». Але ми знаємо, що коли Кант переклада християнський дуалізм з мови феодальної на буржуазну, то буржуазний письменник Барбюс намагається перекласти його на мову «могильщика буржуазії». Такі «здобутки», очевидно, доведеться «скинути з рахунків світової історії». Наше твердження, що азіатський ренесанс протягнеться на кілька століть, зустрічають вигуками: «Лоако, браво!» — але не ловко виходить, коли наша галаслива червонохуторянська просвіта ніяк не може вивести свій світогляд з рямців масштабу провінційного вчителя політграмоти. І коли вона твердить, що за десяток-два років не буде буржуазії і світ стане за «єдину пролетарську сім'ю», то ми в цьому вбачаємо не тільки казенний оптимізм, а й вчуваємо нотки песимізму жидкобородого «богоискателя», який давно вже махнув рукою на всесвітню революцію і, зробившись гвинтиком бюрократичної машини, виробляє для мас платні золоті пілюлі заспокоєння. На його погляд, «вселюдська культура» прийде в якихось 40-х роках нашого століття. І він не хоче слухати, що для стабілізації нашої психіки доведеться прихопити кілька віків і тільки після цих віків ми зможемо творити «вселюдську культуру». Проте коли розуміти останню як конгломерацію, що складається з «червоного» вірша, циркулярної інструкції і псевдомарксизму, то така й дійсно прийде за якийсь десяток років. Словом, поки що ніхто нас не переконав, що азіатський ренесанс в нашій концепції не відповідає справжньому марксизму. Коли, нарешті, нас питають, «як знайти різницю у поглядах старих слов'янофілів і наших», то й тут ми відповідаємо: «Для цього треба взяти якийсь том історії слов'янофільства й добре його перечитати». Коли ж і тоді наша концепція буде незрозумілою, то тут залишається тільки безпардонно махнути рукою і вдаритись у філософію «недоросля». Бо й справді, найкращий вигляд людини — це той, що його французи називають [comme il faut).

Чим характеризується слов'янофільство? Перш за все, як говорить елементарна політграмота, філософсько-історичною теорією національної самобутності. Але оскільки ця теорія утворювалася під впливом філософської системи напівміфічного Шеллінга та ідеалізму Гегеля, оскільки її «самобутність» була одірвана від соціально-історичних процесів й вона мусила виродитись у «мракобесіє» Леонтьєва. Панславізм привів до «самобутнього» Сходу й ідеалістичного месіанізму. Але хіба ми говоримо про «самобутність» Азії? Йдеться ж про відродження енергії універсального значення. І потім — ми ніколи не мали нічого спільного з філософами, подібними до Шеллінга. Йдеться ж про Маркса і принцип каузальності. Треба ж відрізняти самовар від чижика і знати, що слов'янофільство — одна з варіацій того ж таки ідеалістичного інтуїтивізму.

Отже, азіатський ренесанс і надалі залишається прекрасною поезією наших днів. Ми ж надалі віримо й переконані, що тільки конквістадори Великого Сходу утворять четвертий культурно-історичний тип, що тільки вони виведуть людськість на шлях комуністичних революцій.

Але треба кінчати. Марксизм завжди був живою теорією. І він ніколи не цурався здорової романтики. Найлютішим своїм ворогом він вважав сухий ревізіонізм[9].

Сьогодні останній його знову атакує. Колись робили спроби використати марксизм оформленої ідеології великого капіталу («легальний марксизм»), тепер намагаються зробити з нього під прапором безграмотних фраз народницький сахарин. Ця остання спроба реакційніша за першу, бо об'єктивно — повторюємо ще раз і ще раз — грає на руку столипінського відрубу. В вульгарному марксизмі шукають собі підпори, з одного боку, ще раз і ще раз безсмертний куркуль, з другого — міське міщанство. Саме тут і йде кристалізація їхнього світогляду.

Отже, очевидно, боротьба тільки починається, і коли взяти на увагу, що в українській літературі марксизм почав розгортати поки що свої дитячі крильця, що його кроки плутаються в лабіринті найскладнішої ситуації, яку знала коли історія, то й повністю можна кваліфікувати нашу боротьбу як боротьбу не на життя, а на смерть. Від рефрену Катона-старшого — «Delenda Carthago» (Карфаген має бути зруйновано. — лат.) ми не одмовляємось, і наш соціальний фанатизм ніколи не погасне. До порушених питань ще не раз доведеться повертатись, але ми знаємо, що крапля довба й камінь. У всякому разі, безприкладна поразка масовізму дав можливість нашій дискусії розгорнутись. Це перший клич. Другим кличем ми примусили суспільство хоч трохи поважати письменника (Хваля в рахунок не йде). Третій плюс — найбільший — це той, що наша література вже відчуває вітерці доброго повітря. В ньому ми й розгорнемо свої могутні відродженські крила. Інакше і не могло бути, бо за нас життя, бо наш молодий клас — пролетаріат — упевнено сходять на історичну арену.

Почали ми свою статтю критикою спроб знайти в історії відповідні аналогії до нашого сьогоднішнього руху. Систематичні провали наших супротивників в цьому сенсі ми пояснюємо, з одного боку, національною обмеженістю, з другого — літературною безграмотністю.

Навіть т. Корик, який нещодавно кинув нам рукавичку і викликає нас на бій, — навіть він нездатний піднестись вище заявленої схеми (хатянство — радянство) і зробити з марксизму живу теорію. Справа в тому, що логіка соціальних процесів нашої діяльності ні в якому разі не може припустити відриву від цих процесів пролетарських ідеологічних надбудов. Всяка спроба в цьому сенсі обов'язково веде за собою невдачу. В часи військового комунізму пролетарське мистецтво не тільки могло, а й повинно було обособлятись. Тепер, в час органічного будів-

---

[9] До речі. Як зв'язати азіатський ренесанс з греко-римським мистецтвом? Про це ми ще будемо говорити, а поки що посилаємо читачів до прекрасної статті українського талановитого критика М. Зерова «Література чи літературщина».

ництва, коли пролетаріат іде в союзі з дрібною буржуазією і вкупі з нею простує до соціалізму, тепер всяке обособлення логічно веде до самозгубства — фізичного чи морального, все одно. Володимир Коряк весь час намагався стати осторонь, зайняти позицію, так би мовити, третьої особи, так би мовити, «чистим» марксистом і дивився на життя зі свого мудрого «висока», він не симпатизував ні плужанській просвітянщині, ні «хатянщині ВАПЛІТЕ». Але такої позиції життя не терпить, і наш колишній вчитель відчув, що його особиста трагедія логічно мусить стати за один із епізодів того соціального фарсу, який ще й досі розігрують наші ультралівні комуністи. Внаслідок такого розв'язання особистої трагедії маємо вступ Т. Коряка до складу співробітників плужанського органу. І хоч скільки б наш колишній вчитель «виплюжив» містечковий масовізм «Плуга», хоч які б він будував химерні ілюзії щодо своєї чистої безсторонності, — Пилипенко завжди з охотою буде друкувати його, завжди буде наставляти його за доповідача на своїх «маломістечково-просвітянських» з'їздах. Дядько прекрасно розуміє, що в особі Коряка він придбав собі вірного, хоч, можливо, й химерного спільника, словом, життя, примусивши кожного колишнього вчителя вийти з ілюзорного стану безсторонності, ще раз підтвердило наше припущення неможливості нашого відриву від живих соціальних процесів. Тов. Коряк мусив стати на бік чи то тих сил, які гуртуються навколо «Вільної академії», чи то тих, які визначаються «маломістечковим просвітянством», і він став, прекрасно зробив. Краще бути безперспективним і об'єктивно реакційним плужанином, ніж сидіти десь на морально спустошених левадах своїх розбитих ідеалів, що не кажи, а плужанізм своїм ясно окресленим дрібнобуржуазним світоглядом являється тією точкою на історичному роздоріжжі, що завжди буде попереджати й одганяти від себе молодь.

Отже, силою залізних важелів історії наші ідеологічні надбудови вливаються в загальне річище української громадської думки. Але, забрівши в чужий монастир, вони, ці надбудови, мусять забути про свій «устав». Коли б українська громадська думка розвивалась по лінії «хатянства» й «радянства», то й мільйони хвильових не зможуть звернути її з цього шляху. Нам залишається тільки вибрати більш вигідну позицію й оволодіти одним з цих процесів. На цей план і пішли всі пролетарські письменники. Іншими словами, коли ми «хатники», то той, хто не з нами, обов'язково попадає в лабети просвітянства. Що таке останнє, всі, здається, знають. Але що таке «хатники», це й досі загадка. Коли ми всяку спробу притягти до нас «хатянство» як «хатянство» завжди відкидаємо, то не тому, що ми не хочемо вбачати в ньому одного із своїх попередників, а тому, що наші опоненти нездатні поставити «хатянство» в план ретроспекції. Ми вже говорили: «хатянство» не тому прийшло до «європейського фрака», що воно ставило останній за свій ідеал, а тому, що тодішня соціально-економічна ситуація не відповідала «хатянським» гаслам. Бо що таке «хатянство»? Чи не було воно потенціальним західництвом? Отже, в цьому сенсі ми дійсно вбачаємо в ньому свого предка. Коли ви здорову, красиву людину називаєте мавпою, вона, очевидно, не повірить вам і буде вас вважати принаймні за дурня. Але зовсім не означає, що ця людина, коли вона вже має більш-менш широкий світогляд, недобачає в цій же мавпі свого попередника.

Отже, ми, азіатські конкістадори, є хоч не так давно перші за все західники. І протиставляємо себе, з одного боку, «енкам», а з другого — «європенкам». Діалектика навчила нас нести світло з Азії, орієнтуючись на грандіозні досягнення Європи минулого. Іншого шляху, на наш погляд, немає для пролетарського мистецтва. Тільки установка на західництво передає нам командні висоти. Волею історії ми перешикуємось в інший план, але з такою ж непохитною вірою в здійснення своїх ідеалів, що їх ми мали, випускаючи літературний універсал 1921 року. Коли брати історичні аналогії, то наш час відповідає двом історичним моментам: XVIII віку в німецькій літературі і XIX в російській. Це епоха Sturm und Drang, епоха «бурі й натиску».

Росіяни 40—50-х років, здається, не називали свій час цим терміном. Але західники — Белінські, Грановські, Герцени, по суті, теж були творцями золотого віку своєї національної літератури.

Колись тов. Сталін говорив, що «само собою розуміється, нація, як всяке історичне явище, має свою історію: початок і кінець». В XVIII віці Німеччина, а в XIX Росія проходили середущий етап своєї національної трансформації.

Українське мистецтво теж підходить до свого золотого віку. Починається період «бурі й натиску». Друга половина німецького XVII віку, що йшла за 30-літньою війною, характеризується інтелектуальним і політичним занепадом. В першій половині XVIII починається рух, і в тому ж віці Німеччина дає Лессінга, Гете, Шіллера. Ще до автора «Лаокоона» в німецькій літературі був рух проти французької поезії і просвітительства. Це був рух, як відомо, не проти Франції, а проти художніх смаків французького двора. Класичний період німецького мистецтва рішуче розв'язав це питання «Стражданнями молодого Вертера» і «Розбійниками». Це зовсім не означає, що тодішня молодь була націоналістично настроєна, навпаки, Гете і Шіллер, як відомо, були космополітами. Навіть рішучий момент боротьби з французоманією тісно пов'язує Лессінга з Дідро. Але першоджерелом була все-таки Англія — Європа для тодішньої Німеччини. Але все-таки надходив золотий вік, — і Гете пішов до Шекспіра. Це зовсім не перешкодило німецьким класикам згадати Марціала й піднести «Ксенії» рідному філістерству.

Україна теж пережила свою велику війну з царатом і вийшла з неї до певної міри спустошеною. Але вже в минулому столітті починається непоборний національний рух. Культурний занепад віз нас до тих обмежених соціально-побутових можливостей, що їх ми маємо сьогодні.

Але національне відродження робить чудеса. І нація прискореним темпом підходить до свого золотого віку. «М'ятежні генії» (термін, що ним охрестили себе поети епохи «штурм унд дрангу») повторюються сьогодні

в українській літературі. Раніш, ніж почати фундаментальну творчість, «м'ятежні генії», як відомо, кинулись в бій. Багато з них не витримало такого безприкладного горіння, частина з них збожеволіла, але натомість з гуртка страсбурзьких «м'ятежників» вийшов Гете. Наша епоха теж страждає на гігантомахію, але ця гігантомахія не що інше, як гігантомахія «бурі й натиску». Історична місія «м'ятежних геніїв» зводилась, як відомо, до того, щоб розчистити атмосферу, скинути традиції, знайти самостійний шлях для розвитку німецької літератури. Ті ж самі завдання і ми беремо на себе. «Штурм унд дранг» звертався до Оссіана, Гомера, Шекспіра, ми теж перевіряємо свої можливості на античній культурі і Ренесансі. Це зовсім не означає, що ми когось хочемо рабськи наслідувати. Ми тільки даємо своїм убогим опонентам ще один козир в руки, але козир більш певний. «Штурм унд дранг» був, як відомо, продовженням французького раціоналізму і його визвольних ідей, але він був також повстанням проти раціоналістичного догматизму. Ми теж продовжуємо російський більшовизм, але повстаємо проти псевдомарксистського вульгаризму. Тоді був час не зовсім ясного протесту,— наші горизонти теж тільки-но вияснюються.

Така от наша історична аналогія, і спеціально для тих, хто їх полюбляє. Нічого блукати в «пантагрюелізмах» — давйош «бурю й натиск». Наша епоха таки залишається великою епохою Ренесансу, що розчиняє двері тому весняному повітрю, яке легеньким і радісним вітерцем біжить з Азії. Наше відродження йде під прапором пролетарських революцій і кожним своїм нервом спрямоване туди, де маячать і горять під осіннім димком прекрасні озера «загірньої комуни». Ми вже все маємо — і буйні фарби Петрицького, і конструктивну чіткість Меллера, і прекрасні звуки Верниківського, і незрівнянну поезію Тичини — Рильського, і надзвичайного Курбаса, і.......... і.......... і..........
Але ми ще не маємо відповідної культурної атмосфери. Ми знаємо, що основа всього — це Дніпробуд. Але не виросте дуб без сонця. Невгомонний Байрон не будував Лондона, але й навіть він, «могильщик» третього стану, був великим громадянином і вмів запалити до творчості своє суспільство. І це ми знаємо. І ми віримо, що вже гряде і наш геніальний неспокійний громадянин. Його викликаємо ми своїми нервами, своєю непоборною волею.

Отже, підводиться прекрасне сонце відродження, і ми тиснемо руку тобі, невідомий товаришу. Ми підемо з тобою по наших спустошених городах і селах з багряним прапором і вийдемо на той великий тракт, що по ньому йдуть народи до далекого, але безсумнівного комуністичного суспільства.

Публікація ВІКТОРА ПОГРЕБНЯКА

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ ЗАЛ

С. Гапак. Коли цвітуть яблуні

ВАСИЛЬ СКУРАТІВСЬКИЙ

НАРОДНИЙ АГРОКАЛЕНДАР

ЛЮТЕНЬ СКАЗАВ: «ЯКБИ Я В БАТЬКОВИХ ЛІТАХ...»

Як нестримно летить час! Здається, лише вчора ми тішилися новорічними святами, а вже почався лютий — останній місяць зими. Хоч за своїм характером він і найкоструистіший, та однаково сонце повертає на весну — день уже збільшився майже на три години; тому, як мудро підмічено в народі, лютневий сніг весною пахне.

У багатьох народів, зокрема і в нас до прийняття християнства, останній місяць зими завершував річний цикл. Це ж стосувалося й давніх римлян, у яких назва останнього місяця року означала «очищення» (по-латинському «февруаріє»). Нею і до сьогодні користується більшість європейців. Серед слов'янських народів мають «власні» назви поляки — «люти» та серби й хорвати — «велнча» (щоправда, тут послуговуються і латинською назвою).

На Україні, як і в Білорусії, офіційно закріпилося слово «лютий». Його етимологічне коріння пов'язане з конкретними реаліями. Як стверджує відоме прислів'я, це пора надмірних контрастів — вітрів, морозів, снігів, відлиг та переметів. Проте в давніший час (про це йшлося в попередньому матеріалі) на Україні так називали січень. Лише наприкінці минулого століття остаточно назва «лютий» закріпилася за другим місяцем року.

Поруч з офіційною в багатьох регіонах України користувалися (почасти вони існують і нині) також діалектичними наличками. Переважна їх більшість характеризує сувору й коловзисту вдачу місяця: «сніжень», «лютень», «крутень», «зимобор», «бокогрій», «криводоріг», «межень» (тобто календарна межа між зимою й весною). Яків Головацький зафіксував серед західноукраїнських говірок і такі назви: «казибрід», «казидорога» — од лексичного «казитися», тобто впадати в лють, скаженіти; саме це визначення, здається, найповніше відтворює природний характер лютого.

З останнім місяцем зими у хліборобів закінчувався і традиційний зимовий відпочинок. Селяни починали готуватися до весни — вивозити на поля гній, перевіряли на схожість зерно, лаштували сільськогосподарський реманент. Тому з лютим міцно пов'язані й народні передбачення погоди — які будуть весна й літо, чи защедрить врожаєм рік прийдешній?..

На останній місяць зими припадало кілька свят, а які намагалися завбачити погоду. Одним з таких був Юхимів день (10). Якщо він був вітряним, то літо передбачалося дощовим. Тому намагалися відповідно і профілювати рід заняття. Народне прислів'я радило: «Якщо мокре літо, то тримай корівку, а як сухе — купуй бджілку».

І все ж найбільше вірили в пророчість стрітення — особливо поцінованого свята в лютому. Його давніша, ще язичницька назва — зимобор чи громовиця; згодом цей день прибрав остаточне ймення — стрітення. За повір'ям, саме 15 лютого зима зустрічається (звідси й назва свята) із весною. Зі стрітенням пов'язано чимало різноманітних прислів'їв та прикмет. Люди щиро вірили: яка погода буде цього дня, такою виявиться й весна — якщо тепла, то й березень мав бути теплим, а коли морозяна — зима ще довго протримається.

Народний прогностик фіксував не тільки загальні зміни, а й намагався виявити найменші нюанси в погоді. Скажімо, якщо на зимобора випадала відлига, то весна мала бути ранньою й теплою, падав сніг — дощовою й тривалою, хурделило — пізньою та холодною, а коли похмурий, без сонця — ще дошкулятимуть суворі морози...

Крім того, селяни стежили за розміром бурульок. В цей час, як правило, сонце вже пригрівало добре й на стріхах з'являлися довгуваті бурульки (в народі їх ще називали «сопливи»). Вважалося, якщо увечері вони короткі до

весни снігу випаде небагато, а якщо довгі, то треба сподіватися на рясні заметілі.

Зі стрітенням пов'язували свої надії й пасічники. Залежно від того, як капатиме зі стріх водичка, вважали вони, так прибуватиме до вуликів і мед. До речі, в давніші часи пасічництво на Україні було одним з найважливіших та найвагоміших промислів. Рідко хто з селян не тримав бджіл. Доцільність такого розвою бджільництва диктувалася не тільки харчовими та лікувальними властивостями (переважну більшість ліків готували з меду), а й обрядовою потребою — солодкий продукт використовувався майже в усіх дійствах: на хрестинах, весіллях, при похоральних обрядах; з нього виготовляли смачне питво (медовуху), для храмових свят (так званий конун) тощо. Крім того, пасічництво було єдиним джерелом отримання воску, без якого не могла обійтися жодна культова споруда — церкви та монастирі. Свічками також освітлювали хати, їх використовували на весіллях, похоронних обрядах, а сам віск у господарській діяльності. Ось чому в структурі народного прогнозування погоди «бджолина метеорологія» традиційно посідала важливе місце.

На останній місяць зими припадає і свято Власа. Для селян це був надзвичайно пошанований празник. Цим праслов'янським ім'ям називали покровителя домашніх тварин. Родовід обряду суголосний ще з язичницькими віруваннями. Адже скотарство відігравало не менш важливу роль, ніж мисливство і навіть хліборобство. Домашня тварина була не тільки бажаною в господарстві, а й за певного періоду священною. Досить згадати, як шанобливо ставилися люди до корів, називаючи «другою матір'ю». Не менша шаноба випадала на долю волів, і зосібна коней. Це потверджують численні прислів'я та приказки, легенди, народні пісні. Досить згадати відомі козацькі пісні, де кінь і вірний слуга, і рідний брат. З воронами пов'язані визначні віхи в житті наших предків — героїчних охоронців отчої землі. Тому на Власа (24) майже в кожній родині улаштовували різноманітні обрядодії, щоб убезпечити плодючість тварин, порятувати їх од усіляких хвороб. За традицією на Власа вже починали організовувати громадські гурти — наймати пастухів, укладати угоди й контракти, котрі суворо регламентувалися звичаєвим правом. Загалом пасічницькі форми стосунків між власниками тварин і пастухами, закріплені багатьма формами громадської моралі, такі цікаві, оригінальні й високогуманні, що потребують окремої розповіді.

Вважалося, що на Власа «весна до пастухів заглядає в покутнє віконце». Чому, власне, в покутнє? Справа в тому, що традиційно будували хату так, аби покутнє вікно дивилося на схід сонця. День Власа, вважалося, обов'язково мав бути теплим. «Якщо,— каже народне прислів'я,— до дня Прохова (22) баба охала: «Ой, холодно!», то як прийшов Влас, скрикнула: «Уже весна в нас!»

Звичайно, до справжньої весни, як ви розумієте, ще не одна баба охне, але селянин уже налаштовувався на її швидкий прихід.

Лютий багатий і на інші свята. На Парфенія (20), наприклад, припадають перші (а їх було чотири) так звані «зимові діди».

Одначе про одне лютневе свято варто розповісти докладніше. Йдеться про Юхимів день. Той, хто народився 29 лютого, а саме на це число й припадає день Юхима, можна вважати, «обікрав» себе. Лише раз на чотири роки іменинник має законне право відсвяткувати свого ангела. Ви, очевидно, здогадалися — йдеться про високосний рік. Історія його виникнення давня й цікава. Як відомо, лютий є найкоротшим місяцем. Тому давні укладачі і вирішили, ввівши високосний рік, регулювати ним «недосконалість» календаря. У глибоку давнину в багатьох народів рік, згідно з сонячним календарем, мав неоднакову кількість днів: у римлян, наприклад, 355, єгиптян — 365. Щоб ліквідувати цю розбіжність, Юлій Цезар в 46 році до нашої ери з допомогою астронома Созігена запровадив так званий юліанський календар, що мав 365 днів і 6 годин. Через кожні чотири роки, отже, набігав «зайвий» день, який долучали до останнього місяця року. Ним був лютий. Так утворився високосний рік.

Але й ця система виявилася недосконалою. Щодоби залишалися «поза обліком» 11 хвилин і 14 секунд, котрі через кожні 128 літ утворювали додатковий рік. А це заважало чітко прогнозувати релігійні свята. Відтак папа римський Григорій XII 1528 року (на той день неточність становила 10 днів) запропонував пересунути літочислення з 5 на 15 жовтня, а за віновані високосні роки вважати лише ті, в котрих число сотень ділиться на чотири (наприклад — 1600, 2000). Таким чином, середня тривалість в григоріанському календарі довша за справжню лише на 26 секунд. Цим літочисленням ми користуємося й нині.

Але на одній обставині, пов'язаній з лютим, мушу зупинитися докладніше. Всі ми знаємо, що останній зимовий

місяць, окрім високосного, має 28 днів. Але так було не завжди. Гай Юлій Цезар, як ми знаємо, провів реформу календаря. На свою честь він перейменував липень (квінтиліс) на «юлісус», віддавши «власному» місяцеві найбільшу кількість днів — 31. Згодом (27 рік до н. е.) трон римського імператора посів Август — внук племінника Цезаря. Його персону сенат вирішив також ознаменувати іменним місяцем. Наступний «секстиліс», себто серпень, уофіційнили як «август». Але ж цей місяць мав 30 днів, з чим не міг змиритися імператор, тому він видав «реформаторський» наказ — додати до «свого» місяця одну добу, щоб зрівнятися з «юліусом». Відтак два сусідні місяці, всупереч логіці, мають однакову кількість днів.

Імператорська пиха була задоволена, але симетрія календаря порушилась. Адже день, який доточив собі Август, зробив лютий куцішим, бо саме від нього, останнього місяця року, було взято одну добу. Все це певний час зумовлювало труднощі у місячисленні. Та час поступово згладив справедливі нарікання астрономів на адресу імператора, який у такий спосіб увічнив себе як реформатор календарної системи. Саме йому — Августові — мають «завдячувати» ті іменинники, котрим доводиться відзначати свій день народження раз на чотири роки...

Ось така забавна історія з останнім місяцем зими. Недарма мовиться: січень, Пилипе, снігом засипле, лютий, Миколо, голками коле, а березень, Андрію, то дощем, то снігом сіє. І все ж найточніше характеризує його народне прислів'я: «Лютень сказав: «Якби я був у батькових літах, то вику-третяку роги вирвав би!» Проте сила у нього вже не батькова, бо лютий зиму видуває, а березень її ламає.

В останній місяць зими завершувались обрядові вечорниці. Все рідше і рідше збиралися хлопці й дівчата на свої традиційні гулі. Та це й природно: коротшали ночі, в господарствах додавалося клопотів — потрібно було готуватися до найвідповідальнішої для селянина пори року. Люди жили світлим пробудженням природи — весни, яка вже не за горами.

НАРОДНИЙ ПРОГНОСТИК

Макара (1). У давнину казали: «Який Макар, такий і товар». «Якщо погода ясна,— мовить інше прислів'я,— то й весна буде красна», себто рання й тепла. Оксани-напівзимниці (6). У народі цей день ще називали Доротою.

Коли день ясний і тихий, то весна буде гожою; якщо в обід сонце, то рання весна, а коли хурделиця — цілий тиждень негодитиме.

Юхимя (10). Якщо вітряно, то літо буде мокрим: «Юхим приніс вітер на сире літо».

Трохима (14). Вночі зоряно — на пізню весну.

Стрітення (громовиця, зимобор — 15). Вважалося, що на стрітення зима вперше зустрічається із весною, відтак люди ретельно стежили за погодою і складали спеціальний прогностик на кожну годину дня.

Прийшла громовиця — скидай рукавиці, бо близько весна.

Коли на громовицю півень нап'ється водиці, то на Юрія (6.V) кінь навпасеться травиці.

На стрітення обертається птиця до гнізда, а хлібороб до плуга.

Миколи (17). Його ще називали в народі студеним, бо рідко коли обходилося без снігу та морозу: «Студений Микола снігом занесе довколу».

Парфенія (20). На цей день припадали «зимові діди». Здебільшого вони починаються на другому тижні перед великим постом. Переважно їх святкували в п'ятницю, яку називали «поминальною» або «дідовою».

Це давній обряд поклоніння предкам. До цього дня готували спеціальну обрядову страву і залишали на ніч для померлих, «щоб діди повечеряли»; деінде їство — колиао — відносили і на могилки.

Окрім цих, були ще «весняні діди» (припадають на другий тиждень після великодня), «літні» (в п'ятницю на останньому тижні перед зеленими святами) і «осінні» (в останю п'ятницю та суботу перед пилипівськими запусками). В ці дні не брали шлюбів і не організовували розваг.

Хоми Весногрія (21). Пов'язували з приходом весни.

Прийшов Хома, вважай, зими нема.

Прохора (22). До дня Прохора баба охкала: «Ой, холодно!» Прийшов Прохір і Влас: «Уже весна у нас!»

Власа (24). Влас вважався покровителем домашніх тварин. З ним пов'язують закінчення зими. Якщо цього дня відлига, то морозів більше не буде.

Прийшов Влас — з печі злазь.

Онися Зимобора (28). У цей день святкували масляну, котрою проводжали зиму і зустрічали весну.

Касяна (29). Він припадає один раз на чотири роки, тобто на високосний, і вважається нещасливим.

ШАНОВНА РЕДАКЦІЄ!

У сьомому номері вашого журналу, в статті «Як загинув командарм», згадуючи про твір Б. Пильняка «Повесть непогашенной луны», вперше надрукований журналом «Новый мир» (1926, № 35), у якому викладені обставини смерті М. В. Фрунзе, Рой Медведєв пише:

«Не дивно, що весь тираж журналу був негайно конфіскований. Випадково збереглося лише кілька примірників, котрі становлять сьогодні велику бібліографічну рідкість. Уже в наступному номері «Нового мира» редакція визнала, що публікація повісті була «явною і грубою помилкою». Я не знаю, чи видавалась повість Пильняка емігрантською чи західною пресою наприкінці 20-х років. Однак 1965 року видавництво «Флегон прес» у Лондоні випустило її в світ російською мовою під назвою «Смерть командарма».

БОРИС ПІЛЬНЯК

СМЕРТЬ КОМАНДАРМА

ПОВІСТЬ НЕПОГАШЕНОГО МІСЯЦЯ

ЛЬВІВ, 1927
ВИДАВНИЦТВО „СМАРАГД"

Хочу повідомити, що повість Б. Пильняка, перекладена українською мовою, виходила окремим виданням у Львові в 1927 р. (тираж 1000 примірників, перекладач І. Кедрин). У короткій передмові до цього видання викладено історію публікації повісті журналом «Новый мир» та конфіскації цього номера журналу. Передмова не підписана, але явно не належить перу Б. Пильняка. Дослідникам творчості Б. Пильняка, мабуть, цікаво буде знати, що львівське видання, як і лондонське, має назву «Смерть командарма». Навряд чи це випадковий збіг, слід думати, що таку назву дав їй сам автор. Посилаю ксерокопію титульного аркуша львівського видання. Можливо, ці відомості будуть цікаві і Р. Медведєву. Примірник львівського видання є у моїй бібліотеці.

З повагою

МИРОСЛАВ КРАТКО

С. Гопко. Імлистий ранок в Ш...

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

ТОМ ПЕРШИЙ ДО РОКУ 1625

■

Козаччина почала ладитися до війни, шарпаючи жидів та латаючи злидні козацькі по волостях королівських і панських так сердечно, що гвалт пішов по панських колах. «І так аж занадто маю кривд від жовнірів і всякого іншого заблудящого гультяйства, так що вже сливе все в мене попустошене, а коли ще і те немилосердя останнє маю від того своєвільства (козацького) терпіти, то вже серцю моєму то було б рівне з смертю»,— писав королеві один з найбагатших магнатів України князь Юрій Збаразький і жадав суворої кари на Обалковського за те, що дав козакам позволення на збирання запасів. Але не час був на якісь репресії. Король у відповідь признав велике своєвільство козацьке, але згадав тільки, що сам Обалковський вже заніс на них протестацію до київського гроду. «Справді, сильний то спосіб на таких чесних людей»,— проіронізував на се магнат, перший сенатор держави, що й сам, розуміється, не надавав би ніякої ваги такій протестації, занесеній на нього.

Частина козаків таки пішла на море. Вийшовши з Запорожжя і обминувши турецький флот, що, стоячи коло устя Дунаю, мав стерегти від них краї турецькі, буяли на морі. Було їх, здається, небагато, але переполоху наробили страшенного і в безборонім Царгороді й по іншім побережжю. «Не можна й сказати, який був тут страх великий,— писав в середині червня нового стилю французький посол з Царгорода.— Шістнадцять кораблів козацьких пройшло сими днями, дійшовши аж до Помпеєвої колони на усті чорноморської протоки (Босфору), знищили Карамусол, попалили й пограбили тутешні села, і такий з того був переструх, що сила людей від Пери і Касимбаші до Арсенала аже почали перевозити своє майно до Царгорода». В столиці не було ніякої оборони, ніякого порядку; тільки три галери стояли на сторожі Босфору, і каймакам (заступник візира) з начальником палат султанських на улицях назбирали різної голоти та, позабиравши всяку зброю з чужих кораблів, що стояли в порту, якось полатали, крім тих галер, іще сорок різних кораблів і вислали їх на козаків. Але сі імпровізовані моряки мали таке поважання до козаччини, що, під'їхавши до козацького флоту й побачивши, що козаки грабують якесь село, не відважилися напасти на тих шістнадцять чайок, з яких половина людей була на землі й не могла їх боронити. Подивились на запалену козаками пожежу й тихенько, під покровом ночі вернулися собі назад до Царгорода, а провідник сеї кумедної експедиції поспішився вислати 20 тисяч цехинів до султанського табору — 15 тисяч для самого султана, а 5 тисяч для візира, щоб відвернути гнів султанський за таке своє заячесердіє.

Ліпше пощастило капудан-баші, що при повороті козацької флотилії звдав їй битву, і, не зважаючи на сильні страти, які завдали йому козаки, встиг захопити кілька чайок з козаками і поспішив їх завезти султанові, що стояв з військом в сусідстві вже над Дунаєм і тепер зірвав свою злобу і гнів на нещасливих недобитках, а провідцю такого славного тріумфу над чайками обдарував. «За таку славну побіду,— (великого турецького флоту над малою купою чайок!) записує турецький

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1989, №№ 1—10

літопнсець,— даа рази буа він обдарований препишною шубою і такі ж нагороди дістав для 18 яничарськнх старшни флоту, а військо, уживши забраних негодивців (козацьних бранців) для своєї забави, частину їх зробило метою для стрільби з луків, і з них сам султан пробна кількох алаcнимн стрілами, інших розірвано слонвми, декотрнх призначено на розшарпвння гаками, розтнпвння й інші люті муни, а одного з них, відступннна від вірн ісламської, розрубано на дрібні чвстки». (...Оповідається, що сам султан хотів рубати голови невільникам, саджав на палі, закопувв живцем і т. ін. ... Сорок бранців нозацьнах султан казав посадити на човна і, облнаши смолою, пустити тан Дунаєм. — М. Г.).

Кінець кінцем серед галвсу поголосок і побільшених вістей, які ходнли про сей козацький похід (і пускалися таки умисно, з різних мотнвів), не легко зміркувати розміри його й кінцеві результати (наприклад, польському аґєнтові, що буа у Кілп в сусідстві тої битви турецького флоту з козаками, опоаідали, що козаки, пустивши 16 чайок фальшивих, зроблених з комишу, звабили турецький флот а звідну її твм погромили його так, що мвло хто втік). (В ножному рвзі нема підстави думати, що танн кінець кінцем козаків аннищено тоді до ноги... — М. Г.). В сумі експедиція ся інтересна більше тим величезним розголосом, якого нвробила, ніж своїми розмірами чи результатами.

Увагв польських кіл тим часом була скуплена біля приготувань до кампанії, що посувалися, одначе, дуже повільно і нескладно, та тривожних вістей, що приходили з-над Дунаю, про рухи турецького війська, його величезні розміри й велике завзяття на Польщу, яке показуаа при кожній нагоді султан. Українські кола з напруженою увагою й тривогою чекали результатів посольства, висланого до короля з козацької ради. Давно ще не було такого рішучого моменту в боротьбі українського життя з ворожим йому режимом, і жадно чекали інтересовані, що візьме тепер такий сильний козир, яким була в сій грі справа козацької участі у війні.

Посольстао прибуло у Варшаву в липні. Сагайдачний. Курцевич і ще двоє. Тих не знаємо, але сі два вибрані були дуже добре. Сагайдачний, окритий славою стільних походів, з репутацією високої лояльності для Речі Посполитої й короля, з незабутніми заслугами для них, звичайними недавньою московською експедицією, коли він врятував з такої неможливої ситуації королевича і дав можність занінчити з честю сю безконечну московську аваптюру. І Курцевич, князь чернець, вихованець Падуанського університету, пан з роду і європеєць з виховання під рясою ігумена козацького монастиря і митрою відновленої ієрархії, що, як у фокусі, збирав собі різнорідні течії, які перехрещувалися а українському житті сього многоважного моменту. Уніатський публіцист захоаав нам коротко зміст записки, предложеної сими послами королю; судячи з сього змісту, вона повторювала гадни, виявлені в протестації митрополита Іова і, правдоподібно, вийшла з-під його ж пера. В ній багато говорилося про патріарха Теофана, про його побут у Москві й на Україні; жалувалися на неславу, пущену на нього і на весь народ руський; коротно, але дуже непрнязно згадувалося про уніатських владик. Козани просили полагодження релігійної справи, скасування універсалів, виданих на православних останніми часами, і затвердження королівськими грамотами новопоставлених ієрархів на їхніх урядах. Коли король сповнить сі прошення, обіцяли йому послужити.

Перша аудієнція була 20 липня нового стилю. Відправлено посольство 31 липня. Про зміст переговорів, про королівські відповіді маємо тільки уривкові, досить загальні і прихильні звістки. В меморіалі православних владик, виготовленім на зимовий сейм 1622 1623 рр., пригадувалося королеві прийняття, зроблене ним Курцевичу: «Після того, як він повиннв відповідно невинність свою і нашу, ваша кор. мил. прийняли його в ласку свою і допустили до руки своєї і з такими словами відпустили його від свого королівського маєстату: «Маєш ласку нашу! Скажи й іншим, аби вчинили те ж,— дістануть ласку нашу». А з королівської відповіді, даної Війську Запорозьному на письмі, наводить той же меморіал такі слова: «Але його кор. милість з природженої своєї доброти робить се — що не спішиться з сповненням тих своїх мандатів: чекає, що признаються вони самі, що погрішили проти його маєстату, як те вже один признав перед його кор. милістю».

Судячи з сього, король на предложені йому домагання відповів досить здержливо і ухильно. Він поки що обіцяв тільки стримати екзекуцію мандатів (і те, хто зна, чи не до осіб самих владик); обіцяв пробачити їм вину самовільного

поствалення, коли вони являться перед ним і покаються в своїй проанні. Але відси ще була дуже двлекв дорога до призиаиия за ними їхиіх влвдичих гідиостей тв нотверджения нв їхніх духовних урядах, і нічого такого в письмениих аідпоаідях королівських, очевидно, ие було. Але в усній відправі мусили бути подані досить аирвзиі ивдії ив заспоноєиия релігійиої справи, хоч би у виразах і формах, можливо, иеясиих твк, щоб можна було потім без великого труду того всього відректися, як уже відреклося рпз се саме правительство від надій і обіцянон, даних патріарху. Принаймиі козацькі депутати в сих відповідях дочули дуже багвто присмиого, і Сагайдачний, вертаючи з посольства, був, за словами сучасиика, вповиі пдоволений з його результатів — «з великим звдоволениям одержвв втішиу для війська відповідь». Пише се чоловін, що бачився і мав не раз нагоду говорити з Сагайдачиим зараз по його посольстві, і трудно припустити, щоб стврий козвк вважвв потрібним робити добру міну при иевдалій грі. І в українських нолах прийнято було за факт, що король пообіцяв «успокоїти» релігійну справу. А в квтолицьних нолпх ходила та фрпза, записвип пізиішим єзуїтським істориком, що король обіцяв скоріше дати нороиу собі аідібрвти, ніж дозволити схизматину засісти на митрополії Київській. Кожний міг тішитися по-своєму.

З огляду на дані королем обіцянки на сеймі, скликанім тоді на місяць серпень для обговорения воєнних справ (правда, зовсім аже по часі!), православні вважали иеделікатним виступати з якими-небудь жаданиями в сій справі. В пізиішім своїм меморіалі владики пояснили, що вони, сповняючи бажання нороля, аби ставилися і заявили свою покуту, дійсно явилися були на сейм, готові дати всякі аиясиения. Але за рвдою розввжиих людей і самі зміркувавши, що не час тепер ив твку справу, вони аідложили її, вби не виглядало, що своїми приавтними справами вони перешноджають загальиій справі Речі Посполитої, що тоді була в таких тісиих і трудних обставинах. В такім разі, одивче, не було б що й ладитися нв сейм і вибиратися нв нього. Правдоподібно, обіцянки, дані королем козацькій депутації, розброїли православних. Король обіцяв — лояльним підданим з повиим довір'ям і спонойм належвло чекати споанення його обіцянки. Неделінатно було б наглити його або донучати иестриними повтореннями домагань, щойно предложених аже йому.

І лояльні вірнопіддані гречно роз'їхалися з сейму.

■

Козаччина не ждала результатів посольства для свого походу. В серпиі, коли у Варшаві тільки ще збираася сейм для иаради над способами боротьби, армія Османа вже перейшла Дунай і спаткувала бпірпм п середниі серпня нового стилю під Білгородом, а армія польськв, що мала стрічати її над Дунаєм, ще доперва тільни збиралася над Дністром тв по довгих надумуваних заходилася переходити його. Отже, влярм иа всі боки, заклики до скоршого приходу — в тім і до козанів. Треба було спішитися, не чекаючи королівських відпоаідей на нозацьні петиції.

Правда, момент був того роду, що можна було змусити правительство до поступок, поставивши йому тепер певиі coodiho иое qua ooo (неодмінна умова. — лвт.). Але се не були безстидиі політинани, що тільки чигають на корону, аби поставити їй свої домагвиня, ноли вона оиииться а трудним становищі. Се були поштеиі землаки, доверху иалиті лояльиістю для корони, всегда иниі і прісно.

В останніх днях серпня нового стилю, коли польська армія, ставши навпроти Хотина, збиралася переходити на молдпвський берег Дністра, нозацьке військo під проводом Бородапки стояло вже ив долиииім Дністрі й займалося пустошениям молдааської сторони. Попустошили околиці Сороки і Оргієвв, захопили десь сторожу господаря і тим так його настрашили, що він з Ясс утік до турецького війська. До польського війська прилучитися козаки не хотіли, донн воно не перейде за Дністер: так заявили вони через посольство у відпоаідь на заклики польських гетьманів; толковано се тим, що нозпки не вірять полякам і побоюються якоїнебудь зради з їхньої сторони (видання туркам, ян головних провинниніа і привідців турецького походу). Се було одною з причини, що дали у поляків перевагу рішенню перейти зп Дністер, і польське військo почало братися до переправи. Доаго не могли собі дати ради, поки якийсь «чоловін на постать простий і плохий», мабуть, місцевий селянин, «одні казали, що русин, інші, що литвин», підинвся за 100 золотих поставити міст нв Дністрі і зробив се дуже дотепно і сміло.

анкликааши аелике здиаування і радість серед польського аійська. До 20. VIII нового стилю польське аійсько перейшло і стало табором під Хотином тв нетерпеливо чекало козакія, аисилаючи до них гінців за гінцями.

Замість ипх приїхва песподівано Копашевич, вертаючися з Варшави (21. VIII нового стилю). Він думвв, що козацьке аійсько вже злучилося з польським, і з тим їхва сюди. Його прийняли з великою радістю. Гетьмани обдарували його різними даруиками і, придавши йому для безпечиості дві хоругви козацькі і кількадесят польських вояків, просили, щоб якийскорше їхаа до козацького аійська і аплинуа на козакія, аби скорше йшли до польського війська. Перед лицем турецьких і татарських орд польське аійсько почувало себе дуже сиротлиао і, боячися та недовіряючи Бородааці, великі надії покладвло нв Сагайдачного і його впливи, як людини щиро прихяльяої Речі Посполитій.

Вияанлося, однвче, що Свгайдачного вислано даремно. Два дні пізніше прибуло посольство аід Бородавки — «Дорошенко, полкоаник з доброю репутацією у молодціа за свою хоробрість і завсіди зичливий для короля і Речі Посполитої» (пізніший гетьман), з тоавришами. Вони донеели гетьманові про вчинені спустошеипя а Молдааії і, питвючи розпоряджень, куди мають іти, обіцяли всяку послушність. Гетьман Ходкеанч переказав до Бородввки, аби спішився до польського табору (вби з військом своїм у Степанівці стза... — з польск. І під Степанівці пустився Сагайдачний, сподіваючися там козацького табору. Місце се не звісне. Коментатор Собеського бачить тут Стефвкешти на Реуті на границі поаітів Сороцького і Оргіїаського, Жукович — Стефвнешти на Пруті. Але так далеко на полудне аисуавти козацьке аійсько нікому не прийшло б нв гадку, а окрім того, коли Сагайдачний, ідучи під Степанівці, опинився не дуже далеко від Дністра і Могилева, то очевидно, що ся осадв булв десь між Могилевом і Хотином, недалеко від Дністра. — М. Г.).

Але слідом розійшляся тривожні вісті, що турецько-твтарське аійсько задумало упередити злуку козацького аійська з польським і, користвючись з того, що значна частина козацького аійська була розсипана по Молдааії на під'їздах («чатах»), задумало затримвти козацьке аійсько й ударити тим часом на польський табір. В таборі наствла велика триаога: «Кождий і найменший знав, ик нам потрібні козвки»,— ааписує очеаидець. Ходкевич вислаа на звідн своїх аоякія, але їм яе вдалося пробитися. Згодом прийшли вісті більш утішні. Татарам і туркам справді вдвлося погромити декотрі козацькі чзти, що позагаиялися а глибину Молдааії, але затримати козацького аійська не вдвлося. Частина їх, три тисячі, з тих, що були на чатах, пробилися того ж дня до польського аійська; головне козацька аійсько тягнуло слідом. При тім опоаідвння про нечувану аідвагу й енергію, показану козаками в сих битаах з аорогами, кезвичайно атішили й підбадьорили польське військo.

Особливо один епізод ивбраа великого розголосу серед поляків і турків (...писано... на підетааі листа Шемберга, що, бувши сам а турецькім війську, був саідком всього епізоду... — М. Г.). Твтврське військo перестріло козацькі чвти, коло 300 люду, що верталися з-під самої Сучави. Не можучи їх здобути, дало зивти султаноаі, й той з цілою армією рушиа на ту горстку козацьку. Менша частина їх, біля 100 душ, засілв в скелястій печері нвд Прутом і там боронилася кілька день, відстрілюючися й відбиваючися від турецьких військ, поки нврешті султан не стримаа сих атак, наказавши азяти козаків димом. Розложили вогні, звпвлили порохи і справді підкурили козаків. Один по одному аиходили вони з печери і попадали під шаблі яничаріа. Друга, більшв частина, окопалася а лісі на другім боці Пруту. Ваші з великим аійськом і арматою даремно добувалк їхній табір цілий день. Султан, засівши в швтрі нвд аисоким берегом, даремно підбвдьорюввв своє військo, роздаючи багаті даруики кожному, хто приносиа йому голову козацьку. Турки зазивли величезних втрат у своїх людях, а табору козацького таки не здобули (оповідано а польськім таборі, що в битві з тим марним козацьким аідділом кілька тисяч яничаріа загинуло). Вночі козаки викралися з табору і, розділившися на даі частини, почали аідступати лігом. Коли ж надійшоа день, вони знову заложилися твбором, повикопуввли собі шаблями лвжі, й землею засппааши возя, розстааленi яавколо, з них зробили собі імпровізоваяий ввл. Знову цілий день турецьке аійсько здобувало їх і під вечір, «по росі», здобуто невеличкі останки сього війська — асього тридцять душ їх було; інші погинули за сі даа дні, декотрі встигли утекти. Всього наловлено з чат козацьких більше як двісті брвнців,

і султан знову урядив собі з них хижацьку забаву: рубано їх на кавалки, розстрілювано з луків і рушниць, нількох сам султан застрелив власноручно. А двох лишив живими: одного лишив у себе закладнем, як античний тиран, оспіваний Шіллером, а другого послав до козаків намовляти їх відстати від поляків, а приставати до турків — обіцяв їм за те всяку поміч і опіку і столицею козацькою брався їм дати, яку хочуть, чи Київ, чи Кам'янець. (Се була не перша спроба збунтувати козаків. Один агент оповідав, що з Андріанополя ще вислано було на Україну «12 шпигів з листами патріаршими до русинів-схизматиків»... Султан перед приходом своїм порозсилав до козаків бранців і ченців з патріаршими листами, намовляючи проти Польщі. — М. Г.).

Серед тих маршів турецько-татарських військ на переріз козакам ледве не згинув Сагайдачний, так необачно висланий польськими гетьманами наосліп через загороджену неприятелем територію. Де стояло козацьке військо, в польськім таборі не знали; пустившися наздогад, Сагайдачний з товаришами натрапили на широкий слід від війська і, думаючи, що се слід козацький, пустилися ним. Була вже ніч; здалека видко було дим і огні якогось великого табору, і в тім переконанні, що має перед собою козацький табір, Сагайдачний сміло попростував туди, спішачися якскорше. Та коли почало світати, приглянувшися сьому таборові, Сагайдачний завважив фатальну помилку: перед ними виділися намети турецькі. Треба було якскорше тікати назад. Але турецька сторожа встигла завважити ворожий під'їзд і кинулася за ним. Бачачи, що з своїми потомленими кіньми все одинново він не втече від свіжих коней турецьких, Сагайдачний сміло вдарив на сю погоню. Але тим часом в турецькім таборі розійшлася вість про неприятеля, все, що живо, полетіло в поміч своїм. Сагайдачний в сій битві дістав небезпечну рану — прострілено йому руку. Побачивши, що турків все прибуває і сили стають зовсім не рівні, він кинувся в чагарі і, лишивши коней, почав спрадатися пішо лісами. Проблукавши цілу добу в сих лісах, без провідника і дороги, змучений тяжкою раною, яка таки й не загоїлася і звела його в могилу, він все-таки уйшов бусурменських рук. Добрався до дністрового берега і, переправившися на другий бік, дістався до козацького табору, що стояв коло Могилева.

Приїзд Сагайдачного зробив переміну в козацьких відносинах. На Бородавку серед козаків було велике невдоволення. Він чи не доріс до ролі вождя в більшім стилі, чи не пощастило йому, але в кожнім разі справа пішла лихо. Незручно розкидавши чати, дав туркам і татарам половити й побити багато козаків, а не встиг поробити потрібних запасів для коней, і тепер вже не можна було сього поправити, коли турецько-татарські війська присунулися під самий фронт. Навіть не легко було зійтися з польським військом, і турки могли відтяти від нього козаків. Неприхильні Бородавці виприми й кола через се брали гору. Коли Сагайдачний з'явився в козацькім таборі, його вітали овиційно. З похвалами прийнято його реляції про результати з посольства до короля, про стрічу з королевичем, що поспішав з своїм полком до хотинського табору, і переговори з польськими гетьманами в хотинськім таборі. Тактика Сагайдачного, що вказувала можливу лояльність і услужність для Речі Посполитої, щоб зреалізувати обіцянки, дані королем (а, мабуть, і королевичем), була одобрена. Бородавка чи через якісь перешкоди, чи тому, що таки не мав щирої охоти вкладатися в польські потреби й ставив інтереси козацького добичництва над інтереси кампанії, мусив покутувати свої помилки. Рада не тільки скинула його з гетьманства і проголосила гетьманом Сагайдачного — на Бородавку піднесені були різні обвинувачення, його закували в кайдани і кілька день пізніше, уже під Хотином, судили, засудили на смерть і стяли в колі козацькім дня 8/IX нового стилю. Вини, на нього зложені, сучасник описує так: «Він не мудро, в. по правді сказавши, нещасливо розіслав чати в землю Волоську, ідучи до табору, і через те кілька сот козаків згинуло»; інший більше, з польського становища, додає до того вину опізнення до польського табору. Правдоподібно, брак припасу для коней, який виявився зараз по приході до польського табору й викликав розрух серед козаків, був чи не найголовнішою причиною такого кінця нещасливого гетьмана: на нього, на його злу справу зложено всю вину сих клопотів — що козаки мали велику шкоду в конях і боялися остаточного знищення через пізній прихід і неприготування сіна. Зовсім фантастичними натомість були, розуміється, поголоски, що ходили в польськім таборі, нібито за Бородавкою знайшлися підозріння, що хотів зрадити, передатися туркам і т. п.

Таким чином булава ще раз, вже востаннє, перейшла в скалічену руку Сагайдачного, що стільки разів носила її. Не знати, наскільки добивався того він сам. В звістках сучасників-поляків про упадок Бородавки ні одною рисою не підкреслюються якісь особисті заходи Сагайдачного, але сі звістки короткі й побіжні. Але кінець кінцем мав він змогу повести справу відповідно до своїх поглядів, до своєї тактики.

Сю тактику ми знаємо — «заслужитися» перед королем і забезпечити тим способом здійснення даних ним обіцянок. І ведені залізною рукою Сагайдачного, козаки щодо себе вповні сповнили се завдання і зробили з історії хотинської кампанії історію незрівнянних подвигів відваги і самовідречення на користь і честь держави-мачухи, що наповнили подивом і признанням очевидців-поляків, а нас, потомків сих героїв, наповняють мішаними почуттями гордості, жалю і стиду за сі рабські геройства на користь ворога-пана, непримиренно ворожого режиму, кожна прислуга якому кінець кінцем, як виявлялося, була злочином перед власними національними інтересами. (Си історія Хотинської кампанії, менше інтересної для нас по собі, цінна описами й подробицями козацької участі, характеристичними з історично-побутового становища й інтересними для оцінки відносин польського правительства й суспільності до козаччини. — М. Г.).

Найперш перед Сагайдачним лежало трудне завдання — провести козацьке військо до польського. Татарськ орда і передові полки турецькі вже врізувалися між ними, грозячи відтяти їх. Але Сагайдачний зручними рухами вмів зробити дорогу своєму війську з усім обозом. Се потривало цілий тиждень, але завдяки тій зручності обійшлося без великих страт; хоч цілий час приходилося йти «оборонною рукою», відбиваючися від ворога,— один польський щоденник записує, що тільки одного козака вхопили турки й привели перед султаном, а той, довідавшися, що то козак, казав його розстріляти. І дня 1 вересня нового стилю, ввечері, маючи на п'ятах татарську орду, козацьке військо добилося під польський табір і стало «на стріл з луку» від нього на лівім крилі. Було того козацького війська за польськими відомостями до сорока тисяч (детальний вказ... подає число козаків на 41520. — М. Г.); реєстр так описує його склад: полк Сагайдачного — 3 тисячі коней, полк Івана Зискаря (?) — 2320, Богдана Куроші — 1600, Тимоша Федоровича — 1400, Мойсиха (?) Писарка — 2500, Федора Білобородька — 3200, Данила Дерекала — 3 тисячі, Адама Подгурського — 3700, Сидора Семаковича — 3500, Василя Луцкевича — 4100, Яцька Гордієнка — 2700, Цецюри Сеарука — 3200, Івана Гордія — 2 тисячі (імена полковників дуже покалічені, поправляю, де можна. — М. Г.). Гармата козацька складалася з 20 мідяних гармат і двох залізних з запасом пороха і куль. Польського війська було 35 тисяч разом з полком королевича Владислава, що прийшов слідом по козаках. В тім числі було ще коло — 8—10 тисяч регулярних козацьких хоругов. Артилерія польська була дуже дрантива, багато гармат були незнаряджені, ані не мали куль. Організація запровіантування була теж дуже лиха. Нерегулярне, сливе неплачене, убоге військо козацьке не в однім стояло далеко ліпше від державного війська, особливо під залізною рукою такого Сагайдачного. Турецького війська, гідного до бою, раховано на 150 тисяч (а з усякою службою до 300 тисяч); окрім того, була велика орда татар — кількадесят тисяч). (...В польських джерелах раз у раз побільшувано число сього війська для більшого звеличення хотинського тріумфу. — М. Г.).

Сагайдачний в сам час привів своє військо, бо слідом другого ж дня турецьке військо присунулося під Хотин. І першим ділом ударило на козацький табір, висунений наперед іще не укріплений добре, а притім на козаччину головно мали турки й татари завзяття, а може, й рахували, що, знищивши козаків, без труду упораються з військом польським. Неважаючи, що військо козацьке було стомлене трудним маршем і не встигло добре ще й розташуватися, трималося, одначе, добре і, підтримане польськими полками, дало добру відправу. Другого дня напад повторився, знову турки «всю фурію свою звернули на козаків запорозьких», і козаки знов «дуже мужньо витримували весь той імпет», за словами очевидця, ба навіть перейшли самі в атаку. Але ще більша битва сталася третього дня (4/IX), коли турецьке військо вдарило ще сильніше, всіма силами і знов особливо на козаків. Сам султан вихав приглядатися турецьким тріумфам. Але сим разом козаки не тільки відбилися, але, вийшовши з табору, перейшли в атаку і,

підтримані поляками, збили турків з позицій, понищили їм гармати, впали в обоз турецький і, тільки не витримавши — почавши грабувати обоз, дали спромогу турецькому війську поправитись і вибити їх з табору. Взяли, одначе, кількох значних персон, і одного башу Сагайдачний Ходкевичу в дарунку прислав. На турків такий страх все се нагнало, що збиралися тікати, і про султана оповідали, що плакав зі злості.

Потім було кілька днів спокійніших. Турки від часу до часу поновляли свої атаки, ударяючи головно таки на козацький табір. Обстрілювали з гармат. Ногайська орда Кантеміра зайшла за Дністер і розірвала комунікацію з Кам'янцем. Все се вказувало на довгу і затяжну війну і тривожило тим і польське, і козацьке військо. Довіз запасів перервався, бракувало різного припасу, навіть пороху; коням бракувало вівса і паші, вони хорували й здихали у великій масі. У війську польськім багато вояків також хорувало. Почалася серед нього дезерція, і Ходкевич умисно казав не направляти мосту, щоб не дуже тікали. Багато шляхтичів навіть з найліпших фамілій, оповідає польський мемуарист, ховалися до возів, що мали йти по провіант, аби тим способом утекти з табору; їх не раз витягали звідти і з ганьбою водили по табору.

З огляду на такі небезпечні симптоми упадку й деморалізації старшина польська і козацька вважали потрібним постаратися сильним ударом привести кампанію до кінця. Сміла козацька атака на турецький табір піддала гадку вночі напасти на турків. План сей, підданий, мабуть, козаками і гаряче підтриманий на військовій раді польській Сагайдачним, вирішено здійснити вночі під 12/IX. Головну роль мали відіграти козаки: мусили підлізти під обоз турецький в числі 20 тисяч, і з ними піхота угорська. Кінні козаки, регулярні, мали тоді перші ударити, за ними козаки запорозькі піші з піхотою угорською мали впасти в табір, а кіннота польська вчинити великий шум і з музикою, трубами, бубнами рушити на турка. Опівночі дано знак, і військо почало ладитися; досить довго потягнулися сі збори, і вже починало дніти, поки вийшли з таборів. Запорожці, одначе, по землі лізучи, встигли скрастися під самий табір, поки ще не розвиднілося; були вже під самими шатрами турецькими, а їх не помічали турки. Але в сю хвилю пішов дощ. Козаки стали боятися, що їм позамокають рушниці й самопали й не можна буде стріляти. Дали знати Ходкевичу, що з нападу, мабуть, нічого не вийде, і війську дано наказ вертатися назад, а цілий план затаєно.

Ся невдача, відсуваючи на неозначений час кінець війни, була приводом до того, що в козацькім таборі почалися розрухи. Як вище було сказано, через опізнення не було приготовлено запасів, і військо козацьке терпіло біду. Коні гинули без паші, і козаки боялися зістатися зовсім пішими. Тягалися по польському таборові, просячи сіна, і польські вояки з ласки, як жебранину, кидали їм в'язки сіна, хто що міг; ділилися з ними сухарями. Але прошеним хлібом не розживешся, тим більше, що й польське військо не розкошувало: за браком сіна годували коней дубовим листям, та й його не легко було дістати. Невдоволення козацтва збільшувалося. Жертвою впав Бородавка, стятий 8/IX. По невдалій експедиції 12/IX слідом вибухло знову в козацькім таборі. Козаки докучали Сагайдачному, жадаючи, аби кинув поляків і вертався на Україну. Інші ходили до польської старшини, представляючи, що для мізерної заплати — 40 тисяч золотих, яку, мовляв, мали дістати за свою службу (та й то був ще журавель у небі!), не можуть ризикувати пропасти тут без хліба і паші. Конашевич дав знати Ходкевичу і королевичу Володиславу. Королевич Володислав, дуже популярний серед козаків, лежав хорий і сам не міг посередничати. Рішено було, що він вишле від себе комісарів — воєводу познанського Опалінського, Станіслава Любомирського, що заступав тоді гетьмана польного, і Якуба Собеського (автора найцінніших мемуарів про сю кампанію). Вони були запрошені на козацьку раду, і тут Собеський, добре знайомий з козаками ще з московської війни, держав до них мову, вихваляючи їхні заслуги перед Річчю Посполитою, давніші й нинішні, та просив для особи Володислава витривати до кінця в кампанії, а обіцяв іменем польських комісарів додатку 10 тисяч золотих з тою умовою, що, вертаючися, козаки не будуть чинити ніяких насильств, а спокійно будуть чекати виплати, де їм скажуть. Се був марний додаток, та ще в такій далекій перспективі, і рада козацька досить нерадо прийняла солодкі речі Собеського, нарікаючи, що гроші малі, а ще й коли їх виплатять, не знати. Але Сагайдачний і інша старшина козацька пустила в рух свої впливи, і завдяки їхньому авторитету і популярності королевича, для якого все се, мовляв, робилося, вдалося козаків заспокоїти й намовити їх лишитися до кінця

кампанії. Тільки зажадали, щоб їм те все обіцяне комісари і сенатори, які були в польському війську, письмом ствердили, і се зроблено. І коли старий гетьман Ходкевич кілька день пізніше, скликавши військову раду (з Сагайдачним і полковниками козацькими також), апробовуючи настрій війська, запитав, чи не ліпше завчасно відступити, уважаючи на недостатки й деморалізацію війська, козацька старшина рішуче спротивилася такій гадці і достроїлася до загального настрою польських вождів. «Хоч не шляхтич, доказав, що відвагою може поміряться з найзначнішими рицарями»,— наївно зауважає притім польський мемуарист про Сагайдачного. А серед затишшя, яке наступило потім, козаки для забави на власну руку здійснили план нічного нападу, в менших розмірах тільки, раз і другий з чималим ефектом: побили турків, пограбили і пополохали башів; самого Гусейн-башу, колишнього візира, трохи не зловили — втік до лісу і там в нім лежав ледве живий в страху аж до рання, а козаки з тріумфом принесли до табору його дорогу шубу соболину, золотоглавом криту, й інші речі. Заохочене сим успіхом два дні пізніше уже втретє ударило козацтво на турецький табір за Дністром при мості й погромило його, тільки знову «проти заборони гетьмана свого» звиховнилося на грабування й дало час туркам прийти до себе.

Серед таких немилих сюрпризів і невдалих атак на польський і козацький табір встиг простигнути войовничий запал султана, що в початку нічого не хотів чути про якусь згоду. Переговори, розпочаті ще по тій невдалій нічній атаці, за посередництвом господаря молдавського, але не підтримані тоді турками, тепер піддержані були ними. Ще раз, коли до них прийшла вість, що старий, схорований Ходкевич умер (24/IX), попробували вони, чи не вдасться з того скористати. Хоч смерть сю затаєно, турки знали про неї зараз і другого ж дня, сподіваючися скористати з замішання, всіма силами вдарили на польське і особливо козацьке військо. Але як і ся битва не вдалася, другого ж дня зажадали вислання послів для рішучих переговорів. Правда, попробували, може, польсько-козацьке військо, покладаючися на переговори, буде менш обачне, і ще раз задали всіма силами битву — сильнішу, ніж усі попередні (28/IX), але була вона і остання. Польське і козацьке військо, якому турки «міццю і силою всею докучали», відгромило їх і завдало сильні утрати, і ся битва стала останньою. Невважаючи на побіду, польська старшина теж жадібно прагнула кінця війни з огляду на просто розпучливе своє становище: не ставало ні пороху, ні куль уже зовсім, комунікація була перервана, татарські загони буяли в тилу армії, а про помічні полки з Польщі, про загальний шляхетський похід, давно ухвалений, не було чути, невважаючи на всі принаглення з-під Хотина. Тому другого ж дня вислано послів до переговорів; в інструкції поручалося уложити згоду на умовах quo ante bellum, а для того, щоб зробити турецькі сфери прихильнішими, послам дозволилося дати впливовішим вельможам «дарунки».

Одначе хоч султан простиг добре вже з свого запалу, все-таки миритися на сих умовах не хотів. Турецькі відпоручники жадали для Порти річного харачу і укарання козаків за їхні наїзди. Польські посли не годилися. Щодо козаків, то тільки на будуче запевняли, що від них більше наїздів не буде; повторяли старі оповідання, що козаки множаться через татарські наїзди, а морські походи виходять в переважній части від донських козаків — вони то ходили в останній похід; валили на мертвого Бородавку, що то він був головним призвідцею, але за те вже заплатив життям: самі його козаки стяли. Тепер же, казали, мови не могло бути про карання козаків, після того як вони відбули сю кампанію спільно з поляками і поляки заручили їм, що їх не полишать. «Не годиться нам відступити й карати тих, що чинять таку службу нашій отчині, яку й турки самі бачать, і вже тепер вони не своєвільники, а товариші наші, взяті на службу і платню Річчю Посполитою, як і ми». Крім таких благородних мотивів, якими поляки дуже були пишні, тут були і більш практичні: дати порізнити себе з козаками було дуже небезпечно, бо самі ж турки могли таке порізнення використати. Тому посли не прийняли й ради одного з посередників: здурити турків і видати їм яких-небудь в'язнів з кам'янецької або іншої в'язниці, назвавши їх проводирями запорожців; посли зміркували, що се порізнило б козаків з ними і «позбавило б польський табір добрих вояків». Але подібну фікцію в справі харачу допущено: обов'язати Річ Посполиту давати султанові річну данину посли не згодилися рішуче, але пристали на те, щоб дати дарунки султанові, і хоч розуміли, що сі дарунки візир перед султаном представить як

харач, данину, не протестували проти сього. Щедрі дарунки, обіцяні головнішим дорадникам султана, вигладили всі інші трудноші, і в днях 3—5 X угода була прийнята, в 9/X формально довершена і подана до відомості козацької ради. «Ще за життя небіжчика вел. гетьмана (Ходкевича) обіцяно їм було під честю і сумлінням, що їх не відступимо, туркам не видамо і без зносин з ними ані не приступимо до трактату, ані тим менше не уложимо, і завсіди гетьман Сагайдачний з старшинами і полковниками важнішими бували на найтайніших радах, тому і тепер в їхньому колі зда я докладну реляцію з усіх переговорів і докінчення трактатів, а зразом іменем королевича і п. гетьмана звпитав їх гадки в справі порядку маршу військ під Кам'янець; вони заявили вдоволення з умов згоди й обіцяли сповнити те, що до них належало, в послушності, яку обов'язані вони показувати Речі Посполитій»,— записує один з послів Якуб Собеський. Малася на гадці тут перша умова трактату — що козаки не будуть ходити на море. Старшина мусила розуміти, що без того згода з турками не прийде до кінця, і мусила заявити згоду, все інше покладаючи на те, що «якось то буде». Щодо маршу Сагайдачний заявив готовість приладитися до розпоряджень королевича. Але потім, не тримаючися сих розпоряджень, спішно вночі козаки рушили за Дністер, не ждучи польського війська: правдоподібно, боялися, щоб, неважаючи на всі шляхетні запевнення польські, не скропилося на них. Тут стали табором під Брагою й довгою стрільбою вітали королевича, коли він їхав повз табору.

(Ніяких подробиць про прощання козацького війська чи Сагайдачного щоденники не подають; для нього і не було місця супроти того, що козацьке військо тихенько поспішило чимдуж забратися з польського табору... — М. Г.).

Вислали також, виходячи, посольство до короля. Обіцяли на будуче службу і послушність, прирікали згоди з Туреччиною не нарушати, на море не ходити, а за те, з огляду на положені заслуги, незлічимі жертви кров'ю і життям для Речі Посполитої, просили різних полегш і вигід, і між іншим «заспокоєння віри нашої старинної грецької».

Просили в сій справі вставитися перед королем королевича, гетьмана, комісарів — свідків їхніх «кривавих заслуг і вірності».

VIII

ВІД ХОТИНА ДО КУРУКОВА

Кінець турецької грози. Розчарування православних. Церковно-національні домагання і козаччина. Польсько-козацька війна 1625 р.

Хотинська війна була апогеєм козацької слави в Речі Посполитій польській. Поляки, учасники і сучасники війни, не виходили сліа похвали і признання для заслуг, положених козаками для спільної отчини, для їхніх воєнних подвигів, відваги, мужності. Їх порівнювали з класичними взірцями відваги і патріотизму, ставили навіть вище тих античних героїв — більше понад те не можна було сказати в тих псевдокласичних часах. Їх уважали головними спасителями Польщі від страшної турецької тучі — сучасний український мемуарист, шляхтич Єрлич, далеко не прихильний козаччині, передаючи погляди своїх кругів, признає головні заслуги в сій війні Сагайдачному: «Він тримав на собі весь тягар війни і давав їй раду, в що радив, то приймали панове гетьмани і королевич, й. милість». Правда, він при тім пояснив, що сей Сагайдачний був чоловік не простого урожения, а шляхтич з Самбора. Але поляки, не підозріваючи того шляхетського походження Сагайдачного, великодушно визнавали, що він і інші його товариші, не будучи шляхетського роду, рівнялися своїми чеснотами з прирожденними шляхтичами.

Але подвиги сі були вчинені, славословія прошуміли, і на сцену виступала закваїна історія — «раб зробив своє діло, нехай раб собі йде». Козацьке чесне воїнство на свою голову громило турецькі орди. Наставляючи груди свої за Річ Посполиту, забезпечуючи її від воєнної небезпеки, робило непотрібними свої

послуги в ближчій будучності. Воно підкопувало той грунт, на якім стояло raison d'etat козаччини з становища польських державних інтересів.

Король Жигимонт, в своїй неприступності до якихбудь благороднійших почувань вдячності, обов'язання і таке подібне, а безнечно дуже заазятий на козаччину за її вмішування в церковну політику і перебивання його, королівських, релігійних планів, спішив не зоставити ані на хвилю яких-небудь ілюзій у хотинських героїв, яких-небудь надій на те, що їхнє геройство, їхнє безграничне пожертвування, їхні всіма признані заслуги для Речі Посполитої дадуть їм які-небудь реальні здобутки, якесь поліпшення їхнього убогого побуту, поправу їхнього напівправного станови ща. На козацьку петицію, вислану з політих козацькою кривцею хотинських рівнин, на сі безмірно непретензійні прошення скромних героїв, він приготовляє брутальну, холодну, безсердечну відправу.

Козацька петиція звучала так:

«Посольство запорозьких козаків до короля й. м. і Речі Посполитої — прошення за кроаві, у всім християнськім світі славні і всьому поганству очевидні заслуги.

Звеличити мають наші посли нашу готовність до услуг королеві і Речі Посполитій — ніколи не були ми непокірними, і в нинішній війні з цісарем турецьким всюди, де треба того було, не жалуючи свого здоровля і добутку, наставляли ми наші груди, скільки сил наших ставало, за віру християнську, за честь королівську, за цілість отчини нашої готові голови свої положити, не жалуючи. І надалі, тепер і завсіди хочемо найнайбільше прикладатися до волі їхньої (короля і держави). Не будемо воювати держави цісаря турецького ані землею, ані на Чорнім морі, не хочемо нарушати згоди святої й старанною усваче ної, і рішучо хочемо занехати Чорне море.

Тільки хотіли б ми знати, з чим нам на службі Речі Посполитій на звичайних місцях своїх пробувати і за якою платнею. На попередніх комісіях визначено було нам річної плати по 40 тис. золотих, але те сповнено не було, і тепер нам, видно, відложивши ті постанови комісії на бік, треба просити короля і їхніх милостей, аби визначено було нам тої річної платні 100 тис., і щоб вона щорочну приходила на визначений час.

А що тепер війна турецька скінчилася, мають посли просити, аби король, й. м., зволив вчинити нагороду справедливу в скорім часі за кроаві заслуги наші і шкоди, понесені нами в конях і в усяких інших речах в сій експедиції, як то і п. комісари нам обіцяли листом своїм.

Мають просити королевича, й. м., ясновельможного п. гетьмана і п. комісарів, аби зволили перед королем причинитися, аби король, й. м., наш милостивий пан, уважаючи на кроаві заслуги й вірність нашу, зволив успокоїти старинну нашу релігію грецьку, а вільності, надані нам його предками і самим королем за кроаві заслуги наші в війнах, зволив цілими і непорушними заховати і привілеєм своїм потвердити.

Королевич, й. м., пан гетьман й інші бачили на власні очі, скільки при боку його з нашого товариства, заступаючи їх перед неприятелем, голови свої положило, інші наліцтво членів своїх дістали так, що вже на війну більше не здатні, ані вжи нутися, поки живі. Отже, п. посли мають просити короля, аби на прожиток калікам зволив придати якесь місто на Вкраїні до того убогого шпиталю, що маємо відновлений на Україні з ласки королівської, а особливо казав вернути нам маєтність, видану вже предкам нашим, — Боршиціль з околицею.

Аби наші товариші мали свобідний пробуток в маєтностях королівських, княжих, шляхетських і духовних, де хто мешкав або де кому сподобається, зістаючися при вільностях своїх без усякого утиску від уряду.

Якби нас який-сь володар християнський покликав до себе за якоюсь оказією, аби нам можна було піти на службу до нього за відомістю короля.

Декотрі з товаришів не мають осель і достатків і не мають з чого прожити — нехай вільно їм буде проминляти собі з ловлення звіра або риби, якби хто міг і схотів тим зайнятися.

Зайняті службою королівською, навіть ті, що мають свої оселі, через неприсутність свою не приготовили запасу для себе, своїх жінок і дітей, тим більше такі, що не мають власних осель,— отже, просити, аби на випочинок і вигодування

коней, які ще полишилися, були нам визначені становища і пристанства в містах, по полях.

І в тих містах, де маємо свій пробуток, в особливо в воєводстві Київськім, аби ніякі жовніри не мали своїх леж і пристановищ».

Такі були домагання козаччини в хвилі її найвищих тріумфів, безцінних, загальновизнаних заслуг для Речі Посполитої. Безперечно, дуже аж занадто скромні. Не відкреслюючи сього виразно, козаки жадали на ділі скасування найбільш непримиримих постанов останньої комісії (1619 року). Хотіли, щоб скасовано було заборону мешкати й користуватися козачими правами по маєтностях панських і духовних; щоб не було обмеження реєстру (се укрито справою побільшення платні, не входячи в число реєстрових). Підноситься в делікатній формі давній дезидерат в справі пристанств і леж, з виключенням жовнірів від розквартирування в козацьких маєтностях. Бажають, щоб не зборонювано старої практики зтягання козаків на службу посторонніх держав. Пригадується стара свобода звіриних і рибних ловів, що з залюдненням України, з розширенням привілейованого землеволодіння підпадала все більшим обмеженням. Пригадуються козацькі маєтності, не звернені при реституції 1601 року. Нарешті, в дуже скромній формі «успокоєння» пригадується недавня петиція в справах релігійних. За се обіцяє козаччина певну послушність, непорушність трактатів, занехаяння моря — речі многоважні, тяжкі, повні самовідречення.

Козацькі провідники тямили безмірну дражливість народу шляхетського і його правительства на пункті козацьких претензій і стилізували свої домагання, як звичайно, можливо скромно і безпретензійно, не натякаючи нічим на якусь новітну переміну в становищі козаччини, в її відносинах до держави, на якісь спеціальні права, здобуті останньою службою. Правда, королівська згода на предложені дезидерати значила б дуже багато з погляду легалізації фактичних здобутків козаччини і їх дальшого розширення, се так. Але сі дезидерати в кожнім разі були поставлені дуже скромно, без образи маєстату шляхетських кіл. Козаччина знала сі кола й їхній настрій, бо і на свої скромні дезидерати дістала все-таки по цілій лінії дуже неприхильну відправу.

Замість королівської відповіді безпосередньо козацьким послам ми маємо королівську інструкцію комісарам, що висилалися для полагодження козацької справи. Правдоподібно, король заявив послам, що його відповідь і волю подадуть козаччині до відома його посли-комісари. (Інструкція ся в різних копіях має різні дати — в одній 18 X, в другій 28 X. Дата 18 X менш правдоподібна, бо не легко припустити, щоб так скоро з тим упоралися, коли тільки 11 X козацькій старшині було подане до відомості уложення трактату і закінчення кампанії. — М. Г.). Сі посли-комісари мали заявити вдячність і ласку королівську за службу козацьку. Король, мали сказати вони, з свого боку годиться на обіцяний хотинськими комісарами додаток до платні за сю війну, і тільки. Гроші сі їм мають бути зараз виплачені, і по сім військо козацьке (що, правдоподібно, стояло десь на Поділлі, чекаючи результатів своїх петицій) мало зараз розійтися «на звичайні місця», без кривд людьми, для того, аби йшло не полками, а дрібними ватагами і на волості не бавилося. Се було відмовою на козацькі прошення в справі розквартирування. Король пояснював, що неврожай і спустошення не позволяють розквартирувати війська по волостях і для того й польське військо якнайскорше розпускається (справді неврожай і біда була велика. — М. Г.), аби йшло не полками, а дрібними ватагами і на волості не бавилося.

На інші просьби доручалося дати таку відповідь, «коли б козаки доломикалися її»: в справі релігійній король не чинить нікому безправ'я і примусу, козаки в ній як перед тим не мали ніякої кривди і на будуче не будуть мати. В справі надання на шпиталь і зтягання закордонними володарями король відіслав козаків до сейму. В справі ловів мусить знестися з місцевими старостами й містами.

Щодо права пробутку по маєтностях приватних відповідь була досить невиразна, але кінець кінцем юрисдикція приватних признавалася річчю непорушною, і в силі мали зістатися постанови комісії 1619 року. Комісари взагалі мали доручення відновити й потвердити комісарські постанови 1619 року. В тих постановах число козаків означене не було, отже, комісарам доручалося торгуватися з козаччиною і звести число козацького війська до мінімуму, «оглядаючися на те, щоб велика купа не була тяжка для тамошніх обивателів і не була приводом до

дальшого свояільства і збільшення числа»; а ножнім разі, не більше ніяк трьох тисяч. Платні до 100 тисяч підвищити не можна; комісари нехай стараються удержатися при старій цифрі 40 тисяч, а якби се було неможливо, то можуть побільшити до 60 тисяч. Має бути споряджений реєстр тому війську при комісарах зараз же; реєстрові мають користуватися «повною свободою в своїх юрисдикціях», виписані повинні підлягати «звичайній юрисдикції панів і старост своїх». Гетьман, який буде п о д а н и й війську іменем короля, має зложити присягу послушності, так само полковники й загал козацький. Всі човни мають бути видані комісарам і на будуче ніхто не сміє під карою смерті човнів будувати; певне число човнів має бути зоставлене тільки для довозу припасів козацькій залозі «на Низу».

Як бачимо, інструкція доручала вернути козацькі відносини до норм ante bellum. Звести козацький реєстр по можності до 1 — 2 тисяч, всіх інших з 40-тисячного козацького війська, що відбуло хотинську війну, вернути назад в підданство; старшину іменувати. Щодо церковної справи, то король насамперед, як бачимо, ставив справу так, мовби тут ішла мова про свобідне виконування своєї віри козаками тільки, а й тут не обіцяв їм нічого більше понад старі благодаті — будуть користати з такої ж релігійної свободи, яку до того часу мали. Інакше сказавши, король хотів ігнорувати всі свої обіцянки і надії останнього року, хотів перекреслити всі факти й події останніх часів того тяжкого року: «раб зробив своє діло» і мав вернутися знову в своє рабське становище.

Ба, але говорилися мало се не на адресу похилого, безоружного, безпомічного раба, а війську, що зі зброєю в руках чекало відповіді правительства, рівне силами війську, яке могла виставити Корона польська, а щодо прикмет і чеснот своїх, під небеса вихвалюване польськими очевидцями та великодушно ставлене польськими шляхтичами нарівні з польською шляхтою.

Як можна було думати, що військо се дасть себе здесяткувати, загнати в панську кормигу, пошити в дурні, заперечивши все те, що було йому обіцяне?

В королівських інструкціях, писаних два тижні по хотинській війні, лежала вже in optima forma (за всіма правилами — лат.) прокламація оружного конфлікту з козаччиною, оружного приборкання спасителів польської Речі Посполитої, і тільки завдяки різним спеціальним обставинам до сього оружного конфлікту прийшло не зараз, а чотири роки пізніше.

■

Не можна сказати, щоб король не міркував собі зовсім, що робить він, відповідаючи такою різкою відмовою на домагання хотинських героїв. Інструкція кінчилася таким характеристичним дорученням:

Комісари мають переказати запорозькому війську відповіді короля і своїми намовами та обіцянками ласки королівської впливати на нього, аби волі королівській були послушні. Для сього ж мають вони потайки вести зносини з Сагайдачним і військовою старшиною та обіцяти їм від короля осібні дарунки. Пункти комісії (щодо потвердження ухвал 1619 року) нехай зоставлять в секреті, аби перед часом не прийшли до відомості козаків.

Отже, спекульовано на рабську льояльність старшини, на силу підкупу, деморалізації. Та ледве чи сі рахунки оправдали б себе...

Добрі духи відвели поки що грозу кривавої усобиці, яка могла б виникнути, коли б королівські комісари задумали сповнити дану їм інструкцію (відновлення постанов 1619 року), бо кинули під ноги королівським планам кілька випадкових, але все необорних для польської політики перешкод. Не можна було сповнити першого пункту королівської інструкції — виплатити козакам визнану платню і потім зажадати від них, щоб розійшлися, і взагалі поступити з ними по всій строгості королівських бажань. По-друге, для того, щоб приступити до другої частини програми — поновити і в життя перевести комісарські постанови 1619 року — треба було відповідних воєнних сил, щоб брязкотом польської зброї підтримати вплив льояльної старшини. І на тодішні козацькі сили треба було сили великої, а тим часом хотинська війна, як пан бог Польщі приказав, закінчилася, розуміється, жовнірською конфедерацією. Тому не те що великого, а й ніякого війська на козаків не можна було зараз стягнути.

Тому переведення комісарських ухвал 1619 року приходилося відложити.

Комісія не відбувалася. Не заплативши грошей козакам, не можна було ставити до них ніяких серіозних жадань.

Одначе на домагання козаччини мусила бути дана відповідь в дусі королівських інструкцій, неприхильна. Спеціально щодо справи релігійної знаємо, що дана була справді відповідь в дусі тої інструкції — мовби справа йшла тільки про свободу релігійну спеціально для козаків (знаємо се з листа Леоновича, як нижче.— М. Г.). І сі ухильчиві, малонадійні відповіді правительства тепер, коли настав час реалізації обіцянок, давали зрозуміти неприязний правительственний курс і мусили глибоко вразити козаччину. За кров, за рани, за голод і смерть знову езуїтське політикування, холодне non possumus. Маси мусили бути обурені, статочні елементи збентежені таким грубим нетактом, що ставив в неможливе становище їх, і політику лояльності. Як можна було заохочувати до поміркованості, до лояльності супроти правительства, яке не спішило платити навіть того марного гроша за службу і відмовляло козаччині у всіх її бажаннях? Спеціально Сагайдачний, і без того виважнивий від турецької рани, від понесених трудів і тривог, мусив бути глибоко ображений в своїх найсвятіших почуттях, а найдорожчих надіях.

> На том пляцу тотъ нашъ гетманъ постръленый
> Прихалъ до Кієва наполы умерлый,
> Где розмантыхъ лъкарствъ долгій часъ заживалъ,
> На докторы отъ кроля самого коштъ мѣвалъ.
>
> (Вірш Саковича)

Сі знаки королівської прихильності до його особи не могли потішити Сагайдачного, коли він бачив таку компрометацію своєї політики, коли король вирікався всіх тих обіцянок, на підставі яких військо пішло в останню війну, запевнене Сагайдачним, що його бажання королем прийняті.

Військо, одержавши королівську відповідь на свої петиції, вислало зимою нових послів. Досі маємо про нього тільки коротеньку згадку, з лютого 1622 року, коли се нове посольство їхало до Варшави. «Широко про заспокоєння (релігійної справи) і скасування унії там писано, а коли б не були успокоєні, грозять конфедерацією, ще не чуваною; перше посольство відправлено з обіцянкою, що їх заспокоять, і на се в другім листі так написали: як король, й. мил., хоче тільки нас (козаків) заспокоїти, то в такім разі вся Русь схоче мати спокій в вірі; в кінці просили заслужених грошей, відповідно до обіцянки королевича». Так оповідає зміст сеї нової петиції наш випадковий кореспондент (лист Теофіла Леоновича.— М. Г.). Разом з тим митрополит Иов розіслав свій окружник до всіх православних, щоб трималися своєї православної ієрархії, були їй помічні, а уніатів не признавали і свої духовні потреби, як не могли на місці, то в Києві задовольняли, у своїх владик, що пробували в сій не приступній для польських впливів твердині. («Знаючи кождый о своемъ власномъ светители до богоспасаемого града Кієва, второго руского Ієрусалима, прынамней духовныхъ пилныхъ, коли трафят ся, потребахъ, минаючи униатскую безбожную яму, если мило спасеніє, абы ся не лѣнилѣ приходити и присылати».— М. Г.).

Козацьке військо тим часом, ігноруючи королівський наказ не затримуватися на волості, розташувалося на зиму на волості, у воєводстві Київськім головно. Правительство, не сповнивши своєї обіцянки — виплати грошей, мусило через пальці на се дивитися і не водило туди жовнірів, щоб не дійшло до кривавих конфліктів. Але й козаччина, здається, вела себе по можливості здержливо, не тільки уступаючи впливам статочніших, а й у власних інтересах — щоб не дати правительству приводу відмовити в заслужених грошах і в усіх інших обіцянках. І хоч шляхта київська пищала й скаржилася перед королем на козацькі «тяжкості» (так як волинська на жовнірів, що там розквартирувалися, теж не заплачені), і король мусив заспокоювати її всіляко, але військо козацьке з великим притиском підносило потім, що воно, вертаючися з війни, «ніяких припасів не домагалося і, одержавши умовлену заплату, розходилося додому», і король не мав сміливості заперечити тої козацької чемності.

Козацька депутація мала аудієнцію у короля 21 II нового стилю. Змісту королівської відповіді не знаємо. Король, очевидно, в справі виплати мусив повторити те, що вже перед тим розписував на потіху всіх інтересованих: що гроші лежать «відраховані» у Львові; що його дворянин Обалковський от-от поїде з ними до козаків, а королівські комісари, виїхавши разом з ним, при виплаті полагодять.

інші справи козацькі. І поза тим — правдоподібно, нові повторення, відкликування до сейму і т. п.

Двох речей треба було правительству добитися від козаків: щоб їхні полки вийшли з волості й розійшлися, друге — щоб вони не зачіпалися з турками і не псували дипломатичної справи. Хотинські прелімінарії ще перебували ратифікації, а тій справі мало їхати до Туреччини велике посольство, і треба було особливо тепер обминати все, що могло б подразнити турків і перешкодити уложенню трактату. Була гадка ужити козаччину у війні зі шведами, щоб відтягнути від походів на турків. Козаки прийняли сю гадку дуже радо, і зимою 1621—1622 р. двадцятитисячне військо козацьке рушило на Литву, і в лютому у гетьмана литовського Криштофа Радзивілла ставилися посли козацькі — полковники Иосип Путивлець, Адам Подгорський і Донець, заявляючи, що вони, сповняючи наказ королівський, готові прибути в Лівонію і навіть без плати служити тут. Радзивілл готов був взяти їх на службу, сподіваючися тим запобігти їхньому походу на море. Але дуже боявся притім козацьких своєвільств і грабунків, а ще більше почала нарікати на се шляхта литовська, боючися спустошень, і почала наставати на гетьмана, щоб не брав козаків. (В щоденнику читаємо: «Ледве тільки послів козацьких відправив гетьман, а вже по всій Литві загриміла чутка, що гетьман бере кілька тисяч запорожців на погибель В. кн. Литовського. Люди всі, настрашені прикладом тої експедиції, як гетьман Замойський був випровадив до Литви 15 тис. козаків, почали благати його листами, щоб віддернув ту сарану». — М. Г.). Радзивілл по довгих вагуваннях взяв собі до Лівонії тільки невеликий полк, самих «старинних і комонних» козаків, а решту відправив (проектував узяти 1000, скільки взяв дійсно — не знати. — М. Г.), так що се не могло дуже заважити на козацькі відносини на Україні, і надія на ослаблення українського напруження через сей лівонський похід мусила зникнути.

Лишалося покладатися на впливи старшини і на вдоволення, яке викличе виплата грошей. Але хоч гроші ті, як писав король, ще в січні лежали «відраховані» у Львові, то все ніяк не могли звідти вибратися на Україну. А треба було спішитися, бо вже приходили тривожні вісті, що козаки збираються на море як не з Дніпра, то з Дону для благовидності, щоб не компрометувати польського правительства і не входити з ним в колізію. Та участь українських козаків у такім донськім поході, певно, зосталася б секретом польщинеля, і йди потім доводь турецькому правительству, що то були козаки московські! Занадто стара то була пісня!

До всього злого, ще й Сагайдачний вмер під той час — 10 квітня старого стилю 1622 року. «По многихъ знаменитыхъ воинныхъ послугахъ и заятязстваахъ на ложи своемъ простеръ нози свои, приложил ся къ отцемъ своимъ, сь добрымъ испоъданіемъ, исполненъ благихъ дѣлъ и милостыни», — як записує пом'яник тодішньої митрополітальної резиденції монастиря св. Михайла в Києві. Огірчений і прибитий несловністю короля, крахом своїх планів і надій, він присвятив останні хвилі свого життя розпорядженням своїм майном в дусі тих змагань і планів, які одушевляли його в останні літа многотрудного життя. П'ять днів перед смертю (5. IV) тестаментом своїм розділив він своє майно, визначивши «шафарами й вѣрными депозитарями» того маєтку митрополита Йова і свого наступника на гетьманстві Оліфера Голуба.

> Маєтность свою роздалъ єдину на шпиталь,
> Другую зась на церквы, школы, монастырѣ, —

як записує його панегірист. «Ялмужну значную» записав на київське братство — «тисячій килка». З інших легатів докладніше знана його фундація, вчинена його «духовницею» при Львівськім братстві, культурно-національнім центрі його ближчої отчини. Півтори тисячі золотих призначив він на фундацію при Успенськім львівськім братстві «на науку и цвичене дѣтей христиниськихъ, на выхованье бакаларовъ учоныхъ, вѣчными лѣты», аби з доходу тої фундації тримано «на каждый рокъ на выхованье учоного мяйстра въ греческомъ языку бѣглого, церкви божой и дѣтемъ християнскимъ народу российскому потребного», з остереженням, що ні на що інше сі доходи не мають призначатися, тільки на науку. (Лист митрополита до Львівського братства, що уставляє порядок уживання сеї фундації... Фундація ся існувала при кінці XVII в., і доход з неї по 8% ішов на

утримаиия шноли русьиоі, шпитвлю, ии і хворнх в тій же шиолі). — М. Г.). Колн се була вповиі аласна ідея старого гетьмана, то старий анховаиець «острозьких шкіл» аірній зостався її греко-русьиим традиціям до кінци. Панегірнсту ж своєму дав привід поставити Сагайдачиого прикладом «иождому рицареві» козацьиого стану, як належить «шафоаати своєю маєтністю»:

С того гетмана кождый рыцеръ нехъ се учить,
Якьбы тыжъ мълъ на свѣтѣ тотъ животь свой кончитъ:
Ото онъ въ вѣрѣ своей святой трвалъ статечно,
И ойчизны своей бронилъ тыжъ менжне,
И мастностю добре свою шафовалъ,
Не на костки и карты н збытки обертал.
Але яка єсь слышалъ, на речи добрыи,
Душн его по смерти барзо потребныи.

Смерть ся була тяжким ударом праоославиим, азагалі украінцям, що мали асяиу підстаау поиладати велииі надії иа заступництао Сагайдачиого перед иоролем в релігійних і національних українських справах, на аагу його особи, його аплиаіа і заслуг а прааительствеиих колах. Суминм почуттям аіє аід епіграфа, поставленого на панегірику братсьиоі школи на його «жалосний погребъ»:

Не вѣсте ли, яко властелинъ великъ паде въ сій день въ Ізраили.

Похорон буа спрааді жалісний, і утрата ся ще гірше зменпіуаала шапси реалізації иоролівсьиих обіцяиок 1621 року. Але аона дуже иеприємиою пригодою була і для прааительстаа, яие хоч і пошило а дурні старого гетьмана з його старосаітсьиими надіями на короліасьие слово, все-тиии багато поклвдалося на його лояльність і аплиаи між иозаччииою. Князь Юрій Збаразький, перший сенатор Корони, з титулу уираінсьиого магната уважаиий за спеціаліста а уираїисьиих спрваах, на першу аість про смерть гетьмана забив триаогу: «Аби ми знову не попали в турецьку аійну! З иозаиами до иинішиього дня пе поиінчено, хоч мали ми часу досить, аж заиадто, до переговорів з иими. Пан Обалиовсьиий, ие аідпраалеиий в час з грошима, не міг приіхати нв час, а тим часом, як учора я дістаа аідомість, — амер Сагайдачиий, таиий вірний і аіддаиий вашій иоролівсь-кій милості і Речі Посполитій гетьман запорозьиий: легио зміриуаати, иасільки легше було договорюаатися з иозаиамн за його аласті. Тепер Бог зна, якого собі гетьмана виберуть: дуже правдоподібно, що найбільше своєвільного, бо і натура їхня того потребує, і дисципліна попереднього була для иих занадто тяжка. Дуже легио можуть вийти речі дивні. Здається, аикралося їх (себто иозаиіа запорозь-иих. — М. Г.) немало до донців і пішли з ними на море — отже, зараз туркн будуть гніаатися. До Орди посол иоролівсьиий ие аідісланий, ані Джаи-Антои ие аідправ-лений, і тим цар (хаи. — М. Г.) дуже ображений; є аідомості аід браиціа з Переиопу і Білгорода — пишуть до саоякіа, що цар і галга збираються иа аійну, ображені тим, що їхиіх посліа затримують так довго».

Князь-референт українських справ радив поспішитися з аисилкою аеликого посольства до Туреччини для ратифіиації трвитату (призначений був на те його брат иинзь Криштоф). Напнсати зараз лист до аізира, що иозаии, які вибралися иа море, се иозаии доиські, вислапі Мосиивою Польщі на злість, аби ие аірили турки, як би їх хто запевияв, що то укрвїисьиі запорозьиі; заразом поскаржитися за набіг на Уираїну мурзи Каитемира. Спішно вислати посольство до хаиа і полвгодити справу козацьку. «Козаиам доиоиче зволь ааша иоролівська милість аизначити гетьмаиа аід себе тепер якиайсиорше — иозаиа тамошиього запорозького, бо кого іншого аони не приймуть і буа би аін до нічого. Тільии що трудио знати, кого б, аласие, заіменуаати, ие зиаючи аиі його аірності, аиі характеру. Я думаа би таи: нехай би ваша королівська милість зволила послатн лист з пропуском... (щоб аписати потім ім'я аибраиого. — М. Г.), а там Обалковський, порозуміашися з тими, що вашій королівській милості і Речі Посполитій пайаірніші (він же там не раз буа між ними!), нехай би аизначив таиого — аби тільии буа популяриий між ними і заслужений, бо іиакший ие маа би між иими иіяиого аплиау, аиі зміг би утримати їх а обоа'язку. Тільки те все треба зараз і скоро залагодити, бо дуже иоротиа та иагода, і аи тільии трошки забарнтися — буде спрааа страчеиа».

Правительстао занепоиоїлося, зааорушилося теж. Приспішено аиснлиу посольства до Царгорода, а козакам, щоб не спокушало їх море, «наказаио аийти

на волость і доти там лежати, доки посол не вернеться або не буде якоїсь відомості». (Лист з Умані, 6 мая.— М. Г.). Інтересами української шляхти пожертвовано для інтересів політичних. Обалковський з грошима був уже перед тим висланий. Навздогін виряджено комісію для постанов з козаками (в маю); вона ж мала зайнятися вибором нового гетьмана, коли прийшла вість про смерть Сагайдачного. Обіцянками й грошима удалося стримати козаччину в сей критичний момент від морських походів. Військо козацьке вийшло з Запорожжя на волость, щоб зайнятися вибором нового гетьмана і переговорами з правительством. Тільки невелика партія на п'яти чайках викралася на море, мабуть, з донцями разом, і за ними навздогін посилали на Дон, щоб їх завернути. Але вибору гетьмана комісії не вдалося взяти в свої руки. Рада для вибору була визначена на Русаві за два тижні від св. Юрія, і козаки вибрали гетьмана самі, не чекаючи королівського подання. Правда, вибір випав для правительства корисно. Незважаючи на те, що лояльну політику Сагайдачного так гірко скомпрометувало само правительство, впливи Сагайдачного і його партизанів були все-таки настільки ще сильні, що на гетьманство вийшов їхній чоловік — повірник Сагайдачного, зоставлений ним шафарем його маєтку — Оліфер Остапович Голуб, і скільки міг, вів далі політику покійного гетьмана, себто якомога оминав конфлікт з правительством. Але все-таки в правительствених колах були невдоволені з сього вибору; принаймні князь Збаразький дуже нарікав і пророкував всякі біди. «Сей народ буйний, бундючний і так сею останньою турецькою війною надутий, що легко важить собі всякі кари, а тим більше маючи тепер гетьмана з черні, переробивши сей вибір проти постанови королівської і зневаживши свою старшину,— як їх почнуть підущати вони, то нема що й думати, аби вони стали послушні, поки своєї власної крові не настрашаться»,— писав він королю. А одному з товаришів-сенаторів додавав до сих погроз: «Передчував я се і писав королеві ген-ген за життя Сагайдачного, бо знав, що він уже вмирає, та й він, небожчик, чоловік чесний, справний і відважний, і Речі Посполитій дуже зичливий, якого козаки ніколи не мали між собою, остерігав, що так воно буде по смерті його».

Кінець кінцем гетьман настав для правительства не найгірший, і потерпів тут тільки принцип, що козаки не взяли гетьмана з рук короля, а самі собі вибрали. Але козаччина взагалі зовсім не схильна була слухати, що їй диктуватиме правительство, і місія комісарів стріла повне фіаско. «Перемогла сильна партія черні,— писав король на підставі реляцій комісарів,— вибрала собі гетьмана по гумору своєму, що й старшини їхньої не буде в лад». Можливо, що остаточний вибір гетьмана був відложений до приїзду комісарів, але вибрано Голуба незалежно від їхньої волі. Про те, щоб відновити постанови 1619 року, не було й мови. Козаччина пригадала, що се гроші привезено торішні, а час уже й на нові, що мали по давній постанові приходити на день св. Іллі (а сі переговори з комісарами мали місце десь при кінці мая старого стилю або на початку червня). За те, що не підуть на море, козаки домагалися збільшення плати, а також права кватирування на волості і побирання собі удержання (леж і приставств), коли Річ Посполита не пускає їх на море, ані на іншу війну не посилає. Грозили інакше йти на Запорожжя і звідти на море на турка, покликуючися на те, що з покійним гетьманом (Жолкевським) була у них така умова: як гроші на час не приходять, вільно їм на море йти (в дійсності, як ми знаємо, така умова комісією 1619 року не була прийнята, але козаччина стояла при ній, і комісія 1622 року приймає за факт існування такого контракту). Правдоподібно, підносили й інші жадання (наприклад, багато говорено про незабезпеченість поранених і старих козаків), тільки в сучасній кореспонденції мова йде головно про сі дві: виплату на св. Іллю збільшеної плати і право приставств на Україні. Про виписку і зменшення війська до вказаного давнішими сеймами числа не хотіли й чути.

Такий ультиматум поставило військо козацьке на раді «на полю під Кагарликом» десь при кінці мая. Комісари випросили тільки, щоб військо почекало п'ять тижнів королівської відповіді, а від себе пообіцяли, що плата їм буде збільшена до 50 тисяч і виплачена на св. Іллю. Комісари опиралися при тім на листі, присланім їм з Обалковським, що в потребі можуть козакам додати плати десять, а навіть двадцять тисяч. А обставини були справді такі, що козаки, як-то кажуть, і в ус собі не дули з королівських жадань; комісари не привели з собою ніяких значніших сил, війська не було взагалі через конфедерацію. Але король не

хотів розуміти сього. Не тільки не хотів позволити пркставста, — бо ся перспектива таки а страшну паніку привела українську шляхту, — а й на побільшення платні не хотів згодитися. Сильно докоряв комісарам, що вони переступили свої права, обіцявши козакам додаток, і наказав їм, аби знову їхали до козаків під той час, як будуть послані гроші (на св. Іллю ніби, але, розуміється, з деяким опізненням — се опізнення передбачав сам король. — М. Г.). Комісари сим разом мали виторгувати від козаків, щоб вони зреклися підвищення і розійшлися з війська, «зоставивши тільки три тисячі або мало що більше» («три або чотири тисячі» в іншім листі). «Ніколи військо, вертаючи з інших воєнних експедицій, не вимагало того (розкватирування): одержавши умовлену плату, роз'їздилося до домів і осель своїх, не наприкряючися обивателям коронним; треба, щоб і тепер заховано давній порядок: нехай самі поміркують, що така маса принесла б останнє знищення всюди, куди б обернулась», доводив король комісарам. В тім же дусі, дуже м'яко, писав і козацькому війську. Але сам не покладав великих надій на успіх нової комісії й поручив підскарбію таки приладити секретно від самих комісарів ті додаткові 10 тисяч золотих, щоб їх мав при собі довірений писар на випадок, якби комісарам таки не вдалося козаків умовити. А в справі кватир наказав комісарам як ultima ratio просити козаків, щоб зіставалися в послушності й ждали нової комісії з «великих і значних людей».

Король, очевидно, відчував, що й ся нова комісія, хоч як він силкувався настягати до неї учасників, не буде дуже авторитетна. Головно, що не можна було їй дати доброї військової асистенції. Війська не було ані на лікарство. Конфедерація жовнірська тягнулася далі, й князь Збаразький не помилявся, думаючи, що приклад сеї жовнірської конфедерації може настроїти козаччину тільки на тим вищу ноту. «Все з конфедератами й лісовчиками виїжджають, беручи з них собі міру і приклади, — що їм мільйони платять і на розбої їхні крізь пальці дивляться, і вони не тільки прикраси, а й ланові гроші на волості без милосердя збирають, в проте і повну платню дістають», — писали про козаків комісари і справедливо додавали: «Трудну задачу вкладають на нас — словами відводити те, що вони самими фактами доводять». На бажання, щоб козаки вийшли з волості та стали на шляхах татарських — боронити Орді дороги, козаки «відповідали питанням — що там будуть їсти, коли тих трьох або чотирьох золотих, що дістануть на шаблю, не стане і на прожиток (pro victu et amictu), бо дуже голі й голодні». «Раз у раз питають, де подінуться каліки, що хліба-солі собі заробити не можуть, або ті, що домів не мають, копати не вміють, а просити стидаються? Як їм стільки ж грошей дістанеться, як і тим, що багато з неприятелем не воювали, то не матимуть за що собі й домів та обійстя постарати, — бо того за кілька золотих не справлять».

Приходилося годити якомога, не доводячи до розриву, щоб не допустити до походу на море. І так прориваалися невеликі походи на море: уже, як згадано, якась невеличка екскурсія була в маю (князь Збаразький писав, що ходило п'ять чайок козацьких і здобули турецький корабель). Потім в липні французький посол писав з Царгорода, що тридцять козацьких чайок з'явилося недалеко від Царгорода, 15 льє від міста, і руйнували побережжя Анатолії, взяли багато кораблів турецьких на морі; у великій небезпечності була також Кафа. В Царгороді був великий страх, «бо поголоска про чотири козацькі чайки на Чорнім морі лякає турків більше, ніж чума в Мореї або Берберії, — так вони налякані з сього боку», — пояснює французький посол. А тут іще своєвільні ватаги з Брацлавщини й Поділля — люди старости брацлавського і кам'янецького набігли на околиці Білгорода і землі волоські шарпнули. Мурза Кантемир відповів на все се походом на Покуття. Все се дуже заплутувало відносини до турків, неясні й без того через зміну особи султанської: Осман згинув в маю від військової революції, й на троні засів новий султан Мустафа. А тут саме вибирався до нього той «великий посол», князь Криштоф Збаразький, для уложення трактату.

Через се комісія головну вагу мусила положити на забезпечення від морських походів. Вона рішуче відмовилася від королівського доручення — їхати на козацьку раду на св. Іллю та намовляти козаків, щоб вдоволилися давньою платнею (40 тисяч золотих): відписували, що се не тільки їм самим «смертю пахне», — а хоч, розуміється, їм «солодка смерть за отчину», все-таки вони за ліпше вважають ще й далі служити королеві й Речі Посполитій, — се скомпрометує перед козаками короля і державу, наведе біду на Україну (козацькими лежами)

і турецьку грозу на Річ Посполиту (походами на море). «Трудно і з розсудкішою старшиною трактувати, а що вже як надтягне безіменна чернь — там розуму й духа святого ані питати». Військо і так, не сподіваючись присилки грошей на час, було вже акзначкло похід в тиждень по св. Іллі, і наказано борошно готувати, а для платні, щоб її одержати, полишало своїх депутатів. Нової комісії, задуманої королем, чекати не хочуть — кажуть, що на Запорожжі будуть вести з нею переговори. Кінець кінцем нова комісія мусила таки виплатити війську ту надавшу, 10 тисяч, а за те запорожці обіцяли, що, доки не буде закінчена справа з турками, себто не буде забезпечений спокій і посол з Царгорода не верне, вони не будуть ходити на море. Справа леж і пристаавств зісталася одиритою: додаток до платні військо вважало тільки компенсацією за те, щоб не йти на море. По-доброму обіцяло, що на волості людям наприкрятися не будуть, підуть на Запорожжя, на свої звичайні місця, і «там в степу будуть собі старатися на прожиток»; так написали й королеві. Але про виписку й зменшення війська та інші постанови 1619 року і чути не хотіли. Казали, що війська буде ще більше — до сто тисяч, і як їм на веску не знайдеться іншої служби, то вони таки підуть на море. Про знищення човнів, отже, не було що й говорити. (Король серйозно задумався над тим, куди б обернути козаччину, але не було куди — в Литві її не хотіли, і з шведами в серпні зложено згоду на рік, а з Москвою відносини теж вигладилися. Хотів звернути козаччину на Кантеміра, але, мабуть, на се козаки не злакомилися...— М. Г.).

Така козацька «надутість» дуже злостила правительствені кола і розказала переконання, що треба якнайскоріше скупати козаччину наново в кривавій лазні. Сю гадку, наприклад, не перестає на всякі способи повторювати в своїх листах і промовах князь Збаразький. Але поки що, стискаючи серце, приходилося годити, відкладаючи на ліпші часи розплату.

■

В тих переговорах, чи властиво рефлексіях їх в королівській кореспонденції,— бо не маємо декларацій козацьких ні з першої (майської), ні з другої (серпневої) комісії, ні змісту їхніх петицій, висланих по другій комісії до короля, з посольством козацьким (кінець серпня старого стилю), і можемо судити про них тільки з тих рефлексій в правительственних сферах,— виступають все желудкові питання козаччини: справа піднесення платні, право приставства і леж. Коли се не односторонність самих рефлексій (правительство могло спеціально інтересуватися скоріш «реальними» справами, відсуваючи на бік іншу «ідеологію»), то можна се толкувати двома причинами. По-перше, перевагу взяла «чернь», маса козацька, відтискаючи старшину на другий план (сей мотив про перевагу черні над старшиною неустанно повторюється в правительствених сферах в другій половині 1622 року), а маса могла дійсно інтересуватися тими питаннями желудковими більше, ніж національними. По-друге, питання церковно-національні король, мабуть, від початку зіпхнув на сейм — що там їх треба полагодити і з ними треба було чекати сейму.

Сейм був розписаний на початок 1623 року, і заздалегідь в українських колах почалася агітація і приготування до відповідних заходів на сеймі. Провід вів в тім митрополит Йов, що з смертю Сагайдачного став рішуче на чолі релігійно-національного українського руху. Новий гетьман не мав відповідного авторитету і стояв на другім плані, але колишній львівський дидаскал на митрополичім столі «второго Єрусалима» держався гідно і, опираючися на співчуття козацької старшини, сміло прийняв на себе роль духовного провідника України.

Вищезгадана була його окружна грамота з кінця 1621 року, де він закликав православних триматися своїх православних владик і не попускати ні в чім уніатській ієрархії. З кінцем 1622 року він видрукував меморіал, призначений для правительства н. т. Iustificatia. Вона адресована королеві, а підписана: «Йов Борецький митрополит з усіма єпископами низько чолом б'є». Писана, розуміється, по-польськи, а головнім повторює вона гадки й аргументи давнішої «Протестації», тільки в формі здержлнвішій. Широко розводиться про лояльність руського народу, боронить його проти підозрінь і обвинувачувань в шпіонстві і ворохобництві, кинених останніми часами на суспільність руську, духовенство і патріарха Теофана; виправдує посвячення владик; запевняє, що вони не шукали тут ніяких

Гопак

особистих користей і радо зречуться своїх прав до владицтв, коли король схоче виконати своє право презентації і визначить на сі владицтва осіб православних: Теофанове посвячення було вимушене потребою, бо король перестав презентувати владик патріархові.

Меморіал сей мав заступити особисте оправдання митрополита з владиками перед королем. Митрополит згадує бажання короля, висловлене минулого року перед Курцевичем, аби владики ставилися перед ним. Він признає, що випадало б йому з архієпископом Смотрицьким явитися перед королем, подякувати за ласку, за прислані охоронні листи («глейти»), — «але і недостатки наші, і здоровля мого велика нездатність не дали тому можливості». Митрополит і архієпископ за ліпше вважали триматися своїх резиденцій, ніж здаватися на ласку королівську, хоч би й з охоронними грамотами.

Разом з адресованою королеві «юстифікацією» епископату була приладжена і видрукувана також по-польськи «Супплікація до сенату Корони і В. кн. Литовського, від обивателів коронних і В. кн. Литовського, стану шляхетського, релігії старинної грецької послушенства східного». Вона служила доповненням до епископського меморіалу. Написана сильно, в місцями навіть різко, без тої смиренної (хоч і гідної) покори Юстифікації, вона впадала в тони козацького меморіалу 1621 року або сеймової промови Древинського, ударяючи сміло на беззаконне ламання правительством прав, запоручених православним, і на призвідців сих утисків і беззаконь, уніатських владик, «сих Пакостів, Шишок, Стецьків, Душохватів, Палисвітів, Почаповських і Рутських, що під теперішню хвилю удають з себе владик руських». Вона характеризує сю політику як змагання до того, «аби на Русі не було Русі». «Старатися змінити віру руську — значить, силкуватися знищити руський народ, а силкуватися знищити руський народ — чи не значить се задумувати знищити значну частину самої отчини», бо, пояснює вік, «віра східна не може бути знищена інакше, як знищенням народу руського». І, давши кілька образків тих кривд і утисків, які терплять православні, навівши безконечний реєстр міст і містечок, де православні «відсунені від урядів лавиці міської ратушної, ремісники з цехів витиснені, позбавлені церков, предками їхніми тої ж віри з муру і дерева будованих, в притім терплять мордн незносні, в'язнення, банниції, в урядах завішення, кари, секвестри і подібне», меморіал ставить справу на грунт політичний, в дусі сеймової промови Древинського. «Унія наших відступників (церковна) очевидним способом захитує, розриває, псує унію народу руського

з королівством польським», зв'язок політичний. «Народ руський, що має служити непробитим муром від ворогів для королівства, наповняє вуха своїм плачем і скаргами по містах і містечках, а нарешті, й по селах королівських, і ледве вже Низ і Україна може вмістити людей, через унію витиснених з домів і маєтків своїх». «Поки ще стоїть цілою унія політична, забезпечуючи цілість отчини, свободу, права і вільності всім трьом народам,— треба вийняти сю кістку незгоди, сю сфальшовану унію». Вийняти зовсім, а не старатися заспокоїти справу якимись компромісами. Бо — закінчує автор — «заспокоїться руський народ не розрізанням дитини на дві половини (мати не дозволить на те!), себто не розірванням єпископій і роздвоєнням митрополії, бо се значило б не заспокоїти нас, народ руський, в релігії і при правах наших нас зоставити, але розволоїти і в безправстві згнести».

Сей меморіал української шляхти задавав тон православним учасникам сейму. Між ними був знов і сам Древинський, як депутат волинський, й інструкція волинської шляхти доручала послам допоминатися забезпечення релігійної свободи дисидентам та основного заспокоєння грецької релігії. Особливу увагу звернено на Запорозьке Військо. Митрополит Рутський пише, що перед сеймом відбулося дуже велике зібрання козаків «на київських полях», і там рішено добиватися повного скасування унії в державі, а якби се було неможливо, то принаймні щоб уніатських владик зложено з урядів і маєтності від них відібрано і віддано православним. (Лист з 24 II 1623 року. — М. Г.). В петиції козацькій, висланій на сейм, що в головнім повторювала петицію хотинську, бо ж король з тими справами відіслав військо на сейм, справа церковна була видвигнена тепер на перше місце. В першім пункті її послам доручалося просити, щоб король його милість, згідно з своїм прирєченням, зробивши кінець релігійній боротьбі як у Короні, так і В. к. Литовськім, зволив наказати основно заспокоїти старинну релігію грецьку, уніатів віддалити від церков і маєтностей, а владик, посвячених патріархом єрусалимським, полишити при церквах і маєтностях, які здавна належали до них, та відкликати видані проти них універсали. Крім того, в петицію вложено ще пункт в справі братства Київського, до якого належало військо: «Просять привілею для братства при церкві Богородиці в Києві і для школи, заложеної для наук і вчення різних язиків». (З інших доповнень сеї петиції проти хотинської скажемо жадання потвердження козацької юрисдикції і мішаного суду в справах з міщанами, права спадщини без одумерщини — притоку до того дали, очевидно, грамоти, випрошені королівським секретарем Словицьким на відумерлі маєтки козацькі. Упоминалися також гроші, які стратилися з платні через різницю курсу монети).

Як ілюстрацію релігійних утисків, що вимагають скасування унії для заспокоєння грецької релігії, предложено сеймові, правдоподібно, тими ж козацькими делегатами реєстр беззаконностей і кривд, які потерпіли останніми часами православні. На першім плані, як у всіх тодішніх скаргах, фігурують беззаконства й кривди православним у Вільні і в єпархії фанатичного владики полоцького. Потім ідуть українські міста. У Львові русь виддалено з усіх цехів; магістрат не дозволяє дзвонити по церквах, ходити з тайнами до хорих, проводити процесію небіжчиків через місто й інші обряди публічно справляти. В Перемишлі Крупецький вже кілька літ позабирав усі церкви; неповинних міщан півроку тримав у смердячій в'язниці, мучив і кількох людей на смерть замучив. В Солі мучили в'язницею ігумена добромильського. В Ярославі за приводом апостата Крупецького забрано церкву, русь в'язнять і мучать через унію. В Бузьку, Белзі, Сокалі й Красноставі холмський апостат Пакоста забрав усі церкви й мучить священиків. В Кременці, Бересті, Кобрині й інших містах володимирської діецезії апостат Мороховський позабирав церкви й мучить священиків і людей. В Луцьку, Рівнім й інших містах луцької діецезії апостат Почаповський позабирав церкви; священика Івана Немильського вхопили задля унії і в найданих привели до Замостя. В Пінську і всій пінській діецезії апостат Сахновський позабирав церкви й мучив людей. Київський апостат Рутський наробив багато беззаконства і знущань з людей старої грецької віри і церкву в Києві (св. Софію) знищив.

Далі буде

АНДРІЙ КРИЖАНІВСЬКИЙ

М'ЯКА ПОСАДКА

Гумореска

У загін космонавтів підкинули мило, «stainless», лосьйон та деякий інший вузький асортимент широкого вжитку.

Дещицю дефіциту по-братерському відважили орбітальному екіпажеві, який метлявся над океанами і континентами, спостерігаючи життєвий і військовий рівень країн антинародної демократії. Антинародний життєвий рівень, на відміну від нашого, був відмінним, а військовий — паритетним, а тому на орбітальному комплексі хлопці комплексували, тим паче що остання космозйомка чужої нам хлібної ниви чарувала, а нашої розчарувала, крім української пшениці, яка дала багатющий врожай, щоправда, на території Канади.

Отож дефіцит запакували у космічний грузовик, щоб якось розрадити орбітальників, і тут доля всміхнулася Іванові, вічному дублеру. Так сталося, що звесь космічний загін розічхався під осінні дощі, які до того ж змили невідомо куди антишмаркливі препарати. Врешті держбезпека відшукала ліки у підсобних та зіржавілих з весни вагонах, але це вже через півроку, а поки що Іван, який чхати хотів на всі пчихи завдяки воличому селянському здоров'ю, вмостився у кабіні й попер цінний вантаж на орбіту.

Стикування, передача подарунків, розстикування пройшли успішно, як брехня по селу, але у зворотній мандрівці космічний грузовик чомусь проскочив задану йому траєкторію.

— «Дефіцит-перший»', «Дефіцит-перший»! — кодом викликав Івана стривожений Центр. — Бери управління на себе, переходь на запасну траєкторію і сідай, де сядеться, але в межах священних кордонів!

— Та якось сяду,— розважливо відповів Іван. — Бо як не сяду, сядете ви...

— Ну-ну, ти не дуже! — ще більше розхвилювався Центр. — Ті часи минули...

— А репресарію лишаються навіть у часи пізнього реабілітансу,— докинув космонавт. — Їм і за демократії когось їсти треба...

— Ма-ал-чать! — прорвався у космос секретний солдафонський бас.

Корабель струсонуло.

— Приберіть цього зарізяку, бо дзуськи повернуся на Землю,— розперезався Іван у безпартійному космосі.

— Він уже пішов! — похапливо доповів Центр. — На пенсію. Персональну.

— Кобила з воза, бабі легше... Повідомте дату випуску корабля.

— Двадцять дев'яте грудня,— без затримки видав інформацію Центр.

— Ну, все ясно, ні божий день, кінець року, хлопці поспішали з планом,— проаналізував критичну ситуацію Іван. — Кермую на Полісся, поки цей страхоліт не розвалився...

Розрахунок Івана по-своєму був ідеальний. Про всяк випадок він скерував корабель ближче до рідних могил і заразом уникнув можливості булькнути на якесь дно, бо меліоратори так осушили болота, що й джерел не лишилося, отож молодиці брали води перешкоди, не замочивши подолу, а кури переходили річки вбрід.

Хай там що, а Іван хвацько проорав щільні шари атмосфери і надійно сів. Як не раз бувало і в докосмічні часи.

Засоби масової інформації повідомили, що він здійснив м'яку посадку в точці, близькій до розрахункової, і що стан космонавта нормальний.

Ці бадьорі рядки містили стільки ж інформації, скільки й класична телеграма:

«ДІДУСЬ ЗАХВОРІВ ПРИЇЗДІТЬ НА ПОХОРОН».

Марно перепитувати, чи живий ще дідусь, бо відповідь буде у тому ж дусі:

«ПОКИ ЩО НІ».

Подібна інформаційна насиченість є основою всіх офіційних повідомлень.

«М'яка посадка» означає, що космонавт у підсмаженій капсулі зі страшною силою бебехнувся об рідну землю, «точка, близька до розрахункової» засвідчує, що спечене космічне яйце гепнулося чортибатьказна-де, а крапка після «стан космонавта нормальний» є виправленою комою, за якою неважко вгадати продовження: «завдяки неабияким зусиллям лікарів».

Отож Іван, не так здоровий, як живий, відкрив люк з піснею «Розпрягайте, хлопці, коні...» і несподіваним приспівом: «На пыльных тропинках далеких планет остались не наши следы».

Не встиг космонавт, радіючи, мов дитя, вдихнути на повні груди цілюще повітря, настояне на нукліднім глиці, як над ним виникла препаскудна пика. Під розплесканим носом відкрився щербатий комунікативний отвір, пролунав переможний зойк, а затим люк хряпнув, і пика, зрозуміло, щезла, хоч і залишила у капсулі знайоме до болю самогонне амбре.

Вдруге відкинути люк у Івана не стало сили.

Однак визволили його швидко.

— Пошукова група! — доповів офіцерський кашкет. — З благополучним приболотненням!

— Який вишкребок мене замурував?! — гримнув Іван.

Кашкет задумливо втупився у небо.

— Не намагайтеся виглядати розумним, адже ви офіцер! — напосідав Іван.

— Це з місцевих,— неохоче признався пошуковець. — Першому, хто вас побачить,

пообіцяли золотого годинника, то дядько підстрахувався, щоб добігти за нагородою...

У коментарі космонавта було присутнє слово «мать».

— До речі, про матір,— перехопив ініціативу офіцер.— до вашої хати звідси сто кілометрів.

— Ти ба! — зрадів Іван. — Гайда туди!

— Нікак нєт! Наказано в облцентр. А на вашу хату вже висадили телесобачення, трохи вертоліт у багні не втопили...

Завдяки героїчним зусиллям телевізійників, які навели відеоміст над непролазним місивом поліських доріг, Іван таки вийшов через кілька днів на рідне гніздо.

У телевікні він побачив батьків, які, благочинно сиділи на призьбі в оточенні місцевої влади, переляканої малоприємним наближенням до вищих сфер.

І село побачило на виноскому екрані свого героя серед осіб велиного обласного, а то й республіканського розуму, а також різномастої журналістської тічки.

Іванові здавило груди, і він почав, як у воду тубовснув:

— Ну от, мамо й тато, от я і злітав до далеких зірок. Кланяюся вам і бажаю сто років життя!

Батько зняв вічний кашкет-восьмиклинку, але рота розтулити не встиг, бо мати, хоч і була тонка на сльозу, а свого не цоцустила, прорвалася скоромовкою:

— Це тобі, синку, уклінно дякуємо, що злітав до тих клятих зірок, бо як взяли тутешні, куди ти вдряпався, то навперейми кинулися помагати, а до того й холодної води допроситися було марно... Так що жнвн, синку, вік і більше, в за твоєю спиною і ми як-небудь проживемо!

— Дякуючи партії та уряду! — нарешті докинув батько.

В голові Івана переплелися всі інструкції, і він утнув людське вперемішку з офіціозним:

— Спасибі, мамо, що, дякуючи партії та уряду, ви спородили мене на цей світ, і вам, тату, спасибі!

— Нема за що! — резонно відповів батько.

— Як нема за що! — вчепився за останню репліку космонавт. — Якби не ви, не школа, не комсомол, не армія, то чи став би я, так би мовити, соколом...

— Нікада! — підтримав зворотний зв'язок батько. — Кланяйся, синку, що не місиш з нами грязюку, всім кланяйся, бо не послужиш чортові, не послужиш і богові!

Запахло смаленим. Журналісти пожвавішали, а на почесних лицях проступила деяка, не властива їм задума.

Поки Іван збирав докупи розхристані думки, мати не забарилася поперед батька:

— Ти вже не літай на небо, синку, хай інші спробують, бо страх як за тебе напереживалися, тим паче з нашої хати-задрипанки лялечку зробили, не повіриш — піарайкому, як чорногузи, на даху вовтузилися, новим шифером церестелали, дякуючи на...

— І особисто першому секретареві райкому! — підтримав ідеологічну ноту батько.

— Та вже ж,— не перечила мати. — Це ж він, наш рідний перший, розпорядився, щоб кужник на цегляний туалет замінили, аби почесні гості не провалювалися. Душевний чоловік наш перший, хоч і новенький, його до нас у район з обкому вигнали за зловживання...

— Годі вам, мамо! — спробував взяти кермо на себе Іван, фіксуючи бічним зором спохмурніння почесного офіційного почту.

— Справді, розбалакалася! — вступив батько. — А тут невідкладна справа. Ти б шепнув йому треба, синку, щоб якесь послаблення вийшло поголовній боротьбі за свіжу голову, бо й міліція вже втомилася, зранку на ногах не тримається. Оно сусіди прибігли, дві сулії вгатили за твою благополучну посадку, а кум Аристарх Владленович, який тебе віжками нижче спини вчив на сокола, сходу вжер п'ять гранчаків і не поперхнувся, а це ж, зважай, тільки початок...

Івана гойднуло, та зусиллям волі він вилузався зі стану невагомості.

— Мамо, тату і вся шановна громадо! — реагує космонавт. — Я радий, що здійснив свій політ у час кардинальних змін, які знімуть усі перекоси й перегини і закріплять їх... тьху!.. подолають їх у новій Конституції!

Батько не забарився:

— Що я скажу про конституцію...

— Помовчте, тату!

— А ти мені рота не затикай! Бо я тебе породив, я тебе і вб'ю!

— Ну, тату, ви дасте...

— Не я даю, сину, конституція все дає, і гарне, і не дуже. Оно голова колгоспу нашого два інфаркти переніс, а жодної спідниці не пропускає, пожаліли б себе, кажу, Іване Абрамовичу, а він печально відповідає: «Що ж поробиш, коли в мене така конституція...»

Підступні телевізійники тут-таки показали голову колгоспу, який поволі випадав з районної президії на розгаслу землю.

Іван схопився за голову і простогнав:

— Хоч щось святе лишилося, рідні мої, бодай вам...

І тут мати виручила сина, вигукнувши піонерським голосом слова, назавжди вбиті у її дитячу голову під час голодомору:

— Слава великому Сталіну від українського народу!

На цьому екрани погасли, як потім пояснили, через технічні неполадки, що виникли за межами області, здається, в Італії. Може бути, бо там знову вибухнув вулкан Етна, бешкетливий характер якого відомий усім ще з часів Енея.

ТИМОФІЙ ПРОКОПЕНКО

ЗАВОДСЬКА ПРОХІДНА Й ЛІТЕРАТУРНА

«Пилип Явтухович прокинувся від вибуху газопроводу. Простеживши за чорними хмарами, що клубочилися вдалині, він витягнув з-під подушки змилок і пішов приймати душ. Потім натягнув залатані штани, лаючи на всі заставки дефіцит товарів широкого вжитку, і, перекусивши морквою з нітратами, вийшов на вулицю.

Повітря п'янило діоксидом сірки і свіжим стронцієм. Біля під'їзду стовбичили рекетири, неформали і наркомани.

Міліції поблизу не було. Охоронці порядку боролися з учасниками Вуличного Руху і брали хабарі у вільно конвертованій валюті.

Автобуси не ходили — водії оголосили страйк. Перехідний місток лідірували екстремісти. Біля кооперативного кіоска Пилипа Явтуховича смикнула за рукав проститутка.

— СНІД з тобою,— відмахнувся він.— Хіба можна працювати без одноразових шприців?

Останній червонець Пилип Явтухович витратив на пігулки кооперативних сигарет, заспокоюючи себе тим, що карбованець взагалі нічого не вартий.

По вулиці снували металісти, кооператори та орендатори. Вони гучно вітали гласність і гамбили бюрократичний апарат.

Нарешті замайоріла прохідна рідного заводу. Підприємство не працювало. Лунали санкціоновані виступи, вирували несанкціоновані мітинги — третій місяць обирали головного інженера. Завод готувався перейти на восьму модель госпрозрахунку. Тільки після цього район міг розраховувати на відокремлення від області і подальший повний суверенітет.

На подвір'ї метушилися менеджери, маклери, дизайнери і бухгалтери.

За парканом постріпювали.

Пилип Явтухович прокрався до свого кабінету і, загасивши недопалок об пульт персонального комп'ютера, побачив на дисплеї рядки: «Давай план!»

Гаврило Щабленко, маститий письменник, відомий читачам, а більше критикам своїми численними виробничими романами, знесилено відкинувся у кріслі, ще раз пробіг очима щойно написану сторінку і пробурмотів:

— Початок роману є. Це те, що треба. А то критика зовсім допекла: несучасно пише, застійні мотиви. Хай спробують тепер присипатися...

ВОЛОДИМИР КАРЛІН

СПАСИБІ ТОБІ, ЕКСТРАСЕНСЕ!

Наприкінці робочого дня я раптом відчув, що мов лещатами здавило горло, і чхнув. І хоча всі мої підлеглі одночасно побажали мені доброго здоров'я, мені не полегшало. Вранці, глянувши на градусника, я зателефонував до поліклініки.

Лікар прийшов не вранці, але ж і не вночі. Стрункий, молодий, симпатичний чоловічок, не рудий, не чорнявий, без пронизливого погляду й без кудлатої бороди. Не фахівець з моніокольної терапії, не прихильник школи ушу, не кришноїт і навіть не екстрасенс. Звичайнісінький вихованець вітчизняної школи медицини. Він не бив мене межі очі кулаком, не гіпнотизував поглядом, не довив коліном живота, не колов голкою, не давав пити намагніченої води, і навіть нічого не спитав про біополе.

Він просто помацав мій пульс, послухав легені і прописав ліки. Через три дні я був здоровий.

І всім розповів, що вилікував мене звичайнісінький лікар з районної поліклініки. Але мені ніхто не повірив.

І тоді я проліз на телесеанс, де сучасний шаман знайшов у мене тисячу хвороб і за одну мить усі вилікував.

І тоді я зрозумів: головне здоров'я.

Головне — реклама.

ГЛОБУС ПОСМІХАЄТЬСЯ

М[illegible] добірка з .морика[illegible] м[illegible] дається н[illegible] у[illegible] в[illegible] н[illegible] облемн[illegible] м[illegible] омі[illegible] в[illegible] ав тчизник м[illegible] брав[illegible] ер.клав[illegible] г[illegible]йськ[illegible] кандид[illegible] ф[illegible] м[illegible] ма к[illegible] них наук Євген Ак[illegible]ьон[illegible]ни[illegible]

■

■

■ **БЕСІДИ БІЛЯ КОМП'ЮТЕРА**

— Цей комп'ютер може спілкуватися по федеральній мережі з іншими комп'ютерами по всій країні. Бентлі побоюється, що вони пліткують між собою про нього.

■

Екстрена нарада керівництва інформаційної фірми

— Не панікуйте! Під час аварійної зупинки комп'ютера не весь банк даних знищено. У нас

збереглися відомості про щорічну кількість опадів, меблеву оббивку та розважальні подорожі...

■

— Спершу ти придбав нам у кухню плиту, обладнану комп'ютером. Потім навчив її розв'язувати свої наукові проблеми, ще й приказував, що їй це, мабуть, значно цікавіше. А тепер скаржишся, що млинці завжди підгорілі.

ТЕОРЕТИЧНЕ

■

— Існують три можливості. Швидкість розширення Всесвіту буде або збільшуватися, або постійно зменшуватися, або сам Всесвіт почне звужуватися. Жодна з цих гіпотез, проте, не може пояснити, чому лист із Чікаго доходить сюди іноді наступного дня, а інколи — через тиждень.

■

— Ваші співробітники, мабуть, завзяті рибалки. Вони так емоційно розводять один перед одним руками...

— Ні, це група космологічних досліджень, що розробляє теорію, за якою Всесвіт почався з великого вибуху. Вони саме сперечаються, який завбільшки був той вибух.

■

Вправа з формальної логіки для наукових співробітників.

«Лейбніц, Буль та Гйодель займалися логікою. Я займаюсь логікою. Отже я — Лейбніц, Буль та Гйодель».

■

Соліст рок-ансамблю звертається з естради до слухачів:

— Нещодавно Людвіг Мітцельдорф опублікував висновки своїх надзвичайно цікавих досліджень з фізики елементарних частинок. Я хочу виконати для вас кілька його формул.

БІОТЕХНОЛОГІЯ

■

Одна курка-несучка хвалиться перед другою:

— Цей тиждень був у мене надзвичайно вдалий. Майже всі яйця комерційної категорії «Прима», кілька — першого торгового класу і лише два — звичайні дієтичні.

■

Біля пряникового будиночка. Фея до дітей:

— Звичайно, його можна їсти. Ніяких гербіцидів, штучних наповнювачів, синтетичних барвників...

■

— Наша фірма «Технобіотиск» планує виготовляти антибіотики, інтерферони та діагностичні препарати. Задля нашого і вашого спокою ми почнемо з випродукування серії шомпулів.

■

— Ви за власним бажанням випробували на собі нові ліки, виготовлені нашою фірмою. Який з дванадцяти препаратів смакував вам найбільше?

НАУКОВЕ

■

Одна піддослідна миша до другої:

— Ти не повіриш мені, але якщо вони розроблять нову вакцину, то іншим хворим мишам вони її вже не даватимуть...

■

— Ми плануємо раз і назавжди визначити, чи є якісь культурні відмінності між гатунками «миша міська» й «миша польова».

■

Біля Капітолію.

— Як антрополог, я побував у тропічних джунглях і в полярній тундрі. Мене вважають спеціалістом як з первісних культур, так і в галузі високоорганізованих суспільств. Проте я не можу навіть приблизно сказати, що відбувається в цьому будинку...

РІЗНЕ

■

На дверях кабінету лікаря табличка: «Вухо, горло, ніс». Нижче дописано: «І всі ті рурочки, що з'єднують їх між собою».

■

Перукарня найвищого розряду. Майстер до клієнта:

— Отже, ми починаємо з рентгенівського знімка вашої голови..

ЛЮДМИЛА ВАСИЛЕНКО

ФАНТАСТИКА БЕЗ ФАНТАЗІЙ

Жила у небі зіронька — п'ята за величиною і аж десята за яскравістю. Була молода, вродлива та ще й заповзятлива і мріяла стати супутницею життя одного видатного світила. Не зайве зазначити, що цей об'єкт, грізний, як лев, кудлатий, рудий, і сам полюбляв молоденьких. Він вабив до себе зіроньку. Обіцяв їй гостинну орбіту у сфері свого впливу — там такі чудові умови. Згодом вона стала б планетою і перебувала у теплій, запашній, вологій атмосфері. Народила б там красивих, здорових людей. Ох, якби ж то...

Та довкола нього крутилося стільки жахливих вертихвісток звідки у них стільки злобливості? Як вони їй тільки не капостили. Зіронька терпіла все і відчайдушно боролася за своє щастя. Сподівалася вловити мить, аби відкрити йому на них очі — нехай знає! Та якось нарвалася на таку! . Ой, що тут зчинилося..

Згоряючи від сорому, зіронька кинулася світ за очі. Такого сорому, такого сорому набралась — плакала, металась, краще б уже померти.

Та згодом усе перегоріло. Стихла й вона. Призвичаїлася блукати небом, обертатись то тут, то там. І сама незчулася, як стала кометою.

Минуло якось непомітно сто мільйонів літ.

Усякого за той час надивилася. Стомилася чекати й сподіватись. Досить. Треба б і за розум узятись. Сама дібрала собі ім'я — Філіппа, воно означає «кохана Липа». І задумала власти на Землю — таки серед людей. Зрозуміло, що зважитись на таке їй було нелегко. І падати треба вміти. Людей вона уже знала — не встигнеш підлетіти ближче, як галасу зчинять! Одні клянуть, інші, безсоромні, розглядають.

Філіппа інтуїтивно відчула зв'язок між поняттями «зірка» — «квітка» — «жінка». Через те вирішила падати у заповідний ліс, аби відродитися свіжою, вродливою і святковою. Надумала — і полетіла з остогидлого неба.

Усе випадкове, наносне, що тяглося за нею довжелезним хвостом, розчинилося у повітрі, як у гарячій купелі. Її небесне тіло перетворилось на хмарину. А те, що долетіло до мети, було завбільшки з макове зернятко. Лише палке своє серденько принесла Філіппа на Землю. Та її самопожертви ніхто не помітив. Хіба що Вова. Він сидів з цигаркою в зубах і милувався сходом сонця. Дзвонили заутреню. Небо неквапливо розгортало блискучі пелюстки. Вова узрів лик бога, про котрого змалку знав, що його немає. Зморгнув сльозинку, що накотилась від тютюнового диму, звів очі і розглянувся на всі боки світу. Уся земля, що відкрилася очам, належала йому. Він уже нікуди не поспішав. Жити стало краще й здоровіше. Раніш нервувався, кричав, метушився, як загіпнотизований — соромно й згадати. Нарешті зрозумів: треба жити так, як дерева, внутрішнім життям. І так, як вони, давати плоди.

Відчуваючи вдоволення від того, що тепер він навчився думати так розсудливо, спокійно й мудро, Вова, одначе, не втрачав пильності. Лісовиком він був лише два тижні. Ніби й звик. Але під корою дикої і мужньої краси таїлась у ньому душа інженера-втікача. Він підозріливо нишпорив очима навсібіч і одразу помітив, як поблизу із землі почала пробиватися осяйна екзотична квітка, висока на зріст — метр шістдесят сім.

Вова виструнчився. Незбагненно — просто із квітки дивились на нього гарні, манливі очі. Він не міг втриматися. Ноги самі понесли його до прірви, яка зяяла між людьми і зорями. Як недосяжно далеко!. Він не йшов, а летів. І от нарешті дотягнувся й зірвав цю диво-квітку.

Затим вони, звичайно ж, за всіма правилами, розписались у великій червоній книзі, свято вірячи, що берегтимуть довіку оту рідкісну дивовижну рослину — подружню згоду.

Згодом Вова стояв серед галявини і чухав потилицю. Дарунки долі набирали загрозливих розмірів. Треба було відповідати — за смарагдовий ліс, за красуню дружину, за доньку, яка не забарилась з явитися на світ. Треба їх одягти, взути, нагодувати. А чим? Магазинів немає, грошей також. Що тут удієш?

Як раптом нагодився Володимир Станіславович. І звідки він тут у лісі взявся?

Якось років так кількадесят тому в заповідному лісі заблукав великий начальник. Відбився бідолашний від своєї свити, переслідуючи молоденького лісовика Вову, котрий задля сміху перекинувсь триголовою качкою. Од запопадливості великий начальник втратив пильність та й впав у яму. Схарапуджена свита викликала вертоліт, аби визволити великого начальника з великої біди. Вова ж стояв хоабми і плював вогнем по рухливій мішені. Нарешті Вову спопохали і начальника забрали. А те, що від нього лишилось, і стало Володимиром Станіславовичем, котрий пішов на пенсію і підсвідомо подався до лісу. З Вовою він не став і вітатися. Довго тривала та мовчанка. Володимир Станіславович мовчав важко, вагомо. А Вова, незважаючи на те, що був господарем лісу, помітно занервувався. Когось йому цей чоловік нагадував. Портрет? Квартбілет? Сейф, печатку, стіл, папір, ручку, перо до с.. Ох, ти господи! Усе одразу! Порядок уособлювала в собі сіра, безлика постать. Знову ніби підключили до електрики. У ньому зродилась магнітна буря, яка майже одразу й стихла. Кров знову плинула в потрібному напрямку, мізки перекособочились, на губах він знову відчув смак материнського молока, з яким увібрав у себе тваринний страх і світлу надію.

Скоса поглядаючи на Володимира Станіславовича, Вова проголосив себе першим секретарем. Володимир Станіславович недобре осміхнувся.

— Гм.. гм... — кашлянув Вова. — Тоді я буду директором, а ви першим і останнім замом з усіх питань, включаючи прогодування директора, директорші і директорської дочки.

Потому усі, крім Володимира Станіславовича, прилягли спочити і помріяти. А він одразу ж узявся до своїх обов'язків. Вийняв із внутрішньої кишеньки записника і став робити ревізію. Почав просто з дуба, у дуплі якого зберігалась стара байкова ковдра. Потім заповз у кущі, аби підслухати й підглядіти. Застукав усіх одразу. Сидять, голуб'ята, гріються на сонечку. Мріють! У робочий час!

— Ось я вам покажу, де ваше місце,— похмуро бурмотав перший зам, виймаючи авторучку «Сімейність» — найм'якіше, що було у нього доносі.

Філіппа врятувалася тим, що кометою шугонула у небо і звідти печально стежила, як її коханий лісовик Вова надривається там, де лісовики й не ступали. Дочка Маня відбулася дитячим притулком, але зрозуміло, ким вона звідти вийде. А фантастичний ліс було доручено Володимиру Станіславовичу, котрий і знищив його до пня.

Так що давайте без усіляких там фантазій!

ТУР КАРИКАТУР

Мал. В. Семеренка

С. Галак. Дерев'яна хата в селі Остукня

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Нові програми з української літератури для середніх загальноосвітніх шкіл республіки передбачають знайомство учнів з пам'ятками духовної культури, зокрема з біблійними сюжетами, мотивами. Крім того, у 9—10-х класах вивчаються твори Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки та інших класиків української літератури, в них використовуються образи, почерпнуті з біблійних джерел, сюжети з історії християнства.

Тим часом можливість ознайомитися з першоджерелами, які б дали нам можливість краще збагнути творчість наших класиків, дуже і дуже обмежена. Так само неможливо вивчати давню українську літературу, не маючи достатнього уявлення про ті пам'ятки духовної культури, які досить довго пов'язувалися тільки з релігійною традицією.

У зв'язку з цим звертаємося до вас із проханням опублікувати ближчим часом на сторінках «Вітчизни» «Євангеліє», а також популярні розповіді про біблійні сюжети. Це тим більш важливо, що інші літературно-художні видання («Литературная учеба», «Книжное обозрение» і т. д.) уже почали знайомити читачів з пам'ятками такого характеру.

З повагою викладачі та студенти факультету української мови та літератури Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна.

Доцент *Барабаш С. Т.*
Ст. викладач *Куценко Л. В.*
Викладач *Бондаренко Т. С.* та інші, всього 48 підписів.

Від редакції:

Сучасний переклад пам'ятки світової літератури «НОВИЙ ЗАПОВІТ» («Четвероєвангеліє») «Вітчизна» починає друкувати з наступного номера.

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ
Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ, ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

«Вітчизна» («Отчизна») № 2, 1990.
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник Союза писателей Украины. На украинском языке.
Издается с 1933 года.

Издательство «Радянський письменник», 252054, Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, проспект Победы, 50.

Здано до набору 21.11.89. Підписано до друку 19.01.90. БФ 02510. Формат 70×108 1/16. Папір книжково-журнальний. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 22,05 умовн. фарбовідб. 22,74 обл.-вид. арк. Тираж 51 393 прим. Зам. 026. Ціна 1 крб.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293 28 51, 293 58 12, 293 42-08, 293 01 73, 293 06 29, 293 26 00.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

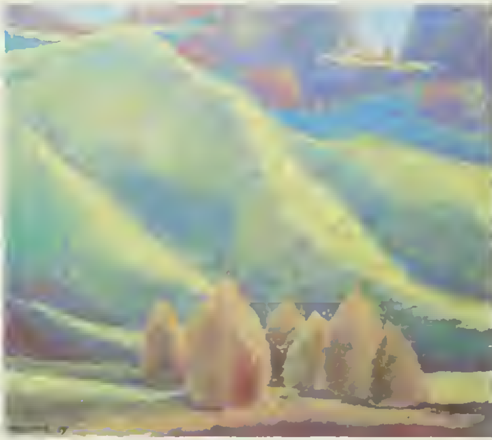

Копиці сіна у Щербовці

СТЕПАН ГАПАК

Травневий день